

ADRIAN
GOLDSWORTHY

A RÓMAI HADSEREG TÖRTÉNETE

ALEXANDRA

A RÓMAI HADSEREG TÖRTÉNETE

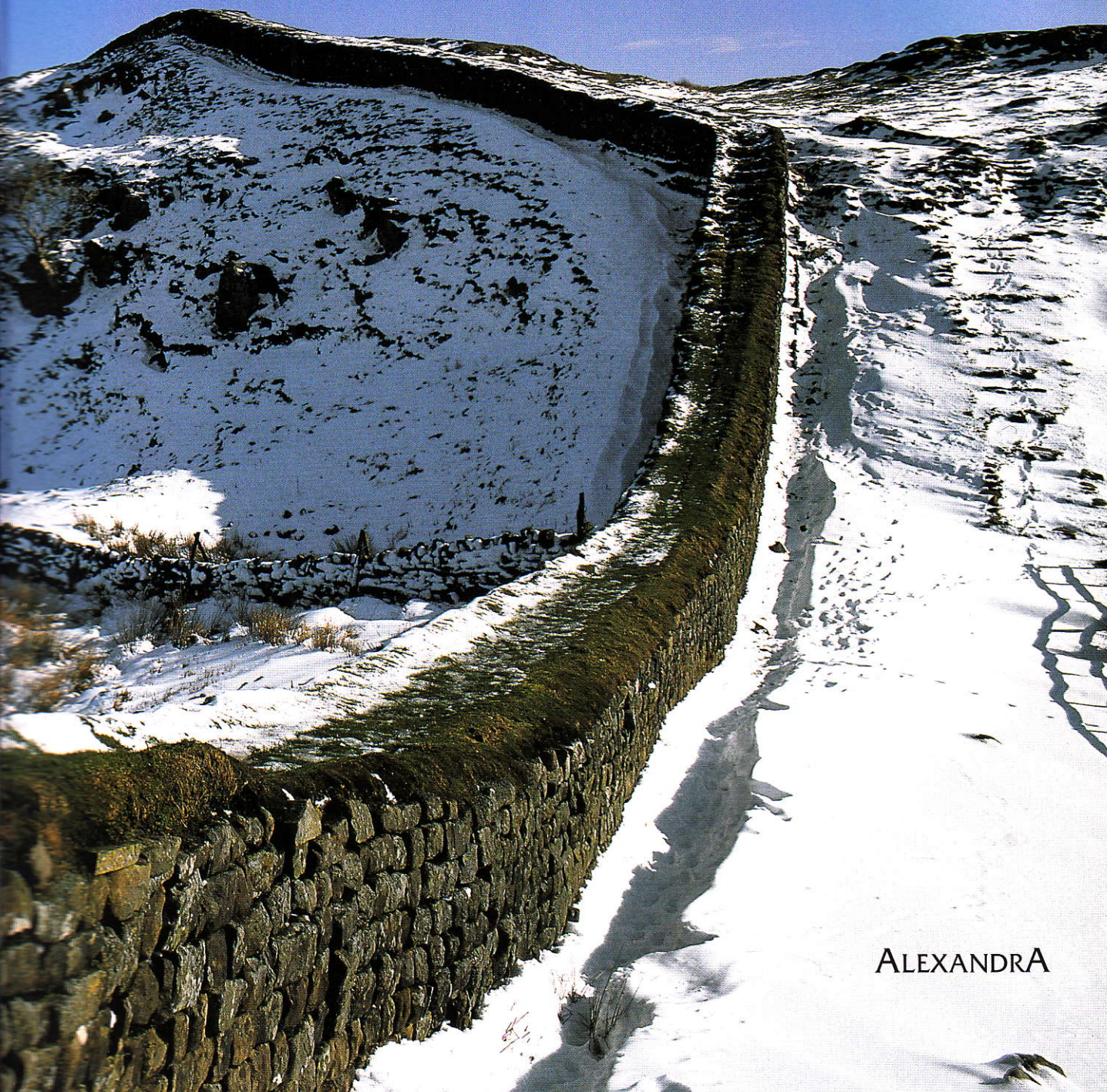
*A világ legsikeresebb hadigépezetének
kialakulása, szervezeti felépítése,
küzdelmes hadjáratai
és békeidőben végzett feladatai*

- Az első olyan könyv, amelyik a kora császárkori hadsereg mellett a köztársaság polgári milíciájával és a késő antikvitás hadseregével is részletesen foglalkozik
- Bemutatja a rómaiak legfontosabb ütközeteit és harceljárásait, valamint közli a nagy hadvezérek rövid életrajzát
 - Megismertet a római katonák hétköznapijaival a felszerelésüktől és szállásuktól kezdve az ételmezésükön és a bérezésükön át egészen a vallási életükig
- Bemutatja a légiók szervezeti felépítésének kialakulását, a lovasság és az auxiliáris csapatok szerepét, valamint a hadiflotta felállításának körülményeit
 - Az egyéni katonasorsokat és életpályákat eredeti dokumentumok alapján ismerteti
- A kiadványt fotók százai, ábrák, rekonstrukciós rajzok, és csatatérképek teszik még különlegesebbé

A római hadsereg története

Adrian Goldsworthy

ALEXANDRA

Tartalom

Bevezetés: rövid történeti áttekintés	6
Róma háborúinak kronológiája	10
Térkép: a Római Birodalom felemelkedése	14

I. A köztársaság hadserege

A római hadsereg eredete	20
A „polübioszi” légio	26
A római haditengerészet	34
A polgárőr hadsereg: diadal és hanyatlás	43

II. A hivatásos hadsereg

A Marius utáni hadsereg	46
-------------------------	----

Címoldalt megelőző oldal: *Sast (aquila) hordozó római katonát ábrázoló bronzszobrocska. A Kr. e. 1. századtól a sas volt a légiónok legfőbb hadijelvénye.*

Címoldal: *Hadrianus fala a római hadsereg által ránk hagyományozott legnagyobb és legimpozánsabb építmény. A fényképen a fal egyik legjobb állapotban fennmaradt szakasza látható, Housesteads erődjétől nyugatra.*

Jobbra: *Constantinus diadalve a Kr. u. 4. századból. A korábbi emlékművek domborműveiből bőségesen merítő diadalív érdekessége, hogy nyíltan ünnepel egy másik római sereg feletti győzelmet, melyet a császár a Milvius-hídnál aratott Kr. u. 312-ben.*

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Adrian Goldsworthy: *The Complete Roman Army*
Copyright © Thames & Hudson Ltd., London, 2003

Hungarian translation © Endreffy Loránd

Minden jog fenntartva.
Tilos ezen kiadvány bármely részét sokszorosítani, információs rendszerben tárolni, vagy sugározni bármely formában vagy módon, a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül; tilos továbbá terjeszteni másféle összefűzésben, borítással és tördelésben, mint amilyen formában kiadásra került.

Kiadja a Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója, 2004
7630 Pécs, Alkotás u. 3.
Telefon: (72) 517-800
www.alexandra.hu
e-mail: kozpont@alexandra.hu

Felelős kiadó a kft. ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Markwarth Ágnes
A kiadvány magyar változatát Hársfai László tervezte
Megjelent 24,25 (A/5) iv terjedelemben

ISBN 963 368 748 9

Printed and bound in Hong Kong by Toppan

A principátus hadserege 50

Senatori rendbeli tisztek a principátus alatt 60

Lovagrendbeli tisztek a principátus alatt 64

A többi tiszt: a centurióktól lefelé 68

III. A római katonák élete

Belépés a seregbe 76

A mindennapok 82

Bérezés, jutalmazás 94

Szolgálaton kívül 102

Vallás 108

A szolgálat vége 114

Felszerelés 118

Feladatok békeidőben 142

A határvidék 152

IV. A harcoló sereg

Hadjáraton 164

A csata 174

Ostrom 186

V. A késő ókor hadserege

Változások a hadseregben a késő ókorban 200

Katonaság és hadviselés a késő ókorban 208

Szómagyarázat 215

Ajánlott irodalom 217

Képek jegyzéke 219

Köszönetnyilvánítás 219

Mutató 220

Bevezetés: rövid történeti áttekintés

Róma az idők során egyre nagyobb kiterjedésű, tündöklő pompájú várossá nőtte ki magát. A Forumon ma is látható monumentális építmények nagy része a császárkorban épült. A háborúskodás előkelő szerepet játszott Róma életében, a várossal együtt pedig az őt védő sereg arculata is változott.

Róma városát a hagyomány szerint Romulus alapította Kr. e. 753-ban. A monarchiát a királyok elűzése után, a Kr. e. 6. század vége felé a köztársaság váltotta fel. Róma fokozatos terjeszkedése során magába olvasztotta a környező latin nyelvű közösségeket, majd idővel egyéb itáliai népeket is, és a Kr. e. 3. század elejére uralma alá hajtotta az Appennini-félsziget Pótól délre eső területeit. A Karthágóval vívott hosszas és kimerítő küzdelmek során Róma megszerezte első tengerentúli provinciáit, a Kr. e. 2. század közepére pe-

dig a Földközi-tenger medencéjének egyeduralkodójává vált. A terjeszkedés nem állt meg, a hódításokkal járó hatalmas anyagi haszon azonban jócskán próbára tette a köztársasági kormányzati rendszert, a politika egyre inkább az erőszak felé hajlott. A Kr. e. 1. század zűrzavaros polgárháborúi csak Kr. e. 31-ben értek véget, amikor Caesar fogadott fia, Octavianus utolsó riválisát is legyőzte.

Octavianus, aki később felvette az Augustus nevet, a köztársasági államforma helyett bevezette a monarchia sajtótosan római válfaját, melyet ma principátusként ismerünk. A nyilvánosság előtt a legfőbb magisztrátusként és az állam szolgájaként jelent meg, a valóságban azonban minden politikai intézmény felett ő gyakorolta a hatalmat, ideértve a szenátust és a népgyűléseket is, és már uralkodásának korai szakaszában megkezdte utódja kiválasztását. Kr. u. 14-ben bekövetkezett haláláig folytatta a birodalom kiterjesztését, amely sok helyen már ekkor elérte azokat a határokat, melyek később századokon át körülvették. Volt természetesen néhány kivétel – Britanniát Claudius hódította meg Kr. u. 43-ban, Traianus pedig Kr. u. 101–106 során csatolta a birodalomhoz Daciát –, a nagy hódítások azonban sosem ismétlődtek meg. A principátus intézménye politikai stabilitást nyújtott Rómának az elkövetkezen-

dő 200 évre, melyet csak két alkalommal – amikor a császárok egyértelmű örökös nélkül haltak meg – szakított meg polgárháború.

A Kr. u. 3. században a helyzet megváltozott, a polgárháborúk ugyanolyan gyakorisággal folytak, mint a köztársaság utolsó évtizedeiben. A császárok átlagosan alig pár évig uralkodtak, és nagy többségük erőszakos halált halt, miközben a hadsereg csapatai az egymás elleni harcokban őrlődtek. Megkezdődött a birodalom szétagrolódása, melynek során egyes uralkodók csak kis területek fölött voltak képesek hatalmat gyakorolni. Ugyanakkor a gyengülés felbátorította Róma ellenfeleit, és számos katonai vereséghez vezetett. Idővel a birodalom kettészakadt, és a nyugati és keleti rész felett külön császár vagy császárok uralkodtak. Noha némelyik uralkodónak sikerült néhány évtizedre viszonylagos békét teremtenie, a hosszú távú stabilitás már a múlté volt. Mindazonáltal Róma ereje még mindig sokszorosan meghaladta ellenségei erejét. A Nyugatrómai Birodalom a Kr. u. 5. században végül összeomlott, a birodalom keleti fele, fővárosával, Konstantinápolyval azonban egészen a középkorba nyúlóan fennmaradt, és megőrizte Róma katonai intézményrendszerének számos elemét.

A római hadsereg változó arculata

A római hadsereg központi szerepet játszott a város történelmében, hiszen segítségével hozták létre és tartották fenn a hatalmas birodalmat, amely virágkorában felölelte Európát, Észak-Afrikát és a Közel-Keletet. Manapság a köztudatban egy rendkívül szervezett, szigorúan professzionális, vasfegyessel felszerelt sereg képe él, melyet felettébb modern módszerekkel vezettek. E képnek legalábbis egy része, a hadsereg történetének bizonyos periódusait tekintve, valóban igaz, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja azt a rengeteg változást, melyen a római katonai intézményrendszer hosszú évszázados fennállásának ideje alatt átesett. Könyvünkben a római hadsereg történetének három központi fázisát vizsgáljuk.

Elsőként a köztársaság középső szakaszának (Kr. e. 3–2. század) milícia-rendszerű hadseregével ismerkedünk meg. Ez ugyanis az első olyan korszak, melyre vonatkozóan már megfelelő minőségű források állnak rendelkezésünkre ahhoz, hogy tiszta képet alkothassunk a rómaiak hadseregéről. Ezt a fegyveres erőt római polgárokból toborozták, akik egy adott háború időszakára alávetették magukat a katonai fegyelemnek, majd annak befejeztével visszatértek a civil életbe. A katonák vagyonos emberek voltak, általában földművesek, akik kellő méretű földbirtokkal rendelkeztek ahhoz, hogy saját fegyverzetet és felszerelést vásárolhassanak maguknak. E katonák számára a katonai szolgálat nem életpályát, hanem hazafias kötelességet jelentett. Ez a milícia-rendszerű hadsereg hódította meg Itáliát, kényszerítette térdre Karthágót, és emelte Rómát a Földközi-tenger térségének urává.

A második szakasz (Kr. e. 1. század–Kr. u. 3. század eleje) a hivatásos hadsereg létrehozásával kezdődött. A folyamatos hódítások következtében a háborúkat Itáliától egyre messzebbre vívták, a meghódított területeken pedig nagy létszámú helyőrségekre volt szükség. A polgárőr rendszerű haderő már nem volt képes megbirkózni a megváltozott

Római katonák gyakran szereplői nagyszabású filmalkotásoknak, ezek hitelessége azonban roppant változó. A fenti jelenet a Gladiátor című filmből való: egy főtiszt legionáriusok és keleti auxiliáris íjászok sorfala között léptet lovával. Távolról legalábbis a katonák felszerelése meglehetősen hiteles. A jelenet kétségkívül jól adja vissza a hadjáraton lévő katonák marcona megjelenését.

körülményekkel. Ettől fogva tehát a köztársaság iránti köteleességtudattól vezérelt, jómódú földbirtokos helyett a legionáriusok inkább a katonai pályát szakmául választó, szegényebb néprétegek közül kerültek ki. Ennek eredményeképpen alapvető változás állt be a hadsereg és az állam viszonyában, ami lehetővé tette a köztársaság pusztulásához vezető polgárháborúk kirobbanását. A későbbiekben Augustus tett róla, hogy a hadsereg lojalitását kizárólag saját maga és családja élvezze, és ezt a gyakorlatot utódai is követték. A római hadsereg a principátus alatt érte el hatékonyságának tetőfokát: kiterjesztette a birodalom határait, és fenntartotta a római uralmat a meghódított területeken. Ez az az időszak, amikor a római hadsereg a legközelebb állt a fent említett népszerű képhez.

Az utolsó szakasz (Kr. u. 3–5. század) a késő ókort öleli fel, melynek során a hivatásos hadseregnek, miközben erejét folyamatosan polgárháborúk emésztették, egyre fokozódó külső fenyegetésekkel kellett szembenéznie. Mialatt a hadsereg igyekezett megbirkózni az újonnan kialakult helyzettel, újfajta egységek jelentek meg, új típusú felszereléseket alkalmaztak, és a hadsereg szerkezete is megváltozott. Mindennek ellenére sok minden maradt a régi, vagyis a köztársaság középső szakaszának hadserege és a principátus hadserege között lényegesen nagyobb külön-

ségek voltak, mint a principátus és a késő ókor fegyveres erői között.

A források

A római hadsereg rendkívül sokáig fennállt, mégis már hosszú évszázadok óta letűnt a történelem színpadáról. Nyomokat csak támaszpontjainak, erődjének, felszerelésének maradványaiban, valamint a római és görög írók által lejegyzett tetteiben hagyott maga után. Mindent egybevetve, jelentős forrásanyag áll a rendelkezésünkre a római katonaság intézményeinek és mindennapi tevékenységének rekonstruálásához, jóllehet minden forrástípus értelmezésének megvan a saját nehézsége. Érdemes tehát röviden kitérni ezek bemutatására.

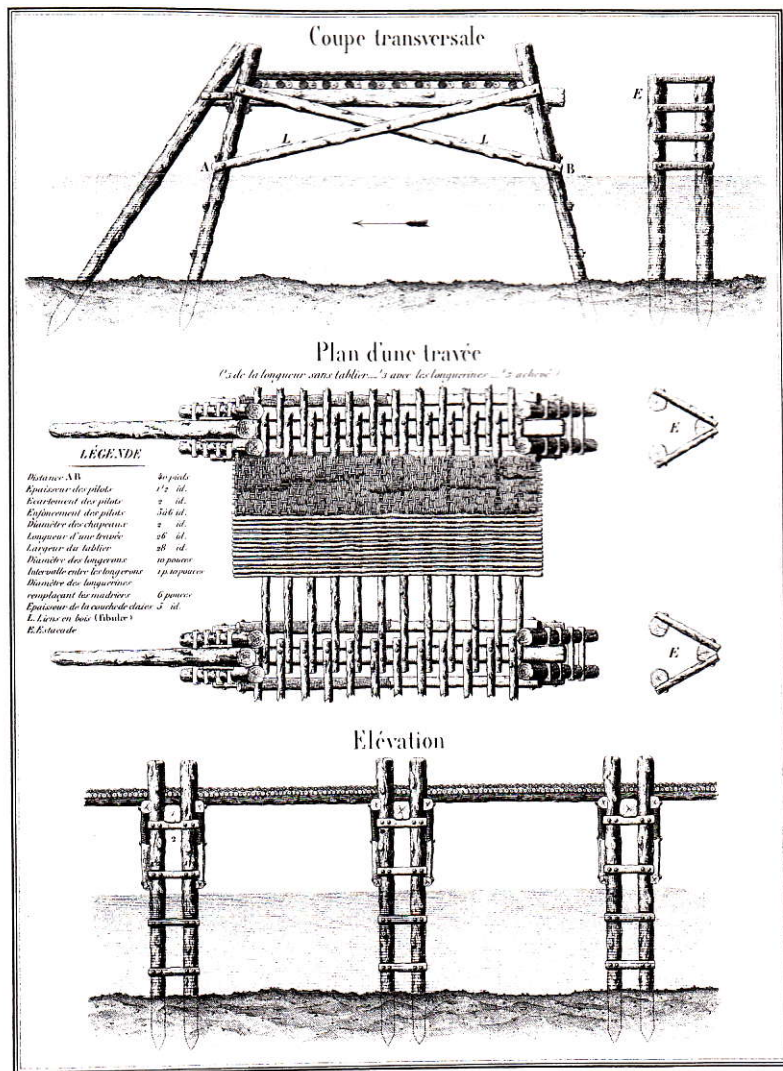
1. *Irodalom:* A római történetírók két legkedveltebb témája a politika és a háború volt. A történelemtudomány elsősorban irodalmi műfajként kezelte, amelytől elvárták, hogy magas szintű stílust és retorikai képzettséget tükrözzön, ami nemritkán a hitelesség rovására ment. Ebből következően a hadjáratokról szóló beszámolók döntően a drámai eseményekre, csatákra és ostromokra összpontosítanak. Ezek mellett léteztek olyan irodalmi témák (*topoi*), amelyek megjelenésére a történelmi narratívákban minden művelt olvasó

A németországi Saalburg római erődjének kapuja. Az effajta rekonstrukciók megépítésekor az ásatások során előkerült tényanyaghoz óhatatlanul jó adag feltételezés is társul. Adott esetben például a tornyokat valószínűleg magasabbra kellett volna építeni a kapu mindkét oldalán.

számított. Ez jó esetben a témához illő esemény kiválasztására sarkallta az író, rossz esetben viszont arra indította, hogy saját maga találjon ki történeteket. A történetírók számos harci cselekmény leírását közlik, a hétköznapi kevésbé izgalmas történéseiről – a határvédelem feladatairól, a rendfenntartásról és a sok egyéb, békeidőben végzett tevékenységről – viszont jóval kevesebb információt közölnek.

Szintén a stilisztikai és olvashatósági szempontok fontosságának tulajdonítható, hogy az ókori történetírók vonakodnak túlzott mennyiségű gyakorlati információt közölni az írásaikban. A helyszínek topográfiai leírása, még abban az esetben is, ha egy konkrét hadjáratról van szó, gyakran kurta és homályos. Hasonlóképpen rendkívül ritka a sereg felszerelését, szervezeti formáját, harcászati eljárásait és logisztikai rendszerét bemutató írás. Némely szerző talán azért is hagyta ki az ilyen típusú információkat, mert egyszerűen feltételezte olvasóiról, hogy azok tisztában vannak mindezzel. Julius Caesar például, aki felbecsülhetetlen értékű beszámolót hagyott hátra saját hadseregének hadjáratairól, csak nagyon keveset beszél légiói szerkezetéről vagy azok fegyverzetéről. Soha egyetlen alkalommal nem említi, hogy katonái testét páncélzat védte, noha más forrásokból egyértelműen tudjuk, hogy így volt.

Érdemes felsorolnunk főbb forrásainkat mindhárom korszakra vonatkozóan, és megvitatni használhatóságuk mértékét. A köztársaság középső szakaszára vonatkozó beszámolók legfontosabbika a görög történetíró, Polübiosz tollából származik, aki írásait Kr. e. 140 tájékán vetette papírra. Polübiosz, aki eredetileg túszként került Rómába, maga is katona volt. Rómában szoros barátságba került Scipio Aemilianusszal, akit később elkísért Karthágó ostromához Kr. e. 147–146-ban. Polübiosz részletes leírást közöl a korszak római légióiról, felszerelésükről és átmeneti táborairól. Másik jelentős forrásunk Livius, a római történetíró, aki a Kr. e. 1. század végén írta munkáit, bár ő a technikai részleteket illetően jóval megbízhatatlanabb görög kollégájánál. Egyéb, a fenti korszakra vonatkozó leírásokat találunk a görögül író Appianusnál, és az életrajzíró Plutarkhosznál, akik mindketten a Kr. e. 2. század korai éveiben alkottak, és írásaikban olykor korábbi, a későbbiekben elveszett forrásokra támaszkodnak.

A hivatásos hadsereg fennállásának idejére vonatkozóan Julius Caesar saját galliai hadjáratairól és a polgárháborúról

19. században készült rajz a Julius Caesar légiói által Kr. e. 55-ben épített Rajna-hídról. Az ábrázolás közvetlen régészeti leletek helyett inkább Caesar A gall háború című művében leírt szerkezet alapján készült.

szóló A gall háború című munkája felbecsülhetetlen jelentőséggel bír a harcoló sereg működésének jobb megértése szempontjából. A Kr. u. 2. század korai szakaszában író Tacitus számos részlettel szolgál a principátus hadseregét illetően. Josephus Flavius, a zsidó származású történetíró, aki, mielőtt Kr. u. 66-ban átállt a rómaiakhoz, a zsidók oldalán harcolt, egy konkrét konfliktusról számol be nagy részletességgel, valamint ugyanolyan aprólékosan mutatja be a principátus hadseregét, ahogy Polübiosz a köztársaságét.

A Kr. u. 2. és 3. század hadseregére vonatkozóan kevés forrás áll rendelkezésünkre, és azok is csak ritkán megbízhatóak. A 4. századi nagyszabású inváziókról, ostromokról és viszonylag kisebb jelentőségű csatározásokról Ammianus Marcellinus nyújt rendkívül részletes leírást.

Róma háborúinak kronológiája

KR. E.

- 753 A hagyomány szerint Romulus megalapítja Rómát
- 509 A hagyomány szerint ebben az évben üzték el Tarquinius Superbust, Róma utolsó királyát
- 396 Bevezetik a zsoldot a hadseregben
- 390 A gallok feldőlnek Rómát
- 280–275 Pürrhosz, Epeirosz királya elleni háború
- 264–241 Az első pun háború
- 225 A rómaiak vereséget mérnek a hódító gall seregre Telamonnál
- 218–201 A második pun háború
- 214–205 Az első makedón háború
- 200–196 A második makedón háború
- 192–189 A III. Antiokhosz Szeleukida uralkodó ellen vívott szíriai háború
- 171–168 A harmadik makedón háború
- 149–146 A harmadik pun háború
- 111–105 Háború Jugurtha, Numidia királya ellen
- 105 Cimberek és teutonok megsemmisítő vereséget mérnek a nagyszámú római seregre Arausiónál
- 102 Marius legyőzi a teutonokat Aquae Sextiaenál
- 101 Marius és Catullus legyőzi a cimbereket Vercellaenál
- 91–89 A szövetségesek háborúja, az itáliai népek utolsó jelentős felkelése
- 88 Sulla légiói élen Róma ellen vonul
- 88–84 Az első mithridatészi háború
- 83–82 Sulla győzelmeskedik a polgárháborúban
- 83–81 A második mithridatészi háború
- 74–64 A harmadik mithridatészi háború
- 73–71 A Spartacus-féle rabszolgafelkelés
- 58–51 Caesar galliai hadjáratai
- 55 Caesar első britanniai hadjárata
- 54 Caesar második britanniai hadjárata
- 53 Crassus csatát veszít a parthusok ellen Carrhaenánál, ő maga is elesik
- 52 A Vencingetorix vezette nagyszabású gall felkelés
- 49–45 Polgárháború Caesar és Pompeius között
- 44 Caesart meggyilkolják a Brutus és Cassius vezette összeesküvők
- 44–31 Egymás utáni polgárháborúk, kezdetben Caesar hívei és az összeesküvők, később Antonius és Octavianus között
- 31 Octavianus (aki hamarosan felveszi az Augustus nevet) az actiumi tengeri ütközetben legyőzi Antoniust, és a gyakorlatban ő lesz Augustus római principátusának egyeduralkodója (Kr. e. 27–Kr. u. 14)
- 16–15 Az alpesi törzsek legyőzése
- 12–7 Pannonia és Germania meghódítása

KR. U.

- 6–9 Lázadás Pannoniában
- 9 Lázadás Germaniában. Varus és a XVII., XVIII., XIX. légiót törbe csalják, és lemészárolják a teutoburgi erdőben

A Julius-Claudius dinasztia: Tiberius, Caligula, Claudius és Nero

- 14–37 Tiberius principátusa
- 14–16 Az Arminius elleni háború
- 37–41 Gaius (Caligula) principátusa
- 41–54 Claudius principátusa
- 43 Britannia megszállása
- 54–68 Nero principátusa
- 55–64 Háború Parthiával az Armenia feletti uralomért
- 60–61 Boudicca felkelése Britanniában

- 66–74 A zsidó felkelés
- 68–69 Polgárháború: „A négy császár éve”. Galba, Otho és Vitellius gyors egymásutánban megszerzik a trónt, a végső győzelem azonban Vespasianusé lesz

A Flaviusok Vespasianus, Titus és Domitianus

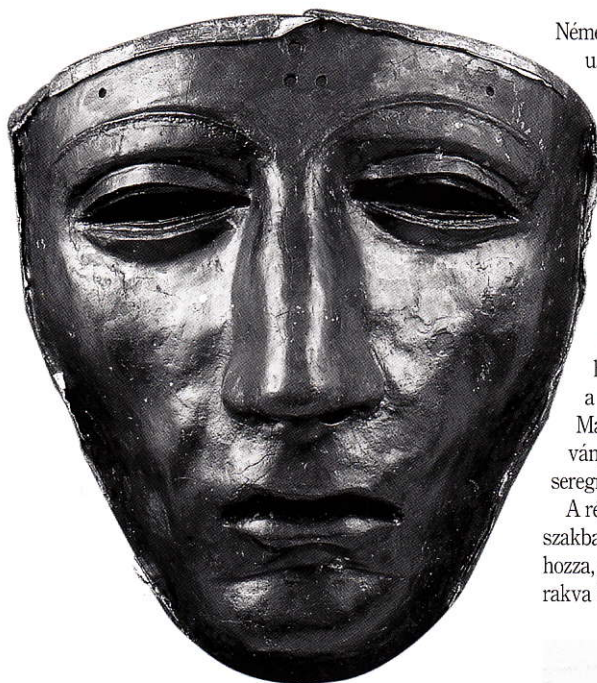
- 70–79 Vespasianus principátusa
- 70 Hosszas ostrom után elesik Jeruzsálem
- 73–74 Masada ostroma
- 79–81 Titus principátusa
- 81–96 Domitianus principátusa
- 85–89 Háború Decebal dák király ellen
- 96–98 Nerva principátusa
- 98–117 Traianus principátusa
- 101–102 Traianus első daciai háborúja
- 105–106 Traianus második daciai háborúja
- 113–117 Traianus parthusok elleni háborúja

Dacia (mai Románia) Kr. u. 106-ban történt meghódítását követően Traianus új forummegyűttes építését rendelte el Rómában, középpontban a háborús jelenetekkel díszített Traianus oszlopával. Az oszlop stilizált ábrázolásmódja ellenére részletes képet nyújt a Kr. u. 2. század elejének hadjáraton lévő római hadseregéről. A fenti jelenetben lemezpáncélba öltözött római legionáriusok pontonhídon kelnek át, miközben bal oldalt a folyó szelleme vagy istene figyelő őket. A menetoszlop elején hadijelvények sokasága látható.

117–138	Hadrianus principatusa		királynő lázadását, de később saját tisztjei meggyilkolják
122	Megkezdődik Hadrianus falának építése		
131–135	A Bar Kohba felkelése Judeaában	275–276	Tacitus uralkodása
138–161	Antoninus Pius principatusa	276–282	Probus uralkodása a császár meggyilkolásával ér véget
140–143	Megkezdődik Antoninus falának építése		
161–180	Marcus Aurelius uralkodása	284–305	Diocletianus uralkodása és a tetrarchia rendszerének a bevezetése. A birodalmat formálisan nyugati és keleti részekre osztják, mindkét félben egy augustus és egy caesar uralkodik. Diocletianus később visszavonul, ám az általa bevezetett rendszer az eredeti formájában nem sokkal éli őt túl
162–166	Parthia elleni háború, amely Marcus Aurelius társuralkodójának, Lucius Verusnak a győzelmével végződik		
167–180	Szinte folytonos háborúskodás a Duna menti germán törzsekkel	306	Constantius, a Nyugat augustusa meghal Yorkban. A hadsereg császárrá kiáltja ki fiát, Constantint
180–192	Commodus uralkodása	312	Constantinus legyőzi riválisát, Maxentiust a Róma melletti Milvius-hídnál vívott csatában, így ő lesz a Nyugat császára
193–197	Septimius Severus győzelmével végződő polgárháború	324–337	Constantinus a teljes birodalom császára. Hivatalosan is elismeri a kereszténységet
197–208	Septimius Severus uralkodása	337–360	Háború Perzsiával
211–217	Caracalla uralkodása a császár meggyilkolásával ér véget. Újabb polgárháborús időszak veszi kezdetét	357	Julianus Apostata (a Nyugat caesara) Strasbourg mellett legyőzi az alemannokat
222–235	Alexander Severus uralkodása	363	Julianus perzsiái hadjárata
235–238	Maximinus Thrax uralkodása a császár meggyilkolásával ér véget	394	Theodosius győzelmet arat a Frigidus folyó mellett vívott csatában
238–244	III. Gordianus uralkodása a császár meggyilkolásával ér véget	410	Az Alarik vezette gót segédcsatatok kifosztják Rómát
244–249	Philippus Arabs uralma. Philippust Decius csatában öli meg	429	A vandálok lerohanják Africát
249–251	Decius uralma véget ér, amikor a gótok legyőzik és megölik a Forum Treboni. Újabb polgárháborús időszak következik	451	Aëtius visszaveri Attila hunjait Catalaunumnál (Campus Mauriacus)
253–260	Valerianus uralma véget ér, amikor a perzsák fogságába esik	469–478	A vizigótok lerohanják Hispániát
260–268	Gallienus uralkodása a császár meggyilkolásával ér véget	476	Romulus, a Nyugat utolsó császára
268–270	II. Claudius „Gothicus” uralkodása. Ő kivételesen természetes halált halt	502–506	Háború Perzsiával
270–275	Aurelianus uralkodása. Leveri Zenobia palmyrai	526–532	Háború Perzsiával
		533–554	Justinianus császár kísérlet tesz Észak-Afrika és Itália visszahódítására

Római sisakhoz tartozó arc-
vért a németországi
Kalkrieséből. Kr. u. 9-ben való-
színűleg ez volt a helyszíne a
teutoburgi erdőbeli katasztró-
fának, mely során három tel-
jes római légió veszett oda. Az
ásatások során előkerült kato-
nai felszerelések alapos vizsgá-
latának köszönhetően tisztább
képet kaphatunk a római kato-
nák külső megjelenéséről.
Ugyanakkor a leletek interpre-
tációja nem mindig egyértel-
mű. Az arcvérték esetében pél-
dául azt szokás feltételezni,
hogy csak díszszemlék és bizo-
nyos ünnepélyes események al-
kalmával használták őket, ezt
a darabot azonban a harcme-
zőn találták.

Maga is törzstiszt lévén, Ammianus tanúja volt jó néhány
által megörökített eseménynek.

A történelemírástól különböző, de ugyanúgy elsősorban
irodalmi műfajként számon tartott művek voltak a hadászati
kézikönyvek, melyek közül számos fennmaradt az utókor-
ra. A principátus hadseregére vonatkozóan Frontinus
Strategematon – korábbi hadvezérek által alkalmazott hadi-
cselek –, Arrianus *Az Alánok elleni harcrend*, illetve *Harcá-
szat*, valamint Pseudo Hyginus *A táborépítésről* című műve
érdemel említést. Vegetius a 4. század végén írta *A hadügy-
ről* című munkáját, mely sok korábbi forrást feldolgozva
gyakran zavaros elegyét képezi a különböző korszakokból
vett eseményeknek, és talán a pusztá fikciótól sem mentes.
A fenti források mindegyike hasznos lehet, ugyanakkor fon-
tos ésszel tartani, hogy az elméleti munkák hajlamosak vol-
tak olyannak bemutatni a hadsereget, amilyennek ideális
esetben lennie kellett volna, és nem feltétlenül olyannak,
amilyen a valóságban volt.

(Jobbra) Légi felvétel a skóciai
Burnswark dombtetőre épült
vaskori erődjéről és a vele
szemben felállított egykori ró-
mai táborról. Az erőd kapui-
nak közelében ostromgépek és
parittyák lövedékeit találták.
Korábban számos tudós úgy
vélte, hogy a táborat az erőd el-
néptelenedése után katonai
gyakorlatok céljára építették.
Mára azonban a legtöbbben
azon a véleményen vannak,
hogy valódi ostromról volt szó.
Az ehhez hasonló vitás kérdé-
sek jól illusztrálják, milyen bo-
nyolult lehet a régészeti leletek
értelmezése.

2. *Archeológia*: Irodalmi forrásainkat évszázadok óta ismer-
jük és tanulmányozzuk, mára pedig biztosan állíthatjuk, hogy
újabb szövegek előkerülésére roppant kevés az esély. Ezzel
szemben a régészeti ásatások folyton bővülő forrásanyag-
gal szolgálnak, és nagymértékben hozzájárulnak a római
hadseregről kialakult képünk formálásához. Nagyszámú
katonai létesítmény helyszínét sikerült azonosítani, és sokat
közülük részben fel is tártak, bár teljes mértékben csak na-
gyon kevés auxiliáris erőd került felszínre, légiós nagyerőd
pedig egy sem. Katonai felszerelésekre és a katonai jelenlé-
tre utaló tárgyakra olyan helyszíneken is rábukkanni, me-
lyek első látásra nem kötődnek egyértelműen a hadsereg-
hez. Nagyon ritka azonban, hogy a hadjáraton lévő sereg
nyomaira leljünk, csaták nyomai pedig még kevésbé gyako-
riak. Roppant kevés eredeti csatahelyszínt sikerült teljes bi-
zonyossággal azonosítani. Ezen kevesek egyike például a jól

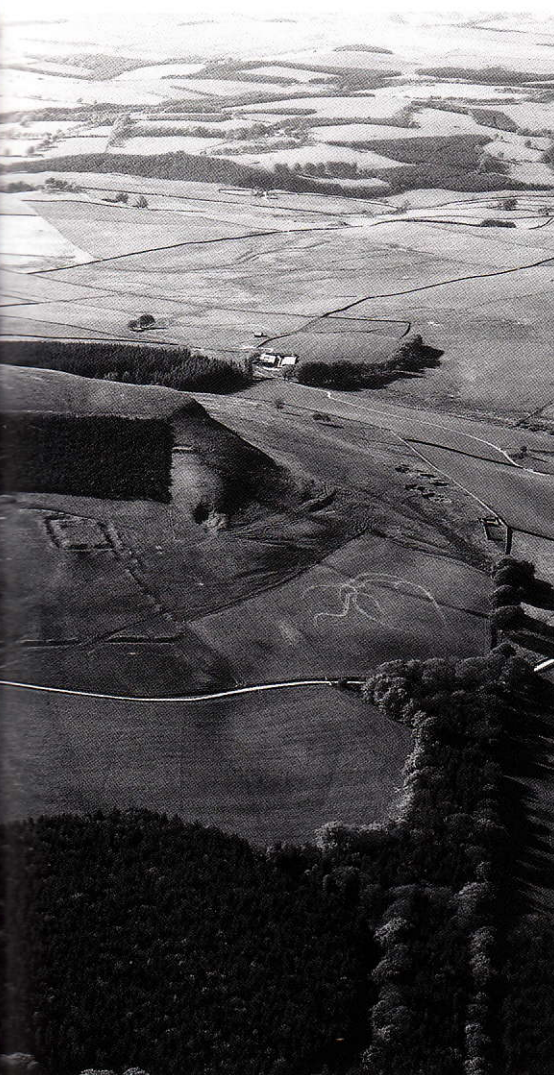
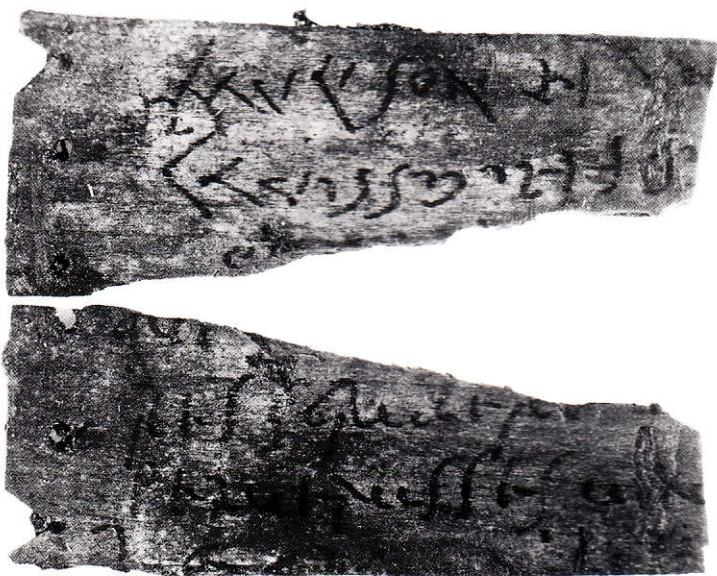
Németországban nemrégiben feltárt teutoburgi erdő a Kr.
u. 9-ben bekövetkezett katasztrofális római vereség
helyszíne. Ostromok esetén viszont, melyek termé-
zetüknél fogva hosszabb ideig tartottak, mint a
nyílt színi ütközetek, a hadsereg gyakorta jelentős
munkálatokba fogott. A katonák árkokat ástak,
földsáncokat emeltek, erődöket és rohamrampá-
kat építettek, melyek közül némely túlélte az idők
viszontagságait. Ilyen ostromhelyszínek találhatók
többek között Numantiában (Hispania), Alesiánál
(Gallia), illetve Masadánál (Judea). Egyes helyek
arról tanúskodnak, milyen kegyetlenséggel bánt el a
hadsereg a bevett erődítmények védőivel. Erre példa
a spanyolországi Valenciában és a nagy-britanniai
Maiden Castle-ben talált hátborzongató csontvázak lát-
ványa. Összességében véve tehát a háborúzó római had-
seregről fennmaradt régészeti leletek száma igen csekély.

A régészet leginkább arra alkalmas, hogy egy adott kor-
szakban, egy adott helyen zajló élet lenyomatait a felszínre
hozza, mi pedig a számos ásatásról előkerült leletet össze-
rakva hosszú távú tendenciákra következtethetünk. A jól

megépített, hosszú évtizedeken, netán évszázadokon át használt katonai bázisok nyilvánvalóan sokkal több lelettel szolgálnak, mint az egyetlen északára felállított menettáborok. Az ásatások fényt deríthetnek a támaszpont határaira és méretére, szerencsés esetben alapításának időpontjára, valamint a szerkezetében beállt változásokra. Arra viszont nem kapunk választ, hogy annak idején miért az adott helyszínt választották, vajon mindig tele volt-e katonával, és mi volt a feladata.

3. *Nem irodalmi, írott források – papiruszok és írótablák:* Az ókori szerzők irodalmi alkotásaival szemben, melyek azért léteznek, mert az idők során újra és újra lemásolták őket, a nem irodalmi szövegek közül néhányat eredeti formában fedeztek fel a régészek. A keleti provinciákban, különösen ott, ahol forró és száraz az éghajlat, mint például Egyiptomban, számos papiruszra írt katonai dokumentum, valamint katonáknak címzett vagy általuk írt magánlevél maradt fenn. Az utóbbi években Európában is hasonló, fa írótablákra lejegyzett dokumentumokra bukkantak, leghíresebb közülük talán az észak-angliai Vindolandában talált leletegyüttes.

Ezek a szövegek főként a katona mindennapi életével és tevékenységeivel foglalkoznak. Némely közülük az adott egység adminisztrációját tartalmazza: létszámjelentéseket, fegyverszemlérlől szóló jelentést, eltávozási kérelmeket, de természetesen találunk szép számban magánleveleket is. Sem az előbb említett szövegek, sem az üzleti tranzakciókkal vagy jogi vitákkal foglalkozó feljegyzések nem érintik azokat a nagyszabású eseményeket, melyeket a történetírók jegyeztek le, sem azokat a hosszú távú tendenciákat, melyekre a régészet derített fényt. A legtöbb esetben az ilyen írásokban előforduló témák és események csak a közvetlenül érintettek számára bírtak valódi jelentőséggel. Mégis, semmilyen más forrás nem árul el annyit a helyőrségek mindennapjairól, mint ezek a szövegek.

A vindolandai erődben talált írótablák egyikén lejegyzett levéltöredék a Kr. u. 1. század végéről. Az ilyen anyagok csak bizonyos körülmények között maradnak fenn, szerencsére azonban hasonló dokumentumok már kerültek elő más észak-európai ásatási területekről is. A vindolandai írótablák a tábor tisztjeinek hivatalos és nem hivatalos levelezését, valamint a sereg adminisztrációjával kapcsolatos dokumentumokat fogalmazták.

4. *Epigráfia:* Forrásaink jelentős részét képezik a különböző katonák vagy katonai egységek által hátrahagyott görög és latin nyelvű feliratok. Gyakran találunk különféle építkezési munkálatok befejezését megőrkítő hivatalos feliratokat, és ha kellőképpen szerencsések vagyunk, ezek segítségével pontosan meghatározhatjuk az adott létesítmény építésének időpontját. Úgyisint sok mindenről árulkodnak a főként oltárokon megjelenő, vallási témájú feliratok, melyek segítségével nem csupán a katonák hitéről szerezhetünk tudomást: a feliratokat állító katonák sokszor említik alakulatukat és rangjukat, de találkozunk olyan oltárokkal is, melyeket a parancsnokuk által vezényelt teljes egységek szenteltek isteneiknek a hadsereg hivatalos vallása keretében. A másik jelentős felirattípus a sírokon és emlékműveken olvasható. Ezek közül számos említi az elhunyt alakulatát, rangját, sőt alkalmanként pályafutásának részleteit is. A hadsereg rendfokozati és előléptetési rendszeréről szerzett ismereteink legnagyobb része a feliratok tanulmányozásából származik.

A feliratok értelmezésekor, akárcsak bármely más forrás esetében, nagy elővigyázatossággal kell eljárunk. Ezek ugyanis nem mondanak el magukról sem többet, sem kevesebbet, mint ami a szövegükben olvasható: egy bizonyos

— — — — — A Római Birodalom legnagyobb kiterjedése Kr. u. 200-ban

0 250 km
0 150 mérföld

A Római Birodalom felemelkedése

Jelvényhordozókat ábrázoló relief a romániai Adamklissiben található 2. századi Tropaeum Traianiról. Mindegyikük gyűrűs páncélt visel, a két szélső kezében négyszögletes zászló (vexillum), a középsőében hadijelvény (signum) látható. A signum a centuria jelvénye volt, melyet a signifernek nevezett altisztek vittek. Ezt az emlékművet maga a sereg állította, így – szemben Traianus oszlopának formális és idealizált ábrázolásmódjával – több részletet megtudhatunk róla a katonák által ténylegesen használt felszerelésről.

(Jobbra) A katonasírok ábrázolásai úgyszintén hasznos források a katonák felszerelésére vonatkozó információknak. E sírkő, mely ma a Hexham-apátságban található, Flavinusnak, az Ala Petriana jelvényhordozójának állít emléket. A katonát forgóval ellátott sisakban, a kezében hadijelvénnel ábrázolták.

egység felépített egy új kaput, egy tiszt oltárt állított egy helyi istenségnek, egy katona meghalt ennyi és ennyi időskorában, ennyi és ennyi év katonai szolgálat után, miközben egy adott alakulatnál ilyen és ilyen rangban teljesített szolgálatot. Az ilyen típusú forrásokból sokféle következtetést próbálhatunk levonni, például azonosíthatjuk az adott helyőrségben állomásozó katonai egységet, vagy megállapíthatjuk a katonák etnikai hovatartozását, melyet általában a nevükre és az általuk imádott istenekre alapozva teszünk meg. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindez szigorúan feltételezéseken alapul, amiről a feliratok valójában tanúskodnak, az mindössze annyi, hogy egy adott egység egy adott helyen és időpontban egy bizonyos feladatot elvégzett, valaki oltárt állított egy istenségnek, vagy éppen meghalt.

5. *Szobrászat és egyéb művészetek:* A régészet a római hadsereg felszerelésének számos darabját hozta felszínre. Fémből készült darabok – sisakok, páncélzat, fegyverek, övcsatok, kitüntetések stb. – viszonylag nagy számban kerültek elő, ugyanakkor például a bőrből készült tárgyak – bakancsok, övek – már sokkal ritkábbak, hiszen ezek csak speciális körülmények között maradnak fenn. Szövetből készült ruhadarabok – különféle köpenyek, tunikák, harisnyák – pedig szinte egyáltalán nem maradtak ránk, és ha mégis, akkor is csupán rendkívül töredékes formában. Éppen ezért, ha valamivel világosabb képet szeretnénk alkotni arról, hogy miként is festettek a római katonák, a különböző művészeti ágak által mozaikokon, falfestményeken, érméken és emlékműveken ábrázolt harcosok képeire kell hagyatkoznunk.

Traianus oszlopát Rómában állították fel a császár dákok felett aratott győzelmének (Kr. u. 106) emlékére. Az emlékművön a hadjárat történetét elbeszélő különböző jelenetek láthatók. Az oszlopot a hadsereg és az azt vezető császár dicsőítésére emelték, jelenetei az ideális római hadsereget ábrázolják, a csapatok az előírászerű egyenruhájukat viselik. Traianus oszlopával egyidős a romániai Adamklissi-ben feltárt Tropaeum Traiani, melyet a daciai hadjáratokban részt vett egyik provinciális hadsereg állíttatott saját szerepének megörökítésére. Ez az emlékmű stílusát tekintve jelentősen eltér a jóval kifinomultabb római oszlopnál. Bemutatja a fegyverek és felszerelések helyi változatát, és nagy valószínűséggel a katonákat is sokkal valóságosabban ábrázolja, mint az idealizált római emlékmű. Fennmaradtak más, a hadsereget ábrázoló oszlopok és diadalívek is, bár részletességüket, pontosságukat és állapotukat tekintve egy sem mérhető közülük a fent említett kettőhöz.

Méretükre nézve kisebbek, de fontosságukat tekintve hasonló értéket képviselnek a különféle katonaábrázolások, például a síremlékeken. Ezek úgy mutatják meg a katonát, ahogy saját maga vagy a neki emléket állítók szerették volna látni, és ez olykor különbözik a nagyméretű emlékműveken megfigyelhető hivatalos ábrázolásmódtól. Egyes esetekben nagy részletességgel látható a felszerelés, míg máskor a katona inkább gyakorlóöltözékben, pánccsal és fegyverek nélkül ábrázoltatta magát.

A források összeolvasása

A ránk maradt különböző források nagy mennyiségű információval szolgálnak, melyek segítségével kísérletet tehetünk a római hadsereg képének felvázolására. Mindazonáltal nem szabad elfelejtenünk, hogy a rendelkezésre álló leletek csupán apró töredékét képviselik mindannak, ami valaha létezett. A korabeli történelmi leírások, életrajzok, katonai kézikönyvek nagy része még töredékes formában sem maradt fenn. A nem irodalmi szövegek jelenléte arra utal, hogy egykor hatalmas mennyiségű katonai feljegyzés készült, és hasonlóképpen virágzott a levélváltás is, a ránk maradt iratok azonban statisztikailag csupán jelentéktelen töredékét képezik az egésznek. Noha számos katonai síremléket tártak fel, ennél összehasonlíthatatlanul többen szolgáltak a római hadseregben olyanok, akik nem hagytak ilyesfajta emlékművet maguk után. A katonai támaszpontoknak általában csak kis részét tárták fel, pedig ahol szélesebb körben is folytak ásatások, nagyon meglepő dolgok kerültek napvilágra. Az ókori világ bármely szegmensének vizsgálata – és ebbe a hadsereg is beletartozik – szükségképpen az igen korlátozott mértékben rendelkezésre álló információk lehető legjobb feldolgozására kell hagyatkozzon.

Hovatovább, ez az információmennyiség időben sem oszlik meg arányosan. A Kr. u. 2. és 3. századot illetően szinte teljes mértékben hiányoznak az irodalmi források. A régészeti leletek és az epigráfiai források nagyrészt a principátus hivatásos hadseregének korából kerültek elő, és csak jóval kisebb mértékben a késő ókorból. A köztársaság középső korszakának polgárőr katonái maguk a római polgárok voltak, akik egy adott hadjárat befejeztével nem kaszárnyákba tértek vissza, hanem a saját polgári életükbe, újra beolvadva a lakosságba. Egy ilyen típusú hadsereg vajmi kevés jól megkülönböztethető régészeti leletet hagyott maga után.

Minden forrástípus némileg különböző perspektívából láttatja a római hadsereget, és külön-külön hozzájárul ismereteink gazdagításához. Ugyanakkor nem szabad arra számítanunk, hogy a különféle forrásokból származó információk mindig pontosan összeilleszthetők legyenek. Mindenképpen hibát követ el az, aki megpróbál egy bizonyos forrást egy másik perspektívájából interpretálni. Egy adott erőd szerkezetében és méretében észlelt változásokat a helyszín saját kontextusában kell értelmezni és datálni, és nem szabad a provinciában tágabb értelemben alkalmazott politikához erőszakkal hozzáigazítani. Ahol viszont tényleg úgy tűnik, hogy megvan az egybeesés, az a legszerencsésebb, ha az egymást kiegészítő interpretációk egymástól függetlenül születnek. Hasznos felidézni, hogy Hadrianus falát, az ókori határvidéknek ezt a talán legjelentősebb, de mindenképpen legszelebb körben tanulmányozott építményét mindössze néhány alkalommal említik a görög és latin források, valódi rendeltetését illetően pedig egyszerűen sem adnak világos magyarázatot. A római hadsereg hatalmas intézmény volt, amely hosszú évszázadokon keresztül fennállt. Ezért nem szabad elcsüggednünk, ha a különböző források láthatóan különböző gyakorlatokra engednek következtetni a hadseregen belül. Valószínűtlen, hogy valaha is megláthassuk a teljes képet a maga összetettségében és változatosságában, ahogy az az idők során, a birodalom különböző részein megjelent.

„Mert ki volna annyira haszontalan és nemtörődöm, hogy ne akarná megtudni, mily módon sikerült a rómaiaknak... csaknem a teljes lakott világot az uralmuk alá hajtani.”

Polübiosz 1:1.5

Polübiosz a Kr. e. 2. század végén írta műveit, és személyesen is tanúja volt egy olyan korszaknak, melynek során Róma a mediterrán világ korlátlan urává emelkedett. Alig több mint száz év leforgása alatt a rómaiak legyőzték és porig rombolták Karthágó hatalmas kereskedőbirodalmát. Ezt követően szinte megvető könnyedséggel halmoztak győzelmet győzelemre Macedonia és Seleucia híres hellenisztikus királyságai ellen. Polübiosz úgy vélte, Róma sikerének egyik legfontosabb záloga a római hadsereg sajátos intézményeiben rejtett, melyeket nagy részletességgel be is mutatott. E kor légiói határozottan különböztek a római hadseregről mint hivatásos katonákból álló, szigorúan fegyelmezett haderőről kialakult népszerű és sztereotíp képtől. A légiókat alkotó katonák egyáltalán nem voltak hivatásosak, ellenkezőleg, a közönséges polgárok soraiból kerültek ki, akik számára a katonai szolgálat mindennapi életük megszakítását jelentette.

A Polübiosz által leírt római hadsereg évszázadok alatt fejlődött ki, és a benne bekövetkezett változások gyakran társadalmi és politikai tendenciák alakulását tükrözték. Róma a Kr. e. 8-7. század elején még csupán egyike volt az Itália középső vidékén élő számos kicsiny latin nyelvű közösségnek. A szomszédos népekkel vívott gyakori háborúkban harcos arisztokraták és kíséretük képviselték a várost. Az idők során Róma területe jelentősen megnőtt, és a kötelező katonai szolgálatot kiterjesztették minden felnőtt férfira, aki kellő vagyonnal rendelkezett ahhoz, hogy saját fegyverzetet tudjon vásárolni magának. Ezek az emberek hadba vonultak, amikor a köztársaság igényt tartott a szolgálataikra, a hadjáratok befejeztével pedig visszatértek a hétköznapi életbe. A katonai szolgálat a közösség felé járó kötelezettség volt, nem pedig egyfajta foglalkozás. Sok korabeli állam hadserege szerveződött hasonló alapokon, ám amikor ezek az államok megnövelték területüket, felhagytak a rendszerrel, és áttértek a hivatásos hadseregre. A Római Köztársaság egyedülálló módon fenntartotta ezt a fajta polgárőr rendszerű hadsereget, polgárai pedig, nem kevésbé egyedülálló módon, önként hajlandók voltak alávetni magukat a légiókban uralkodó rendkívül kemény fegyelemnek. Megfelelő kiképzés és alkalmas parancsnokok vezetésével ezek a légiók olyan harcászati rugalmasságra voltak képesek, amely az összes korabeli hadsereg fölé emelte őket.

Samnis harcosokat ábrázoló festmény az itáliai Paestumban feltárt Kr. e. 4. századi sírok egyikéből. A rómaiak egy sor küzdelmes háborút vívtak a samnisok ellen, míg végül magukba olvasztották, és a szövetségeseiké tették őket, hogy aztán az ő oldalukon harcolva vívják tovább Róma háborúit.

I. A köztársaság hadserege

A római hadsereg eredete

A legkorábbi seregek

Róma területe lassan gyarapodott, a város évszázadokon át csupán kicsiny közösség volt, amely arányosan kicsiny háborúkat vívott. A későbbi korok emlékezete szerint gyakori volt az ellenségeskedés a közvetlen szomszédokkal, melyek során az egymással versengő arisztokraták rablóportyákra vezették kíséretüket. Kevés megbízható forrás és bizonyíték létezik a római történelem kezdeti szakaszára vonatkozóan, hiszen maguk a rómaiak is csak a Kr. e. 3. század végén kezdték meg a történetírást, és még nekik is viszonylag kevés forrás állt rendelkezésükre. A királyokról és a köztársaság megalakulásáról szóló történetek tartalmazhatnak igazságelemeket és valós személyiségeket, ám ma már lehetetlen mítoszt és valóságot szétválasztani. Nincs mód arra, hogy megtudjuk, vajon Romulus tényleg élt-e, és ha igen, valójában 300 *celestes*nek nevezett harcos-

ból álló testőrsége volt-e. Még az olyan, első hallásra viszonylag hihetőnek tűnő történeteket sem fogadhatjuk el tényként vagy önthetjük „hihetőbb” formába, mint amilyeneket Livius korai elbeszéléseiben vagy Halikarnasszoszi Dionüsziosz írásaiban találunk (mindketten a Kr. e. 1. század végén írtak). Egyszerűen nem tudhatjuk, mi az igazság.

Szerencsére a régészet segítségével azért alkothatunk némi képet arról, hogyan festhettek a korabeli fegyverek és harci felszerelések. A vas kezdetben meglehetősen ritka fémnek számított, és csak fokozatosan váltotta fel a lándzsahegyek, török és kardok alapanyagát, a bronzot. A különféle formájú sisakok jellemzően a fej tetejét védték, míg a nyak és az arc viszonylag szabadon maradt. A leglátványosabb ezek közül talán a két félgömbből összeállított villanovai típus, melynek középső összeillesztéséből egy nyíl alakú, magasra nyúló lemez emelkedik ki. Ez a minimális, vagy éppen semmilyen gyakorlati hasznót sem nyújtó díszítőelem a sisak viselőjét a valószínűleg jóval magasabbnak, következetesnek az ellenség számára félelmetesebbnek mutatta. A többi sisakról, így például a „harang” típusúról is, hiányzott a magas fém sisakforgó, formájukat tekintve azonban hasonlítottak a villanovaira. A testet védő páncélzat igen egyszerű volt, és általában a mellre szíjazott félemezből állt. Bizonyíté-

(Jobbra) Villanovai stílusú etruszk sisak Tarquiniából. Az ilyen sisakok Észak- és Közép-Itáliában, jellemzően temetkezési környezetben fordulnak elő, koruk pedig a Kr. e. 7–9. század közé tehető. A magasra nyúló központi lemeznek látványosan semmilyen gyakorlati szerepe nem volt.

(Szemközt balra) Jellegzetes hoplita páncélzatot viselő harcos ábrázolása egy Palestrinában talált elefántcsont táblán a Kr. e. 4. századból. A katona fémről – feltehetően bronzból – készült mellvértet, forgóval díszített bronzsisakot és lábszárvértet visel, oldalán kerek pajzs látható. Legfőbb támadófegyvere a nehéz, szúráshoz használatos lándzsa.

kaink jelentős részét a temetési szertartások – hamvasztás vagy elföldelés, mindkettőt alkalmazták – részeként a sírokba került tárgyak adják, melyeket kiegészít még néhány művészi harcosábrázolás. Fontos megjegyeznünk, hogy a sírokba tett tárgyak nem feltétlenül egyeznek meg a mindennapokban használtakkal. Mindenképpen a tehetősebb emberek felszerelését láttatják, ám az is lehetséges, hogy bizonyos tárgyakat kizárólag a temetésre válogattak össze, vagy netán pontosan ezzel a céllal is készítették. Nyilvánvalóan kizárt például, hogy az Itáliában és más helyeken is talált, tömör bronzból készült pajzsokat valódi harcra tervezték volna, hiszen a vékony fémlemez

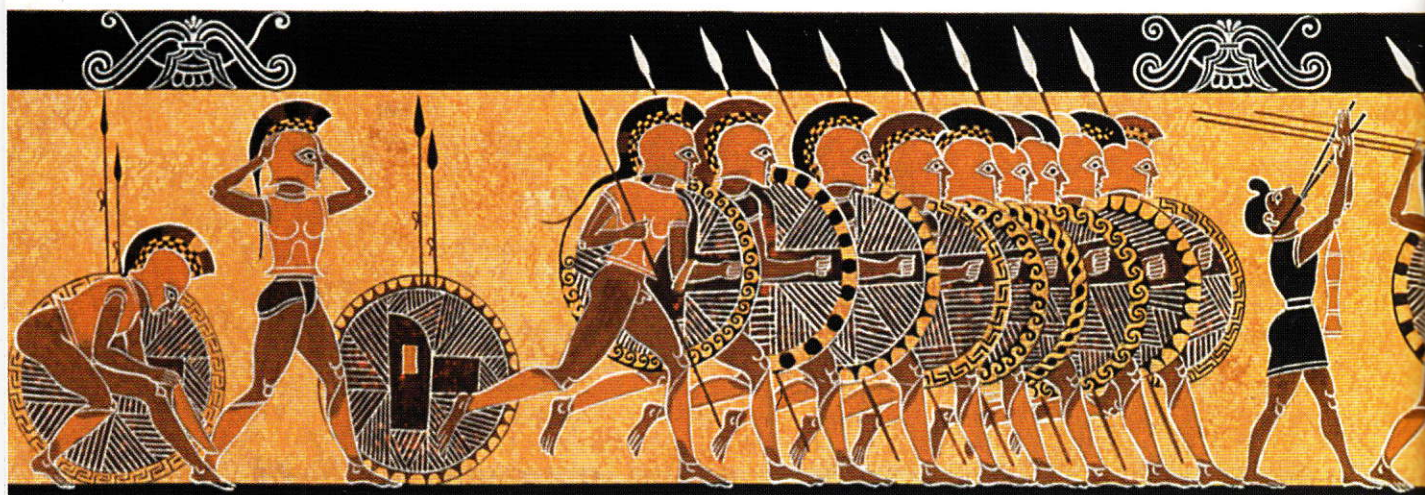
roppant könnyedén eltört vagy meghajlott volna. Sokkal valószínűbb, hogy ezeket a pajzsokat szertartások alkalmával vagy látványos temetkezési tárgyként használták. Logikusan feltételezhetjük, hogy formájukban a gyakorlatban sokkal hasznosabb fapajzsokat utánozták, de mivel ez utóbbiak közül egy sem maradt fenn, mégsem tudhatjuk pontosan, hogyan néztek ki. Legalább ennyire problematikus annak megítélése, hogy mennyien voltak egy harci csapatban, és közülük hányan viseltek kardot vagy pánccelt.

Földműves és katona: a „hoplita forradalom”

Valamikor az idők során a rómaiak átvették az ún. hoplita falanx alkalmazását, amelyet valószínűleg görög gyarmatosítók vezettek be Itáliában. A hopliták nehézfegyverzetű lándzsás gyalogosok voltak, akik nevüket kör alakú, mintegy 90 cm átmérőjű, bronzborítású fapajzsukról (*hoplon*) kapták. Ezek a pajzsok kitűnő védelmet nyújtottak a harcban, bár ennek megvolt az ára, hiszen nagy súlyuk miatt nem volt elég egyetlen fogantyú a megtartásukhoz, ezért szíjjal a bal könyökhöz kellett erősíteni őket. További védelmet nyújtottak a bronzsisakok – melyek egyes változatai a fejtető mellett az arcot is beborították –, a láb alsó részét védő lábvértek, valamint a bronzból vagy keményített lenvászonból készült mellvérték. Egyesek

(Lent) Izomzatot mintázó bronz mellvért Itáliából – ma a British Museum tulajdona –, melyet akár a mellette lévő képen ábrázolt hoplita harcos is viselhetett volna. Az ilyen típusú páncél megfelelő védelmet nyújtott, ugyanakkor nehéz, kényelmetlen és drága volt. Ahogy a sereg létszámával együtt a kevésbé tehetősebb katonák száma is nőtt, az ilyenfajta páncélzat egyre ritkábban fordult elő.

mindemellett kar- és lábszárvérteket is megengedhettek maguknak. A hopliták első számú támadófegyvere a mintegy 2,5 m hosszú lándzsá volt, melyet dőfésre, és nem hajításra használtak, a végét pedig szintén hegygel látták el, egyrészt ellensúlyként, másrészt pedig azért, hogy használják, amennyiben letörne a lándzsá első hegye. Második fegyverként általában rövid, vágásra vagy dőfésre alkalmas kardot viseltek.

A hopliták zárt alakzatban harcoltak, melyben a szorosan egymás mellett álló katonák sebezhető jobb oldalá-

nak a szomszéd pajzsa nyújtott némi védelmet. A cél az volt, hogy lándzsával az alig egy lépésre álló ellenfél irányába dőfködve behatoljanak az ellenséges alakzatba, és gyors, döntő csapást mérjenek a velük szemben állókra. Annak ellenére, hogy pajzsa, sisakja és vértézete igen jó védelmet nyújtott a hoplitának, az ilyen jellegű elszánt közelharc elkerülhetetlenül nagy veszélyeket rejtett magában, különösképpen akkor, ha az ellenfél is hasonlóan jól felszerelt és agresszív harcosokból állt. A hoplita falanx először a görögöknél jelent meg, talán valamikor a

(Jobbra) Attikai típusú sisak itáliai változatát viselő harcos egy Nápoly mellett feltárt, Kr. e. 4. századi falfestmény részletén. Ez a típus sok szempontból hasonlít a későbbi sisakfajtákra: az arcot csak arcvédő lemezek védik, a fület pedig semmi. A tollak sisakdiszként való használata gyakori volt Polübiosz korának hadseregében is.

Kr. e. 8. század tájékán, bár erről a mai napig heves viták folynak. Úgy tűnik, hogy még egy győztes falanx esetében is átlagban ötszázalékos veszteséggel számolhatunk. A veszteségek döntő része az alakzat első soraiból került ki. A hoplita harcmódor olyan hatalmas feszültséget jelentett a katonák számára, hogy a parancsnokok a nagyon mély falanxokat részesítették előnyben: nyolcnál kevesebb sorból álló falanxot ritkán vetettek be, de tudomásunk van akár 40 sorból álló falanxokról is. A második sorban állóknak még volt valami lehetőségük, hogy az előttük állók vállá felett átszúrjanak a lándzsáikkal, illetve az elesettek helyébe lépjenek, a hátrábbi sorok katonái azonban nem tudtak beavatkozni a küzdelemben. Az ő szerepük elsősorban a harcolók morális támogatása volt. A támadó sor mögött álló embertömeg az ellenfél megfélemlítésére szolgált, és ideális esetben meghátrálásra is bírta, még mielőtt a két falanx kegyetlen összecsapása megkezdődött volna. Még ennél is fontosabb volt, hogy a hátsó sorok jelenléte megakadályozta az első sorban harcolókat a megfutamodásban. A falanx és a hozzá hasonló sűrű alakzatok szükségszerűen csak hátulról tudtak összeomlani, amikor a hátsó sorokban állók, tehát a veszélytől távolabb elhelyezkedők pánikba estek és megfutamodtak. A mélyebb falanxok hosszabb ideig voltak képesek a harctéren maradni.

A falanxot sűrű alakzatban álló nagy embertömegek összecsapására találták ki. Az ilyen jellegű csatákban sokkal kisebb tér nyílt arra, hogy az arisztokrata harcosok egyéni bátorságukat villogtassák. A falanxharcászat felvétele Rómában és más városokban nem egyszerűen a harctéri taktika fejlődésének, de nagyszabású társadalmi és politikai változások eredményének is tekinthető. A hoplitáknak költséges felszereléssel kellett ellátniuk saját magukat, következésképpen némi vagyonnal kellett rendelkezniük. A hoplita szinte minden államban földtulajdonnal rendelkező földműves volt, aki lelkesen harcolt, hiszen komoly érdekek fűzték az állam fennmaradásához. A falanx átvétele azt jelenti, hogy Róma lakosainak száma megnőtt, és a lakosok jelentős része földdel is rendelkezett. A korábbi időkben a háborúzó csapatok vezérei a csatákban mutatott rátermettségüknek köszönhették a közössé-

(Fent) Ez a festmény a Kr. e. 7. századból való Chigi-váza alapján készült, és azon ritka ábrázolások egyike, melyen a hoplita falanxot harc közben láthatjuk. A katonákat a bayeuxi kárpíthoz hasonlóan sűrű, egymást átfedő sorokban ábrázolják. A ténylegesen harcoló hopliták feje felett kibukkanó lándzsahegyek fellelhetően az utánuk következő sorokat szemléltetik.

(Jobbra) Görög hoplita harcos az arcát szinte teljesen elfedő sisakkal, bronz mellvérttel és a lábikrára pattintható bronz lábszárvérttel. Mellette a 0,9 m átmérőjű kerek, bronzborítású pajzs, avagy hoplon.

gen belüli hatalmukat. A földművesek hoplitaként betöltött szerepe politikai befolyásuk megerősödését is maga után vonta.

A falanx nyílt terepen zajló, szabályos ütközetekben használatos alakzat volt. A hoplita fegyverzetét is nagy részben ehhez a harctípushoz alakították, bár túlzás volna azt állítani, hogy a sisak, a páncélzat, de még a nehéz pajzsok is alkalmatlanok lettek volna nyíltabb harcmódor esetében. Forrásaink még abból az időből is folyamatosan említést tesznek a csaták mellett kisebb rajtaütésekről és csatározásokról, amelyről már biztosan tudjuk, hogy a rómaiak ismerték a falanxot. Ez utóbbi, kisebb léptékű összecsapásokban, úgy tűnik, továbbra is az arisztokratákból és követőikből, valamint rokonságukból álló kisebb csapatok vettek részt. A falanx átvétele tehát nem jelentette automatikusan a korábbi harcmódor teljes feladását. Róma továbbra is viszonylag kis közösség maradt, amely gyakran keveredett kisebb csetepatékba hasonlóan csekély lélekszámú szomszédaival.

A comitia centuriata és a serviusi reform

Egy régi hagyomány szerint a rómaiak az etruszk hoplitákkal való találkozás után kezdték alkalmazni a falanxot, és végül ennek a segítségével győzték le őket. Ez igencsak hihetően hangzik, ahogy az az általános feltevés is, hogy az etruszkok az itáliai görög gyarmatokkal való kapcsolataikon keresztül ismerkedtek meg az újfajta harcászati technikával. Azt már sokkal nehezebb megmondani, hogy Róma pontosan mikortól rendelkezett hoplita hadsereggel, már csak azért is, mert valószínűsíthető, hogy az átmenet az arisztokrata csapatoktól a polgári fa-

lanxig nem egyik pillanatról a másikra történt. A rómaiak hét királyuk közül a hatodiknak, Servius Tulliusnak (Kr. e. 578–534) tulajdonították a hadsereg megreformálását. Függetlenül attól, hogy Servius létezett-e egyáltalán, tény, hogy egy korai katonai szervezet nyomai egészen a köztársaság korának végéig fennmaradtak, méghozzá a római népgyűlések egyik legfontosabbikának szerkezetében, a *comitia centuriata*-ban. Livius és Dionüsziosz egyaránt aprólékosan leírja a serviusi rendszert, és csak jelentéktelen részletekben térnek el egymástól.

A gyalogság a serviusi rendszer szerint

A táblázaton a serviusi rendszer felépítését láthatjuk. Róma felnőtt férfilakosságát vagyoni alapon csoportokba sorolták. A táblázat végén olvasható végösszeg a centuriák számát mutatja.

Az egyes centuriák létszáma jelentősen eltért egymástól, az osztályokat pedig korosztályok szerint junior és senior centuriákra osztották.

Osztály	Vagyon (as)	Fegyverzet	Junior	Senior	Összesen
I.	100 000	sisak, kerek pajzs, lábvért, mellvért, lándzsa, kard	40	40	80
II.	75 000	sisak, téglalap alakú pajzs, lábvért, lándzsa, kard	10	10	20
III.	50 000	sisak, téglalap alakú pajzs, lándzsa, kard	10	10	20
IV.	25 000	(Liviusnál téglalap alakú pajzs), lándzsa, gerely	10	10	20
V.	11 000	parittyá, kövek (gerely)	15	15	30

Összes gyalogság: 170

Létszám felettiek:

18 centuria lovasság

2 műszaki centuria

2 centuria zenész

1 *proletarii* (*capite censi*, azaz „fej szerint becsültek” – polgárok, akik még a legalapvetőbb fegyverzettel sem tudták ellátni magukat; őket nem kötelezték katonai szolgálatra, számuk csak végösszezként szerepelt)

(Fent) Urnafedél fogantyúját képező figurák Praenestéből, valószínűleg a Kr. e. 4. századból. Mindhárom katona mellvértje több darabból áll, ellenében a máshol ábrázolt tömör, izomzatot mintázó páncéllal. Lábszárvértjük valószínűleg görög típusú, vagyis a lábikrára pattintható, melyet nem szükséges szíjjal megerősíteni.

(Lent) Páncélzat, fegyver és láthatóan nyereg nélkül lovagló harcos. A jelenet a Paestumban feltárt, Kr. e. 4. századi sírok falfreskóiról való.

A felnőtt férfilakosságot vagyoni alapon osztályokba sorolták. Az osztályokat ezután centuriákra osztották, melyeket eredetileg talán valóban száz főre terveztek. Minden osztálynak kötelessége volt anyagi helyzetéhez mérten felfegyverezni magát. A leghetőségesebbek (*equites*, vagyis lovagrendbeliek) a lovasság 18 centuriájában szolgáltak. Az I. osztály, úgy tűnik, teljes fegyverzetű hoplitákból állt, és egyesek úgy vélik, ők formálták az eredeti falanxot, a későbbi osztályok pedig a népesség és a vagyonos rétegek gyarapodásával jöttek létre.

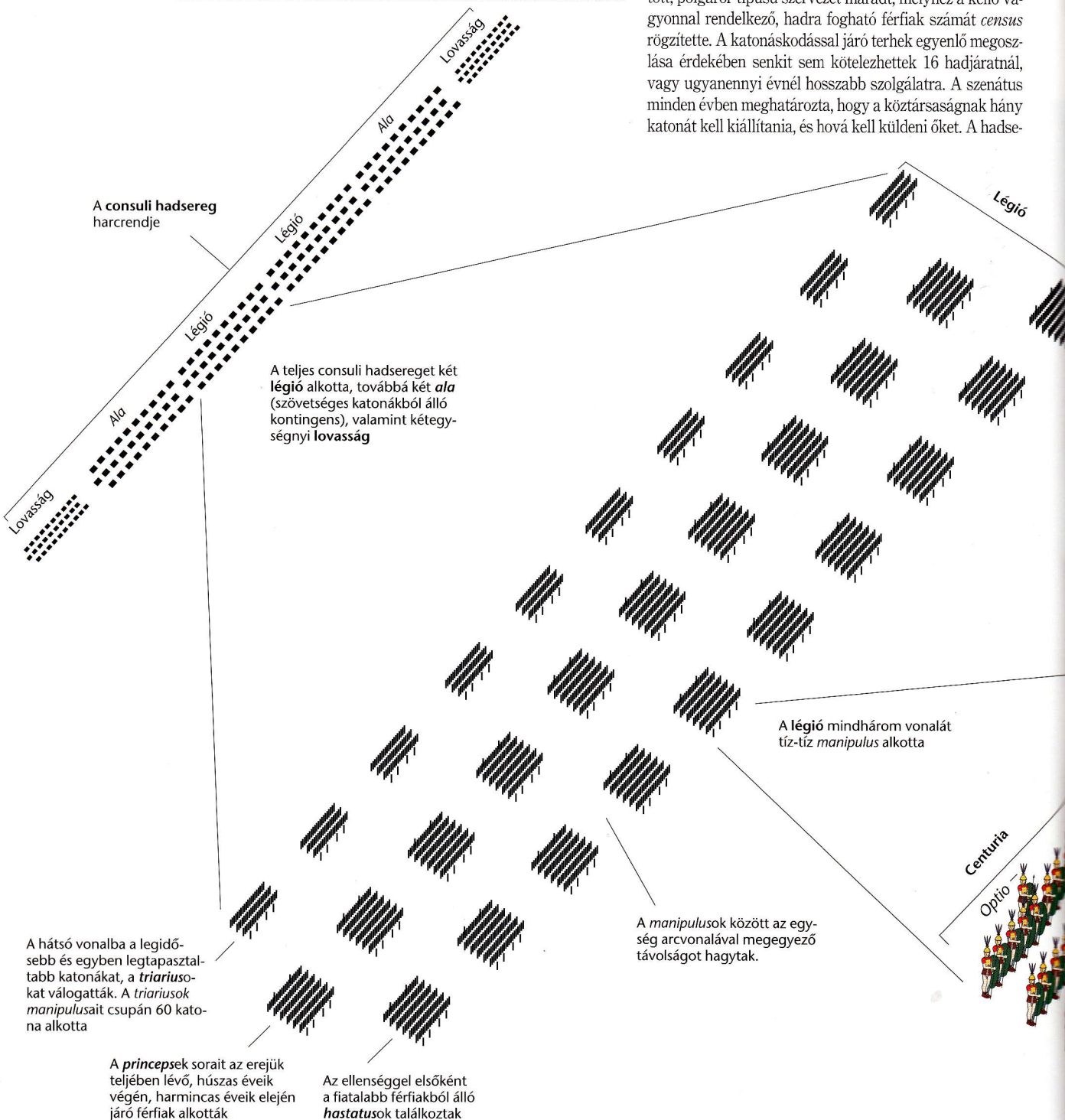
Az a változat, melyet forrásaink közölnek a fenti rendszerről, kétségtelenül egyenlőtlennek tűnik. A fegyverzetbeli különbségek az I–III. (és valószínűleg a IV.) osztály között túlzottan csekélynek látszanak ahhoz, hogy valódi jelentőségük legyen, bár az egy hadseregen belül használt különböző formájú pajzsok jelenlétét a certosai *situlán* ábrázolt alakok is megerősítik. Ennél is fontosabb, hogy egyetlen társadalomban sem volna sok értelme a lakosok nagy többségét a legvagyonosabb osztályba sorolni, márpedig itt az látszik, hogy az I. osztályban lévők száma szinte megegyezik a többi osztályok által kiállított gyalogság teljes létszámával. Több mint valószínű tehát, hogy Livius és Dionüsziosz, és talán azok a források is, amelyekre ők támaszkodtak, a *comitia centuriata* ismert rendszeréből kiindulva állították fel az általuk ismert katonai rendszert. A rómaiak úgy tartották helyesnek, hogy a vagyonosok aránytalanul nagy beleszólással rendelkezzenek az állam ügyeibe, ezért az I. osztály centuriái kevesebb főből álltak, mint az alsóbb osztályok centuriái, azért, hogy az egyes emberek szavazata többet érjen.

A serviusi reform kétségtelenül utal a hoplita hadsereg létezésére, hiszen a polgárság, a vagyon és a katonai szerepvállalás közti kapcsolat alapvető elemei a fenti rendszernek, a részletekre azonban meggondolatlanság volna túlzott mértékben hagyatkozni. A római hadsereg pontos leírását csupán a köztársaság középső korszakától kezdődően kísérelhetjük meg.

A „polübioszi” légio

Polübiosz a Kr. e. 2. század közepének római hadseregéről közöl részletes leírást, noha munkájában ez a rész a második pun háborúról szóló beszámolót követi. A görög történetíró valószínűleg úgy vélte – szinte bizonyosan helyesen – hogy a Kr. e. 3. század korai éveitől óta nem sok jelentős változás történt a hadsereg szerkezetében.

A római hadsereg továbbra is korlátozott időre felállított, polgárőr típusú szervezet maradt, melyhez a kellő vagyonnal rendelkező, hadra fogható férfiak számát *census* rögzítette. A katonáskodással járó terhek egyenlő megosztása érdekében senkit sem kötelezhettek 16 hadjáratnál, vagy ugyanennyi évnél hosszabb szolgálatra. A szenátus minden évben meghatározta, hogy a köztársaságnak hány katonát kell kiállítania, és hová kell küldeni őket. A hadse-

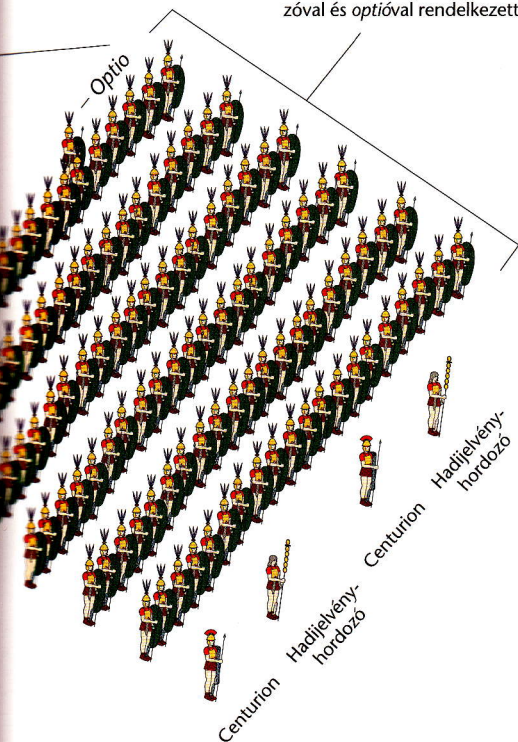
regék élén választott magisztrátusok álltak, akiknek 12 hónapra szólt a megbízatásuk, jóllehet hatalmukat (*imperium*) a szenátusnak jogában állt meghosszabbítani. Az évente választott legfőbb két magisztrátus, a két consul kapta a legfontosabb katonai feladatokat. Kisebb jelentőségű hadműveleteket a rangban a consulok után következő praetorok is vezethettek. A pun háborúk során például a praetorok száma az évi egyről évi hatra emelkedett. Kezdetben, amikor Róma még csupán kicsiny közösség volt, általában az összes rendelkezésre álló katonáját egyetlen viszály megoldására összpontosította, az állam területének és a fegyveres konfliktusok számának növekedése azonban idővel szükségessé tette a katonai feladatok megosztását. A légio (lat. *legio*) szó eredetileg „sorozást” jelentett, és az összes katonai szolgálatot teljesítő római férfira utalt, legkésőbb a Kr. e. 4. századtól azonban már a hadsereg legfontosabb egységét nevezték így. Polübiosz korában egy consuli hadsereg általában két légiből állt, míg a praetorok gyakran csak egy légit vezettek.

Egy szabályos légio 4200 gyalogosból és 300 lovas katonából állt. Akárcsak korábban, a lovasságot (*equites*) most is a legtehetősebbek adták, akiket tíz 30 fős egységbe (*turmae*) osztottak, melyek élén három *decurio* (tíz vezető) állt. A lovasság magva továbbra is a leggazdagabb polgárokból álló 18 lovassági centuria maradt – az ezekben szolgálók számára az állam megtérítette lovuk árát, amennyiben az elpusztult a csatában –, de ebben az időszakban már sok gazdag ember szolgált önkéntesen is ily módon. Polübiosz közli, hogy a lovagok (*equites*) régen átvették a hellenisztikus stílusú fegyverzetet, de mivel feltételezi, hogy olvasó közönsége jól ismeri ezt, nem vesződik a leírásával. Mindazonáltal kikövetkeztethetjük, hogy a római lovasság zárt alakzatban harcolt, a lovasok lándzsát és kardot használtak, fejüket sisak, testüket pedig mellvért és kör alakú pajzs védte.

A légiók gyalogságát nemcsak anyagi helyzetük, de korruk szerint is felosztották. A legszegényebb polgárokat, akiknek – szemben a *capite censu*val – még elegendő vagyonuk volt a katonai szolgálathoz, valamint azokat a fiatalokat, akik szenge koruknál fogva még nem harcolhattak a fő csatasorban, a könnyűgyalogsághoz (*velites*) sorolták. Felszerelésük egy köteg könnyű gerelyből, kardból (legalábbis a Kr. e. 2. század elejétől, de valószínűleg már korábban is), valamint kerek pajzsából állt. Néhányan közülük bizonyosan viseltek sisakot, és mindannyiuknak valamilyen állat prémjét, általában farkasét kellett fejvédőjükhöz erősíteni. Polübiosz szerint erre azért volt szükség, hogy a tisztek azonosíthassák őket harc közben, majd később teljesítményükhöz mérten büntessék vagy jutalmazzák őket, de elképzelhető, hogy eredetileg mindennek valamilyen totemisztikus jelentősége is volt. Légiónként általában 1200 *velis* szolgált, arról azonban, hogy milyen egységekbe szervezték és hogyan vezették őket, részleteiben semmit sem tudunk.

A légio legfőbb ereje a zárt alakzatban harcoló gyalogságban rejtett, melyet három jól elkülönülő vonalba rendeztek. Az első a fiatalabb, tízes éveik végén, húszas éveik elején járó férfiak (*hastati*) alkották, míg a másodikban az erejük teljében lévő, húszas éveik végén, harmincas éveik elején járó harcosok (*principes*) meneteltek. A harmadik és egyben leghátsó sorban találjuk az idősebb, nagy harci tapasztalattal rendelkező katonákat (*triarii*). A *hastatusok* és a *princeps*ek soraiban 1200-an voltak, a *triariusok* viszont csak 600 főt számláltak. Minden sort tíz *manipulus*-ra osztottak. Ez volt a római légiók alapvető harcászati egysége. Adminisztrációs okokból a manipulust további két centuriára osztották, melyek mindegyikét egy-egy centurio irányította, helyettese (*optio*), hadijelvény-hordozója (*signifer*), valamint parancsörtsztje (*tesserarius*) segítségével. A jobb oldali centuria centuriója volt a rangidős tiszt, aki mindkét centurio jelenléte esetén a parancsnoki hatalmat gyakorolta. Ő választotta ki a bal oldali centuria parancsnokát is. Polübiosz leírása szerint centuriónak csak szilárd jellemű, határozott vezetőket választottak, akik mindvégig az egységükkel maradtak, és nem rohantak fejfel az ellenségnek. Magát a légiót nem egyetlen parancsnok vezette, hanem hat katonai *tribunus*, akik felváltva, párosával parancsnokoltak.

A *manipulus* a hadsereg alapvető taktikai egysége. A 120 emberből álló *manipulus*-ba két 60 fős *centuria* tartozott, mindkettő saját centurióval, hadijelvény-hordozóval és *optio*-val rendelkezett.

(Balra) Manipuláris légio csatarendben. A manipulusokra épülő harci alakzat sokkal rugalmasabb volt a hellenisztikus hadseregek által kedvelt tömör falanxnál. Segítségével a rómaiak egyenetlen terepen is képesek voltak úgy mozogni, hogy ne boruljon fel súlyosan a sorok rendje, és a harc közben kialakuló kritikus helyzetekre is sokkal gyorsabban tudtak reagálni.

A légio akkor is képes volt ellátni a feladatát, ha nem pontosan 4200 gyalogos és 300 lovas alkotta. A hadjáratok során a betegségek és a harcéri veszteségek elkerülhetetlenül csökkentették az egységek létszámát. Ugyanakkor a szenátus, amennyiben szükségét érezte, dönthetett különösen erős légio felállításáról is, így például olvashatunk 5000, sőt 6000 fős légiokról is. Az *equites* és a *triarii* soraiba csak igen korlátozott számú tartalékból válogathattak, ezért a nagyobb létszámú légio esetében a megerősítés egyenlő arányban oszlott meg a *hastati*, *principes* és a *velites* között. A harctéren minden légiot egy hasonló létszámú kontingens, a főként más latin népek férfiaiából felállított *ala* vagyis „szárny” támogatott. Egy *ala* általában ugyanannyi gyalogosból és háromszor annyi lovasból állt, mint egy légio. Az *alát* *cohors*okra osztották, az viszont, hogy ezek milyen fokon voltak harcászati egységek, hány *cohors* tartozott egy *alába*, és hogy a *cohors*oknak meghatározott létszámuk volt-e, nem világos. Lehetséges, hogy csupán egy homályos értelmű, csapategységet jelentő kifejezésről van szó, amivel egy adott latin kolónia által kiállított összes katonára utaltak. A szövetséges *cohors*ok a feljegyzések szerint 400–600 főt számláltak, de az *ala* méretével ezek mérete is változhatott. Az *alák* élén három praefectus állt (*praefecti sociorum*), akik kivétel nélkül római polgárok voltak. Csatában a légiok közepén, míg az *alák* a szárnyakon foglaltak helyet. A két légióból és két *alából* álló consuli seregekben ez utóbbiakat „Jobb”, illetve „Bal” megnevezéssel illették. A szövetségesek legjobbjait különválasztották az *aláktól*. Ők képezték a consul közvetlen fennhatósága alá rendelt gyalogságból és lovagságból álló *extraordinariit*.

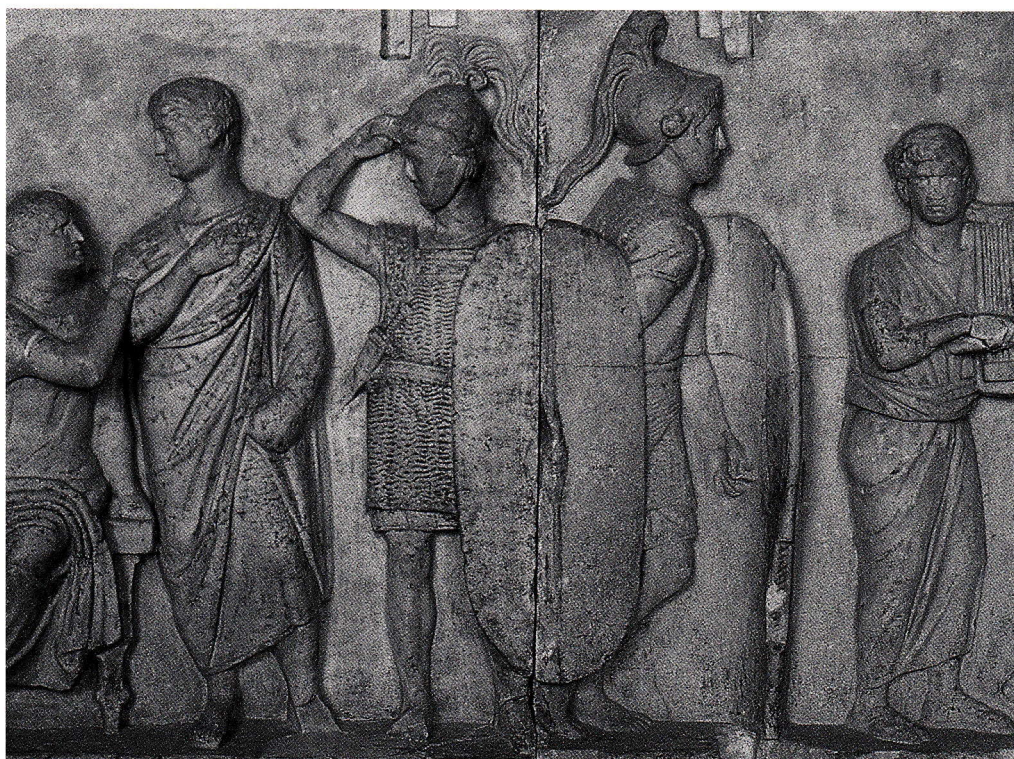
Ebben a korban egyetlen katonai parancsnok sem volt hivatásos. A seregeket vezető magisztrátusokat és tribunosokat választották, a többiek pedig kineveztek, a kinevezéskor pedig nem feltétlenül a tapasztalat és a rátermettség volt az elsődleges szempont.

A fegyverek

A *pilum*: Polübiosz leírja, hogy minden egyes *hastatus* és *princeps* két nehézgerelyt hordott magánál, melyek közül az egyik súlyosabb volt a másiknál. Ezek voltak a híres *pilum*ok, melyek öt évszázadon keresztül megmaradtak a római hadsereg fegyvertárában. A *pilum* egy kb. 120 cm hosszúságú fanyélből és az ehhez csatlakozó vékony vasrúdból állt, melynek vége gúla alakú hegyben végződött. A *pilum* nehéz fegyver volt, amikor elhajították, minden súlya kicsiny hegye mögött összpontosult, melynek következtében hatalmas átütőerővel rendelkezett. Amikor belevágták az ellenfél pajzsába, a hosszú, vékony vasrúd könnyedén áthatolt a hegy ütötte lyukon, és elérte az ellenséges katona testét. Még ha az ellenfél el is kerülte a komolyabb sérülést, akkor sem tudott egykönnyen megszabadulni a pajzsát teljes súlyával lehúzó, nehéz *pilum*tól. *Pilum*-rekonstrukciókkal végzett modern kori kísérletek arra engednek következtetni, hogy a fegyver hajtótávolsága nem haladta meg a 30 m-t, tényleges hatótávolsága pedig ennek mintegy a fele volt. Ugyanezek a kísérletek a *pilum* hatalmas átütőerejét is igazolták.

A *gladius*: A különböző fajta rövid, elsősorban szúrásra alkalmas kardok helyett valamikor a Kr. e. 3. században vagy a 2. század elején a rómaiak áttértek az ún. spanyolkard (*gladius hispaniensis*) használatára, amely

Jelenet Gnaeus Domitius Ahenobarbus Kr. e. 1. században emelt oltáráról két katonával a köztársaság utolsó 200 évének jellegzetes legionárius viseletében. Mindkettejük Montefortino típusú sisakot visel, a tetején a szélben lobogó lószőr taréjjal. A vállaknál megerősített gyűrűs páncélingük mélyen a csípő vonala alá lóg. Pajzsuk a falemezekből készült, és az ellenállás és rugalmasság növelése érdekében bőrborítással ellátott ovális scutum.

ettől fogva a legionáriusok első számú oldalfegyvere lett. A hispániai mintáról másolt kardot a rómaiak először talán az első pun háború idején a karthágóiak oldalán harcoló ibér zsoldosok kezében, vagy a második pun háború hispániai hadjáratai során látták. A rómaiak büszkén vállalták, hogy átveszik és alkalmazzák ellenfeleik hatékony fegyvereit és taktikáját, és erre nem a *gladius* az egyetlen példa. A galloktól például lőszerszármokot, nyergét, páncélinget és néhány harcászati elemet vettek át. Továbbra is heves vita folyik arról, hogy a rómaiak pon-

tosan mikortól alkalmazták a spanyolkardot, ahogy arról is, hogy pontosan melyik korábbi őshonos kardtípusról másolták.

A köztársaság középső szakaszából csak nagyon kevés római kard került elő. Mivel a rendelkezésünkre álló leletminta rendkívül csekély, teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, mégis úgy tűnik, mintha ebben az időben hosszabb kardokat használtak volna, mint később a hivatásos hadseregben. Jól kiegyensúlyozott pengéjüket első sorban dőfésre tervezték, de vágásra is igen alkalmasak

Legionáriusok a Kr. e. 3. század végéről

Az alábbi jelenet egy kis csoport legionáriust ábrázol a második pun háború (Kr. e. 218–201) idejéből. A római legionáriusok – minden más kor katonáihoz hasonlóan – idejük nagy részét várakozással töltötték. Ez a három férfi kockázással – a rómaiak között társadalmi osztályra való tekintet nélkül évszázadokig nagy népszerűségnek örvendő játékkal – üti agyon az időt. A bal oldali katona *hastatus* vagy *princeps*, mellette egy *velites* áll, míg jobb oldalt egy veterán

triarius térdel. Ezek a rövid távon szolgáló polgári katonák saját maguk gondoskodtak a felszerelésükről, éppen ezért jóval nagyobb eltéréseket tapasztalunk a ruházat, páncélzat és fegyverzet terén, mint a későbbi hivatásos légioik esetében. Mivel az erre a korszakra vonatkozó ruházatról és felszerelésről áruklódó leletek meglehetősen ritkák, így illusztrációnk nagy része feltételezésen alapul.

Pilum: Az itt látható *pilum* rajza az olaszországi Talamonacchióban és a Szlovéniai Smihelben talált leletek alapján készült. Vashegye jóval rövidebb, mint a későbbi *pilumoké*, nyéltszéke a fanyélbe fűrt vajatba csatlakozik. Hegye jóval szélesebb a későbbi változatokénál.

Sisak: A napjainkban Montefortino-típusként emlegetett magas sisak jól védte a fejtetőt, nyakvédője viszont igen keskeny volt. A képen látható sisakot nem díszíti sisakforgó, a valóságban azonban lőszértáráj vagy három toll ékesítette a fejtetőt.

Mellvértlemez: Polübiosz beszámolója szerint azok a katonák, akik túl szegények voltak ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a páncélinget, helyette egy egyszerű fémlemez viseltek a mellükre szíjazva. Ezek nagy valószínűséggel a képen is látható négyzet alakúak vagy pedig kerek formájúak voltak.

Kard: Nem teljesen egyértelmű, hogy a rómaiak mikortól vették át a spanyolkard (*gladius hispaniensis*) használatát. Nagyon is elképzelhető, hogy a fegyvert a pun háborúkban a karthágóiak oldalán harcoló ibér zsoldosok kardjáról másolták.

Gerely: A *velites* fejenként számos gerelyt hordtak maguknál. A képen látható férfi egy viszonylag hosszú gerelyt tart a kezében, amely egy foglalat segítségével csatlakozik a nyeléhez. Pajzsa mögött további két, nagyobb méretű hegygel ellátott, rövidebb gerelyt látunk. Polübiosz szerint minden *velites* oldalán spanyolkard lógott, bár a kezdetekben ez nem biztos, hogy túl gyakori volt. A képen ábrázolt harcos oldalán csak egy rövid tört láthatunk.

Sisak: A Montefortino-sisak egyszerűbb változata, arcvédő nélkül. A sisak köré farkasprém-darabot kötöttek. Polübiosz szerint a *velites* azért díszítették ekképpen sisakjukat,

hogy tisztjeik harc közben egyenként is megkülönböztethessék őket.

Pajzs: A *velites* előcsatározókként harcoltak, ezért a nehéz *scutum* akadályozta volna őket a gyors mozgásban. Helyette kisebb és könnyebb kerek pajzsral védték magukat.

Sisak: A képen látható *triarius* etruszk-korinthuszi sisakot visel. Úgy tűnik, ez a típus legalább olyan népszerű volt, mint a Montefortino. Három toll díszíti, melyek Polübiosz leírása szerint bíborvörös vagy fekete színben pompáztak.

Pajzs: Ez itt egy meglehetősen szabályos ovális *scutum*. A peremét felül és alul egyaránt bronzabronccsal védték. A középső gerincet fémből készült pajzsdudor erősíti meg. Az ilyen típusú pajzsok rekonstrukciói is mintegy 10 kg-ot nyomnak. Pajzsa mögött a *triarius* 2,4 m-es, dőfésre alkalmas lándzsáját pihenteti.

Gyűrűs páncéling: A tehetősebb katonák páncélinget viseltek, melynek használatát eredetileg talán a galloktól vették át. A vállaknál alkalmazott dupla megerősítés rögzítette a vértetőt, és megkésztette a váll védelmét.

voltak. Livius állítása szerint Kr. e. 200-ban a makedón katonák elszörnyedve látták bajtársaik rettenetes sebeit, – végtagok és fejek heverték szanaszét – melyeket a rómaiak a spanyol karddal ejtettek.

A pugio

Egyes római katonák kardjuk mellett tört (*pugio*) is viseltek. Noha Polübiosz nem tesz említést törökről, Spanyolországban kerültek elő ilyen leletek valószínűsíthetően Kr. e. 2. századi környezetből. A *pugio*, amellett hogy kiegészítő fegyverként is szolgált, nagy valószínűséggel a hadjárat hétköznapi feladatainak ellátásánál kapott fontosabb szerepet. A későbbi gyakorlat szerint a *pugiót* a bal, míg a *gladiust* a jobb oldalon hordták.

A lándzsa

Polübiosz leírásában a gyalogság első két vonala *pilummal* volt felfegyverkezve, a harmadik vonalban felálló *triariusok* viszont továbbra is a régi hoplita lándzsát használták. Ezt a nehéz fegyvert döfésre, és nem hajításra szánták. Kr. e. 223-ban egy alkalommal a *triariusok* lándzsáit kiosztották a *hastatusok* között, akik zárt alakzatot formálva ezek segítségével érték vissza a gallok első rohamát. Halikarnasszoszi Dionüsziosz állítása szerint a Pürrhosz elleni háborúban a *princeps*ek is lándzsával harcoltak, melyet két kézzel tartottak maguk elé. Ez meglehetősen furcsán hangzik, hiszen nehéz elképzelni, hogy aki ilyen fegyverrel küzd, hogyan tudja használni mellette a szokásos méretű római pajzsot. Mindenesetre néhány tudós a fentiek alapján úgy véli, hogy eredetileg a gyalogság mindhárom vonala lándzsával harcolt, és a *pilum* átvétele egy hosszabb, fokozatos folyamat része volt. Az idevonatkozó forrás és leletanyag sajnos túl szegényes ahhoz, hogy megnyugtató választ kapjunk erre a kérdésre.

Védőfelszerelés

Testpáncél: Számos típusa létezett. A legrágább és legtöbb védelmet nyújtó az egymásba fűzött vasgyűrűkből álló páncéling volt, amely viszonylag könnyű mozgást is biztosított. Egyetlen hátrányaként nagy súlya említhető, amely döntően viselője vállára nehezedett, bár a derékon viselt öv segített valamennyit a súly egyenlőbb eloszlásában. Ezt a típusú páncélt a rómaiak valószínűleg az észak-itáliai gall törzsektől vehették át, és lehet, hogy eredetileg kelta találmány volt. A római és kelta páncélingeket a vállaknál a lefelé irányuló kardcsapások ellen dupla rétegű páncélzattal erősítették meg.

Egyesek apró bronzlemezekből álló pikkelypáncélt viseltek. Az ilyen vértezett kevésbé volt hajlékony, mint a páncéling, viszont fényesre csiszolva pazar látványt nyújtott. Sokan viseltek lábvértet a bal lábukon, amely közelebb volt az ellenséghez. A magasabb rangú tisztek és egyes lovas katonák különböző típusú, általában bronzból készült, merev, izomzatot imitáló mellvértet viseltek. Az összes típusú páncél alatt valamiféle bőrmellényt is hordhattak, amely valószínűleg párnázott volt.

Természetesen nem mindenki engedhette meg magának a fentiekben ismertetett drága páncélzatot. Az ilyenek Polübiosz leírása szerint fémlemezt hordtak mellvért

gyanánt. A kerek vagy négyszögletes formájú, vasból, illetve bronzból készült lemezeket szíjakkal erősítették a mellükhöz.

Sisak: Számos sisak maradt fenn ebből a korszakból, noha a legtöbb esetben nem lehet teljes bizonyossággal a római hadsereghez kötni őket. Mivel minden katona saját maga gondoskodott a felszereléséről, érthetően nem beszélhetünk egységes testpáncélzat- vagy sisakviselésről. A leggyakrabban előforduló típus a Montefortino volt, magas boltozata tetején sisakforgóval, rövid, de vastag nyakvédővel és lehajtható arcvédővel. A másik népszerű típus az ún. etruszk-korinthuszi, feltehetően a korinthuszi hoplita sisakok továbbfejlesztett változata volt. Eltakarta az arcot, csökkentette a hallóképességet, kilátni pedig csak a szemeknek fűrt lyukakon lehetett, viszont amikor a katona éppen nem harcolt, feltolhatta a homlokára, és így kényelmesebben viselhette. Az etruszk-korinthuszi sisak itáliai változatát mindig így hordták, a szemnyílást csak dekorációként őrizték meg. Dél-Itáliában feltártak néhány attikai típusú sisakot is, melyek közül néhányat valószínűleg maguk a rómaiak és szövetségeseik is használtak. A fenti sisakok mindegyike formába vert bronzból készült.

A Montefortino gall eredetű volt, akárcsak a hasonló, bár alacsonyabb boltozatú Coolus típus, amely a köztársaság késői szakaszában jelent meg. Ezenfelül a rómaiak egyes kelta vassisakokat is átvettek, például az Agen és a Port típusúakat, mivel ezek jobban idomultak a fej formájához, és az arc védelmét inkább szolgáló, szélesebb fémlemezekkel is rendelkeztek. A római sisakok alakja egészen a késő ókorig nagyban hasonlított a már a köztársaság korában is használt sisakokéhoz.

Fiatall gall nemesember szobra a dél-franciaországi Vachères-ből, mely segít képet alkotni a rómaiak ellen és mellett egyaránt harcoló gallokról. Nagyon is elképzelhető, hogy a rómaiak gall mintára készítették saját gyűrűs páncéljaikat, ugyanis az itt látható jellegzetességek – különösképpen a vállak védelmének megkétszerezése – a római hadseregben viselt páncélingek tipikus vonása. A dísként viselt nyakperek a római seregben később a vitézségükért kitüntetett katonák érdemrendje lett.

A lovasság a legtöbb fent említett sisaktípust viselte, ugyanakkor a külön lovas katonák számára tervezett görög bioitai típus is használatban volt.

A *pajzs* (*scutum*): Polübiosz leírása szerint a nehézfegyverzetű gyalogság által használt félhenger alakú *scutum* hossza 1,2 m, szélessége 76 cm volt. A korabeli szobrok és domborművek tanúsága szerint általában ovális pajzsot két réteg, egymásra merőlegesen fektetett falemezből készítették, majd az egészet borjúbőrrel vonták be. E két anyag kombinációja egyszerre nagy ellenálló erőt és rugalmasságot kölcsönzött a szerkezetnek. Az alsó és felső szegélyeket megvasalták, ami megakadályozta, hogy a falemezek az erős ütések hatására széthasadjanak, a pajzs közepére pedig vasdudort helyeztek.

Egyetlen ilyen típusú pajzs maradt ránk. Az egyiptomi Kaszr-el-Haritban bukkantak rá a régészek, és valószínűleg, bár teljes bizonyossággal nem állítható, római *scutumot* ábrázol. Vasdudor nincs rajta, helyett vízszintes fogantyúját árpaszem formájú dudor borítja. A lelet alapján készített rekonstrukció súlya 10 kg-ot nyomott, többet, mint a nagyméretű és nehézkes *hoplon*, továbbá a hoplita pajzzsal ellentétben vállpánt híján itt az összes súly a pajzsot tartó bal kézre nehezedett.

A római lovasság ennél jóval könnyebb és kisebb pajzsokat használt, melyek feltehetően kerek formájúak voltak. Polübiosz e tekintetben sajnos nincs a segítségünkre, ugyanis művében egy elavult lovassági pajzs leírását közli, melyet az ő korában már nem használtak.

Tábor és katonaélet

A polgárőr hadsereg lényegét tekintve mindig is ideiglenes szervezet volt. Úgy tűnik, hogy még abban az esetben

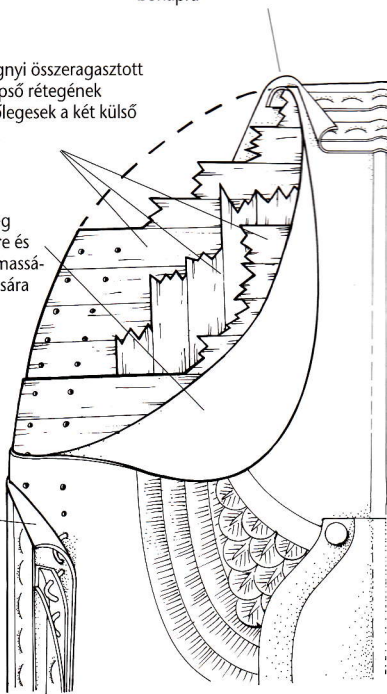
A pajzs hátuljára varrott bőrlap ráhajlott a pajzs elejét borító bőrlapra

A „polübioszi” légio

A háromrétegnyi összeragasztott falemez középső rétegének lemezei merőlegesen a két külső rétegre

Külső bőrréteg a fa védelmére és a pajzs rugalmasságának fokozására

A külső bőrréteget hozzávarrták a pajzshoz

Ennek a pajzsnak (*scutum*) a szerkezeti rajza egy Egyiptomban talált pajzslelet és Polübiosz leírása alapján készült. A nehéz *scutum* kiváló védelmet nyújtott, és még támadólag is lehetett használni, ha az ellenfelet fel akarták dönteni, vagy ki akarták billenteni az egyensúlyából.

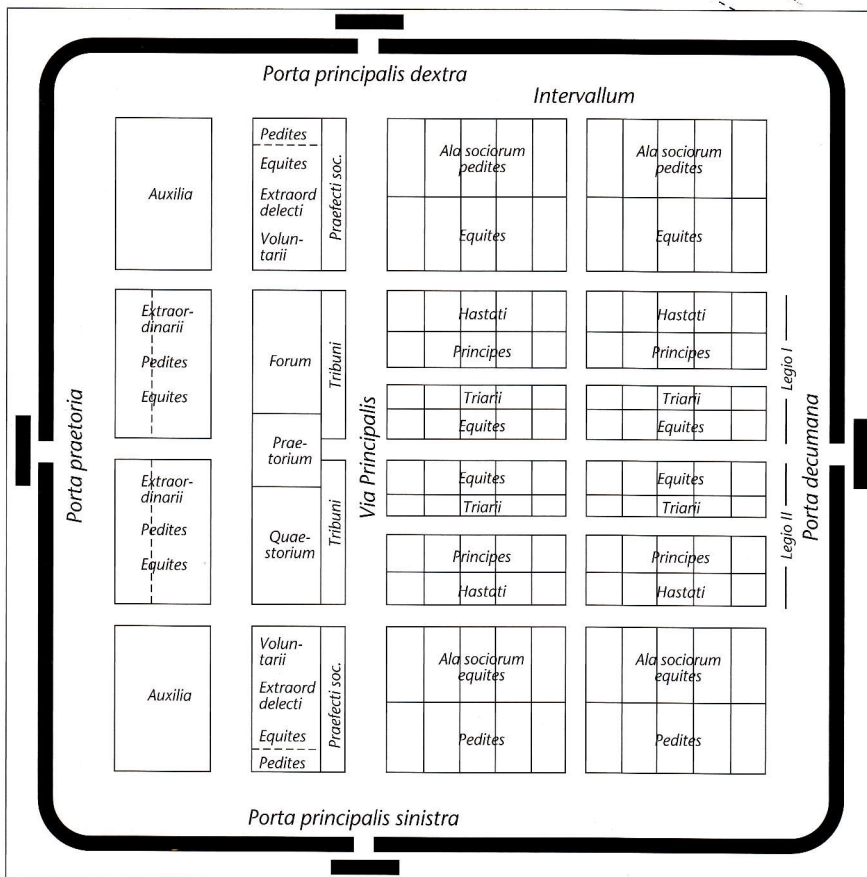
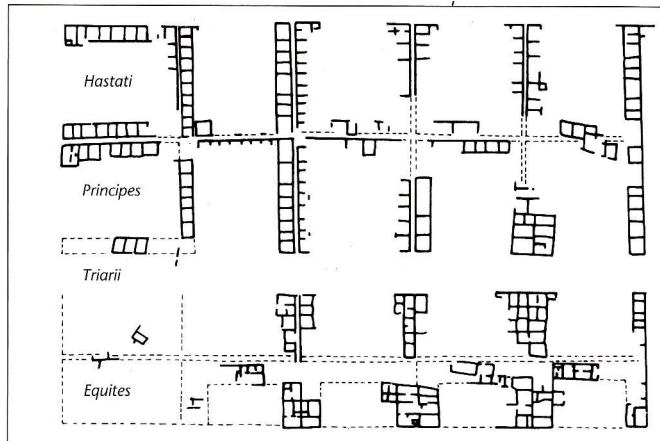
(Lent) Erősen megrongálódott relief a Delphoiban található Aemilius Paullus-emlékműről, amely a rómaiak Perseus macedón király felett Kr. e. 168. június 22-én aratott győzelmének állít emléket. Bal oldalt két római lovas katonánk, akik macedón lovas katonákra rontanak, s eközben az egyik macedón lova összerogy. A rómaiak páncélíngye nagyon hasonlít a szemközti oldalon látható *vachères-i* harcosséra.

is, amikor a légio huzamosabb ideig együtt maradtak, minden consuli év elején átszámolták őket. A besorozottak általában nem szolgáltak tovább az adott hadjárat végénél, és visszatértek polgári foglalkozásukhoz. A rómaiak Kr. e. 396-ban bevezették a zsoldot, ám ennek össze-

(Jobbra) A Numantia (Spanyolország) ostromának helyszíne közelében található III-as számú reneblasi tábor alaprajza. Schulten 20. század eleji ásatásai nyomán.

(Lent) Schulten azt állította, hogy ezek az erődök a Polübiosz által ismertett menettáborokhoz hasonló mintára épültek.

0 100 km
0 100 mérföld

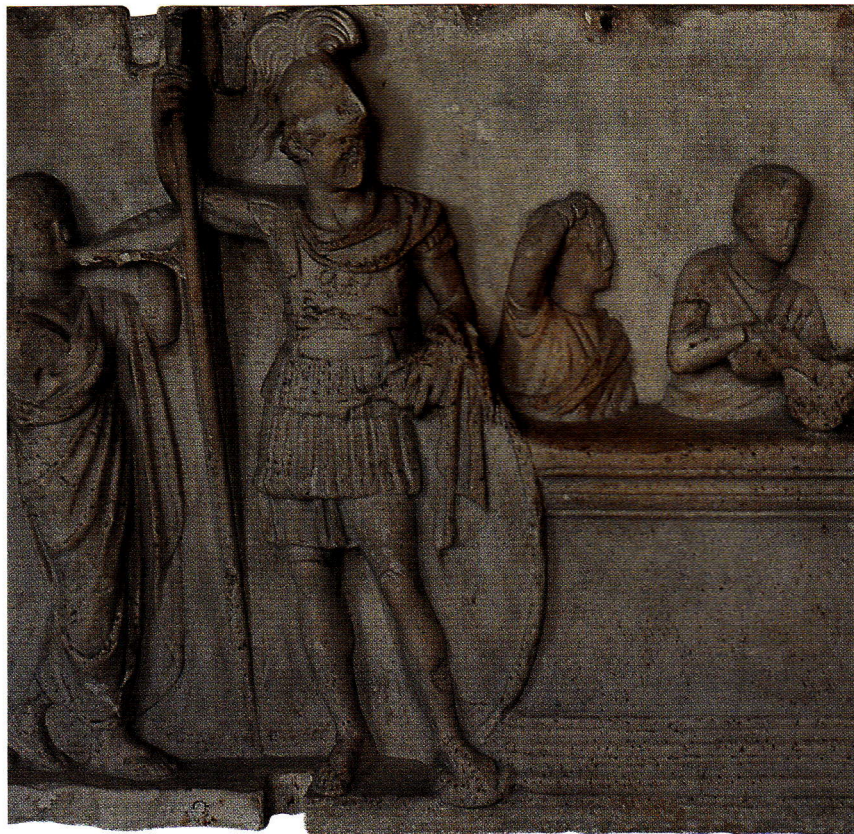
(Balra) A Polübiosz által leírt, két légióból és két alából álló konzuli hadsereg menettáborának alaprajza. A három nehézgyalogos és egy lovas hadosztályra tagozódó légio minden szekciója külön helyet foglalt el a táboron belül. A két főútba torkolló kisebb utcák sora lehetővé tette a légio számára, hogy gyorsan felsorakozzon.

ge csupán az alapvető szükségleteket fedezte, komoly bevételi forrásnak egyáltalán nem volt nevezhető. A kilitásban helyezett hadizsákmány minden bizonnyal számos katonát vonzott, különösképpen akkor, ha tudták, hogy jó módú ellenféllel állnak szemben, ugyanis a rablott holmit elvileg egyenlő arányban kellett elosztani a hadsereg tagjai között. A legtöbb polgár azonban elsősorban azért szolgált, mert felelősséget érzett az állam iránt. Róma polgárai katonai szolgálatuk idejére készségesen alávetették magukat a hadseregben uralkodó rendkívüli fegyelemnek, elvesztvén a legtöbb olyan jogot, amely a polgári életben megillette őket. A seregben szolgáló katonát előljárója parancsára megkorbácsolhatták, sőt ki is végezhettek. A gyávaság halálbüntetést vont maga után, akárcsak az őrségben történő elalvás vagy a lopás és a fajtalkodás. Jogi és ideológiai szempontból egyaránt határozott különbség volt a római polgárok otthoni (*domi*) és hadseregbeli (*militiae*) státusa és elvárt viselkedési normái között. Ezt a különbséget jelezte az is, hogy a besorozásra Róma hivatalos határán kívül, Mars mezején (Campus Martius) került sor. A légiók nem léphettek be Róma városába. Ez alól csak a győztes hadvezérek diadalmenete képezett kivételt, amikor a csapatok az ellenség felett aratott győzelem tiszteletére végigmasírozhattak Róma utcáin.

A római hadsereg által felépített átmeneti táborok a légiókban szolgáló római polgárok fegyelmezett és rendezett életmódját tükrözték. Polübiosz is közöl egyes részleteket a menettábor felállításának módjáról. A napi menetelek végén a római seregek szabályos modell szerint fogtak hozzá a táborépítéshez. Előre meghatározott eljárás szerint alakították ki az utcákat, verték fel a sátrakat, helyezték el a lovakat, és mindezt árokkal és sánccal vették körül. Minden manipulus tudta, hogy hol lesz a szálláshelye, és milyen szolgáltatásokat kell majd ellátnia, mivel a soros munkákat is szabályos rendszer alapján osztották ki. Pürrhosz is minden bizonnyal kénytelen volt rájönni, hogy nem holmi barbárokkal áll szemben, amikor meglátta a rómaiak szervezett táborait.

A régészek csak nagyon kevés korabeli menettábor nyomaira bukkantak. Ilyennek, vagyis a Kr. e. 2. századbelinek tűnik a Numantia (a mai Burgos Spanyolországban) keltibér erődítménye körül található táborláncolat. Ezek közül számos táboron egyértelműen látszik, hogy nem csupán egy-két éjszakára használták őket, mivel a közönséges menettáborok sátrainak megfelelő, egyszerűbb szerkezetű épületek nyomait is felfedezzük bennük. A Renieblas melletti táborok közül a legjobb állapotban fennmaradtra némi képzelőerővel úgy tekinthetünk, mint amely egyes elemeiben talán megfelel a vonalakra és manipulusokra felosztott légiók Polübiosz által leírt táborának.

A menettábor a meglepetésszerű támadások ellen nyújtott védelmet. A rajtaütők elriasztására, illetve az esetleges támadások lelassítása végett a sáncok mögött meghatározott távolságban éjjel-nappal őrszemek álltak. Az ilyen szolgálatot ellátó katonákat hivatalos eskü kötelezte, hogy semmilyen körülmények között nem hagyhatják el pozícióikat. Rendes körülmények között a tábort körülvéő árok és sánc csak lelassította az ellenség támadását, megállítani azonban nem tudta, amikor azonban a sereg

hosszabb időre rendezkedett be a táborban, jóval méretesebb védőművek elkészítésére is sor kerülhetett. A rómaiak nagyon ritkán, sőt talán sosem törekedtek arra, hogy a tábor falain belülről védekezve küzdjenek meg az ellenséggel. Sokkal inkább kedvelték, ha nyílt terepen harcolhattak, bízva légióik mozgékonyaságában és taktikai erejében. A földsánc és a sátrak vonala között széles nyílt sáv húzódott, az ún. *intervallum*, melynek az volt a szerepe, hogy a sátrak kellő távolságban, biztonságban legyenek az ellenség által behajított vagy belőtt lövedékektől, de ami még talán ennél is fontosabb: ez a sáv nyújtott lehetőséget a seregnek, hogy felsorakozzon a harcrendbe álláshoz. A katonák három oszlopba rendeződtek, olykor a lovasság is csatlakozott hozzájuk negyedikként. A három oszlopból formálódott a kivonulás után a három, már korábban ismertetett vonal. Az oszlopokban a manipulusok a harcvonalban elfoglalt pozíciójuknak megfelelően rendeződtek, azaz a sorban jobb oldalon elhelyezkedő egység vezette az oszlopot, míg hátul a bal szélső manipulus foglalt helyet. Ezek után minden oszlop kivonult a tábor egy-egy kapuján, a csata helyszínére menetelt, majd harcrendbe állt. Megállapíthatjuk tehát, hogy a menettáborok döntő szerepet játszottak abban, hogy római a hadsereg szervezett módon indulhatott a csatába.

Gnaeus Domitius Ahenobarbus emlékművének egy részlete, melyen a hadseregének főtisztái egyenruhájában ábrázolt központi figura talán Mars hadisten lehet. A manipuláris légiókat vezető hat tribunus öltözeke valószínűleg nagyon hasonlított a képen látható alak viseletére.

A római haditengerészet

Eredete

A rómaiak hosszú ideig nem érezték különösebb szükségét a tengeri hadviselésnek, hiszen a légiók a szárazföldön legyőzték Itália összes ellenfelét. Kr. e. 311-ben a köztársaság két hivatalnokból (*duoviri*) álló testületet hozott létre, melyet hadihajók építésével és fenntartásával bízott meg. Egy *duumvir* alá tíz hajóból álló hajóraj tartozott, melyek minden valószínűség szerint triemisek, vagyis három evezősoros (lásd lent) gályák voltak. Nagyon keveset tudunk ezeknek a hajórajoknak a tevékenységéről, kivéve talán azt, hogy a tarentumi flotta Kr. e. 282-ben megalázó vereséget mért rájuk. Az olyan ritka alkalmakkor, amikor nagyobb erejű flottára volt szükségük, a rómaiak hadba szólították a nagy tengerészeti hagyományokkal rendelkező szövetséges városokat. Ezekről a tengeri szövetségesekről (*socii navales*) a rómaiak elvárták, hogy szükség esetén katonák helyett hajók és tengerészek rendelkezésére bocsátásával tegyenek eleget szövetségi kötelezettségüknek.

Kr. e. 265-ben a rómaiak expedíciós csapatokat küldtek Szicíliaba, ahol azok rövidesen összeütközésbe kerültek a karthágóiakkal. Mivel Karthágó rendelkezett a Földközi-tenger nyugati felének legerősebb és legjobban képzett flottájával, a rómaiaknak nagy nehézségekbe került utánpótlást eljuttatni a szigeten állomásozó haderőnek. A rómaiak hamarosan rájöttek, hogy ellenfelük legnagyobb erőssége és harci büszkesége a hadiflottájában rejlik, melynek legyőzése sokkal nagyobb csapást jelent majd számára, mint bármilyen szárazföldi vereség. Kr. e. 261-ben a köztársaság elrendelte egy 100 *quinqueremis*ből – vagyis öt evezősoros hajóból –, valamint 20 *triremis*ből álló flotta felállítását. Ez jelentette annak a nagyszabású hajóépítési programnak a kezdetét, melynek segítségével a rómaiak a kedvezőtlen időjárási viszonyok okozta rettentő veszteségeik ellenére, nagyfokú elszántságuknak köszönhetően, végül megsemmisített csapást mértek a punok tengeri hatalmára.

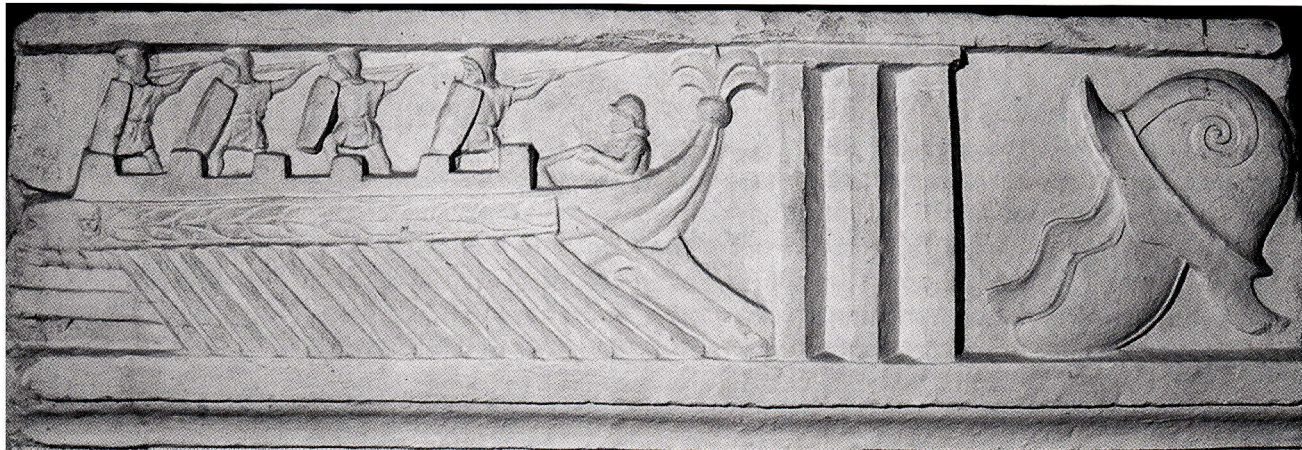
Római hadihajót ábrázoló feldombormű, a hajó fedélzetén egy sor katonával. Nagyobb csaták alkalmával a főként evezősökből álló legénység megerősítésére gyakorta nagyszámú katonát hajóztak be a gályákra. Az evezősöket a legszegényebb néprétegekből toborozták, rabszolgákat viszont csak a legkritikusabb helyzetben alkalmaztak ebben a szerepkörben.

Harc a tengereken

Az ókori hadihajók evezős gályák voltak, keskeny hajótestükön a méretükhöz képest aránytalanul sok emberrel. A nagyobb méretű hajók némelyikét ugyan tüzérségi fegyverekkel is felszerelték, ezek hatásfoka azonban elégtelennek bizonyult az ellenséges hajók elstüllesztésére vagy akár megrongálására is. A tengeri ütközetek során ehelyett két másik alapvető technikát alkalmaztak: a vágósarkantyút és az ellenséges hajó megszállását.

A fémből készült vágósarkantyút a hadihajó gerincének az elejére, a merülési vonalra vagy közvetlenül az alá erősítették. A sarkantyú maga sosem képezte közvetlen részét a hajógerincnek, mivel úgy túlzottan nagy erőhatást fejtett volna ki a támadó hajó gerincszerkezetére. A sarkantyúval a legsikeresebb támadásokat az ellenséges hajó oldala vagy fara ellen lehetett intézni, lehetőleg minél kisebb szögben, nehogy a sarkantyú olyan mélyen hatoljon a hajótestbe, hogy lehetetlen legyen kihúzni. A sarkantyú használatának másik válfaja az volt, amikor a támadó hajó az ellenséges hajóval párhuzamosan evezve, azt hátulról megközelítve, a sarkantyúval megpróbálta szabályosan lenyírni annak evezőit. Ez a művelet rendkívüli ügyességet igényelt a támadó

Bronz vágósarkantyú a Kr. e. 3. századból. Az izraeli Athlith-fok közelében talált leletet ma a Haijai Tengerészeti Múzeumban őrzik. Ez ugyan egy hellenisztikus hadihajóról származik, de valószínűtlen, hogy a római sarkantyúk formája jelentősen eltért volna ettől. Aránylag tompa volta annak tudható be, hogy a támadó hajó nem szándékozott túlzottan mélyen az ellenséges hajótest-be ragadni.

hajó legénységétől, illetve kapitányától, ha nem akarták, hogy saját evezőik is hasonló sorsra jussanak.

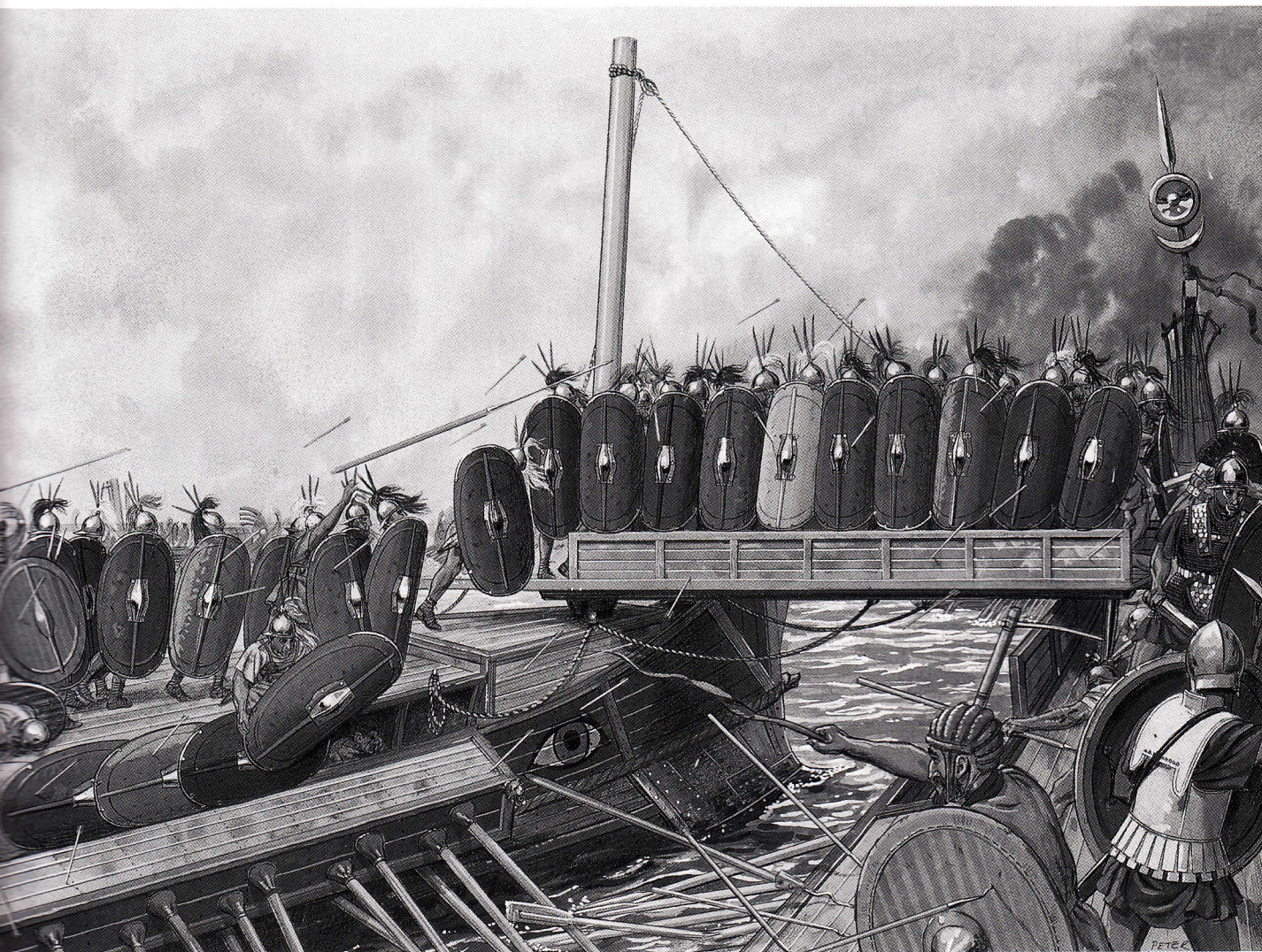
Ellenséges hajó megszállásakor a támadók a másik hajó oldalához eveztek, majd jó erősen megcsákyázták azt. Ezután jutottak szerephez a tengerészgyalogosként alkalmazott legionáriusok, akik a fedélzeti közelharc során átvették a hatalmat az ellenséges hajó felett. Ebben a típusú harcban a kiképzés és harci szellem mellett a pusztaszámbeli fölény is gyakran döntő szerepet játszott. A legsikeresebb vágósarkantyús támadásokat gyors, jól manőverezhető hajókkal és kiválóan képzett legénységgel lehetett végrehajtani. Az ellenséges hajó megszállására inkább a sok katonát szállító, nagyméretű hajók voltak alkalmasabbak.

A corvus

Kr. e. 261-ben az újonnan épült római flotta legénysége jóval képzetlenebb volt nagy tapasztalattal rendelkező karthágói ellenfelénél, melynek következtében a rómaiak hajói lassabban mozogtak, és manőverezőképességük is gyengébb volt. A rómaiak ekkor úgy döntöttek, hogy a tenger-

A római haditengerészet

A corvus nevű csapóhid használat közben. Miután a lecsapódó hid aljából kiálló tuskó befürödött a karthágói hajó fedélzetébe, a római katonák a hidon át előzönlik az ellenséges gályát. Fejlettebb tengerészeti ismereteik ellenére a karthágóiak az első pun háború során végig képtelenek voltak megfelelő választ találni a corvusra.

Az Ecnomus-foki csata

Kr. e. 256

Kr. e. 264-ben a római szenátus csapatokat küldött Szicília-ba, és ebből adódóan közvetlen konfliktusba keveredett a Földközi-tenger hatalmas kereskedőbirodalmával, Karthágóval. Az első és igen költséges pun háború során a rómaiak létrehozták haditengerészetüket, hogy szembe tudjanak szállni a hatalmas pun flottával. Amikor Kr. e. 256-ban a karthágóiak megkísérelték útját állni az Afrikába hajózó római flottának Szicília partjai mentén, az Ecnomus hegy szomszédságában a két rivális hajóhad megütközött egymással.

A szemben álló erők

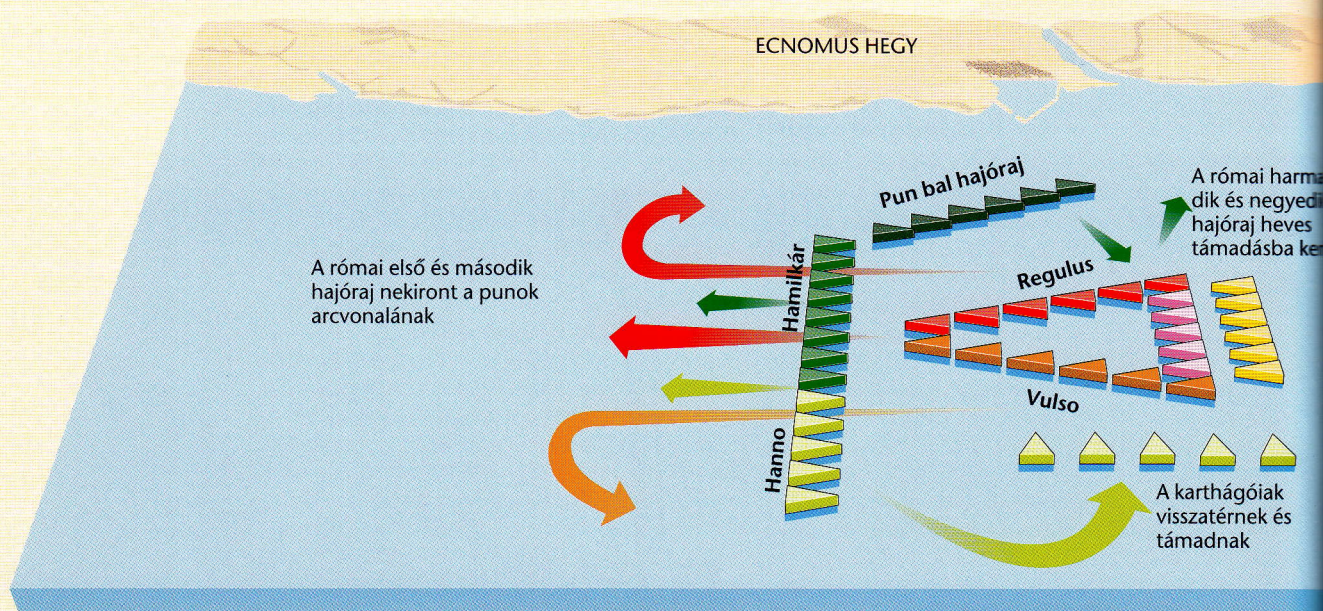
1. Rómaiak: 330 gálya (főként quinqueremis – de legalább két hat evezősoros hajóról is tudunk –, és valószínűleg

számos kisebb hajó). Minden egyes quinqueremisen 300 fős legénység, valamint 120 tengerészgyalogos szolgált, ami összesen 140 ezer embert jelent. A flotta parancsnoki tisztét a két consul, Lucius Manlius Vulso és Marcus Atilius Regulus töltötte be.

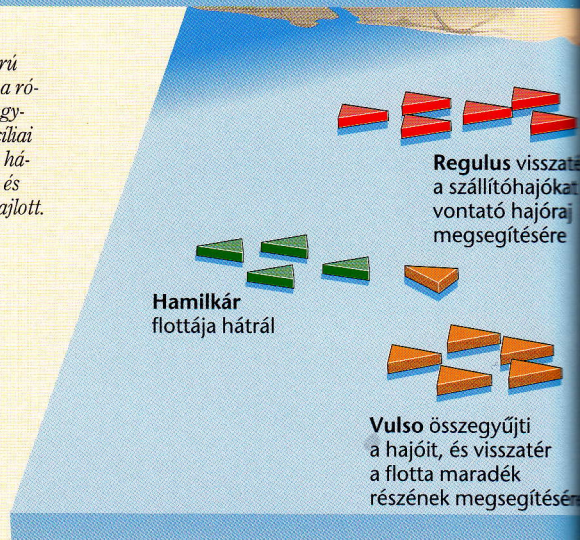
2. Karthágóiak: kb. 350 gálya (itt is főként öt evezősorosok), összesen mintegy 150 ezer ember. A hajóhadat Hamilkár, a tengeri és szárazföldi csapatok fővezére vezette.

Az ütközet

A római flotta négy hajórajra oszlott, melyből az első kettő alakba rendeződött, a harmadik pedig mögöttük vontatta a szállítóhajókat. A negyedik raj (ezekre a *triarri* melléknet ragasztották) hátulról fedezte az alakzatot. A karthá-

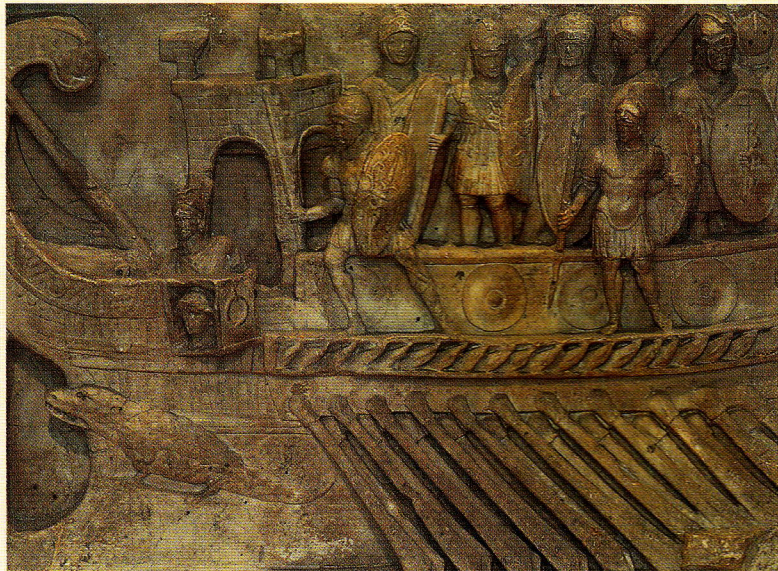

(Babra) Az első pun háború akkor kezdődött, amikor a rómaiak és a karthágóiak egyaránt beavatkoztak a szicíliai Messana belső vitáiba. A háború döntően Sziciliában és a szigetet övező vizeken zajlott.

góiak hosszú arcvonulat formáltak, melynek part felőli része átnyúlt az ellenségén. Hamilkár azt remélte, hogy sikerül kisebb csoportokra szakítani a római flottát, majd gyorsabb és jobban manőverező hajóival külön-külön megsemmisíteni őket. A csata kezdetén az első két római hajóraj támadást intézett a karthágóiak centruma ellen. Ez utóbbiak hátrálni kezdtek, maguk után csalva a rómaiakat. Mire megütköztek, a többi karthágói hajó már bekerítette a rómaiak harmadik és negyedik hajóraját. Hamilkár sikeres haditerve ellenére emberei nem találták meg a római hajók mindegyikére felszerelt *corvus* (csapóhid) ellenszerét. Minden olyan esetben, amikor egy pun hajó megtámadott egy római gályát, a rómaiak leeresztették a csapóhidat, és menthetetlenül magukhoz szögeztek ellenfelüket. Az ezt követő hatalmas kavaro-

Legionáriusokat szállító római hadihajó ábrázolása egy prae-nestei domborművön valószínűleg a Kr. e. 1. század végéről. Közvetlenül a hajóorr mögött harci torony látható, ahonnan a legénység lövedékeket juttathatott az ellenséges hajó fedélzetére.

- Marcus Atilius Regulus (római)
- Lucius Manilius Vulso (római)
- Szállítóhajókat vontató hajóraj (római)
- Triarii vagy tartalék hajóraj (római)

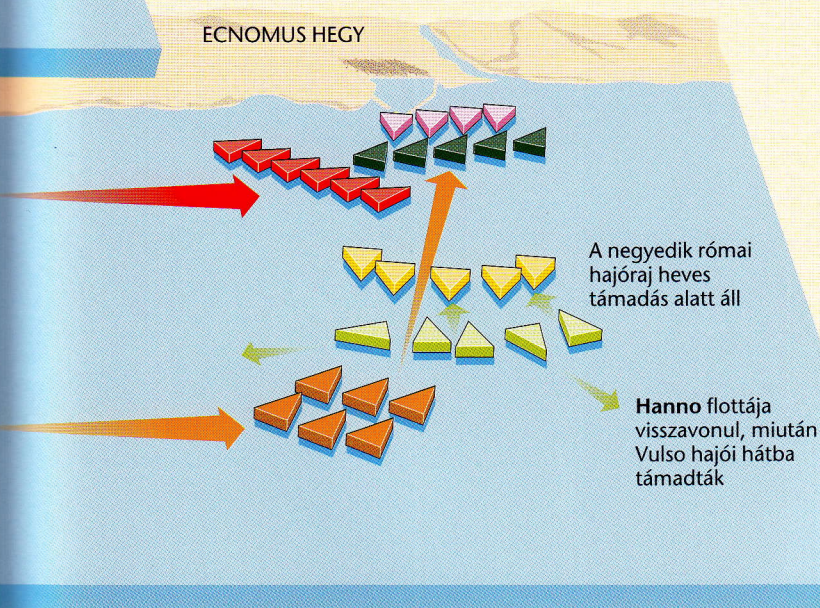
dással és zűrzavarral járó küzdelmek csaknem mindegyikéből a rómaiak keveredtek ki győztesen. A consuloknak sikerült kézben tartaniuk az irányítást, és a kritikus pillanatban a diadalmas első és második hajórajt a hajóhad maradékának megsegítésére vezették.

Veszteségek

1. Rómaiak: 24 hajó, de egy sem került az ellenség kezére
2. Karthágóiak: 94 hajó odaveszett, ebből 30 elsüllyedt, 64-et elfogtak a rómaiak.

A végeredmény

A rómaiak egyértelmű győzelmet arattak, de mivel kimerültek a csatában, egy időre visszavonultak Szicíliába. Röviddel ezt követően az inváziós sereg akadálytalanul áthajózott Afrikába.

- Pun bal hajóraj (karthágói)
- Hamilkár flottája (karthágói)
- Hanno flottája (karthágói)

(Lent) Tengeri ütközet erősen stilizált ábrázolása egy szarkofág faragott domborművéről. A tengeri csatákat a szobrásznak még a szárazföldi ütközeteknél is nehezebb volt hitelesen bemutatnia.

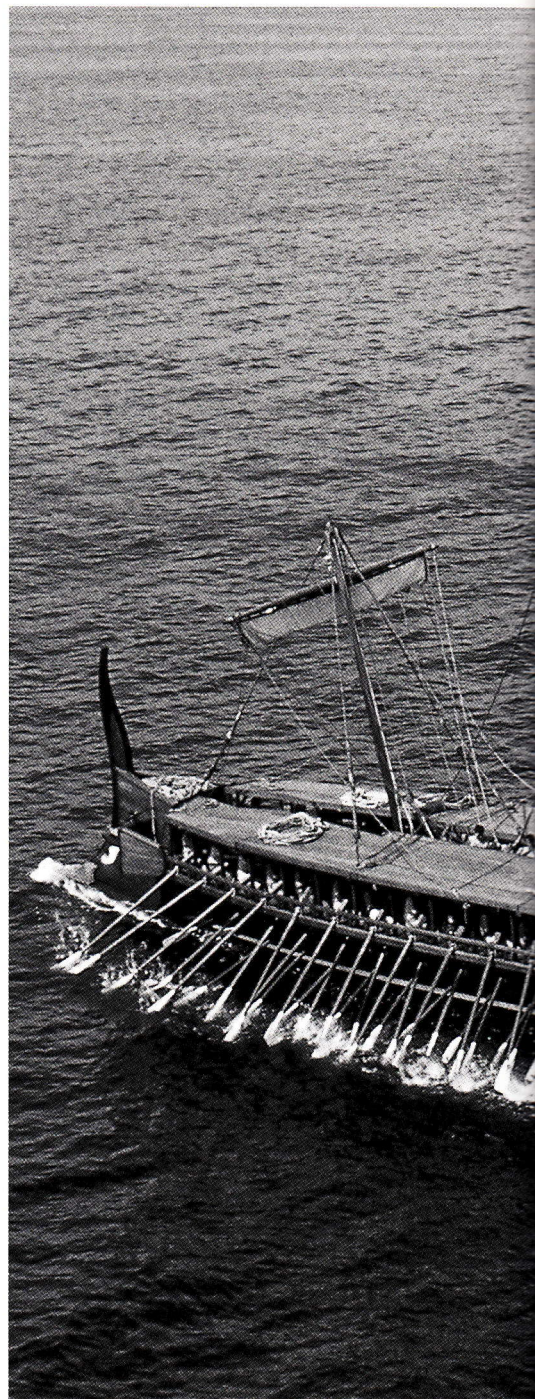
(Jobbra) Az Olympias nevű triremis (három evezősoros hadihajó) rekonstrukciója. Az első pun háború idején ez a hajótípus már csak felderítő és biztosító szerepet kapott. Helyét a csatasorban a nagyobb és nehezebb öt evezősoros quinqueremis vette át.

részgyalogosként szolgáló legionáriusokra bízva a dolgot, megpróbálják saját harcmódorukat rákényszeríteni az ellenségre. Ennek eredményeképpen fejlesztették ki a *corvust*, ezt az újfajta csapóhidat, amellyel ezután minden római hadihajót felszereltek. A *corvus* olyan átjáróhid volt, melynek egyik végét felvonták a fedélzeten felállított árbocszerű póznához. A híd magasba emelt vége alól acéltüske meredt ki felé. Amikor az ellenséges hajó kellő közelségbe ért, netán vágósarkantyús támadást intézett, a rómaiak leengedték a csapóhidat, és az acéltüske keresztüldöfte az ellenfél hajójának fedélzeti deszkázatát. Az ekképpen odaszegezett, menekülésre képtelen hajót a legionáriusok haladéktalanul megszállták és elfogták. A *corvus* első megjelenése pillanatától, vagyis a Kr. e. 260-as mylai ütközetől fogva rendkívül hatékony harci eszköznek bizonyult. A karthágóiak képtelenek voltak megfelelő választ találni az újfajta harcmódorra, és flottájuk egymás után szenvedte el a vereségeket. Két évtizednyi háborúskodás során mindössze egyetlen tengeri ütközetben diadalmaskodtak. Végül maguk a rómaiak mondtak le a csapóhid használatáról, valószínűleg azért, mert nagy súlyánál fogva jelentősen csökkentette a hajók tengerbíró képességét, és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rómaiak kedvezőtlen időjárási viszonyok esetén rengeteg hajót elveszítettek. Idővel tehát a *corvus* betöltötte feladatát, és már nem volt rá szükség, a római haditengerészet ugyanis elegendő tengeri tapasztalatot szerzett a harcok során. Az első pun háború végső, döntő ütközetében,

Kr. e. 241-ben az Aegates-szigeteknél már a római hajók legénysége tett tanúbizonyságot kitűnő képzettségéről, szemben elcsigázott pun ellenfelével.

Evezős hadihajók

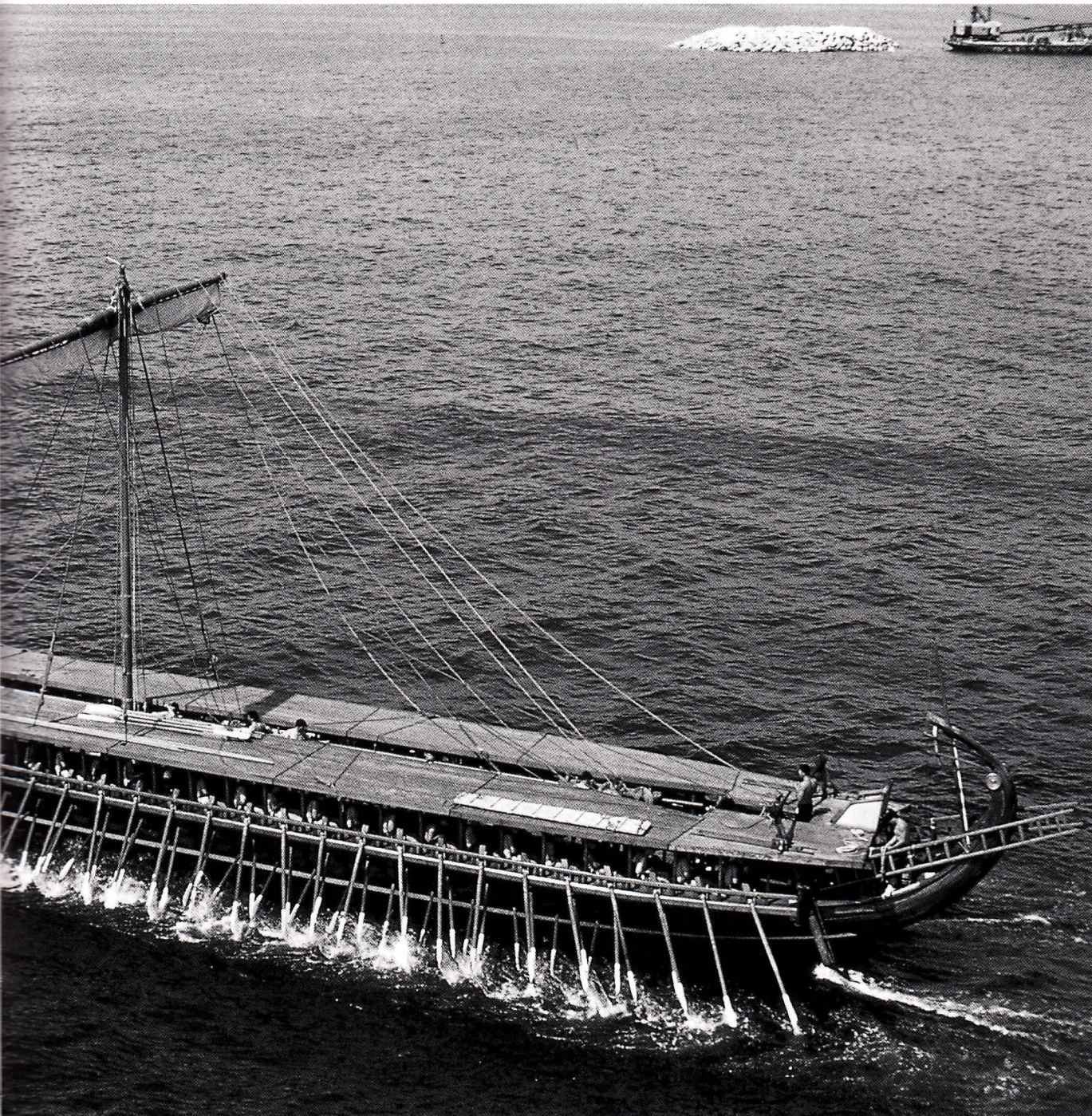
Sok mindent a mai napig nem tudunk az ókori világ evezős hadihajóiról. A főként vitorlával hajózó kereskedelmi hajókkal ellentétben hadihajók maradványaira csak rendkívül ritka esetekben bukkanunk. A könyvünkben tár-

gyalt korszak teljes időtartamából mindössze két ilyen lelet maradt ránk, melyeket Massala (az ókori Lilybaeum) partjainál találtak. A különböző hajóosztályokat az egy evezősort mozgató evezősök száma szerint nevezték el. Így például a triremisben, vagyis a „hármás”-ban három sor evezőlapát volt, melyek mindegyikét egymás felett elhelyezkedő padokon ülő evezősök mozgatták. Egy lapátra egy evezős jutott. Miután sikerült megépíteni és a tengeren hosszasan kipróbálni a triremis életnagyságú mását,

sokkal többet megtudtunk róla, mint bármilyen más típusú hajóról. A rekonstruált triremis rendkívül jól manőverezhetőnek és igen gyorsnak bizonyult. Rövid hajrák során, ami a vágósarkantyús támadásokhoz elengedhetetlen volt, sebessége akár a 8 csomót is elérte.

A triremisek speciálisan vágósarkantyús támadásra kifejlesztett hajók voltak, de a pun háborúk idejében kis méretűknél fogva már nem vehettek részt a csata első vonalában. Helyükbe az öt evezősoros quinqueremisek léptek.

A cannaei csata

Kr. e. 216.

augusztus 2.

A Róma és Karthágó között közel egy évszázadon keresztül dúló második pun háború (Kr. e. 218–201) akkor vette kezdetét, amikor Hannibál, a karthágóiak fővezére betört Itáliába. Kr. e. 218-ban Trebiánál győzelmet aratott a rómaiak felett, majd a következő évben a Trasimenus-tónál törbe csalta őket és vereséget mért rájuk. Kr. e. 216-ban Cannae mellett a római köztársaság minden addiginál nagyobb sereget vonultatott fel.

A szemben álló erők

1. Rómaiak: nyolc légió és nyolc szövetséges *ala*, összesen 80 ezer gyalogos és 6000 lovas Lucius Aemilius Paullus és Marcus Terentius Varro consulok parancsnoksága alatt
2. Karthágóiak: 40 ezer gyalogos – líbiaiak, hispániaiak és gallak vegyesen –, valamint 10 ezer numidiai, hispániai és gall lovas, Hannibál parancsnoksága alatt

I. fázis

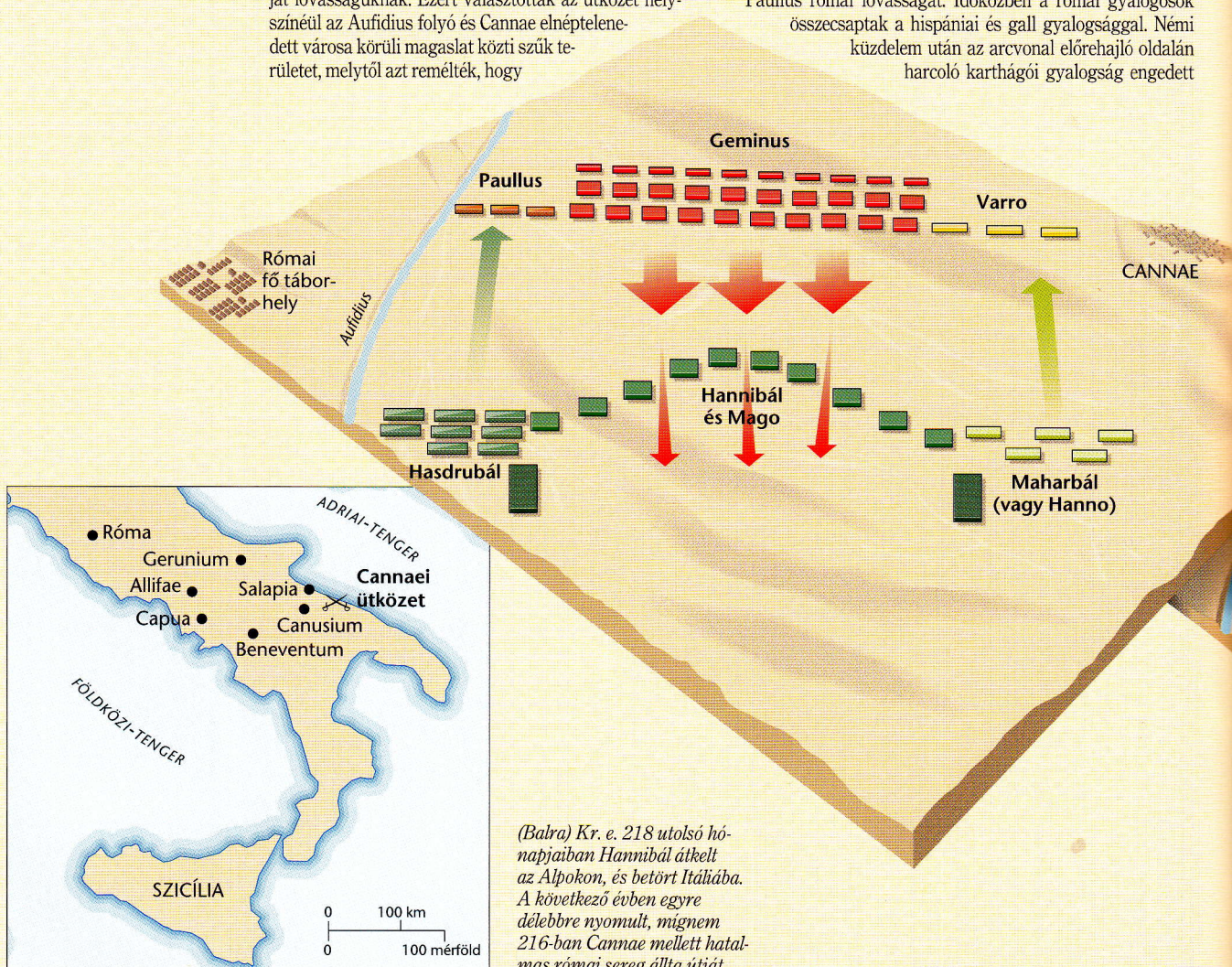
A rómaiak tisztában voltak vele, hogy Hannibál lovasai számukat és képzettségüket tekintve is jóval felette álltak a saját lovasságuknak. Ezért választották az ütközet helyszínéül az Aufidius folyó és Cannae elnéptelenedett városa körüli magaslat közti szűk területet, melytől azt remélték, hogy

megvédi a szárnyaikat az ellenséges lovasság bekerítő manővereitől. A rómaiak a csatát a centrumban felálló nehézgyalogsággal akarták eldönteni, ezért rendkívül tömör és nagy mélységű formációt hoztak létre, feladva a szokásos rugalmas manipulációs taktikát.

Hannibál remélte, hogy sikerül a rómaiak erősségét a hátrányukra fordítania. Nehézlovassága a bal szárnyon tömörült, farkasszemet nézve a római lovassággal. A jobb szélre állította a numidiai könnyűlovasságot, és megparancsolta nekik, hogy csatározásaikkal foglalják le a szemben felálló ellenséges lovasságot. A fő arcvonalat a hispániai és gall gyalogosok alkották, középtűt előretolt félhold alakzatban, arra törekedve, hogy minél gyorsabban kiprovokálják a római gyalogság támadását. Az arcvonal mindkét szárnya mögött zsákmányolt római fegyverzetrel felszerelt, nagy harcértékű, fegyelmezett líbiai gyalogosok várakoztak.

II. fázis

A csatát a fő vonalak előtt a könnyűfegyverzetűek döntést nem hozó előcsatározása vezette be. Ezt követően indult támadásra a Hasdrubál vezette pun nehézlovasság, szétzúzva Paullus római lovasságát. Időközben a római gyalogosok összecsaptak a hispániai és gall gyalogsággal. Némi küzdelem után az arcvonal előrehajló oldalán harcoló karthágói gyalogság engedett

(Balra) Kr. e. 218 utolsó hónapjaiban Hannibál átkelt az Alpokon, és betört Itáliába. A következő évben egyre délebbre nyomult, míg nem 216-ban Cannae mellett hatalmas római sereg állta útját.

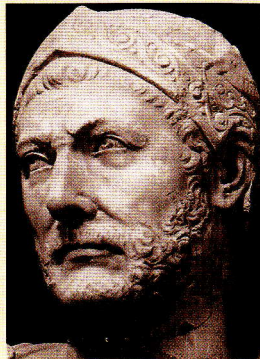
a hatalmas nyomásnak, és hátrálni kezdett. A római legionáriusok beözönltek az így keletkezett résbe, ahol alakzatuk megbomlott, és hamarosan rendezetlen tömeggé vált. Ezt támadta meg hirtelen mindkét szárnyon a líbiai gyalogság, időt adva ezzel a hispániai és gall gyalogosoknak, hogy rendezzék soraikat, és ellentámadásba lendüljenek. A rómaiak előrenyomulása megakadt, és képtelenek voltak megfelelően reagálni az újonnan kialakult vészhelyzetre. Közben Hasdrubál összeszedte a lovasságát, és betört a római arcvonal mögé, hogy megfutamítsa a római utóvédet alkotó szövetséges lovasságot. Ezután embereivel hátra támadta a római gyalogságot. A körbezárt legionáriusokat hosszas és véres küzdelemben lemészárolták. A római hadsereg jóformán teljesen megsemmisült.

Veszteségek

1. Rómaiak: elesett 45 ezer gyalogos és 2700 lovas katona, köztük Aemilius Paullus consul, 18 700-an fogságba estek.
2. Karthágóiak: kb. 5700–8000 halott

A végeredmény

A cannaei vereség rettenetes katasztrófát jelentett a rómaiak számára, és a legtöbb dél-itáliai szövetségüket elvesztéséhez vezetett. Ennek ellenére Hannibál nem volt képes harcászati eredményeit hosszú távú hadászati sikerre váltani. A rómaiak továbbra is ellenálltak, s végül ők nyerték a háborút.

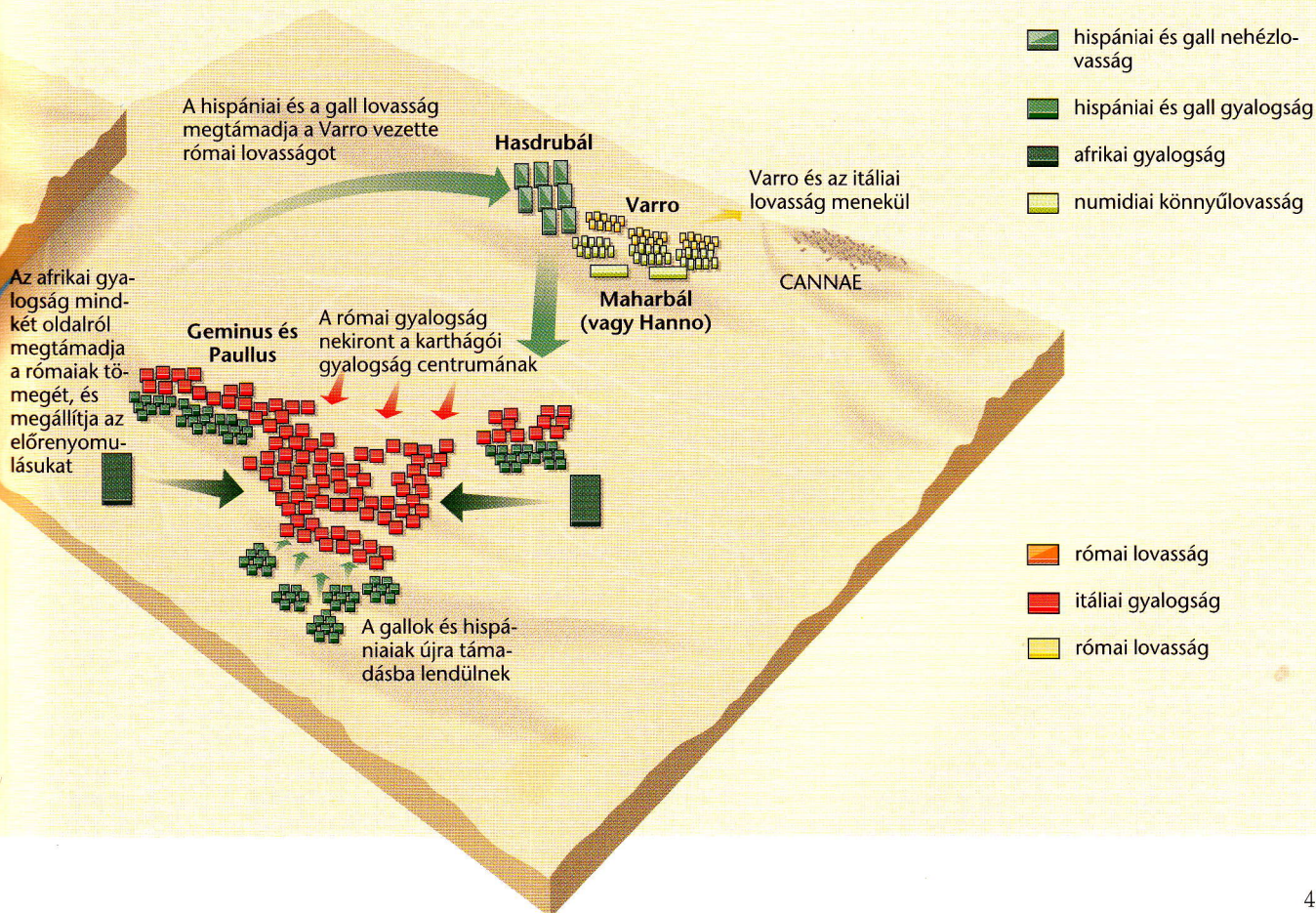

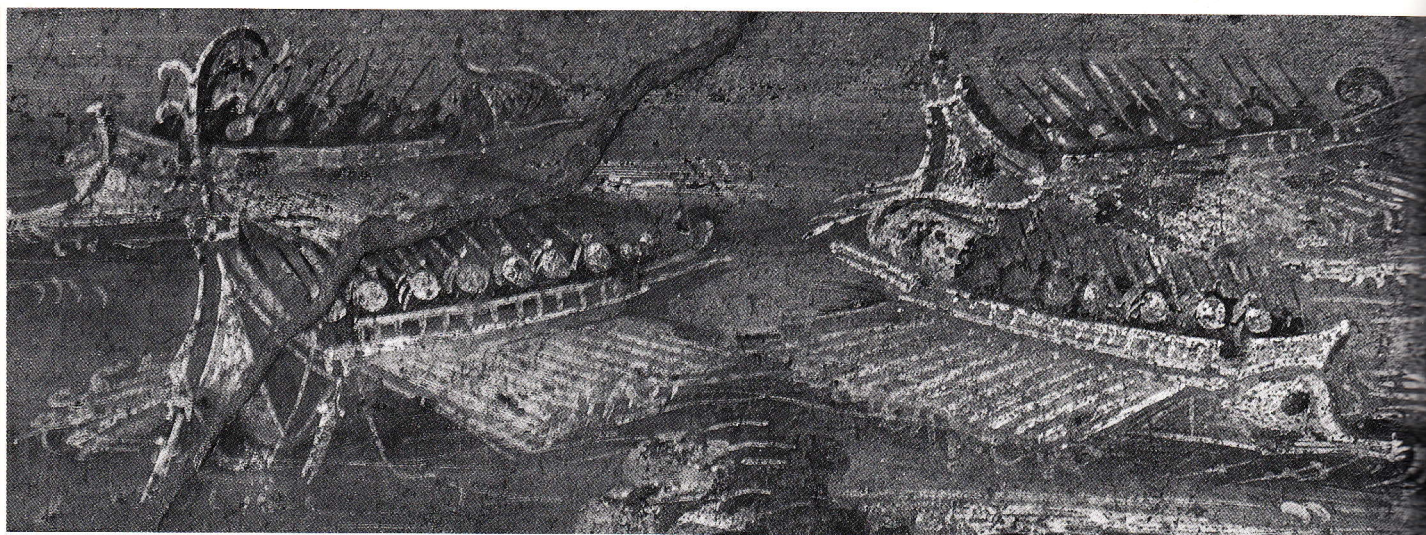
Ez a mellszobor valószínűleg Hannibált ábrázolja élete késői szakaszában. Cannaenál a karthágóiak vezére még fiatal ember volt, bár egy betegségnek köszönhetően egyik szeme világát már ekkor elvesztette.

HANNIBÁL (kb. Kr. e. 247–183)

A rómaiak ellen az első pun háborúban (Kr. e. 264–241) olykor sikereket felmutató Hamilkár Barkas legidősebb fiaként Hannibál állítólag már az anyatejével magába szívta Róma iránti gyűlöletét. A második pun háború kezdetén seregével hispániai bázisáról kiindulva Gallián keresztül átkelt az Alpokon, és betört Itáliába, ahol számos megrendítő erejű vereséget mért a rómaiakra. Így történt Trebiánál 218-ban, a Trasimenus-tónál 217-ben, és Cannaenál 216-ban. E győzelmek hatására Dél-Itália népeinek nagy része Karthágó oldalára állt, Hannibál azonban ennek ellenére sem tudta rákényszeríteni a rómaiakat, hogy békétől tárgyaljanak. Seregével több mint egy évtizeden át Itáliában maradt, és egyetlen alkalommal sem veszített komoly csatát. 203-ban azonban visszarendelték Karthágóba, hogy védje meg a várost a rómaiak támadásától. Az ezt követő évben a zamai csatában legyőzte őt Scipio Africanus, a karthágóiak pedig kénytelenek voltak békét kérni.

A háború után Hannibál a közigazgatásban is tehetségesnek bizonyult, és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Karthágó gyorsan magára találjon a vereség után. Idővel azonban riválisai – akik mögött az újfent ellenséges római szenátus állt – száműzetésbe kényszerítették. Ezután III. Antiokhosz Szeleukida uralkodó seregében szolgált zsoldosvezérként, ám Antiokhosz Róma elleni háborújában csak másodlagos szerepet kapott. Róma ügynökeivel a nyomában folyton menekülni kényszerült, míg végül az ókor egyik legzséniálisabb hadvezérént öngyilkosságba hajszolták.

(Fent) Ezen a pompeji falfestményen kitűnően megfigyelhetők a tengeren manőverező hadihajók. Mindegyiken látjuk a vízvonalon elhelyezkedő vágósarkantyút, és a fedélzeten összezsúfolódott, pajzsukat kifelé fordító gyalogos katonákat.

(Jobbra) Hadihajót ábrázoló pénzérme Kr. e. 49-ből. A hajót kifeszített vitorlával és kieresztett evezőkkel látjuk, rendes körülmények között azonban a hajók mindig csak az egyik meghajtást használták. Az Olympias nevű triremis-rekonstrukció kibontott vitorlákkal képes volt 8 csomós sebességgel haladni. Hasonló sebességet ért el az evezősök rövid hajrái során, 4 csomós átlagos sebességét pedig hosszú távon is fenn tudta tartani.

A quinqueremis felépítése a mai napig vita tárgyát képezi. Azt biztosan állíthatjuk, hogy magasabbak voltak, és valószínűleg kicsit szélesebbek és hosszabbak is a triremiseknél. Az öt főből álló evezőscapatokon belül a legvalószínűbb megoszlás így festett: a három evezősor felső két evezőlapátját két-két, míg a legalsót egy ember húzta. A quinqueremisek manőverezőképessége gyengébb volt a triremisekénél, ellenben nagyobb és erősebb hajótestük jóval több tengerészgyalogos szállítására tette őket alkalmassá. Polübiosz beszámolója szerint az Ecnomus-foki ütközetben részt vevő quinqueremisek mindegyikén 300 fős legénység szolgált. Ebből mintegy húsz főt tett ki a fedélzeti legénység, a többiek evezősök voltak. Ehhez jött még hajónként 120 tengerészgyalogos.

A görög történetíró azt is állítja, hogy az első quinqueremiseket a rómaiak közvetlenül egy zátonyra futott karthágói hajóról másolták. Így épülhetett meg első flottájuk mindössze 60 nap leforgása alatt. Noha ezt a történetet korábban a legtöbb tudós valószínűtlennek tartotta és elvetette, két kisebb pun hadihajó maradványainak felfedezése Szicília partjainál sokak számára megerősíteni látszik a Polübiosz által leírtakat. A kettő közül jobb állapotban fennmaradt hajó gerendái sokat elárulnak arról, hogyan is készült egy ilyen tengeri jármű. A hajógerincen a föníciai ábécé betűi, illetve számok jelölték a bordák helyét, és az illesztésekre és ékelésekre vonatkozó utasításokat is találtak a kutatók. A hajó kétségtelenül nagyfokú szervezettséggel, szabványminta alapján, tömeggyártásban készült. Ezt a technikát, illetve a hajó különleges tengerálló képességét igyekeztek átvenni a rómaiak.

Stratégia

Méretéhez képest hatalmas számú legénységével az evezős hadihajó stratégiai hatósugara igen korlátozott volt.

A fedélzeten alig volt valamicske hely az ellátmány számára, márpedig a Földközi-tenger forró ege alatt lapátoló evezősök számára legfőképpen friss vízre volt nagy mennyiségben szükség. A tengeri utak során sem az evezősök, sem a tengerészgyalogosok nem mozoghattak túl sokat anélkül, hogy a hajó egyensúlyi helyzetét meg ne bontották volna, a ballaszt jelentős hányadát ugyanis az emberek súlya képezte. Ezen oknál fogva az ókori flották csak ritka alkalmakkor töltöttek három napnál hosszabb időt a nyílt tengeren. Amikor teheték, kikötőbe vonultak, vagy ha erre nem volt lehetőség, a partra vontatták hajóikat, hogy a legénység megpihenhessen, és feltölthesse a készleteket. Éppen ezért, ha egy tengeri hatalom nagyobb távolságra is ki akarta terjeszteni befolyását, a védett kikötők vagy legalábbis a partvonal birtoklása döntő fontosságú tényező volt a számára.

A milícia-rendszer egészen a Kr. e. 2. század közepéig jól működött. Két nagy előnye is volt a rivális hadseregekkel szemben. Az első hatalmas emberanyagában rejlett. Róma itáliai terjeszkedésével a római polgárok száma is folyamatosan nőtt. Egyes közösségek polgárjogot kaptak, míg mások latin vagy annál alacsonyabb státusba kerültek, katonaságot azonban nekik is kellett állítaniuk. Polübiosz szerint közvetlenül Hannibál támadása előtt a köztársaság és szövetségesei területén 700 ezer besorozható korban és megfelelő anyagi helyzetben lévő férfit regisztráltak. Noha alkalmanként ennek a hatalmas embertömegnek csak egy bizonyos hányadát sorozták be, Róma ennek a hatalmas tartaléknak köszönhetette, hogy túlélte a második pun háborúban elszenvedett óriási embervesztéseket, és végül ő került ki győztesen a konfliktusból. Egyetlen korabeli állam sem engedhette volna meg magának, hogy ilyen nagyarányú veszteségeket szenvedjen. Maguk a rómaiak jó néhányszor sokkal kisebb embervesztéseket okozva is megadásra tudták kényszeríteni ellenfeleiket. A polgárőr hadsereg másik nagy előnye abban mutatkozott meg, hogy a római polgárok és szövetségük készségesen alávetették magukat a hadseregben uralkodó fegyelemnek és hivatalos parancsnoki rendszernek. Az első besorozás alkalmával a légióknak alapos kiképzésre volt szükségük, azonban minél tovább együtt maradt egy sereg, annál hatékonyabban tudott működni. A második pun háború utolsó éveinek légióit hatalmas tapasztalattal bíró, nagy-szerűen képzett katonák alkották, akik felvették a versenyt bármilyen hivatásos hadsereggel.

Mindennek ellenére ennek a rendszernek is megvoltak a maga gyengéi, melyek közül a legfontosabb a jellegéből adódó időszakossága volt. A kiszolgált hadseregeket a hadjáratok végén leszerelték, amikor pedig új sereget kellett felállítani, azt újra ki kellett képezni, és évek teltek el, amíg elérte hatékonyságának csúcsát. Nem igazán adódott mód arra, hogy a tapasztalatokat megőrizték, hiszen még ha be is soroztak valakit újra, ez alkalommal más egységben, más bajtársakkal, más parancsnokok alatt szolgált. Sok római hadikudarc írható annak számlájára, hogy a consulok frissen verbuvált, elégtelenül kiképzett seregek élén vonultak csatába. Emellett ebben a hadseregben még nem igazán kaptak helyet a speciális, például mérnöki vagy ostromfeladatokat ellátó tiszték és alakulatok. Ebben a korszakban a hadsereg még csekély hajlandóságot mutatott a városok megostromlására.

Az Itálián túli terjeszkedés is meghozta a maga problémáit. A háborúk, melyeket egyre távolabbi vidékeken vívtak, hosszú évekig is eltarthattak, számos tengerentúli provinciában pedig állandó helyőrségre volt szükség. A hadsereg magvát alkotó földműveseket a háborúk gyakran évekre elszakították a földjeiktől, ami nagyon komoly nehézséget jelentett a számukra, sőt olykor teljesen tönkre is tette őket. A katonai szolgálat most már gyakran évtizednyi helyőrségi szolgálatot takart, például Hispániában, ami a vele járó véres csatározásokkal és csekélyke anyagi gyarapodással jóval kisebb vonzerőt jelentett a gyors lefolyású és nagy haszonnal kecsegtető korábbi itáliai hadjáratokhoz képest. Emellett a rómaiak észlelték, hogy a szolgálatra alkalmas férfiak száma is csökkenőben van. Számos alkalommal leszállították a vagyoni kvótát, a csökke-

A polgárőr hadsereg: diadal és hanyatlás

nést azonban nem tudták jelentős mértékben visszafogni. A Kr. e. 180 és 150 közötti viszonylagosan békés időszak következtében pedig egyre kevesebb harci tapasztalattal bíró ember állt rendelkezésre tartalékban. A rómaiak ettől függetlenül magabiztosak maradtak, meg voltak győződve, hogy bármilyen háborút képesek megnyerni, és megfellebbezték a korábbi győzelmek kivívásában oly fontos szerepet játszó alapos felkészülésről és kemény kiképzésről. A Kr. e. 2. század közepétől kezdve szinte minden fegyveres konfliktus római vereséggel kezdődött, melyek közül némelyik kifejezetten megalázó volt. Ennek ellenére a rómaiak valóban minden háborújukat megnyerték, mivel egyre több és több embert és felszerelést ömlesztettek az adott konfliktusba, míg végül szó szerint felőrölték az ellenséget. Mindazonáltal a miliciarendszer láthatóan nagyon nehezen birkózott meg az új helyzettel, ami végül oda vezetett, hogy a rómaiak felhagytak vele, és létrehozták a hivatásos hadsereget.

Annak ellenére, hogy a fara-gott szarkofágokon igen gyakran ábrázolnak harci jeleneteket, a művészi konvencióknak köszönhetően ezek csak ritkán hitelesek. A képen látható lovas izomzatot mintázó mellvért és díszes attikai sisakot visel. Roppant valószínűtlen, hogy egy maroknyi főtiszten kívül bárki is hordott volna ef-fajta felszerelést.

„A légio először mozdulatlanul állt a sorban, és a szűk helyet, mint erősséget tartotta, majd miután az ellenség közelebb vonultával biztos célzású fegyvereit kimerítette... előrerontott.”

Tacitus beszámolója Boudicca legyőzéséről Britanniában, Kr. u. 60-ban
(Evkönyvek 17:18. Borzák József fordítása.)

Milícia-rendszerű hadseregére támaszkodva Róma győztesen került ki a Karthágó és a hellenisztikus királyságok elleni nagyszabású küzdelmekből, a Kr. e. 2. században azonban a sereg addigi sorozási rendszere egyre nagyobb gondot jelentett. Róma tengerentúli terjeszkedése miatt szükségessé vált az állandó helyőrségek felállítása, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy számos „másodállású” legionáriusnak gyakran egy évtizednél is hosszabb időt kellett folyamatos katonai szolgálatban töltenie. Az otthontól való hosszas távollét könnyedén tönkretelthette a besorozható állomány döntő részét alkotó kisbirtokos gazdálkodókat. A rómaiak körében aggodalmat keltett ennek az osztálynak a válsága, félelmük pedig egyre inkább beigazolódni látszódtak, amikor tapasztalni kényszerültek, hogy számos háborújuk vereségek sorozatával kezdődik, és a végső győzelmet is csak óriási áldozatok árán sikerül kivívniuk. Mindez végül oda vezetett, hogy kénytelenek voltak lemondani a milícia-rendszerről a legszegényebb néprétegekből toborzott hivatásos hadsereg javára. Az átállást egyesek a nagy hadvezér, Gaius Marius személyéhez kötik, de elképzelhető az is, hogy sokkal fokozatosabb átmenetről van szó. Függetlenül attól, hogy gyors reformok vagy hosszú távú tendenciák mentén történt az átállítás, annyi bizonyos, hogy alapvetően megváltoztatta a légiók karakterét. A katonai szolgálat a férfiak felnőttkorának nagy részét felölélő szabályos foglalkozássá vált, így tehát civilek és katonák egyre távolabb kerültek egymástól. A legionáriusok már nem a vagyonnal rendelkezők köréből kerültek ki. Ez egyben azt is jelentette, hogy amikor a hadsereg már nem tartott igényt a szolgálataikra, bevételi forrásuk megszűnt, sokan pedig hajlandók voltak a parancsnokukért harcolni más római seregek ellen. A Kr. e. 1. század elhúzódó polgárháborús időszakai a köztársaság bukásához vezettek, amelyet a monarchia egy újfajta formája, a principátus váltott fel.

A hivatásos hadsereg kialakításának folyamata a principátus korában fejeződött be. Ekkorra már minden katona állandó egységekben szolgált, melyek közül sokan évszázadokig fennálltak. A legénységi állomány 25 éves szolgálatukat töltő hivatásos katonákból állt, a vezető parancsnoki beosztásokban azonban fennmaradt a régi milícia-rendszer számos eleme. A légiók parancsnokai továbbra is a senatori, míg a segédcsapatok vezetői a lovagrendből kerültek ki. Különösen a senatorokra volt jellemző, hogy hagyományos módon, közéleti pályafutásuknak csupán egy bizonyos hányadát töltötték a hadseregben, és ezt polgári hivatások betöltésével változtatták.

Praetorianus gárdisták díszszemléjét ábrázoló domborműrészlet Rómából, valószínűleg a Kr. e. 2. század elejéről. A katonák klasszikus formájú díszes sisakot, izomzatot ábrázoló mellvértet, és gazdagon díszített pajzsot hordanak.

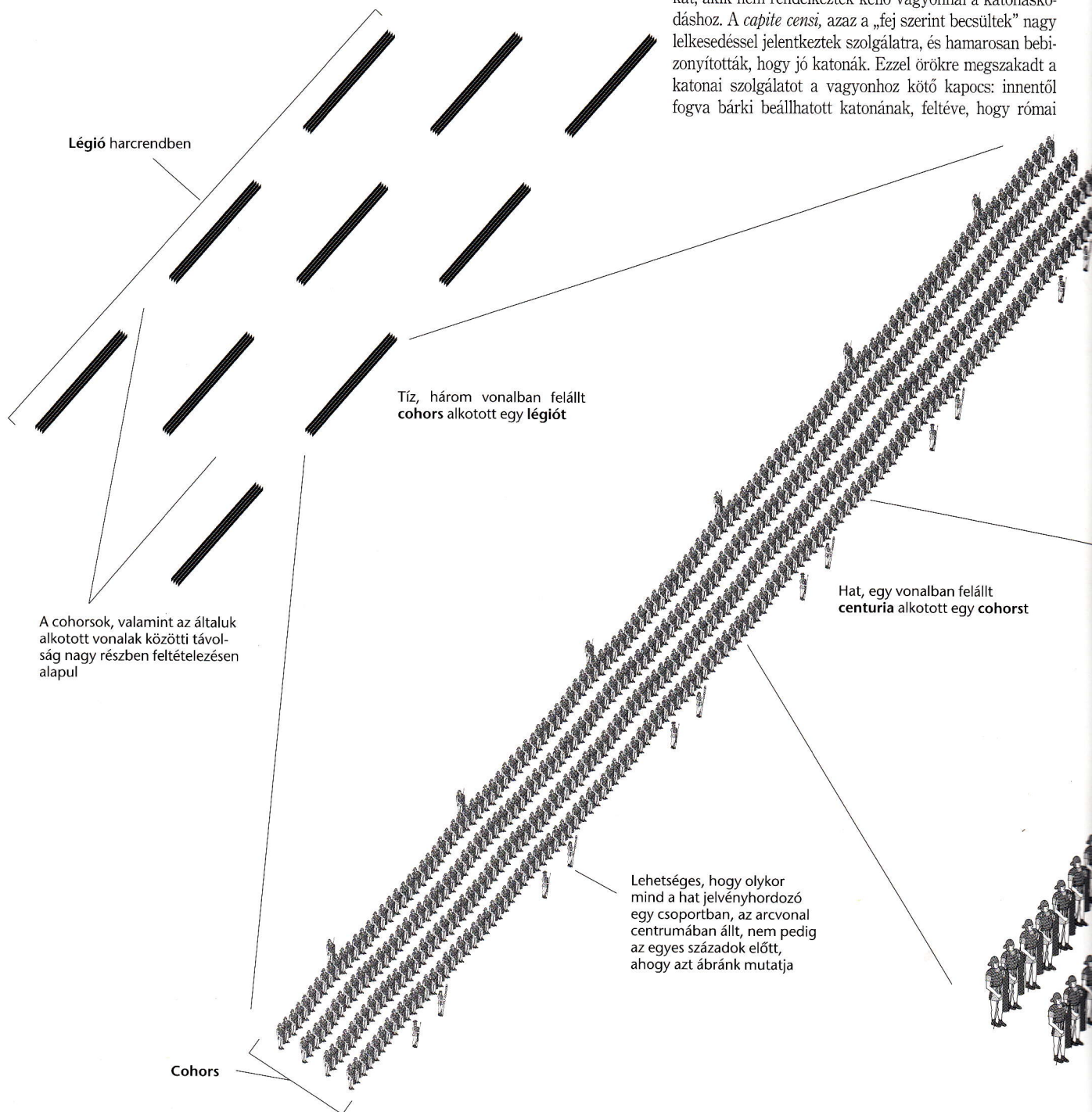

II. A hivatásos hadsereg

A Marius utáni hadsereg

Marius és a *capite censi*

A hivatásos hadsereg létrehozását gyakran tulajdonítják Gaius Mariusnak. Mariust Kr. e. 107-ben választották consullá, és népszavazással elküldték Numidiába, hogy az ott zajló háborúban – a szenátus erős ellenállása dacára – átvegye a hadsereg parancsnoki tisztét. Nem kapott felhatalmazást, hogy új légiók felállításával erősítse az Afrikában küzdő hadsereget, önkénteseket azonban vihetett magával. Marius ekkor példa nélkül álló lépésre szánta el magát. A legszegényebb rétegeket szólította fegyverbe, azokat, akik nem rendelkeztek kellő vagyonnal a katonáskodáshoz. A *capite censi*, azaz a „fej szerint becsültek” nagy lelkesedéssel jelentkeztek szolgálatra, és hamarosan bizonyították, hogy jó katonák. Ezzel örökre megszakadt a katonai szolgálatot a vagyonhoz kötő kapocs: innentől fogva bárki beállhatott katonának, feltéve, hogy római

polgár volt. Ettől kezdve a sereg egyre nagyobb hányada a szegény rétegekből verbuválódott.

Lehetséges természetesen, hogy a változás nem ennyire hirtelen következett be. Egyes tudósok szerint Marius csupán hivatalossá tette a már egyébként működő gyakorlatot. Annyi bizonyos, hogy a minimális vagyoni kvótát már korábban is alacsonyra szállították, és van is némi bizonyíték arra, hogy számos hadjáratban szegény származású önkéntesek is részt vettek, és ezáltal gyakorlatilag hivatásos katonákká váltak, ezek tényleges számát illetően azonban nincsenek információink. Bárhogy is volt, tény, hogy Marius reformjai jelentős lépcsőfokot jelentettek a hivatásos hadseregre való átállásban. Röviddel ezután, Róma itáliai szövetségeseinek utolsó nagy felkelése, a rendkívüli kegyetlenséggel zajló szövetséges háború nyomán gyakorlatilag minden, a Pótól délre élő nép polgárjogot kapott. Megszűntek az *alák*, és ettől kezdve minden katonát azonos rendszer szerint felállított légiókba soroztak.

Az új légiók

Noha a korábbi miliciálégiók számos hagyománya fennmaradt, az újonnan felállított hivatásos vagy félhivatásos egységek szellemükben és taktikájukban is alapvetően külön-

böztek elődeiktől. Az új légiók sokkal állandóbbak voltak, nevüket és számukat egész fennállásuk alatt megtartották. Korábban minden légió öt jelvényt hordott, sást, lovat, bikát, farkast és vadkant, Marius azonban minden légiónak egyetlen ezüstsast adott jelvényül. A katonáskodást életpályának, és nem mindennapi életük megszakításának tekintő legionáriusokban nagyon erős kötődés alakult ki a légiójuk iránt, ami által ezeket az egységeket rendkívül erős közösségi szellem jellemezte. A tehetséges katonai vezetők, mint például Caesar, ki is használták katonáik saját légiójuk iránt táplált büszkeségét és rivalizálását a hadsereg többi egységével.

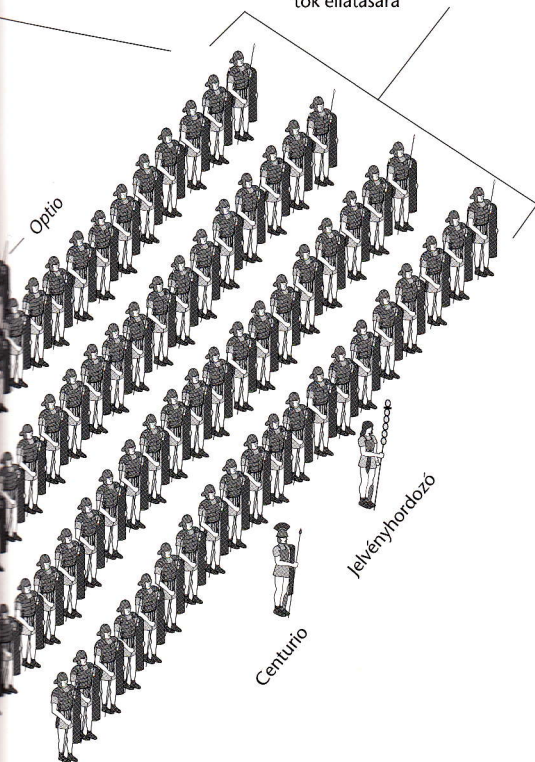
Az új seregben már nem várták el a katonától, hogy saját maga biztosítsa a felszerelést. A fegyvereket, a páncélzatot és a ruházatot az állam szolgáltatta. A légiókban szolgálók között eltűntek az osztálykülönbségek, ahogy megszűnt a könnyűfegyverzetű gyalogság és a lovasság is. A legionáriusok ezentúl kivétel nélkül nehézfegyverzetű, *pilummal* és *gladius*szal felszerelt gyalogos katonák voltak. Továbbra is fennmaradtak a centuriák, bár a korábbiaktól eltérően mostanra ezek mindegyike egységesen 80 főből állt. Két centuria alkotott egy manipulust, azonban ez utóbbi szerepét, mint alapvető harcászati egységét, a nagyobb méretű cohors vette át. Egy cohors három manipulusból állt – egy-egy manipulus a régi vonalak mindegyikéből –, melyek nevüket is megőrizték centurióik tisztének megnevezésében. Egy cohors „pápiron” 480 embert számlált. A szövetséges csapatokat egy ideje szintén cohorsokba szervezték, és Polübiosz kétszer is említi, hogy a légiókkal ilyen alakulatok is harcoltak Hispániában a második pun háború idején. Egy helyütt mintha azt mondaná, hogy egy cohors három manipulusból állt, bár a szöveg nem teljesen egyértelmű. Elképzelhető, hogy egy cohors névvel illettek minden nem állandó egységet, amely nagyobb volt a manipulusnál, de kisebb a légiónál. Az is lehetséges, hogy a hispániai viszonyok megkövetelték, hogy a légiók alkalmanként ebben a formációban harcoljanak, azt azonban nincs okunk feltételezni, hogy minden légió állandóan manipulusokba és egyben cohorsokba szervezeten állt volna fel már a Marius előtti időkben.

Számos előnnyel járt, ha ugyanynyi embert manipulusok helyett cohorsokba szerveztek. Először is a cohors együttműködéshez szokott magasabb egység volt, amely minden bizonnyal saját parancsnokkal rendelkezett, noha ezt forrásaink nyíltan sosem mondják ki. A cohors parancsnoka valószínűleg a hat centuriát vezető centuriók közül került ki. Egy vagy több cohors olyan egységes és hatékony különítményt alkotott, amely alkalmas volt olyan harci feladatok ellátására is, melyek méretüknél fogva nem igényelték egy teljes légió bevetését. Csatában a légió leggyakrabban továbbra is a *triplex acies* formációt vette fel, négy cohorsszal az első és három-hárommal a második, illetve a harmadik vonalban. Mivel azonban minden cohors azonos létszámú volt és ugyanolyan fegyverzettel harcolt, egy ilyen légió könnyedén két vagy négy vonalba is felfelbomlhatott, ahogy azt az adott harci szituáció megkívánta. A parancsnoknak is lényegesen könnyebb volt a dolga, hiszen parancsait most mindössze 10 cohors parancsnokához kellett eljuttatnia, és nem harminc manipulushoz. A cohorsoknak nem

Kr. e. 49-ben vert ezüst denarius, amely a légiók sását (*aquila*) ábrázolja a két oldalon centuriák hadijelvényeivel (*signa*). Mariusról azt tartják, hogy legfőbb hadijelvényként minden légiónak saját sást adott.

Egy centuriát 80, négy sorban felállított legionárius alkotott. Az egyes centuriák megnövelt létszáma az előző korszak kisebb létszámú manipulusainál alkalmasabbá tette őket külön harci feladatok ellátására

(Balra) A 10 cohorsból álló légió csatarendje. Minden cohorst egyforma felszereléssel láttak el, és ugyanarra a harcmodorra képezték ki, így nem volt szükséges rögzített pozícióban maradniuk ahhoz, hogy hatékonyan működjenek.

A Julius Caesar serege által Kr. e. 52-ben Alesia köré épített ostromgyűrű egy szakaszának rekonstrukciója, amely jól példázza a hivatásos légiókban szolgáló mérnökök magas szintű szaktudását. Alesia-nál a rómaiak két ilyen erődítési vonalat is létrehoztak – az egyik a megerősített városra nézett, míg a másik ellenkező irányba, a gall felmentő sereg felé. Mindkét vonal hossza meghaladta a 17,5 km-t, a sáncok mentén 23 erőd épült, 24 m-enként pedig tornyok emelkedtek.

kellett szükségképpen együtt mozogniuk a vonal többi részével, különálló egységként is változtathatták a helyüket. A tíz cohorsból álló légió így harcászati és stratégiai szempontból egyaránt sokkal rugalmasabb volt elődjénél, a manipuláris légiónál.

A hadsereg hivatásos volta és a légiók állandósága további előnyökkel is járt. A tapasztalatot és szakmai hozzáértést az egymást követő generációk sokkal könnyebben átadhatták egymásnak, mint korábban, amikor minden hadjárat után szélnek eresztették a légiókat. A Kr. e. I. század folyamán a római hadsereg első ízben tett tanúbizonyságot arról a magas fokú műszaki képzettségről, amely később évszázadokon át ellenfelei fölé emelte. A légiókban a különböző szakterületek specialistái mellett nagy szakértelmű mesteremberek szolgáltak, míg a munkaerőt készségesen maguk a katonák szolgáltatták. Julius Caesar hadseregében olyan szakemberek kaptak helyet, akik képesek voltak hidat ácsolni a Rajnán, flottát építeni, s ha kell, hajót javítani. Tudtak sáncot emelni és hadigépeket szerkeszteni, melyekkel Caesar bevette Avaricumot, vagy olyan erődítményrendszert kiépíteni, melyből galliai hadjárata során ostromzár alá vette és megadásra kényszerítette Alesia megerősített városát. Ezeket a szakembereket csak az adott feladat elvégzésének időtartamára szervezték külön egységekbe, egyébként a cohorsokban szétszórva szolgáltak, és ugyanazokat a tevékenységeket végezték, mint a többi legionárius.

A milícia-hadsereg hosszas szolgálatban megedzett, tapasztalt tisztek által kiképzett elit légioi valószínűleg harcérték és önbizalom tekintetében egyaránt felvették a versenyt a későbbi hivatásos hadsereg legjobb alakulataival is. A nagy átlagot tekintve azonban a hivatásos hadsereg egységei képzetebbek és fegyelmezettebbek voltak elődeiknél, már csak annál az egyszerű oknál fogva is, hogy ezek állandó alakulatok voltak. A rómaiak meggyőződése szerint sokévnnyi harci tapasztalat kellett ahhoz, hogy egy

katonai egység elérje hatékonyságának maximumát. Caesar egyik tiszte rámutatott, hogy a nyolcadik galliai hadjáratát taposó légiók egyike nagy ígéretnek tűnik ugyan, de még mindig nem ér fel a sereg veterán alakulataival.

Tehetséges és nagyra törő parancsnokaik alatt a hivatásos katonákból álló légiók részt vettek a Római Birodalom terjeszkedésének legintenzívebb korszakában. Saját lovaság és könnyűgyalogság híján a rómaiak ekkor már szövetségeikre hagyatkoztak ezeknek a segédsapatoknak a kiállításánál, melyeket gyakran a helyszínen toboroztak, a hadműveletek oroszlánrészét azonban mindig maguk a légiók végezték el. A Marius, Sulla, Pompeius, Lucullus vagy Caesar kvalitású hadvezérek egymás után bizonyították be a cohorsra épülő légió sokoldalúságát. A rómaiaknak Európában, Észak-Afrikában és a Közel-Keleten nagyon sokféle és gyakran óriási számbeli fölényben lévő ellenfelekkel kellett megküzdeniük, melyeket gyakran szemérmetlen könnyedséggel gyűrték maguk alá. Az így szerzett túlzott önbizalom nagymértékben hozzájárult a Kr. e. 53-as carthaei katasztrófához, melynek során Crassus seregét szinte teljesen megsemmisítették a parthusok.

A hivatásos tisztek

A tíz cohorsból álló légiónak továbbra sem volt állandó parancsnoka, azonban egyre gyakoribbá vált, hogy a helytartó egyik helyettese (*legatus*) töltse be a parancsnoki tiszteket. Az Ariovistus germán fejedelem elleni hadjáratában Kr. e. 58-ban Caesar például quaestorát és öt legatusát nevezte ki a harcba induló hat légioja élére. A quaestor választott magisztrátus volt, melyet karrierjük kezdetén álló senatorok töltöttek be. Feladatuk a helytartó helyetteseként az adott provincia pénzügyi igazgatása volt. A legatusokat nem választották, a helytartó nevezte ki őket családja, barátai és politikai szövetségesei soraiból. Közülük némelyik korábban helytartói tiszteket töltött be, vagy a hadseregnél szolgált parancsnoki beosztásban, és

ebből eredően ezen a szinten tapasztalt vezetőként állt a csapatai élén, jóllehet még mindig átmeneti jelleggel.

Légióként hat tribunust is találunk. Ezek némelyike még mindig karrierje elején álló tapasztalatlan ifjú arisztokrata, ám egyre nagyobb arányban képviseltetik magukat a tribunusok között a lovagrend tagjai is (eredetileg ez az osztály adta a lovasságot). Sokan közülük legalább olyan nagy tapasztalattal bírtak, mint a legénységi állomány, ugyanis ebben az időben már, úgy tűnik, megszokottá vált, hogy ők is hosszú éveket töltsenek mundérban. A külföldi háborúk gyakorisága, valamint a Kr. e. 1. században sűrűn fellángoló polgárháborúk következtében sok tiszt szinte folyamatosan szolgált.

A kollektív tapasztalat és szakértelem megőrzésében fontos szerepet játszott a hivatásos centurio megjelenése. Noha már Polübiosznál is olvashatunk arról, hogy a centuriók kiválasztásánál milyen nagy gondot fordítottak arra, hogy állhatatos harcosokat nevezzenek ki erre a posztra, ezek a férfiak valójában csak a köztársaság késői szakaszában válnak kulcsfontosságú személyiségekké. Caesar saját hadjáratairól készült beszámolójában minden tiszti rang közül a centurióknak adózik a legtöbb figyelemmel és elismeréssel, akár testületileg, akár név szerint említi őket. A Galliában harcoló Sextus Bacchulus vagy a Pharsalusnál (Kr. e. 48-ban itt győzte le Caesar Pompeiust) vitézkedő Crastinust hősként ábrázolja, olyan embernek, aki lelkesítő példát mutat a katonáinak. Caesar írja, hogy gyakran léptetett elő veterán légióknál alacsonyabb beosztásban szolgáló, vitéz centuriókat magasabb pozícióba frissen felállított egységekhez. A teljes caesári életműben mindössze egyetlen konkrét utalást találunk arra, hogy valaki a legénységi állományból emelkedjen centuriói rangba, és ez a bizonyos férfi is Pompeius, nem pedig Caesar alatt szolgált. Ettől eltekintve semmi támpontunk nincs arra nézve, hogy miképpen történt ezeknek a tiszteknek a kiválasztása. Vajon már tisztként léptek be a hadseregbe, vagy a legénység soraiból léptették elő őket? Annyi bizonyos azonban, hogy amint valaki belépett a centuriók klubjába, egyfajta társadalmi státust és idővel rendszerint némi vagyon is magáénak mondhatott.

A hivatásos katonák

A Marius utáni hadsereg sok szempontból rugalmasabb és hatékonyabb haderő volt a milícia-hadseregnél. Viszonya a köztársasághoz szintén nagyban különbözött elődjénél. A milícia-hadsereg döntően a fegyverben álló államot jelentette. A polgárok ahhoz mérten kaptak különböző szintű beleszólási jogot az állam ügyeinek intézésébe, hogy milyen minőségben tudtak szolgálatot teljesíteni a hadseregben. A szolgálat olykor dicsőséget, máskor anyagi hasznot is jelentett, a római polgárok generációi azonban a katonáskodást elsősorban a köztársaság iránt érzett hazafias kötelességüknek tartották. Lényegét tekintve tovább élt a régi hoplita ideál, hiszen azok harcoltak az államért, akiknek a legnagyobb érdekeltségük volt benne.

Ezzel szemben a hivatásos katonák elsőpró többsége a legszegényebb néprétegek soraiból került ki, akiknek a politikai befolyása elhanyagolhatónak mondható. Ezeket az embereket a hadsereg élelmezte, ruházta, fizette, és ez nyújtott nekik életcélt is. Amint leszerelték őket, mindez

elveszett számukra. A szenátus nem volt hajlandó tudomást venni arról, hogy a hadsereg már nem a vagyonos osztályokból besorozott polgárok milíciája, hanem a megélhetésükért a hadseregtől függő, hivatásos katonák alkotta haderő. Emiatt a katonák a parancsnokaiktól várták el, hogy ha visszatérnek a civil életbe, valamilyen módon – általában termőföldre juttatással – támogassák őket. A jó hadvezér tehát, aki hosszú és sikeres hadjáratokban állt a serege élén, és főképpen volt tehetsége az emberek vezetéséhez, el tudta érni, hogy a hadsereg sokkal inkább hozzá, és nem a katonák gondjait figyelmen kívül hagyó államhoz legyen lojális. A köztársaság késői szakaszának meglepő jelensége, hogy Róma legnagyobb hódításainak korát folyton fellángoló polgárháborúk tarkítják. A légiók ugyanazzal a kérlelhetetlen, pusztító hatékonysággal estek egymásnak, mint a külhoni ellenfélnek. Az állam belső konfliktusaiban maguk a nagy hódítók játszották a főszerepet, akik a politikai hatalom megszerzése érdekében légióikat egymás után vonultatták fel Róma ellen. A hivatásos hadsereg döntő szerepet játszott ezekben a küzdelmekben, melyek végül a köztársasági rendszer bukásához, és egy új, csupán a nevében nem monarchikus államforma, a principátus létrejöttéhez vezettek.

A Marius utáni hadsereg

Marcus Caelius Rufus és két felszabadított rabszolgájának emlékműve. Caelius, a Legio XIII egyik rangidős centurioja 53 éves korában esett el, amikor Kr. u. 9-ben légióját – a másik két, Publius Quintilius Varus parancsnoksága alatt álló légióval egyetemben – a germánok törbe csalták és megsemmisítették. A sírfelirat felhatalmazza az esetleges megtalálót, hogy a földi maradványokat a sírba helyezze.

Légiók a principátus korában

Légió	Megalakult	Megsemmisült/Feloszlatták	Megjegyzés
I Germanica	Késő köztársaság	Kr. u. 70-ben feloszl.	Civilis felkelése után feloszlatták
I Adiatrix pia fidelis	Nero		Tagjait eredetileg a flottától toborozták
I Italica	Nero		Itáliában felállított légió, ahová kezdetben állítólág csak 6 láb magas (1,8 m) katonákat vettek fel
I Macriana	Nero	Kr. u. 69–70-ben feloszl.	Rövid életű, polgárháborús légió
I Flavia Minervia pia fidelis	Domitianus		Címét Domitianus iránti hűsége miatt kapta
I Parthica	Severus		Severus parthusok elleni expedíciójára állították fel
II Augusta	Késő köztársaság/ Augustus		Eredetileg valószínűleg Gallicának hívták
II Adiatrix pia fidelis	Nero		Tagjait eredetileg a flottától toborozták
II Italica	M. Aurelius		Feltehetően Kr. u. 165-ben alakították
II Parthica	Severus		Severus parthusok elleni expedíciójára állították fel
II Traiana fortis	Traianus		„Erős”, a címet valószínűleg daciai szolgálataért kapta
II Augusta pia fidelis	Késő köztársaság/ Augustus		
III Cyrenaica	Késő köztársaság		
III Gallica	Caesar		
III Italica concors	M. Aurelius		„Egyesített”, feltehetően Kr. u. 165-ben alakították
III Parthica	Severus		Severus parthusok elleni expedíciójára állították fel
III Macedonia	Caesar	Kr. u. 70-ben feloszl.	Feloszlatták, mert a lázadó Civilis mellé állt
III Flavia felix	Vespasianus		„Szerencsés”, a Kr. u. 70-ben feloszlott légiókból alakították
III Scythia	M. Antonius?		
V Alaudae	Caesar	Domitianus alatt megsemm.	„Pacsirták”, eredetileg az Alpokon túli gall területekről toborozták
V Macedonia	Késő köztársaság		Severus parthusok elleni expedíciójára állították fel
VI Ferrata fidelis constans	Caesar		„Vasbordájúak”, hűek és állhatatosak
VI Victrix	Késő köztársaság		„Győzedelmese”
VII Claudia pia fidelis	Caesar		Hű maradt Claudiuszhoz Kr. u. 42-ben
VII Gemina	Galba		„Iker” – valószínűleg két légióból állították össze
VIII Augusta	Késő köztársaság		
IX (vagy VIII) Hispana	Késő Köztársaság		Hadrianus alatt megsemm.? Valószínűleg Bar Kohba judaeai felkelése alatt semmisült meg
X Fretensis	Késő köztársaság		Nevét az Itália és Szicília közti tengerszorosról kapta
X Gemina	Caesar		„Iker”, két légió egyesítésével jött létre
XI Claudia pia fidelis	Késő köztársaság		Hű maradt Claudiuszhoz Kr. u. 42-ben
XII Fulminata	Caesar		„Villámvető”
XIII Gemina pia fidelis	Késő köztársaság		„Iker”, két légió egyesítésével jött létre
XIV Gemina Martia Victrix	Késő köztársaság		Újabb „Iker” légió. További titulusait a Kr. u. 60–61-es Boudicca-féle felkelés leverésében szerzett érdemeiért kapta
XV Apollinaris	Augustus		Augustus azt állította magáról, hogy különleges kapcsolat fűzi Apollónhoz
XV Primigenia	Caligula	Kr. u. 70-ben feloszl.	Feloszlatták, mert a lázadó Civilis mellé állt
XVI Gallica	Augustus	Kr. u. 70-ben feloszl.	Feloszlatták, mert a lázadó Civilis mellé állt
XVI Flavia firma	Vespasianus		A feloszlott XVI Gallicából újjászervezett légió
XVII	Augustus	Kr. u. 9-ben megsemm.	Germaniában szétverték
XVIII (vagy XIX)	Augustus	Kr. u. 9-ben megsemm.	Germaniában szétverték
XIX	Augustus	Kr. u. 9-ben megsemm.	Germaniában szétverték
XX Valeria Victrix	Augustus		Titulusait feltehetően a Kr. u. 60–61-es Boudicca-féle felkelés leverésében szerzett érdemeiért kapta
XXI Rapax	Augustus	Domitianus alatt megsemm.?	„Mindent elragadó”, azaz a győzelemre mohón vágyó
XXII Deiotariana	Augustus	Hadrianus alatt megsemm.?	Deiotarus galata király seregéből szervezték
XXII Primigenia pia fidelis	Caligula		
XXX Ulpia Victrix	Traianus		A dákok elleni háborúra szervezték, melyben kiérdemelte a „Győzedelmes” címet

nem vezették egyetlen részét sem a légiónak. Ezek után következtek a rangsorban a centuriók, cohorsoként hatan, akik rangjukban megőrizték a korábbi manipuláris légiónak alkalmazott címeteket. Emelkedő rangidősségi sorrendben az alábbiaknak nevezték őket: *hastatus posterior*, *hastatus prior*, *princeps posterior*, *princeps prior*, *pilus posterior* és *pilus prior*. A *pilus* a *triarius* másik elnevezése.

A légiohoz tartozott mintegy 120 főnyi lovasság is, de a fő harcerőt a tíz cohors jelentette. Egy cohors hivatalosan 480 főből állt, hat centuria alkotta, melyek mindegyikét egy-egy centurio vezette. A nyolcvanfős centuriákat tíz, nyolc katonából álló *contubernium*-ra osztották. A nyolcfős *contubernium* egy sátorban vagy egy kaszárnyablockk szomszédos helyiségeiben lakott, együtt étkezett és élt a

Boudicca legyőzése

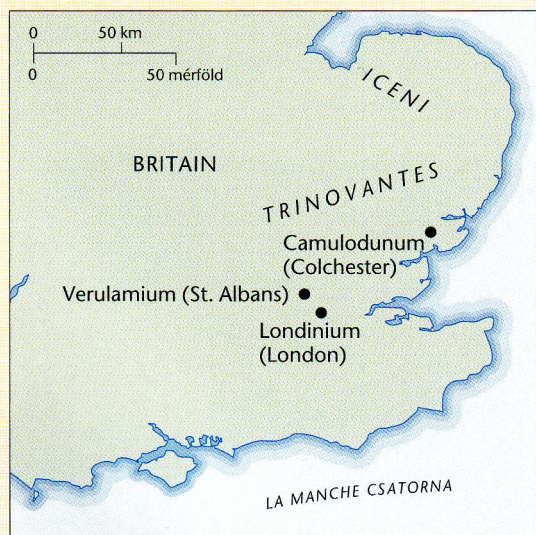
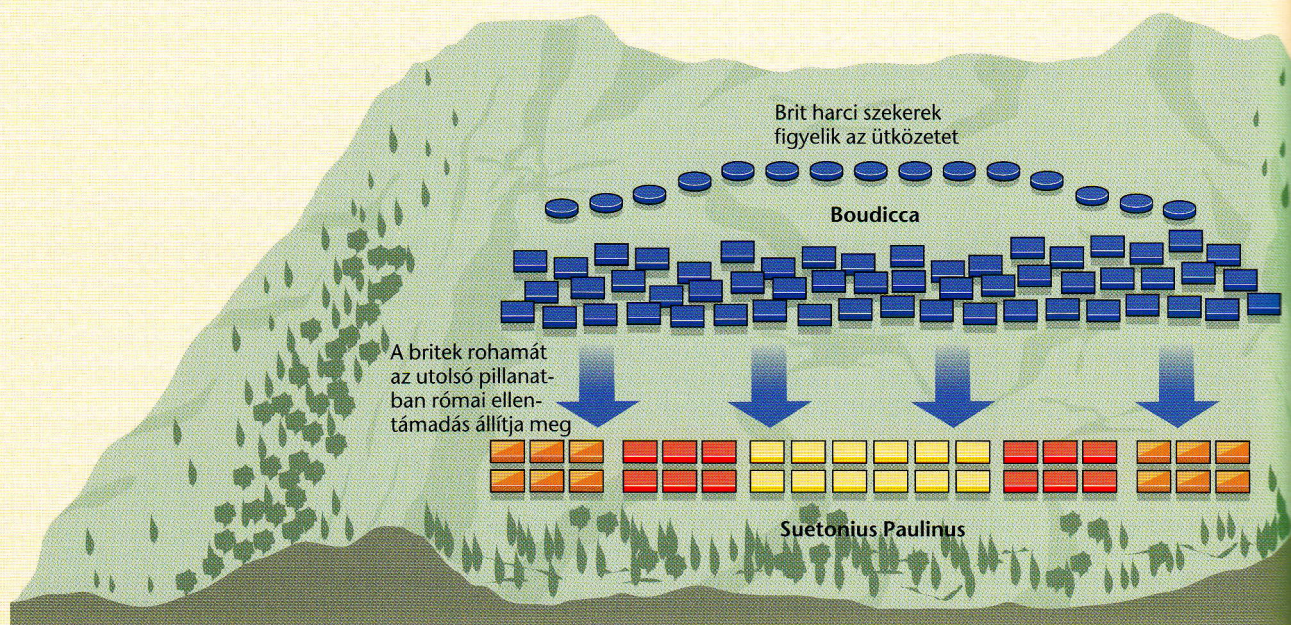
Kr. u. 60

Kr. u. 43-ban Claudius császár megszállta Britanniát. A legkomolyabb lázadás, mellyel a rómaiaknak valaha is szembe kellett nézniük a szigeten, közel egy generáció elmúltával, Kr. u. 60-ban tört ki. A felkelést Boudicca, Prasutagus, az icenus törzs (az icenusok mai Norfolk területén éltek) fejedelmének özvegye vezette, kiobbantó oka pedig egyes római tisztviselők brutális fellépése volt. Boudicca saját népéből és a környező törzsekből nagy sereget szervezett, kifosztotta Camulodunum (Colchester), Verulamium (St. Albans) és Londinium (London) városait, és győzelmet aratott a Legio IX Hispana egy különítménye felett. A felkelés kitörésének időpontjában Gaius Suetonius Paulinus, a provincia helytartója éppen Wales északi részén hadakozott. A hírek hallatára sietve hazatért, és egy általunk ismeretlen helyen megütöközt a lázadók seregével.

A szemben álló erők

1. Rómaiak: A Legio XIV Gemina nagy része, a Legio XX egy része, valamint némi gyalogság és lovasság a segédc csapatoktól, összesen mintegy 10 ezer fő Suetonius Paulinus legatus parancsnoksága alatt.
2. Britek: A brit sereg számát illetően nem áll rendelkezésre megbízható adat, annyi azonban biztos, hogy számuk sokszorosan meghaladta a rómaiakét.

Suetonius Paulinus tisztában volt a britek számszerű fölényével, de azzal is, hogy katonái kiképzés és felszerelés tekintetében egyaránt felette állnak az ellenségnek. Ennek tudatában zárt rendben állította fel a csapatait. Seregének hátát és két oldalát magaslatok és erdős területek védték. A légiók a centrumban helyezkedtek el, oldalaikon a segédc csapatok

- segédc csapatok lovassága (római)
- segédc csapatok gyalogsága (római)
- római legionáriusok
- brit harci szekerek
- britek

gyalogságával, a szárnyakon pedig a szintén segédszapatokból álló lovassággal. Boudicca minden különösebb taktika helyett serege méretében bízva akarta elpusztítani az ellenséget. A brit harcosok összezsúfolt tömege mögött feleségeik harci szekerekről kísérték figyelemmel az összecsapást. A rómaiak megvárták, míg a britek rohamra indulnak, majd amikor már majdnem a vonalaikig értek, ellentámadásba lendültek. Az így kibontakozó elkeseredett küzdelemben a britek óriási veszteségeket szenvedtek, és végül megfutamodtak.

Veszteségek

1. Rómaiak: mintegy 400 halott, valamint kb. 8–10 százalék sebesült
2. Britek: annyi biztos, hogy nagyon komoly veszteségeket szenvedtek; egy forrás szerint 80 ezer brit esett el

Végeredmény

A lázadást döntő részben leverték, bár szükség volt további akciókra az utolsó ellenállási góccok felszámolásához. Boudicca elkeseredésében méreggel vetett véget életének.

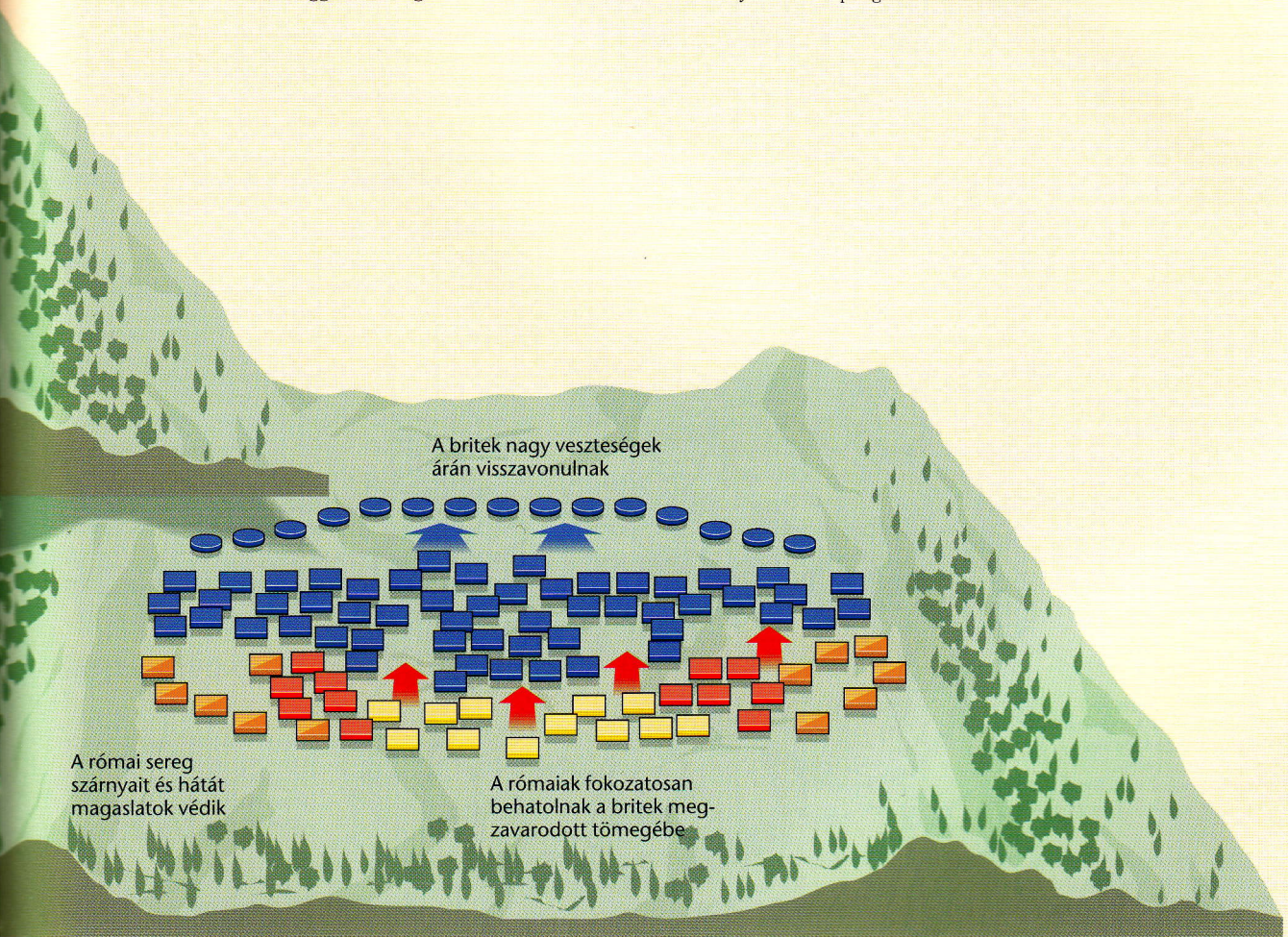

Erőtéljes romantikus hatásról árulkodó 19. századi szobor, mely Boudiccát sarlós kerekű harci szekéren ábrázolja.

BOUDICCA (megh. kb. Kr. u. 60–61)

Boudicca Prasutagus icenus fejedelem felesége volt. Claudius Kr. u. 43-as inváziója után Prasutagus békét kötött a rómaiakkal, ám az icenusoknál gyakori volt, hogy egyszerre többen vezették a törzset, Prasutagus pedig feltehetően csak a törzs egy része vagy klánja felett gyakorolt hatalmat. Boudicca valószínűleg Bouda kelta győzelmestennő után kapta a nevét. Prasutagus Kr. u. 60-ban bekövetkezett halálakor vagyonát együttesen lányaira és Nero császárra hagyta. Ezt követően Decianus Catus római procurator (pénzügyekért felelős tisztviselő) végigralolta Prasutagus birtokait, emberei megkorbácsolták Boudiccát, lányait pedig megerőszakolták. Gyalázatos tettük azonnali felkelést robbantott ki.

Mintegy másfél évszázaddal később Dio Cassius római történetíró Boudiccát nagyon magas termetű, hosszú, vörös hajú, szúrós tekintetű, éles hangú nőnek ábrázolja, leírása azonban minden valószínűség szerint jobban megfelel az északi barbár nőkről alkotott sztereotíp képnek, mint Boudicca tényleges megjelenésének. Cassius hozzáfűzi, hogy a fejedelemasszony általában sokszínű ruhát viselt (valószínűleg tartánt vagy más kocás szövetet), nyakában aranyláncot hordott, hosszú köpenyét pedig díszes mellű tartotta össze.

Legionáriusok a teutoburgi erdőben, Kr. u. 9-ben

nap minden szakában. Ezeknek a körülményeknek köszönhetően a *contubernium* tagjai között a mai modern hadseregek kisebb egységeinél is tapasztalható, rendkívül szoros kötődés alakult ki. Így keletkezett a tisztok és a legénység által egyaránt gyakran használt, bajtársat jelentő *contubernalis* szó is. A centuriák vezetésében a centurió-

nak ugyanazok az altisztek segédkeztek, mint a köztársaság hadseregében: az *optio*, a *signifer* és a *tesserarius*.

Az első cohors valószínűleg különbözött a többitől. Legalább a Kr. u. 1. századtól egyes légiók – de az is lehet, hogy az összes – első cohorsát hat helyett csak öt centuriára osztották. A centuriák létszámát kétszeresé-

A Kr. e. 1. század végén Augustus hadvezérei hozzáálltak a Rajna és az Elba között elterülő új provincia, Germania meghódításának. Kr. u. 9-ben azonban nagyszabású felkelés vette kezdetét Arminius, cherusus törzsfő vezetésével. Arminius az utolsó pillanatig hűséget szinlelt Rómának, s közben csapdát állított a Publius Quintilius Varus tartományi legatus által vezetett három római légiónak. A germánok a római sereget, melyet a Legio XVII, XIX és XIX mellett a segédcsapatokból három *ala* lovasság és hat cohors gyalogság egészített ki, a teutoburgi erdő mocsaras vidékére csalták, ahol váratta-

nul rajtaütöttek, és több napig tartó kegyetlen küzdelemben elpusztították. Varus még a csata vége előtt öngyilkos lett, emberei közül csak egy maréknyinak sikerült elmenekülnie. A római hadsereg egytizedét kitevő három légio elvesztése rettenetes csapásként érte az idősebb Augustust. Állítólag fel-alá bolyongott a palotájában, miközben fejét a falba verve minduntalan azt kiáltozta: „Quintilius Varus, add vissza a légioimat!” Noha a rómaiak több hadsereget is küldtek Arminius ellen, és sikerült is veszteséget okozniuk neki, az elvesztett provinciát nem sikerült visszahódítaniuk.

Arcmaszkos sisak: Bár hagyományosan csak a díszfelvonulási felszerelések között tartjuk számon, Kalkriesse mellett találtak egy ilyen arcmaskkal ellátott sisakot, ami arra enged következtetni, hogy csatában is használhatták. Egy *signifer* síremlékén az elhunytat szintén ilyen sisakban ábrázolják.

Prémborítás a sisakon: A hadijelvény-hordozók másik jellegzetessége a sisakjukat fedő, az állat mellő lábait és fejét is tartalmazó prémborítás volt. Ez a dekoráció szintén a minél hatásosabb megjelenést szolgálta, eredetileg azonban egyfajta totemisztikus jelentése is lehetett.

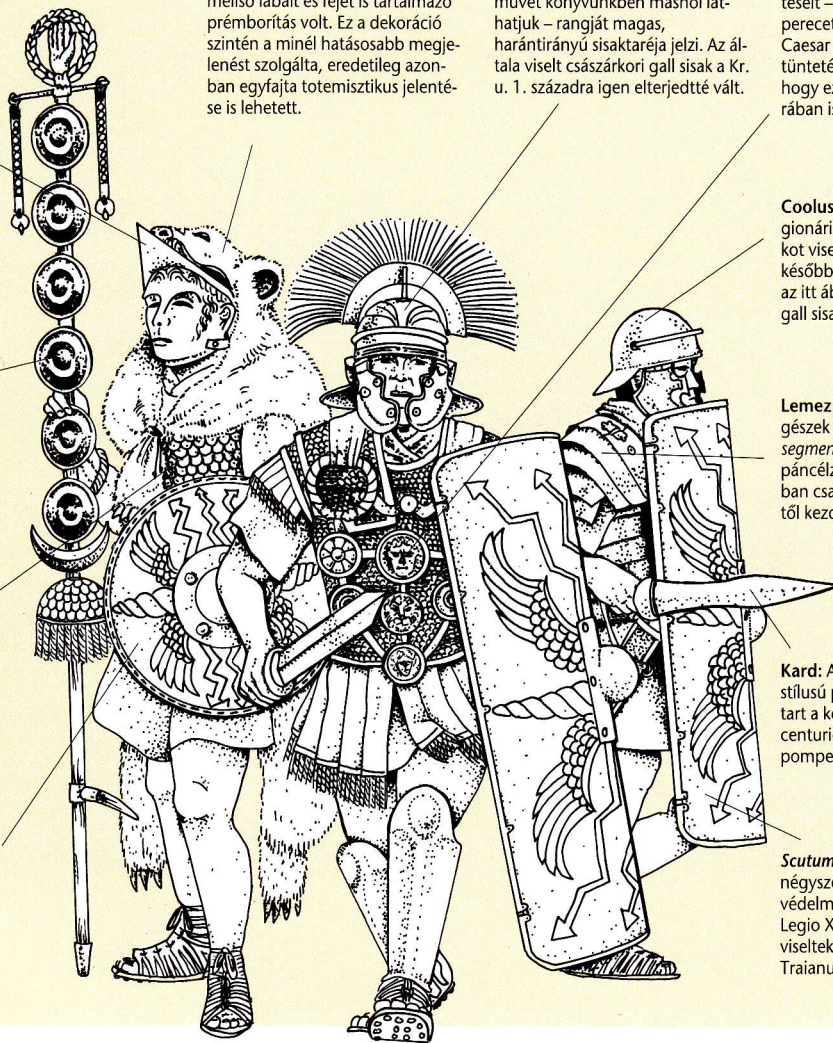
Császárkori gall sisak: A képen látható centurio – akár Caelius Rufus is lehetne, akinek az emlékművét könyvünkben máshol láthatjuk – rangját magas, harántirányú sisaktaréja jelzi. Az általa viselt császárkori gall sisak a Kr. u. 1. századra igen elterjedté vált.

Mellvért és szíjak: A képen látható centurio apró fémkarikákból álló páncélinget visel, melyet a kiegészítőit – köztük *phaleraet* és nyakpérecet – tartó bőrszíjak fűznek át. Caesar idején gyakran viseltek kiegészítőket csatában is, és lehet, hogy ez a szokás a principátus korában is fennmaradt.

Signum: A centuria hadijelvényének alapszerkezete alig változott az évszázadok folyamán. A korongok száma feltehetően a centuriát azonosította, míg a felfelé mutató tenyér eredetileg talán a manipulusszal hozható kapcsolatba. Figyeljük meg a földhöz egészen közel található kiálló fogantyút. A jelvényrudat gyakran szúrták a földbe, kihúzásához pedig némi erő szükséges volt.

Pikkelypáncél: A képen látható *signifer* bronzlemezéből álló mellvértet visel. Az ilyenfajta páncélzat csillogóra fényesítve nagyban hozzájárult a centuria büszkeségét hordozó katona pompás megjelenéséhez.

Pajzs: A római hadijelvények igen súlyos tárgyak voltak, különösképpen a *signum*, melyen gyakran számos díszítőelemet is találunk. A hadijelvény-hordozók éppen ezért a normál méretű *scutum* helyett gyakran kisméretű, kerek pajzsot viseltek.

Coolus sisak: A képen látható legionárius Coolus típusú bronzsisakot visel. Ezt a régebbi sisakformát később a császárkori itáliai, illetve az itt ábrázolt centurio által is viselt gall sisak váltotta fel.

Lemezpáncél: Kalkriesse mellett régészek rábukkantak egy *lorica segmentata* darabjaira. Ilyenfajta páncélzatra utaló leleteket korábban csak a Kr. u. 1. század közepétől kezdődő időszakból találtak.

Kard: Az itt ábrázolt katona mainzi stílusú pengével ellátott *gladius* tart a kezében. Ezzel szemben a centurio kardját az újabb típusú, pompeji pengével látták el.

Scutum: A képen látható katona négyszögletes pajzsa mögött keres védelmet. Nem tudjuk, hogy a Legio XIX katonái milyen pajzsot viseltek, a képen látható minta Traianus oszlopáról való.

re, azaz 160 főre duzzasztották, így a teljes cohors összesen 800 embert számlált. Az első cohors centuriói rangjuk szerint emelkedő sorrendben: *hastatus posterior*, *hastatus*, *princeps posterior*, *princeps* és *primus pilus*. Ezek a rangok, köztük is legfőképpen a *primus pilus* hatalmas tekintélyt kölcsönöztek viselőiknek, akik az állandó táborokban barakkok helyett immár méretes házakban laktak. Vegetius késő római kori hadászati kézikönyvében a szerző állítja, hogy a légiónak első cohorsában szolgáló katonáknak magasabbnak kellett lenniük a többiek-nél, egy mai nézet szerint pedig az első cohorsban kaptak helyet a légio veteránjai. Ha így volt, az mindenképpen arra enged következtetni, hogy az első cohors a légión belül is nagy létszámú elit egységet képezett. Nincs azonban elegendő bizonyítékunk, hogy megtudjuk: vajon minden légiót ekképpen szerveztek-e újjá, vagy csak néhány állt fel így. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy presztízsszokokból vagy egy adott helyi katonai konfliktus méretéhez igazodva bizonyos légiókat kiválasztottak, és létszámukat a fentiekben ismertetett módon megnövelték.

A hivatásos auxilia

A rómaiak mindig is nagymértékben támaszkodtak a seregeiket kiegészítő szövetséges segédszeregekre. Ezeket általánosan *auxilia*ként emlegették, mivel segítettek és támogatták a római polgárokból álló légiókat. A köztársaság középső szakaszában minden egyes légiót egy *ala* támogatott, és számos seregben szolgáltak nem itáliai szövetségesek is, akik a legtöbbször saját harcmódorukban küzdöttek. Az ilyen csapatokat többnyire az adott hadjárat helyszínén vagy környékén élő népekből toborozták. A pun háborúk során a Sziciliában harcoló római seregek a térség görög városai által kiállított csapatokkal egészültek ki, az Észak-Itáliában küzdők a helyi gall törzsektől kaptak segítséget, a hispániai haderő rendszerint nagy számban egészült ki ibér és keltibér törzsi harcosokkal, Hannibál végső, észak-afrikai vereségében pedig Róma numidiai szövetségesei játszottak fontos szerepet. A rómaiak helyi szövetségesek révén képesek voltak seregük létszámát megnövelni, és ami még ennél is fontosabb: az adott terület sajátosságaihoz igazodó harc-

A principátus
hadserege

Auxiliáris gyalogost ábrázoló relief a mainzi légiónagyerőd parancsnoki épületéről, a Kr. u. 1 századból. A katona gerelety tart a jobb kezében, lapos, ovális pajza mögött pedig további két hasonló fegyver látható.

dorban küzdő csapatokra tettek szert. Ámbátor az ilyen szövetségesek nem voltak mindig a legmegbízhatóbbak. Kr. e. 212-ben Hispániában például katasztrófába torkolt, amikor a szövetséges keltibér csapatok magára hagyták a római sereget, melyet a túlerőben lévő karthágóiak felmorzsolnak.

Az itáliai népek polgárjogért folytatott háborúját követően az itáliai szövetségeseket (*socii*) felvették a légiókba, és emiatt lecsökkent a seregekben szolgáló nem polgárrendű katonák száma. Az Itálián kívüli kontingensek alkalmazásának gyakorlata azonban tovább folytatódott, sőt több szempontból még nagyobb jelentőséget is kapott. A Marius utáni hadseregnek például nem volt sem saját lovassága, sem könnyűgyalogsága, ezért a parancsnokoknak más forrásból kellett pótolni ezeket a fegyvernemeket. Julius Caesar galliai hadjáratai során légioit gall, germán és hispániai lovasság, valamint numidiai, krétai és germán előcsatározó könnyűgyalogság egészítette ki. Crassus carthaei vereségének egyik oka pontosan az volt,

Ismert auxiliáris alakulatok

Elnevezés	További titulusok	Megalakult	Szolgálati helyek
Ala I Brittonum	Veterana civium Romanorum	Domitianus alatt?	Pannonia Inferior, Syria
Cohors I Septimia Belgarum	equitata	Kr. u. 1. sz. vége?	Dalmatia, Germania, Inferior*
Cohors I Britannica	Milliaria equitata civium Romanorum	Claudius v. Domitianus?	Pannonia, Moesia Superior, Dacia
Cohors I Brittonum	Milliaria Ulpia Torquata Pia Fidelis civium Romanorum	Vespasianus?	Noricum, Pannonia, Moesia, Dacia
Cohors II Britannorum	Milliaria civium Romanorum Pia Fidelis	?	Germania Inferior, Moesia, Dacia
Cohors II Flavia Brittonum	equitata	Flaviusok	Moesia Inferior
Cohors II Augusta Nervia Pacensis	Milliaria Brittonum	Traianus	Pannonia, Dacia,
Cohors III Britannorum		Flaviusok?	Raetia
Cohors III Brittonum	Veterana equitata	Flaviusok?	Moesia Superior
Cohors VI Brittonum	equitata Pia Fidelis		Cappadocia?

* Egyesek szerint az egység brit eredetű, ez viszont nem bizonyítható.

(Balra) A Cohors VII
Raetorum Genialis nevű
imaginiferének (a császár fa-
ragott képét – ez esetben való-
színűleg Claudiusét – hordozó
katona) síremléke. A bal vállán
átvetett állatprémet rendsze-
rint a sasakja felett viselte.
Genialis 13 éves korában, 13
évvny szolgálat után hal meg.

hogy nem rendelkezett elegendő lovassággal, illetve távolfegyveres könnyűgyalogsággal, akik eredményesen felvehették volna a harcot a parthus lovas íjászokkal és páncélos nehézlovassággal. Ebből a korszakból magukról a szövetségesekről csak nagyon kevés adat maradt fenn, ezért nem tudhatjuk, hogy milyen képzettségi és fegyverkezési szintet képviseltek. Az ilyen egységeknek legalábbis egy részéről elmondhatjuk, hogy alapvetően a törzsi katonai vezetők személyes kíséretéből álltak, és

ugyanúgy a vezérükért küzdöttek, mint ahogy tették azt a törzsi villongások alkalmával.

Augustus és a közvetlenül utána következő császárok alatt az *auxiliá*ból sokkal szervezettebb hivatásos hadero vált. Lényeges eleme az átalakításnak, hogy a segédcsoportokat nem a légiónak vagy a korábban alkalmazott *alálkak* azonos nagyságú alakulatokba, hanem nagyobb cohors méretű formációkba szervezték. Tették ezt többek között azért, mert ezeket a kisebb egységeket sokkal gyors

sabban be lehetett vetni a birodalom különböző részein, ahol a helyzet azt megkívánta. Talán ugyanilyen jelentőséggel bírt az is, hogy a légiók magasabb szintű parancsnoki rendszere szabályos ütközetben jelentős előnyt biztosított a légiók polgárjogú katonáinak arra az esetre, ha a segédcsoportok felláznának.

Háromfajta segédcsoporttípus létezett: gyalogság, lovaság és vegyes egységek. A gyalogságot kétfajta cohorsba – *quingenaria* (500 fős) és *miliaria* (1000 fős) – szervezték.

Az elnevezések ellenére egy gyalogos *cohors quingenaria* rendszerint 480 főt számlált, és hat 80 fős centuriára oszlott, míg a *cohors miliaria* 10, 80 fős centuriája összesen 800 embert jelentett. A lovasságot is *quingenaria* és *miliaria* egységekbe tömörítették, de rájuk inkább cohors helyett az *ala* kifejezést használták. Egy *ala quingenaria* 512 lovasból állt, akiket tizenhat, 32 fős *turmába* osztottak be. Az *ala miliaria* a maga tekintélyes 768 fős létszámával 32 *turmára* oszlott. A vegyes egységek (*cohortes*

equitatae) szerkezete már sokkal kevésbé egyértelmű. A legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy egy átlagos cohorszal azonos létszámú gyalogságból álltak, ami 120, illetve 240 fős lovassággal egészült ki attól függően, hogy *quingenaria* vagy *miliaria* típusú egységről volt-e szó.

A császárkori hadsereg lovasságának elsőprő többségét az auxiliáris csapatok adták. Ezek biztosították a *pilum*mál jóval nagyobb távolságra ható fegyverrel harcoló katonákat is, így például gyalogos és lovas íjászokat. A segédcsatatok soraiban parittyások is harcoltak, bár olyan nagyobb egységről nem tudunk, amelyiket kizárólag ezzel a fegyverrel szerelték volna fel. Elképzelhető, hogy a kisebb parittyás különítmények nagyobb harci alakulatok soraiban szolgáltak. Irodalmi forrásaink szerint léteztek könnyűfegyverzetű cohorsok, bár ezt kimondottan semmilyen epigráfiai bizonyíték nem igazolja. A legtöbb auxiliáris egység a légiókhoz hasonló zárt hadrendben küzdött. „Segítségük” inkább a sereg létszámának növelésében, és nem egy újfajta harcmodor alkalmazásában jelentkezett. Az *auxilia* kisebb egységei a légióknál olcsóbb és rugalmasabb határvédelmi erőt biztosítottak a birodalom számára.

Három auxiliáris gyalogost ábrázoló metopé az adamklissi *Tropaeum Traianum*-ról a Kr. u. 2. századból. Mindhármán páncélinget és kerek pajzsot viselnek, a jobbjukban pedig kardot tartanak.

Az Itáliában állomásozó csapatok

Egészen a Kr. u. 2. század legvégéig nem fordult elő, hogy római légiók állandó jelleggel Itáliában állomásozzanak. Augustus és utódai nem kívánták túlzottan szembetűnővé tenni, hogy hatalmuk milyen mértékben függ a hadsereg támogatásától. Ugyanakkor a császárnak szüksége volt némi haderőre Rómában és Itáliában egyaránt, ezért létrehozták a praetorianus és urbánus cohorsokat.

A hadvezérek már korábban is fenntartottak egy, a tábori parancsnokság (*praetorium*) után praetorianus cohorsnak nevezett testőralakulatot, Augustus pedig a polgárháborúk befejezését követően is megtartotta őket. A gárda kilenc, 480 főt számláló cohorsból állt, tehát csak egyetlen cohorsszal volt kisebb egy teljes légiónál. Kezdetben csak három cohors szolgált egyszerre, egy időben Rómában, Tiberius alatt azonban már mind a kilenc egység a város szélén épült új kaszáryában (*castra praetoria*) tartózkodott. A későbbi császárok gyakran harci létszámra duzzasztották ezeket a cohorsokat. A cohorsok élén tribunusok álltak, a teljes gárda parancsnoki tisztét pedig két praefectus látta el. Ezen tisztek mindegyike a lovagrend tagjai közül került ki.

A praetorianus gárda jelenléte biztosította az uralkodó számára, hogy rá tudja kényszeríteni akaratát Róma lakosságára. A császárellenes összeesküvéssel vádolt nemesek letartóztatásában és kivégzésében aktív szerepet játszó praetorianusok hamarosan baljós hírnévre tettek szert. A gárda képes volt császárrá tenni valakit, ugyanakkor a bukását is előidézhetette. Claudiuszt állítólag egy függöny mögött rejtőzködve találták, miután a praetorianusok meggyilkolták Caligulát, és rákényszeríthették a vonakodó szenátust, hogy őt kiáltssa ki császárrá. Nero helyzete is csak akkor vált teljesen reménytelenné, amikor a gárda megvonta tőle a támogatását. Még ennél is nyilvánvalóbban mutatkozott meg a praetorianusok hatalma Kr. u. 193-ban, amikor Pertinax császár meggyilkolását követően a gárda praefectusa a *castra praetoria* falaira kiállva árverésre bocsátotta a császári trónt.

A praetorianusok feladatai közé tartozott, hogy a háborúba is elkísérjék a császárt. Az 1. században ez ritkán történt meg, később viszont egyre gyakoribbá vált. A gárda tagjai ugyanazt a képzést, illetve felszerelést kapták, mint a legionáriusok, bár felszerelésük némely darabja jóval díszesebb volt. Olvashatunk olyan praetorianus cohorsokról, melyeknek megengedték, hogy sűrűn diszitett, súlyos hadijelvényüket málhás állatokra kötve szállítsák, mert a hosszú menetelés során jelvényhordozóik nem bírták volna el őket.

A praetorianus gárdához lovasság is tartozott, amely a császár lovas testőreivel (*equites singulares Augusti*) együtt a Kr. u. 2. század végére érte el 2000 fős, legmagasabb létszámát. Az itt szolgálókat az auxiliáris csapatok lovasságából válogatták, és nagyon magas szintű kiképzésben részesítették őket. Rómában két paramilitáris alakulat is tevékenykedett. Három (később öt) urbánus cohors a rendőrség szerepét töltötte be, egyik egységük pedig a Lugdunumban (Lyon) lévő császári pénzverdet őrizte. A *vigiles* hét cohorsa tűzoltóként és éjszakai rendőri erőként szolgált Róma belül. E két fegyveres alakulat csak a legsúlyosabb, általában polgárháborúk okozta válsághelyzetek idején került a harcmezőre.

Közelkép egy praetorianus gárdistákat ábrázoló, Rómában talált domborműről, valószínűleg a Kr. e. 2. század elejéről. A katonák klasszikus formájú sisakját hosszúka tartóba illesztett, sűrű forgó ékesíti.

Katonák – feltehetően praetorianusok – csoportja Traianus oszlopáról. Ezek a katonák a fentieknél valamivel kisebb sisabokrétát viselnek.

Senatori rendbeli tisztek a principátus alatt

(Fent) Tiberius császárt áldozati kalács (popanum) felajánlása közben ábrázoló dombormű Hollandiából.

(Szemközt) Traianus oszlopáról való jelenet, amely a császárt senatorok által viselt főtisztí egyenruhában ábrázolja.

A principátus rendszere megfosztotta a szenátust a függetlenségétől és szabad akaratától, maguk a szenatori rend tagjai azonban egyénenként továbbra is központi szerepet játszottak a birodalom irányításában. Egészen a 3. századba jócskán belenyúlóan a provinciák helytartói és a hadsereg főtisztjeinek elsőprő többsége az ő soraikból került ki. Néhányan olyan hivatalt töltöttek be, amely már a köztársaság korában is létezett, legtöbbjük azonban olyan újonnan létrehozott poszton szolgált, amely egyértelművé tette, hogy hatalmuk közvetlenül a császár-

tól ered. Mindannyian olyan politikai környezetben tevékenykedtek, amely erősen korlátozta cselekvési szabadságukat. A polgári és katonai feladatokkal járó magisztrátusi tisztségekbe a jelöltek már nem választások útján kerültek. A sikeres politikai pályafutás elsősorban a befolyásos pártfogóktól és legfőképpen a császár jóváhagyásától függött. Különösen igaz volt ez a legfontosabb katonai tisztségek betöltésénél, hiszen egyik császár sem akarta légióit olyan emberre bízni, aki később a riválisaként léphet fel.

A senatorok közszolgálati karrierre áhítozó csemetái pályafutásukat általában alacsony beosztású tisztviselőként kezdték, még a huszadik életévük betöltése előtt. Legtöbbször a *vigintiviri* (húszak testülete) soraiban kezdtek, ahonnan útjuk a hadsereghez vezetett, ahol első katonai tapasztalataikat a *tribunus laticlavius* tisztségét betöltve szerezték meg. Igen gyakori jelenség volt, hogy a fiatal senatorok egy olyan provinciában katonáskodjanak, melyet valamelyik rokonuk vagy a család közeli barátja kormányzott. Nagyon valószínű, hogy a helytartók kérhették is az ilyen kinevezéseket, hiszen azt bizonyosan tudjuk, hogy az alacsonyabb tartományi tisztségekbe maguk ültethették jelöltjeiket. A fenti pozícióban általában egy évet töltöttek. Néhányan ennél tovább is maradtak, és tudunk olyan esetekről is, amikor valaki egymás után több provinciában, különböző légiókban is szolgált. Később, általában 24 éves korukban, a fiatalokat hivatalosan is felvették a szenátusba – bár egyesekkel kivételt tettek, és még ennél is hamarabb tagok lehetek. Ettől kezdve betölthették a quæstori hivatalt, melynek során egy pacifikált provincia pénzügyeiert feleltek, katonai feladatot azonban egy-két ritka kivételtől eltekintve nem láttak el. Az ezután következő években egy sor, a korábbi jelentőségüknek csupán halvány árnyékát idéző, főleg reprezentatív feladatokat jelentő magisztrátust töltöttek be.

Ezután újabb katonai tisztség, a *legatus legionis*, vagyis a légióparancsnoki beosztás következett, melyet körülbelül harmincéves korukra értek el. *Legatus*, azaz „megbízott”-ként ezeket a tiszteket egyértelműen a császár helyetteseinek jelölték ki, akik az uralkodó közvetlen megbízottjaként működtek. A légióparancsnoki tisztségek kiosztásába a tartományi helytartóknak bizonyosan nem lehetett beleszólásuk, a kinevezések közvetlenül a császár hatáskörébe tartoztak. Némelyek hat-hét éven át is egy légió élén maradtak, az átlag azonban inkább a három év körüli szolgálat volt. Csak nagyon ritkán fordult elő, hogy egy *legatus*t egynél több légió élére is kinevezzenek. A *legatus*i posztot követően nyílt lehetőség arra, hogy a senator egy pacifikált tartomány helytartója legyen, majd visszatérjen Rómába, és felvesse a consuli tisztelet.

A karrier csúcsa a *legatus Augusti propretore* tisztségének betöltése volt, ami a birodalom valamelyik katonai közigazgatás alatt álló tartományának vezetői posztját jelentette. E posztok korlátozott száma és nagy jelentősége miatt a senatorok nagy többsége sosem jutott el ideig. Akiknek sikerült, átlagban három évig töltötték be, de kivételeket is szép számmal találunk. Tiberius például azért lett népszerűtlen a szenátus köreiből, mert túl hosszú ideig hagyta, hogy helytartói a helyükön maradjanak, és

(Jobbra) Felirat a judaeai Caesareából, amely egy Pontius Pilatus által Tiberius császárnak ajánlott épület elkészültét örökíti meg. Pilatus, a tartomány lovagrendbeli helytartója a feliraton praefectus címmel szerepel. Claudius uralkodásától kezdődően a lovagrendbeli helytartókat procuratornak nevezték. Ez az egyetlen felirat, amely Pilatus 10 éves szolgálata idejéről fennmaradt.

(Szemközt) Tiberius Claudius Paulinusnak, a Legio II Augusta legatusának tiszteletére készített felirat, melyből kiderül néhány részlet a főtiszt pályafutásáról. Miután letöltötte szolgálatát a légio legatusaként, az egyik gall provincia proconsulja, majd egy másik császári legatusa lett. Az emlékmű valószínűleg Kr. e. 220 előttől származik, mivel ebben az évben Paulinust Britannia Inferior legatus Augustijának nevezték ki.

(Szemközt jobbra) Traianus oszlopa a császár daciai hadjáratait megörökítő forumegyüttes központjában foglalt helyet. A 100 római láb (29,8 m) magas emlékmű tetején eredetileg Traianus szobra állt.

ezzel csökkentette a posztra áhítozók esélyeit. A Kr. u. 2. században nemritkán előfordult, hogy valaki kisebb katonai provinciákban szolgáljon, mielőtt kinevezték az egyik legnagyobb létszámú hadsereg élére Britanniába, Pannoniába vagy Syriába. Válsághelyzetekben – felkelés vagy más súlyos probléma elhárítására – az uralkodó tapasztalt és hűséges embereit kinevezhette egy adott válságterület parancsnoki posztjára is.

Mindössze két olyan provincia létezett, ahol annak ellenére, hogy volt légios helyőrség, nem császári *legatus*ok kormányoztak. Az egyik ilyen Egyiptom, melynek parancsnoka a lovagrendből származott, velük a következő alfejezetben foglalkozunk. A másik az egy légióval rendelkező Africa, melyet közvetlenül a szenátus irányított, a helytartói feladatokat pedig egy saját *imperium*mal rendelkező *proconsul* látta el. Noha a *proconsul* a szenátus választotta és nevezte ki a posztra, nyilvánvaló, hogy olyasvalakit kellett találniuk, akit a császár is támogatott. Caligula alatt egyébként ezt a senatori *proconsul* is császári *legatus* váltotta fel.

Rátermettség, tapasztalat, érdemek és pártfogás

A tartományi legatusoknak, mielőtt kinevezték volna őket egy egész hadsereg élére, tapasztalatokat kellett szerezniük katonai tribunusként és légioparancsnokként. Az ifjabb Plinius katonai szolgálatának nagy részét tribunusként töltötte egy Syriában állomásozó légiónál, ahol adminisztrációs munkát végzett, mely főként az egység pénzügyeinek alapos átvizsgálásából állt. Ennek ellenére később semmilyen katonai funkciót nem töltött be. Tacitus írja, hogy apósa, Agricola, a többi tribunustól eltérően,

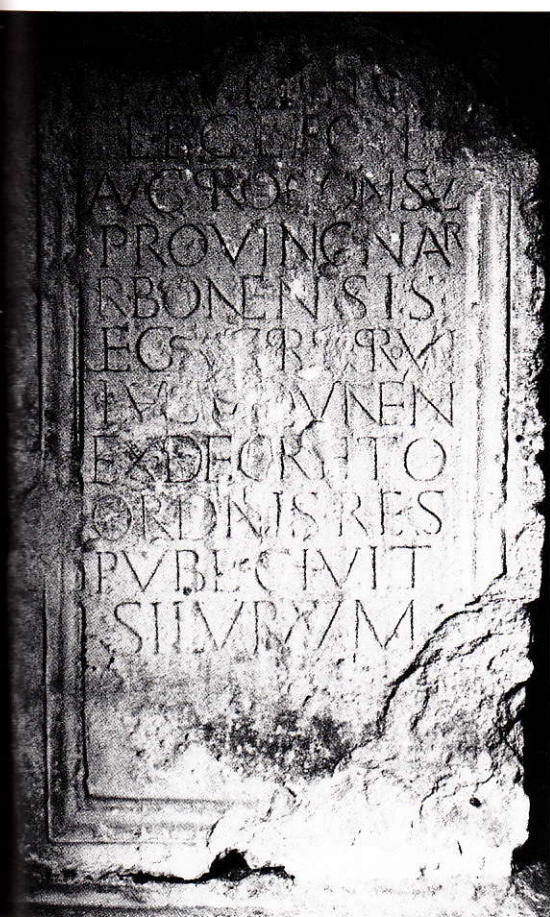
szolgálati idejét nem kicsapongásokra használta, hanem feladatát komolyan véve felelősséggel járó feladatokat kapott. Bizonyára sok minden függött az adott tribunus, valamint feljebbvalói vérmérsékletétől, illetve attól, hogy a tribunus egy-két évnyi szolgálati ideje alatt az adott szolgálati helyen hogyan alakultak a helyi viszonyok. Ez nagy részben igaz a légiók legatusainak esetében is, bár az ő felelősségük jóval nagyobb volt.

Mai mérce szerint a római hadsereg vezérei amatőrök voltak. Egyes tudósok szerint az arisztokratákat pályafutásuk kezdetétől magatartás, lojalitás és képességek szempontjából szigorú figyelemmel kísérték, és ezek alapján ítélték meg, hogy alkalmasak-e magasabb pozíció betöltésére. Így jött létre a *virī militares*, vagyis „katonai férfiak” köre, ahonnan a legfontosabb tartományi parancsnoki posztok betöltői kikerültek. Ezt a tételt semmilyen érdemi bizonyíték nem támasztja alá, és arra nézve sem találunk sehol utalást, hogy kikből állhatott az értékelőbizottság. Amennyire meg tudjuk ítélni, elsősorban a megfelelő pártfogók hiánya vagy megléte döntötte el, hogy az adott egyén pályafutása idejekorán véget ért, avagy egészen a legmagasabb tisztségekig ívelt. A római korból fennmaradt dokumentumok leggyakoribb fajtája az ajánlólevél. A rómaiak semmi kivétlnélkül nem találtak abban – sőt logikusnak és helyesnek tartották –, hogy valaki a befolyását felhasználva segítse a barátait. Az ifjabb Plinius egy levelében, melyet az egyik legnagyobb katonai provincia helytartójának címzett, jól kifejezésre jut ez a fajta gondolkodásmód:

„Két okból választottalak ki téged, hogy egy számomra nagy fontossággal bíró kérés teljesítése ügyében megkeresselek. Mi-

vel nagy sereg fölött parancsnokolsz, bőségesen nyílik lehetőség jót cselekedni, másodszor pedig elég hosszú időt szolgáltál már ahhoz, hogy saját barátaidról gondoskodj. Fordulj most az enyémelek felé, nincsenek sokan.”

Minden pártfogó leghatalmasabbika maga a császár volt, és amint láhattuk, az ő kegyére mindenképpen szükség volt ahhoz, hogy valaki *legatus legionis* vagy tartományi helytartó legyen. A császároknak jó képességű emberekre volt szükségük seregeik és provinciáik élére, ugyanakkor kényesen ügyelniük kellett arra is, nehogy e jelentős hatalommal járó tisztségeket túlzottan rátermett férfiak kezébe adják, akik később vetélytársaikként léphetnek fel. A helytartók tevékenységét sokkal szigorúbban ellenőrizték, mint a köztársaság korában. Augustus körültekintő magatartásra ösztönözte a hadsereg parancsnokait, és megpróbálta visszaszorítani a római arisztokraták hagyományosan agresszív fellépését, melyet akkor tanúsítottak, ha frissen kinevezték őket egy hadsereg élére. Claudius visszahívta Germania Inferior legatusát, amikor az engedély nélkül hadjáratot indított egy Rajnától keletre élő germán törzs ellen. A legatus, név szerint Gnaeus Domitius Corbulo, az 1. század egyik leghíresebb hadvezére, mielőtt teljesítette volna a parancsot és visszavonult volna a tartományába, még megjegyezte: milyen szerencsések is voltak a hadvezérek a köztársaság korában.

Lovagrendbeli tisztek a principátus alatt

Barbár harcost lovával eltipró római tiszt egy adamklissi metopéről. A dombormű erősen elkopott állapota ellenére ki lehet venni a tiszt izomzatot mintázó mellvértjét, díszes kötényt (pteruges) és szélben lebegő köpenyét. Az alak akár Traianus is lehet.

A köztársaság idején a lovagoknak nagyon kevés lehetőségük nyílt, hogy komoly tisztségeket töltsenek be akár a hadseregben, akár a tartományokban. Mindez alapvetően megváltozott a principátus idején, amikor Augustus és utódai rengeteg posztot hoztak létre a rend tagjai számára. A császároknak mindez nem csupán több, az érdekeiket képviselő megbízottat jelentett, mint amennyivel a szenátus el tudta volna látni őket, hanem segített megnyerni a lovagrend támogatását is az új politikai rendszernek. A rend tagjai közé minden megfelelő nagyságú vagyonnal rendelkező római polgárt felvettek, amikor pedig a polgárjogot egyre több provinciára kiterjesztették, a birodalom különböző részein élő arisztokrata családok nagy része is a lovagrend tagjává vált, és megnyílt előtte az út az állami

tisztségek felé. A lovagrend tagjai jóval többen voltak, mint a senatorok, ennél fogva sokkal szélesebb volt a rendelkezésükre álló hadseregbeli, illetve kormányzati pozíciók köre. Emiatt az esetükben nem is beszélhetünk egyetlen tipikus karriermodellről, ahogy azt a senatoroknál tettük. Erdemes viszont megismerkednünk a lovagrend tagjai számára elérhető különféle tisztségekkel.

A segédcapatok parancsnokai

Az *auxilia* reguláris gyalogsági cohorsokká és lovassági *alá*kká szervezése során több száz, a lovagok számára elérhető poszt jött létre. A principátus korai szakaszában tudunk néhány olyan lovassági *alá*ról, amelyet egykori legionárius centuriók vezettek, ám ezzel a gyakorlattal hamar felhagytak. A többi auxiliáris egység élén kivétel nélkül lovagok álltak. A cohors és *ala quingenariák* parancsnokait *praefectus*oknak hívták. A *miliáriák*at, valamint a *civium Romanorum* titulussal bíró cohorsokat tribunosok vezették. (Ez utóbbiakat eredetileg Augustus állította fel felszabadított rabszolgákból a Kr. u. 6-ban, illetve 9-ben bekövetkezett katonai válsághelyzet idején. A rabszolgák automatikusan polgárjogot is kaptak, de a császár mégsem akarta, hogy a légiókban szolgáljanak. Miután az eredetileg felvett rabszolgák leszereltek, ezek az egységek is – bár címüket megtarthatták – közönséges auxiliáris cohorsokká alakultak, melynek tagjai nem rendelkeztek római polgárjoggal.)

Az auxiliáris egységek gyakran önállóan tevékenykedtek, ami jelentős szabadságot biztosított parancsnokaik számára, és lehetőséget nyújtott egyéni kezdeményezőképességük bizonyítására is. Gyakran előfordult, hogy az auxiliáris egységek helyőrségi parancsnokai voltak közel s távol Róma hatalmának legmagasabb rangú képviselői, így számos területen a helyi kormányzásba is belefolytak.

Légiós tiszti pozíciók

Légióként öt lovagrendbeli *tribunus angusticlavius* szolgált, különböző törzstiszti funkciókat betöltve. Kinevezhették őket egy adott feladat elvégzésére vagy a harcoló seregek megerősítésére kijelölt méretes különítmények (*vexillationis*) élére is. Minden légiónak volt egy lovagrendbeli tábori praefectusa, kivéve amikor egynél több légió tartózkodott az adott erődben, ilyenkor ugyanis csak egy ilyen pozíció létezett. Tudomásunk van olyan lovagokról is, akiket közvetlenül legionárius centurióknak neveztek ki, és akik ezen a kategórián belül folytatták karrierjüket.

Tiszti rangok Rómában

A Rómában állomásozó katonai és félkatonai egységek lojalitása alapvető fontossággal bírt minden császár számára. Éppen ezért az ilyen egységek parancsnoki posztjait a magukat könnyen riválisnak tekintő senatorok helyett lovagokra bízták. A praetorianus gárda minden egyes cohorsát egy-egy tribunus vezette. Kevés, rövid időre szóló kivételtől eltekintve a praetorianus gárda élén két praefectus állt, azért kettő, mert kevés olyan császár akadt, aki ezt a nagy hatalommal járó tisztséget egyetlen emberre merte volna bízni, még ha az a lovagrendből származik is. Az urbánus cohorsok és a *vigiles* parancsnoki rendszere hasonlóképpen alakult, bár ezek élén csupán

egy praefectus állt, aki – a tribunusokkal együtt – rangban praetorianus megfelelőik alatt foglalt helyet.

Lovagrendi provinciák

Augustus felállított néhány olyan provinciát, melyek élére lovagrendbeli helytartókat ültetett. Egyiptom kivételével ezek területe rendre kisebb volt, mint a senatori rendből származó legatusok által kormányzott tartományoké. A lovagok általában nem határvidéki provinciákat kaptak, s bár némelyikben találunk auxiliáris helyőrségeket, légiók egyikben sem állomásoztak. Erre példa Judaea, melyet később, a Nero idején, Kr. u. 66-ban kitört zsidó felkelés után szükségesnek láttak légiós helyőrséggel ellátni, és senatori rendbeli legatust kinevezni az élére. A lovagrendbeli helytartókat eleinte praefectusoknak hívták, de már a Kr. u. 1. század közepe előtt az elnevezést *procuratorra* változtatták.

A principátus fennállásának nagy részében Egyiptomot nem érte jelentősebb, határokon túlról érkező fenyegetés. A lakosságot azonban alkalmanként nehéz volt kordában tartani, ezért a császárok két légióból álló helyőrséget tartottak fenn a lázongások egyik gócpontja, Alexandria határában. A Nílus áradásaira épülő, magas fokon szervezett mezőgazdasági termelés eredményeképpen Egyiptom számottevő felesleget termelt, ezért idővel innen szállították az Itália és Róma ellátására szükséges gabona jelentős hányadát. Augustus lovagrendbeli praefectust nevezett ki e fontos provincia élére, a senatoroknak pedig még azt is megtiltotta, hogy külön engedély nélkül egyáltalán meglátogassák a tartományt. Még így is az első praefectus, Cornelius Gallus öngyilkosságot követett el, amikor áruházzal vádolták, miután túlzott mértékben ünnepelte saját katonai dicsőségét.

Egyedülálló módon az Egyiptomban állomásozó légióknak nem volt sem *legatusuk* sem *tribunus laticlavusuk*. Az egység élén egy lovagrendbeli *praefectus legionis* állt, aki pontosan ugyanazt a feladatkört töltötte be, mint senatori rendbeli kollégái.

Lovagi pályák

A katonai posztokra pályázó lovagok között egyaránt találunk lovagrendbeli családok sarjait, illetve olyanokat, akiket életük egy későbbi szakaszában vettek fel a rend soraiba. Egy legionárius *primus pilus* például, aki mire elérte ezt a rangot, valószínűleg legalább a negyvenes éveiben járhatott, az ebben a pozícióban eltöltött első éve után lépett elő lovaggá, és ezután nyílt meg a lehetőség számára, hogy magasabb beosztásba kerüljön. Mások egymástól eltérő életkorban léptek be a rend tagjai közé, ahogy azt vagyonuk gyarapodása lehetővé tette. Felix, akit Claudius alatt neveztek ki Judaea procurátorává, a császár felszabadított rabszolgája volt. A lovagok tehát különböző életkorban, különböző ambíciókkal érkeztek a hadsereg soraiba.

A lovagi családokban született férfiak számára leggyakrabban az alábbi „három poszt” (*tres militiae*) betöltése jelentette a katonai pályafutást:

- (i) Auxiliáris gyalogos cohors praefectusa
- (ii) Légió *tribunus angusticlaviusa*
- (iii) Lovassági *ala* praefectusa

Claudius császár a légióknál szolgáló tribunus státusát a rangsorban harmadik legfontosabb pozícióvá emelte, ám ezt a népszerűtlen gyakorlatot rövidesen megszüntették. A lovassági praefectusok általában sokkal nagyobb függetlenséget élveztek, mint a légióknál szolgáló törzstisztek, azonkívül pedig mindig is társult egyfajta dicsfény a lovas katonák vezetéséhez, még akkor is, ha azok nem a római polgárok soraiból kerültek ki. Mindemellett a hadseregnek sokkal több, légióknál szolgáló tribunusra volt szüksége, mint *alákat* vezető praefectusra, ezért sok tribunus egyszerűen nem volt képes feljebb lépni a ranglétrán. A 2. században, valószínűleg Hadrianus alatt, a pályamodellt tovább finomították, és kialakítottak egy negyedik pozíciót is, méghozzá az *ala militaria* parancsnoki

Lovagrendbeli tiszték a principátus alatt

Sisak és páncélzat nélkül, gyakorlati öltözetben ábrázolt zászlóvivők Adamklissiből, kezükben négyszögletes *vexillummal*. Ellentétben Traianus oszlopával, melyen számos legionárius sűrű szakállt visel, a *Tropaeum Traianum* a katonák egytől egyig simára borotvált arccal jelennek meg.

Duco fiának, Vonatorixnak emléket állító sírkő Bonnból a Kr. u. I. századból. A lovas katoná 45 éves korában az Ala Longinianánál eltöltött 17 évi szolgálat után távozott az élők sorából. Vonatorixot fedetlen fővel, testén pikkelypáncéllal, kezében lándzsával ábrázolják. Jobb oldalán hosszú kard (spatha) függ.

tisztét. E nagy presztízzsel bíró, pompás egységekből sosem volt egyszerre több egy tucatnál, ezért ezek élére csak a legkiválóbb vagy a legjobb kapcsolatokkal rendelkező tiszteket nevezték ki.

A közönséges katonákkal ellentétben, akik emlékműveiken gyakran szerepeltették korukat és szolgálati idejüket, a lovagoknál ritkán találkozzunk ilyesmivel, jobbára csak akkor, ha katonai szolgálatuk teljesítése közben érte őket a halál. Forrásaink arra engednek következtetni, hogy sok, talán a legtöbb lovagrendbeli családból származó férfi a harmincas éveiben lépett be a hadseregbe, és három-négy évet szolgált minden egyes poszton. E férfiak korában már mind betöltöttek valami helyi magisztrátust, és némelyek közülük egy-két katonai tisztség betöltése után vissza is tértek hivatalukba. Mások jóval tovább maradtak a seregben, és minden egyes szinten különböző pozí-

ciókban szolgáltak, bár a legtöbb esetben az új pozícióba kerülés egy másik provincia légióját jelentette. A lovagrendbe felvett egykori vezető centuriók (gyűjtőnéven *primus pilares*) a Kr. u. I. század eleje után csak ritkán kerültek a segédcsoportok parancsnoki tisztségébe. Ehelyett sokan közülük a légiók tábori praefectusaiként vagy procuratori minőségben folytatták pályafutásukat.

A lovagok karrierje szempontjából legalább olyan fontos volt a pártfogók szerepe, mint a senatorok esetében. Plinius, miközben *legatus Augustiként* szolgált Bithyniában, levelet írt Traianusnak, melyben figyelmébe ajánlott egy bizonyos Nymphidius Lupust, egy egykori *primus pilus* fiát, aki néhány éve lépett be a lovagrendbe, és a segédcsoportoknál szolgált praefectusi rangban, amikor Plinius még *tribunus laticlavus* volt. Lupus ekkor már letöltötte idejét mint *praefectus cohortis*, és nyilvánvalóan előléptetésben reménykedett. Minden bizonnyal a patrónusi rendszer szám-

lájára írható az is, hogy egy Aelius Tiro névre hallgató fiatalember tizennégy éves korára egy cohors parancsnoki tisztét töltötte be. Nehéz kideríteni, hogy ebben az esetben a poszt milyen mértékben volt csupán névleges, lehetővé téve az ifjú számára, hogy felvegye a fizetését, és szert tegyen a tisztséggel járó tekintélyre anélkül, hogy bármennyi időt is az egységével töltött volna. Aki nem rendelkezett ehhez hasonló befolyásos patrónussal, nehezebb helyzetben volt. Pertinax császár fiatal korában sikertelenül próbálkozott elérni, hogy kinevezzék centuriónak egy légióba. Harmin-

cas évei közepén járt, amikor végül megtették egy auxiliáris cohors praefectusává. Miután bebizonyította, hogy tehetséges katona, egyre magasabb beosztásba került, míg végül Marcus Aurelius révén a szenátusba is bekerült. Mások, akik talán kilátástalannak vélték, hogy a lovagok számára hivatalosan fenntartott pozíciókat megszerezzék, beálltak centuriónak a légiókhoz. A legnagyobb tekintéllyel járó posztokat, a római egységek parancsnoki tisztségeit és különösképpen a tartományi parancsnoki pozíciókat a legjobb kapcsolatokkal rendelkezőknek tartották fenn.

*Lovagrendbeli tisztek
a principátus alatt*

Longinus Sdapeze colchesteri síremléke időben valamivel későbbre tehető Vonatorixénál (szemközt). Jellegzetes motívum a páncélzat nélküli – gyakran meztelen – barbár harcost eltipró lovas figurája. Ez a férfi valószínűleg akkor vette fel a seregben gyakori Longinus nevet saját törzsi neve – Sdapeze – mellé, amikor megkezdte katonai szolgálatát. 15 évnyi katonáskodás után, 40 esztendőskorában halt meg. Vonatorixhoz hasonlóan ő is pikkelypáncélt visel, kardot azonban nem látunk nála, ami azt jelenti, hogy valószínűleg a bal oldalán hordhatta.

A többi tiszt: a centurióktól lefelé

A kizárólag szenatori és lovagrendbelieknek fenntartott posztok alatt számos alacsonyabb ranggal járó tisztség létezett. Ezek közül a legfontosabb a centurióké volt. Egy légióban 59 vagy 60 centurio szolgált, míg az egész birodalomban számuk 1800 körülire tehető. Legalább ennyien voltak a segédszolgálatok centuriói is. A centuriák élén álló

centurio munkáját az *optio*, a *signifer* és a *tesserarius* segítette. Őket együttesen *principales*-nek nevezték. Létezett számos törzskari állás is – mint például a *librarius* vagy a *cornicularius* –, melyek betöltői a légio parancsnokságán vagy a helytartó törzséhez rendelve tevékenykedtek. Megint mások, mint például a *beneficiarius*, vezényelt szolgálatot láttak el. Forrásaink számos egyéb beosztásról is beszámolnak a fegyveroktatótól kezdve egészen a kinváltóig, azt azonban nehéz volna megmondani, hogy ezek a tisztségek jártak-e konkrét rendfokozattal. Tudunk továbbá az ún. *immunis*okról. Azokat a katonákat nevezték így, akik felmentést kaptak számos szolgálat és soros munka elvégzése alól. Mindazonáltal semmilyen jel nem utal arra, hogy nagyobb hatalmuk lett volna az átlag katonánál. A fenti tisztségeket és rangokat, illetve azok megfe-

Az utóbbi évtizedekben számos római hagyományörző csoport alakult. Ezek az elhivatott emberek mellett, hogy a nagyközönség számára életre keltik a római hadsereget, aprólékos fegyver-, páncélat- és eszközrekonstrukciók, illetve azok gyakorlatban való kipróbálása révén nagymértékben hozzájárulnak a katonai felszerelésekről szerzett tudásunkhoz. A fényképen az első komoly csoport, az Ermine Street Guards tagjai láthatók a wallsendi erőd helyreállított kaszárnyablokkjának bejárata előtt. Középen a centuriót láthatjuk, sisakján keresztben álló forgóval. A páncélinge felett viselt bőrszíjakkal készült hámot nyakperekék (torques) és korong alakú mellekek (phalerae) díszítik. Jobbra tőle egy jelvényhordozó (signifer) és egy kiértős (cornicen) áll.

lelőit – bár semmi esetre sem az összeset – megtaláljuk a segédcapatoknál is.

Ezen a szinten a rendfokozati struktúra és a katonai pályafutások értelmezésére szolgáló forrásaink nagy részét a különböző epigráfiai feljegyzésekből nyerjük, hiszen az alacsonyabb rangú tisztok, illetve közkatonák vajmi kevés nyomot hagytak maguk után az irodalmi művekben. A társadalom elitje által a társadalom elitjének írott történeti munkák gyakran lekicsinylő, és mindig sztereotip képet közölnek a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állókról. Az, hogy elsődlegesen epigráfiai forrásokból próbálunk karriermodelleket rekonstruálni, magában rejt annak a veszélyét, hogy megpróbálunk egy mesterséges rendszert ráerőltetni a rendelkezésre álló adatokra, vagy pedig igyekszünk azokat hozzáigazítani saját magunk hadsereg-

ről alkotott prekoncepciójához. Nem véletlen, hogy a római hadsereg rangstruktúrájának rekonstruálásában úttörő szerepet vállaló 19. századi német tudósok olyan képet alakítottak ki a római hadseregről, ami szembevetően hasonlított a korabeli porosz és német haderő felépítéséhez, különös tekintettel a nagyszámú tiszthelyettesi rangra. Később a brit kutatók hajlottak arra, hogy hasonlóságokat véljenek felfedezni a római és a brit hadsereg között, úgy tekintve a centuriókra, mint koruk tapasztalt „warrant officer”-jeire [a magyar rendfokozati beosztásában ehhez a rendfokozathoz talán a zászlósi rang áll a legközelebb – a ford.]. Egyfelől nagyon óvatosnak kell lennünk, nehogy anakronisztikus kulturális feltételezésekbe bocsátkozzunk a rómaiakkal kapcsolatban, másfelől pedig tisztában kell lennünk azzal is, hogy a rendelkezésünkre álló források számos kérdésünkre egyszerűen nem adhatnak választ.

A légiók centuriói

A centuriókra helyesebb úgy gondolni, mint egy tisztí osztályra vagy típusra, nem pedig mint egyetlen konkrét rendfokozatot viselő tisztekre. Az első cohors centuriói, gyűjtőnéven *primus ordines*, minden bizonnyal magasabb státusban voltak, mint a többi cohors centuriói. A légió többi kilenc cohorsának centuriói közti alá- és fölérendeltségi viszony már közel sem ennyire egyértelmű. Tudjuk, hogy a cohors alkotó hat centuria parancsnokainak különböző megnevezései voltak, és ebből arra következtethetünk, hogy a három vonalban felálló köztársasági hadsereg vonalankénti rangidősségi sorrendje bizonyos fokon megőrződött. A mindennapi ügyek intézése döntő részben a centuria szintjén zajlott, ezért maguk a katonák is valószínűleg elsősorban a centuriájukkal azonosították magukat, semmint a cohorsukkal. Mégis, mivel a cohors volt a légiók taktikai alapegysége, valamint a különböző építési munkálatokban is jelentős szerepet játszott, nem működhetett hatékonyan parancsnok nélkül. A légiók esetében nem találunk semmi utalást a segédcapatoknál meglévő praefectusi rang megfelelőjére, ezért csakis arra következtethetünk, hogy a cohorsparancsnoki szerepet az egyik centuriónak kellett betöltenie. A legvalószínűbb jelölt erre a feladatra a rangidős centuria *pilus priorja*, de az sem kizárt, hogy a rangidősség, és ebből következően a parancsnoki beosztás is a leszolgált évek hosszában alapult.

Caesar írásaiban olvashatunk arról, hogy a tapasztalt légióknál szolgáló alacsonyabb beosztású centuriókat frissen felállított légiókhoz vezényelve magasabb beosztásba léptették elő, ami státus, felelősség és talán pénz terén is előrelépést sejtet, azt viszont nem, hogy az első cohorsba is felvették volna őket. Vegetius, a késő római korban élt elméleti szakember szerint a centuriók, sőt az alacsonyabb rangúak is, előmenetelük során centuriák és cohorsok közt egyaránt mozogtak. Leírása alapján a cohorsok közt az első volt a rangidős, és utána következett sorrendben a többi egészen a tizedikig. Kezdetben mindenki a tizedik cohorshoz került, és a rangidősségi sorrend alapján onnan kezdte meg fokról fokra történő előmenetelét. Emiatt egyes tudósok úgy vélik, hogy rendes esetben a centuriók a tizedik cohors *hastatus posterior*jaként – vagyis a centuriók számára létező legalacsonyabb beosztásban – kezdtek, és lépésről lépésre érték el az első cohors *primus pilusi* beosztását. Meglehetősen nehéz azonban elképzelni,

A többi tiszt:
a centurióktól lefelé

A legtöbb legionárius sokkal erősebben kötődött a centuriájához és a légióhoz, mint a cohorsához. Ezt a chesteri oltárt Aelius Claudianus optio fogadalmá beteljesítésekként centuriája védőszellemének (genius) ajánlotta.

Az Ermine Street Guards tagjai a *centuria* altsíztjeit (*principales*) bemutató öltözékben. Jobb oldalt egy *optio*t látnunk, hosszú hivatali rúdjaival (*hastile*). Elképzelhető – bár nem tudni biztosan –, hogy a különböző forgók és tollak az *optio*k rangjelzéseiként is funkcionáltak.

hogyan miképpen is működhetett ez a rendszer. Ugyanis vagy azt kell feltételeznünk, hogy ez a folyamat elképesztően hosszú ideig tartott, vagy azt, hogy mindenki csupán néhány hónapot szolgált az egyes beosztásokban. Egy másik felfogás szerint a másodiktól a tizedik cohorsig terjedően a hatféle *centurio*osztály között cohorsonként nem volt alá- és fölérendeltségi viszony, előléptetés esetén tehát vagy egy másik cohors rangidős *centuriájához*, vagy végző fokon a kiváltságos rangot jelentő *primi ordines* soraiba kerültek. Egyes kutatók még ennél is továbbmenve tagadják, hogy az első cohors kivételével bármilyen különbség is lett volna a *centuriók* között. Ez utóbbi nézet túlzottan szélsőséges, mert bár el kell ismernünk, hogy egészében nem értjük az előmeneteli rendszer működését, az azért nyilvánvaló, hogy valamilyen rendszer létezett.

Hogyan lett valakiből *centurio*?

Annak, hogy miképpen juthatott el valaki a *centurió*vá történő kinevezésig, három alapvető útját ismerjük:

- (i) A legénységi állományból kiemelkedve, *principalisként* szolgálva vagy a légio törzsénél betöltött pozíciók keresztül. Becslések szerint átlagban 15–20 év kellett ahhoz, hogy valakiből ezen az úton *centurio* váljék.
- (ii) A praetorianus gárdánál eltöltött szolgálat során, vagy azt követően. A praetorianusok szolgálati ideje ugyanis mindössze 16 év volt, melynek következtében veteránjaik fiatalabbak voltak légioistársaiknál.
- (iii) Közvetlen kinevezés útján: a lovagrendből származók közül lettek néhányan ilyen módon *centuriók*. Más, kevésbé vagyonos, de azért meglehetősen jómódú férfiak a lakóhelyükön betöltött magisztrátusi pozíciójukat követően nyertek kinevezést.

Mindhárom fenti eljárásra viszonylag szép számban találunk utalásokat az 1. és 2. századra vonatkozó forrásainkban. Azt már sajnos sokkal nehezebb megmondani, hogy a három közül melyik volt a leggyakoribb. Az előléptetési szisztémát részleteiben elsőként kutató tudósok egyike szerint a legtöbb tiszt a praetorianus gárda soraiból került ki. A császár így biztos lehetett abban, hogy a légio

centurióinak döntő többsége az ő személye iránt mutatott lojalitásáért került a posztjára. Mivel azonban a fennmaradt feliratok aránytalanul nagy része Itáliából származik, ahonnan – a légiókkal ellentétben – a praetorianusok nagy többségét toborozták, valószínűnek látszik, hogy az Itáliából származó, következésképpen egykori praetorianus centuriók túlságosan aránytalanul képviseltetik magukat a

forrásokban. Manapság már csak kevés tudós fogadja el a fenti nézetet, és helyette legtöbbjük azt feltételezi, hogy a légióknál szolgáló centuriók döntő többsége a legénységi állományból verekedte fel magát. Úgy vélik, hogy a közvetlenül kinevezettek száma csak a centuriók kis hányadát tette ki, noha kétségtelen, hogy ezek kiváló kapcsolataik révén nagyobb eséllyel pályázhattak magasabb beosztásokra.

*A többi tiszt:
a centurióktól lefelé*

Marcus Favonius Facilis sírköve Colchesterből, a Kr. e. 1. századból az egyik legépebben fennmaradt centurioábrázolás. Facilis páncélinget visel, kezében pedig szőlővenyigét (vitis) tart, amely nemcsak a rangját jelezte, de fenyítőeszközként is szolgált. Centurio lévén, Facilis bal oldalán hordja a kardját (gladius). Más centuriók emlékművéhez hasonlóan ez a sírkő is csak minimális információt közöl Facilis katonai szolgálatáról, sőt még a korát sem említi. Mindössze annyit tudhatunk meg, hogy a Legio XX centuriója volt.

Annak ellenére, hogy ez utóbbi elmélet napjainkban általánosan elfogadottá vált, az alapjául szolgáló bizonyítékok nagyon gyenge lábakon állnak. A legtöbb centurio, akiről adatok állnak rendelkezésünkre, nem tesz említést korábbi szolgálati éveiről, sok *primus pilus* pedig nem említ egyetlen, általa korábban betöltött alacsonyabb beosztást sem. Kényelmes az a feltételezés, hogy mindez azért történt, mert szerették volna eltitkolni, hogy magas tiszt-ségüket megelőzően közönséges katonák voltak. Ez ugyan lehetséges, ám az is legalább annyira elképzelhető, hogy azok, akik kifejezetten megjegyzik, hogy a legénység sorából küzdöttek fel magukat, azért teszik, mert nagyon büszkék ritka és nehéz teljesítményükre.

A centuriók társadalmi helyzete

A centuriók rendkívül fontos személyiségek voltak, akiket komoly felelősséggel járó pozíciókba is kinevezhettek. Egyesekre provinciák régióinak az igazgatását is rábízták, ami azt jelentette, hogy az adott térségben ők voltak a római uralom legmagasabb rangú képviselői. Az ehhez hasonló feladatok ellátása, akárcsak alakulatuk mindennapi adminisztrációs ügyeinek intézése, megkövetelte, hogy a centuriók magas fokú írné és olvasni tudással, valamint számtani ismeretekkel rendelkezzenek. Nagyon nehéz azonban megállapítani, hogy a légiókba verbuvált újoncok mekkora hányada volt kellőképpen iskolázott ahhoz, hogy később centurio válhasson belőle. A legmagasabb beosztású centuriók még fontosabb feladatokat is elláthattak; legalább egy *primus pilus*ról tudunk, akit a császár kinevezett követnek Parthiába. A nyugállományba vonult centuriók úgyszintén fontos embernek számítottak azokban a városokban vagy falvakban, ahol letelepedtek.

A centuriók és egyéb tisztek fizetéséről nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, az mindenesetre biztos, hogy jóval többet kerestek a közkatonáknál. Az ifjabb Plinius, miután elintézte, hogy az egyik kliensét valószínűleg közvetlenül a civil életből centuriónak nevezzék ki, további 40 ezer sestertiuszal látta el, hogy legyen miből egyenruhát és felszerelést vásárolnia. Eközben egy közönséges legionárius éves zsoldja 1200 sestertius körül mozgott, ez az összeg tehát egymagában több volt, mint amit egy közkatonára 25 év szolgálati idő alatt megkereshetett. A centuriók, noha befolyásosságuk elmaradt a lovag- és senatori rendből származó tisztektől, nyilvánvalóan magas társadalmi pozíciót élveztek. Már a pusztán tény is, hogy egyes lovagok centuriónak álltak, jelzi ezeknek az embereknek a fontosságát és tekintélyét. Mindent egybevetve valószínűnek tűnik, hogy a legtöbb centurio közvetlen kinevezés útján, illetve viszonylag rövid, *principalis*ként vagy a légió törzsénél teljesített szolgálatot követően, előléptetéssel került a posztjára. Tudunk olyan centurióról, aki mindössze 18 éves volt, amikor meghalt, ami arra utal, hogy kinevezését patrónusai közbenjárásának köszönhette. A magasabb rangú tisztekhez hasonlóan a centuriók esetében is inkább a megfelelő kapcsolatok játszottak szerepet pályafutásuk gyors felfelé ívelésében, mint adottságaik és tapasztalatuk. Ugyanakkor a rendszer nem volt annyira merev, hogy a jó képességű emberek kapcsolataik híján ne tudjanak előremenetelni. Akár *primus pilusi* beosztásba is eljuthattak – néhányan talán a legénységi állományból indulva is –, majd onnan a lovagrendbe be-

lépve még fontosabb, a lovagrend tagjainak fenntartott posztokra is pályázhattak. Fiaik már lovagokként indultak, és – ahogy az néhány lovagi családnak sikerült – még a szenátusba is bejuthattak. Rendszerint az ilyen felemelkedés egy-két generáción át tartott, ám akadt néhány ritka és kivételes eset, amikor valaki mindezt egymagában véghezvitte. Rómában mindig is létezett társadalmi mobilitás.

Két centurio pályafutása

Centuriót és egy katonát ábrázoló relief Torinóból a Kr. u. 2. századból. Figyeljük meg a centurio bal oldalon viselt kardját. Mellvértje lehet a hagyományos, izomzatot mintázó fajta, de az is elképzelhető, hogy eredetileg ezüstszerűre volt festve azzal a céllal, hogy páncélj hatását keltse. Úgy tűnik, mintha írótabletkát vinne, ami adminisztratív feladatkörre utal.

A: Petronius Fortunatus (szül.: Kr. u. 1. század vége/2. század eleje, megh. 80 évesen) pályája az észak-afrikai Lambaesisben talált síremléke alapján:

1. Belépett a Legio I Italicába (Moesia Inferior). Négy év alatt sorrendben az alábbi tisztségeket töltötte be: *librarius*, *tesserarius*, *optio*, *signifer*.
2. Társai szavazata alapján ugyanebben a légióban centurióvá léptetik elő.
3. Az elkövetkező 46 évben centurióként szolgál az alábbi egységeknél: Legio VI Ferrata (Syria), I Minerva (Germania Inferior), X Gemina (Pannonia Superior), II Augusta (Britannia), III Augusta (Numidia), III Gallica (Syria) XXX Ulpia (Germania Inferior), VI Victrix (Britannia), III Cyrenaica (Arabia) XV Apollinaris (Cappadocia), II Parthica (valószínűleg Itália), I Aduitrix (Pannonia Inferior vagy Superior). Ez idő alatt megkapta a *corona muralis*t (az ostromlott város falára elsőnek feljutó római katonák kitüntetése), valamint számos egyéb kitüntetést, egyebek közt nyakláncokat és *phalera*t.

4. Sírfelirata megemlékezik fiáról, aki 35 éves korában halt meg, miután hat évet szolgált centurióként (tehát nagy valószínűséggel közvetlen kinevezés útján került a posztjára) a Legio XXII Primigenia, majd a Legio II Augusta soraiban.

B: Gaius Octavius Honoratus (szül.: Kr. u. 1. század vége/2. század eleje, életkora ismeretlen) pályája az afrikai Thuburnicában talált síremléke alapján:

1. A lovagrend tagjaként közvetlen centuriói kinevezéssel került a Legio II Augustához (Britannia).
2. További egységek: Legio VII Claudia pia fidelis (Moesia Superior), Flavia firma (Syria), X Gemina (Pannonia Superior). Szolgálatát *princeps posterior*ként (rangidősségi sorrendben a negyedik fokozat egy átlagos cohorsban) fejezte be a X Gemina ötödik cohorsában. Síremléke sem korát, sem szolgálati idejét nem említi.

A segédc csapatok centuriói

Az auxiliáris csapatoknál szolgáló centuriókról jóval kevesebbet tudunk, bár az ő esetükben is gyakran feltételezik, hogy a legénységi állományból kerültek ki, így rendszerint embereikkel azonos etnikumból származtak. Egyes papiruszokon olvasható feljegyzések arra engednek következtetni, hogy nyolctól huszonöt évig terjedő szolgálati időre volt szükség ahhoz, hogy valakiből lovasági *turnát* vezető *decurio* válhasson. A centuriók közül ellenben sokan, úgy tűnik, a helyi arisztokrácia, illetve a tehetősebb családok sarjai közül, közvetlen kinevezéssel kerültek posztjukra. Nagyon is elképzelhető, hogy ez volt a leggyakoribb módja a centurióvá válásnak, a segédc csapatok legénységi állományának jelentős hányada ugyanis írástudatlan volt, ami eleve alkalmatlanná tette őket az előléptetésre. Amennyire meg tudjuk állapítani, a Hadrianus fala közelében épült Vindolandában talált szövegek egyike sem származhat *principalis*nál alacsonyabb rangú katonától.

A Voconius család Colonia Augusta Emeritában (ma: Merida, Spanyolország) talált emlékműve nem tesz említést semmilyen kapcsolatáról a hadsereggel. A felirat felett azonban egy centurio páncél felett viselt hámja és két katonai kitüntetés – kar- (armillae) és nyakperecek (torques) – látható, melyből az következik, hogy valaki a családból nagy valószínűséggel centurióként szolgált.

Fegyvergyakorlataik célja nem csupán a test, de a lélek edzése is. A fegyelem másik eszköze az elrettentés; mert szolgálati szabályzatuk... a kisebb szabálytalanságokat is halállal bünteti.

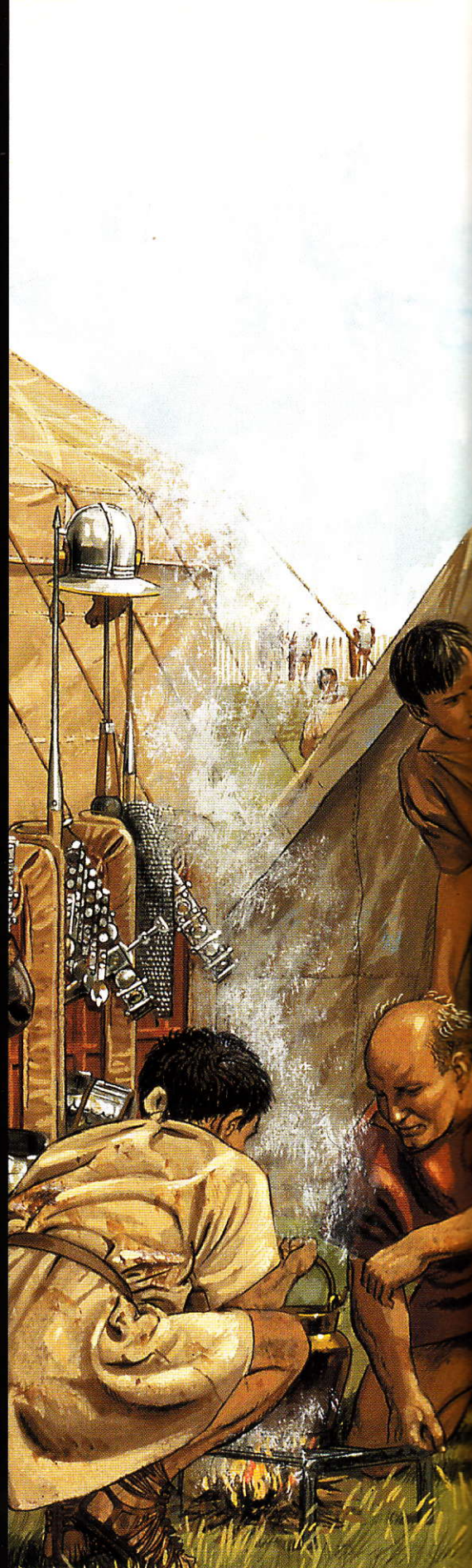
Josephus Flavius: A zsidó háború 3:102–104. (Révay József fordítása.)

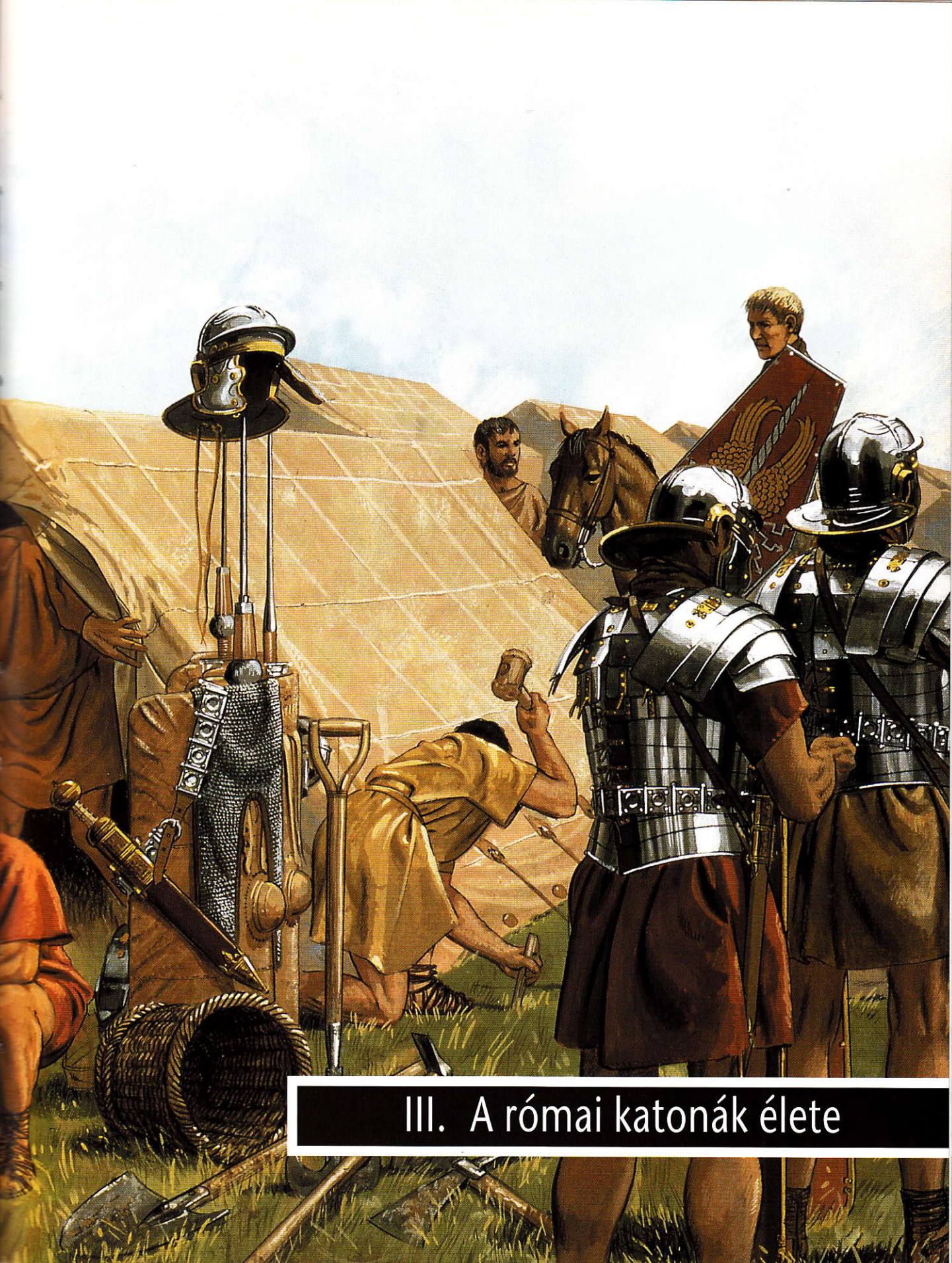
A hivatásos római katonák felnőttkoruk jelentős részét – a principátus korában 25 évet – a hadsereg kötelékében töltötték. Ez a katonák világa volt, ahol a civil lakosságtól elkülönülve, szigorúan meghatározott hierarchiában, a hadsereg törvényei és szabályzata szerint éltek. A katonák szolgálati idejük nagy részét a hadsereg valamelyik állandó támaszpontján töltötték. Ezek mérete az egészen kicsi, mindössze maroknyi ember elhelyezésére alkalmas út menti állomásoktól az auxiliáris csapatok 500–1000 fős helyőrségein át egészen az 5000-nél is több katona befogadására képes, méretes legionárius táborokig terjedt. A tábori életet a napi feladatok elvégzése töltötte ki: szemlék, ceremóniák, kiképzés és gyakorlatok, soros munkák és egyéb szolgálatok váltották egymást.

A hadsereg soraiba a katonák különféle helyekről érkeztek. Alapvetően megkülönböztetünk polgári rendű legionárius és a segédcsoportokban szolgáló, polgárjoggal nem rendelkező katonákat. A seregbe a birodalom szinte összes provinciájából toboroztak embereket, sőt még a határokon túlról is. Némelyeket besoroztak, de minden valószínűség szerint a döntő többség önkéntes volt. Amint beléptek a hadsereg kötelékébe, mindannyiukat ugyanannak a fegyelmi szabályzatnak vetették alá, ugyanazt a fejadagot kapták, és ugyanazon rendszer alapján jutottak a zsoldjukhoz. Attól a pillanattól fogva, hogy a katona megjelent a toborzótiszt előtt, a hadsereg hivatali szervezete dokumentálta a pályafutását. Noha ennek a hatalmas irattömegnek csak a töredéke maradt ránk, a segítségével mégis némi betekintést nyerhetünk a hadsereg mindennapjaiba. Megint más forrásokból a katonák életének személyesebb oldalával ismerkedhetünk meg: megtudhatjuk például, hogy milyen isteneket vagy istennőket imádtak, és azt is, hogy sokan családot alapítottak, annak ellenére, hogy hivatalosan tilos volt megnősülniük.

A katona életének egy részét a háborús készülődés foglalta le, azonban emellett számtalan békésebb tevékenységet is végzett. Olykor hivatalnoki vagy rendőri funkciót töltött be, máskor iparosként, mérnökként vagy építőmunkásként tevékenykedett. Voltak olyanok is, akik a nagyszabású háborúskodás helyett a határvidéken, valamint a birodalom nehezebben kezelhető provinciáiban őrzáratoztak, illetve az ott zajló kisebb összecsapásokban vettek részt.

Katonák csoportja menettáborban. A nyolcfős contubernium tagjai ugyanabban a borsátorban laktak, és ételüket is közösen készítették el. Minden contuberniumhoz tartozott egy öszvér, amely a sátrat és az egyéb nehéz felszerelési tárgyakat vitte.

III. A római katonák élete

Belépés a seregbe

A principátus hadseregének legtöbb újonca önként jelentkezett szolgálatra. A római polgároknak továbbra is kötelességük volt hadba vonulni, ha azt az állam érdeke megkívánta, ám a sorozás, különösképpen Itáliában, nagyon népszerűtlen volt. Augustus csak két alkalommal, a Kr. u. 6-ban Pannoniában, illetve a Kr. u. 9-ben Germaniában bekövetkezett katasztrofális vereségek nyomán rendelt el újoncozást (*dilectus*). Ekkor is sokan igyekeztek kibúvókat találni a sorozás alól: a császár el is adott rabszolgának egy lovat, aki levágta két fiának az ujjait, alkalmatlanná téve őket a katonai szolgálatra. A továbbiakban Augustus utódai, amikor csak teheték, elkerülték az itáliai sorozásokat. Másol néha megtörtént, hogy sorozással hoztak létre segédcsoportokat, és találgatunk arra is utalást, hogy *dilectus*t rendeltek el valamelyik provincia légióinak harci létszámra emeléséhez, szinte kivétel nélkül valami nagyszabású háború előkészületeinek részeként. Nem lehet pontosan tudni, hogy ezek a sorozások az adott területen élő szolgálatra kötelezettek teljes egészét vagy csupán egy részét érintették, esetleg a szokásos módszereket alkalmazva egyszerűen csak magát a toborzás intenzitását növelték meg.

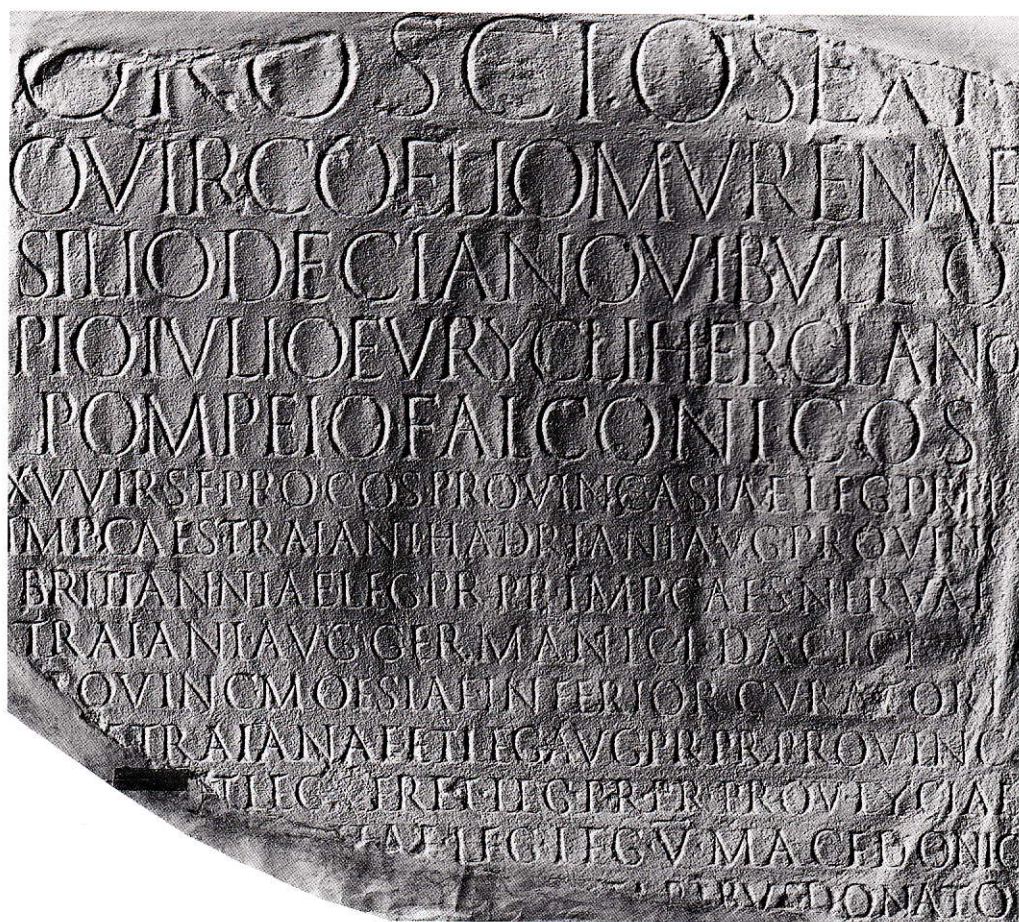
Bithynia és Pontus helytartójaként az ifjabb Plinius elé került két rabszolga ügye, akik szabálytalan módon beléptek a hadseregbe. A probléma megoldásához Plinius Traianus császárhoz fordult tanácsért. Válaszlevelében a császár kifejtette, hogy az újoncnak három kategóriája létezik: a sorköteleseké (*lecti*), az önkénteseké (*voluntarii*) és a helyettesítőké (*vicarii*). A sorköteleseket valószínűleg egy adott provincia helyi hatóságai, vagy a mozgósítást felügyelő római tisztek válogatták, de az is lehetséges, hogy olykor egy közönséges verbuválócsapat is megtette. A helyettesítőket olyan sorkötelesek, illetve azok családjai küldték, akiknek nem fűlt a foguk a katonáskodáshoz, és ily módon váltották meg a szolgálatukat. A levélváltás időpontjában már minden bizonnyal zajlott a készülődés Traianus parthiai expedíciójára, és a császár valószínűleg tisztában volt azzal, hogy a keleti provinciákban sorkötelesekkel duzzasztják harci létszámra a légiókat. A levél mindenestre jelzi, hogy a hadsereg emberanyagának egy részét továbbra is a *dilectus* egyes formáinak alkalmazásával nyerte. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy a principátus hadserege számarányát tekintve roppant kicsi volt a birodalom összlakosságához képest, nagy a valószínűsége annak, hogy az esetek döntő többségében elegendő önkéntes állt rendelkezésre a szükséges létszám eléréséhez.

A katonaélet vonzereje

Általában véve a legénységi szolgálat a társadalom szegényebb rétegeire gyakorolhatta a legnagyobb vonzerőt.

(Balra) Ez a bronzszobrocska feltehetően egy hadistént ábrázol római legionárius képében. A lemezpáncél ábrázolásmódja erősen stílizált.

(Jobbra) Quintus Pompeius Falco Hadrianus uralkodásának korai éveiben volt Británia legatus Augustija. Az ő pályafutásának részleteit mutatja be ez a felirat. A hadseregbe belépő egyszerű polgárok teljesen másképpen éltek meg a katonaságot, mint a szolgálatukat polgári hivatalokkal változtató senatori rendbeli tisztek.

A sereg gondoskodott a katonák élmezéséről, ruházatáról, állandó fizetést adott, és jobb orvosi ellátást biztosított, mint amilyet sokan a civil életben megengedhettek volna maguknak. A katonák zsoldja nem volt valami magas, tanulatlan és képzetlen munkások is kerestek ennyit vagy még többet is, különösen a nagyvárosokban. Az ilyen munka azonban természeténél fogva bizonytalan volt, míg a hadsereg stabil éves jövedelmet kínált. A jó képességű és tanultabb újoncok számára nyitva állt az előmenetel és az azzal járó nagyobb fizetés és jobb életkörülmények, sőt talán még a társadalmi ranglétrán való előrelépés lehetősége is. Ránk maradt pénzügyi feljegyzésekből tudjuk, hogy legalábbis egyeseknek sikerült szolgálatuk alatt jelentős pénzügyi megtakarítaniuk. A törvény előtt a katonák bizonyos előnyöket élveztek. Juvenalis, a Kr. u. I. század végén élt satíráiról fel is dolgozta annak témáját, hogy milyen nehézségei akadnak a civileknek, ha jogorvoslattal akarnak élni a katonák által elkövetett visszaélések miatt. Egyedülálló módon a katonáknak megengedték, hogy még apjuk életében végrendelkezzenek. Ennek azért volt jelentősége, mert általában jogilag minden gyermek vagyona az apjához tartozott. Leszereléskor a legionáriusok vagy a hadizsákmányból kaptak egy részt, vagy földterülethez jutottak.

Míndezekért az előnyökért cserébe a katona 25 év szolgálattal fizetett. Ez idő alatt rendkívül szigorú fegyelem-

ben élte az életét, miközben feljebbvalói majdhogynem kényük-kedvük szerint röhattak ki rá testi fenytést, sőt halálbüntetést is. Talán ez volt az oka, hogy a dezertálások állandó problémát jelentettek a rómaiaknak. Valóban volt lehetőség az előmenetelre, de ehhez megfelelő iskolázottság, illetve kapcsolatok kellettek, ami sok katonának valószínűleg hiányzott. A katonák jogi helyzete sem volt minden értelemben előnyös. Tilos volt például megnősülniük, a szolgálatba lépésük előtt kötött házasságukat pedig semmisnek nyilvánították. Ennek ellenére sok katona ápolta hosszú távú párkapcsolatát, és alapított családot még a szolgálati ideje alatt. Ezért is engedélyezték számukra, hogy végrendelkezzenek, mert hosszú ideig ez volt az egyetlen módja annak, hogy gyermekeikre vagy „feleségükre” örökössé a vagyonukat. A jog szerint azonban az ilyen gyermekek törvénytelennek minősültek, és nem kaptak római állampolgárságot.

Az újoncokra vonatkozó követelmények

Vegetius viszonylagos részletességgel írja le az eszményi újoncot, bár nézeteinek egy része inkább korának faji előítéleteit és orvosi hiedelmeket tükrözi. Ilyen például, hogy a mérsékelt éghajlaton nevelkedett emberek kitarthatóbb katonáknak bizonyulnak a forró keleti provinciák szülőterénél. Az, hogy a toborzásnál a vidékekről származókat előnyben részesítették a városiakkal szemben, rész-

ben a régi hoplita ideál öröksége, részben viszont gyakorlati okokra is visszavezethető. A vidéken nevelkedett katonák rendszerint keményebb körülmények között éltek, és jobban hozzá voltak szokva a nehéz fizikai munkához. A városi újoncnak ezért általában sokkal hosszabb fizikai tréningre volt szükségük, mielőtt a tényleges kiképzésük megkezdődött volna. Hasonlóképpen nagy fontossággal bírt a katonának jelentkezők korábbi foglalkozása. Vegetius szerint a nagyobb fizikai erőt igénylő foglalkozások, mint például a hentes, a vadász vagy a kovács, előnyt kell élvezzenek az olyan férfiatlan munkákkal szemben, mint amilyen a cukrászoké, a takácsoké vagy a halászké.

A toborzótiszteknek nagyon alaposan meg kellett vizsgálniuk minden potenciális újonc testméreteit és fizikai kondícióját. A magasság fontos szerepet játszott. Hagymányosan – ezalatt Vegetius valószínűleg a principátus korát érti – a légiók vagy *alák* első cohorsaiba római mérték szerint 6 láb – esetenként 5 láb 10 hüvelyk – magasság alatt nem soroztak (ez modern mértékegységek szerint számolva valamivel több mint 5 láb 10 hüvelyk, illetve 5 láb 8 hüvelyk, vagyis 177 cm, illetve 170 cm). Vegetius azonban amellett érvel, hogy alacsonyabb növésű, de jó testfelépítésű embereket is fel lehet venni, mivel a katonánál elsősorban az erő számít, és nem a testmagasság. Úgy-szintén kíváncsok az iskolázott újoncok felvétele, hiszen a hadseregnek minden szinten szüksége van szépszámú ír-nokra és hivatalnokra. Szerzőnk nem sokat mond az újoncok koráról, más forrásaink azonban arra engednek következtetni, hogy legtöbbjük tízes évei vége és húszas évei közepe között kerülhetett a sereghez.

Egyes tudósok meglehetősen naivan azt feltételezték, hogy az újoncok nagy többsége megütötte a Vegetius által támasztott magas mércét. Pedig veszélyes dolog feltétel nélkül hinni az elméleti munkáknak. Tiberius császár egyszer arra panaszkodott, hogy nagy gondot okoz megfelelő kvalitású újoncokat találni, Itáliában pedig csak a legszegényebb csavargók állnak katonának. Nem léphetett be a seregbe az, akit arra ítélték, hogy a vadállatok közé vésésék, akit valamilyen szigetre deportáltak, vagy meghatározott időre száműzték, és a büntetése még nem járt le. Ha ilyenre bukkantak a legénység soraiban, azonnal leszerelték. Ugyanez vonatkozott azokra is, akik a törvény keze elől menekültek a hadseregbe. Figyelemre méltó viszont, hogy a légiók csak a legsúlyosabb bűnökért elítélt emberek számára tartották zárva kapuikat, soraikban pedig számos egykori kisstílű bűnöző lelt menedékre.

A felvételi eljárás

A toborzást végző különítmények munkáját feltehetően a tartomány helytartója felügyelte. Az első állomás a *probatio* volt, mely során minden jelentkező személyét alaposan megvizsgálták. Ekkorra már mindenki jogi helyzetének tisztázódnia kellett, ugyanis a légiókba csak római polgárok léphettek be, a rabszolgák pedig normális körülmények között a hadsereg egyetlen alakulatában sem szolgálhattak. Plinius levelére Traianus végül azt válaszolta, hogy amennyiben a két férfi szabad embernek vallotta magát, és úgy állt be a hadseregbe, akkor a törvény teljes szigorával kell lesújtani rájuk. Ha viszont csak he-

lyettesítők, akkor azoknak kell felelniük, akik maguk helyett kiállították őket, ha pedig besorozták őket, akkor a sorozótisztet kell felelősségre vonni. A polgárjog és a társadalmi státus nagyon fontos volt a Római Birodalomban, de az erre vonatkozó nyilvántartási adatok nem álltak mindig azonnal rendelkezésre. Egy Kr. u. 92-ből származó egyiptomi papiruszon a Legio II Cyrenaica egyik *optio*-jának esetéről olvashatunk, akit azzal vádoltak, hogy nem római polgár. Az *optio* minimális büntetesként is legalább azonnali elbocsátásra számíthatott. Törvényes állapota igazolására a vádlott három tanút hívott, kettő közülük más centuriákból származó legionárius, egy pedig veterán katona volt.

A *probatio* orvosi vizsgálatot is tartalmazott. Szintén papiruszon maradt fenn annak az esetnek a leírása, amikor Kr. u. 52. április 24-én egy bizonyos Tryphont, Dionysius fiát, aki mellesleg takács volt, a szemén keletkezett szürke hályog miatt leszerelték. Ebben az esetben

(Jobbra) Különféle barbár törzsek követői Traianus oszlopáról. Némelyek a germán suebusokra jellemzően kontyba kötik a hajukat, míg mások hosszú, kaftánszerű köpenyt viselnek, ami a szarmatáknál volt szokás. A római segédszolgák sokféle népből toboroztak katonákat, olykor még a birodalom határain kívülről is.

nem biztos, hogy a hadsereg teljes egészében megvált Tryphontól, elképzelhető, hogy más jellegű szolgálatra vezényelték, de igen valószínű, hogy az egészségügyi okok miatt alkalmatlanná nyilvánítás is hasonlóképpen zajlott. A 3. század végén keletkezett *Maximilianus mártíromsága* valószínűleg hű képet ad arról, hogyan is zajlott le egy *probatio*, noha ebben a konkrét esetben egyértelműen kényszerű besorozásról van szó. Maximilianust a helytartó képviselői elé vitték, ahol hivatalosan megállapították, hogy megfelel a hadsereg által támasztott követelményeknek, ezért be kell sorozni. Maximilianus az egész procedúra során vallotta, hogy keresztény hite nem engedi, hogy fegyvert fogjon vagy bármilyen bűnös dolgot cselekedjen. Folyamatos ellenkezése miatt végül kivégezték.

A Maximilianusnál valamivel több lelkesedést mutató újoncok érvényesülése szempontjából nagy hatással lehetett, ha ajánlólevelet is hoztak magukkal. Ha magas tár-

sadalmi állású ajánló állt az újonc mögött, aki netán még ismerte is a toborzótisztet, az még tovább fokozta az ilyen dokumentumok értékét. Juvenalis egyik szatírájában egy olyan újoncon élcelődik, aki ajánlólevélként Mars hadisten Venushoz írt levelével szerelkezik fel. Az ajánlólevél segítette, hogy a sereg tisztább képet kapjon az újonc társadalmi hátteréről és képességeiről, és akár gyors előmenetelhez is vezethetett. Kr. u. 107-ben egy bizonyos Julius Apollinarius belépett az egyik légióba, és szinte azonnal kinevezték írnoknak (*librarius*). Apjához írt levelében dicséri önmagát, amiért sikerült elintéznie, hogy ilyen könnyű munkát végezzen, miközben újonctársai követ törnek (valószínűleg valami építkezéshez). Másrészt a nem kielégítő ajánlólevelek csalódást okozhattak hordozóiknak. Nagyjából ugyanebben a korszakban Claudius Terentianus sikertelen kísérletet tett, hogy belépjen az egyik légióba, majd ezután beállt a sokkal kisebb becsben álló flottához. Ám még ott is elégedetlen

volt a kilátásaival, és arról panaszkodott, hogy „pénz nélkül semmit sem lehet elérni, és az ajánlóleveleknek sincs semmi hasznuk, hacsak az ember nem segít önmagán”.

A *probatíót* követően a szolgálatra alkalmasnak minősített újoncokat az egységükhöz vezényelték. Valószínűleg ekkor kapták meg azt a *signaculum*-nak nevezett, írott ólomlemezket, melyet a nyakukban lógó bőrtokban hordtak, és amely nagyjából ugyanazt a célt szolgálta, mint a modern kor katonáinak azonossági jegye, népszerű nevén a dögcédula. Ekkorra már feltehetően túl voltak a katonai eskün (*sacramentum*), melynek során örök hűséget fogadtak a császárnak. Ezután megkapták az úti pénzt (*viaticum*), amely szimbolikusan mindig három arany pénzérme volt, 75 denarius értékben. Bár ez a pénz jelentős összegnek számított, nagy részét elköltötték az utazás során, a többi meg a csapatot kísérő katonák zsebébe vándorolt, akik azzal tettek némi mellékjövedelemre szert, hogy megszabadították az újoncokat frissen szerzett vagyongájuktól. A Cohors I Lusitanorumhoz Kr. u. 117-ben érkező nagyszámú újonccsapat tagjai átlagban *viaticum*-uk kevesebb mint egyharmadát tudták letétbe helyezni centuriáik *signifer*-énél. Íme egy másik dokumentum, amely egy toborzás eredményét írja le:

Másolat C. Minucius Italustól Celsianusnak

Adj utasítást, hogy a parancsnokságod alatt álló cohorsba az általam alkalmasnak ítélt hat újoncot február 19-ével a névsorba felvegyék. Csatolva küldöm a nevüket és különleges azonosító jegyeiket.

C. Veturius Gemellus	21 éves	megkülönböztető jegye nincs
C. Longinus Priscus	22 éves	forradás a bal szemöldökén
C. Julius Maximus	25 éves	megkülönböztető jegye nincs
– Julius Secundus	20 éves	megkülönböztető jegye nincs
C. Julius Saturninus	23 éves	forradás a bal kézfejen
M. Antonius Valens	22 éves	sebhely a homloka jobb felén

Érkezett AD 103. február 24-én, Priscus *singularison* keresztül. Én, Avidius Arrianus a Cohors III Ituraeorum *cornicularius*-a kijelentem, hogy a levél eredetije a cohors irattárában található.

Bár a fenti újoncokat a segédcapatokhoz sorozták, ezért valószínűleg, hogy római polgárok lettek volna, mégis háromtagú latin nevet kaptak, és ezen a néven is szerepeltek azon a rengeteg dokumentumon, ami katonai pályafutásukat végigkísérte. Egy Apion nevű egyiptomi férfi, aki belépett a hadiflottához és az itáliai Misenumban állomásozott, levelében megírja családjának, hogy ezentúl Antonius Maximusnak hívják, és az Athenonica centuriában szolgál. Ugyanő arról biztosítja édesapját, hogy jó egészségben van, és megköszöni neki, hogy iskoláztatta, ami nagy segítséget jelenthet pályája szempontjából.

Megérkezésüket követően az újoncokat felvették a létszámba, és beosztották őket a centuriákhoz vagy a *turmák*hoz. Mielőtt azonban teljes értékű harcosokká váltak volna, kemény és szigorú kiképzésnek vetették alá őket.

Sorozás a segédcapatokba, és az egységek etnikai megoszlása

A légiókba csak római polgárok léphettek be, bár néhány kivételes esetben – polgárháborúk vagy komoly katonai válsághelyzetek idején – külföldieket is bevettek, akik így azonnal polgárjogot is kaptak. A segédcapatokban szolgálók rendszerint csak 25 év szolgálati idő után nyertek polgárjogot. A legtöbb auxiliáris egység valamilyen régióra vagy etnikumra történő hivatkozást hordozott a titulájában. Az elnevezés általában arra utalt, hogy az egység milyen összetételben állt fel a létrejöttékor, a későbbiekben azonban a rómaiak láthatóan nem tettek semmilyen különösebb erőfeszítést arra, hogy továbbra is ugyanaból a népcsoportból származó újoncokkal töltsék fel a sorokat. A hadsereg lehetőség szerint mindig a legközelebbi rendelkezésre álló emberanyagból toborzott. Ez nagymértékben igaz volt a légiókra is, mivel a principátus korában folyamatosan csökkent az Itáliából származó újoncok száma. Helyettük a provinciákban állomásozó légiók az állandó támaszpontjaik közelében élő, polgárjoggal rendelkező közösségek tagjaiból verbuválták újoncaikat. Hasonlóképpen történt az auxiliáris csapatok esetében is. Ha történetesen továbbra is a felállítási helyük közelében állomásoztak, akkor nagy valószínűséggel a későbbiekben is döntő részben ugyanaból az etnikumból származó katonákkal töltötték fel az állományt. Ellenkező esetben azonban idővel mindig az a népcsoport vált dominánssá, amely a legközelebb élt a cohors vagy *ala* új állomáshelyéhez. Egyes egységeket, különösképpen az olyanokat, melyeket provinciáról provinciára vezényeltek, különböző régiókból és etnikumokból származó katonák alkottak. A Hadrianus falán található feliratok egyike kiemeli az egy cohorsban szolgáló germánokat. Nehéz azonban megmondani, hogy a különböző etnikai csoportokat egységes centuriákba szervezték-e, vagy egyszerűen csak összevegyítették másokkal. A parancsoklás és az adminisztráció nyelve egyaránt a latin volt, ezért a katonáknak legalább alapfokon meg kellett tanulniuk a nyelvet. Azt már jóval nehezebb megbecsülni, hogy a segédcapatok katonái vagy akár a legionáriusok között milyen arányban szerepeltek az írástudók.

Az alapkiképzés

Az újoncok kiképzésének első szakasza a fizikai kondíció javítására és a fegyelemre való szoktatásra irányult. Nagy hangsúlyt helyeztek a zárt formációban végzett gyakorlatokra, melyek során az újoncok megtanulták menet közben is tartani az alakzatot. Állóképességük javítása érdekében a terepen hosszú menetgyakorlatokat tartottak. Vegetius írása szerint a katonáktól elvárták, hogy öt óra leforgása alatt rendes menetben 20, erőltetett menetben pedig 24 római mérföldet tegyenek meg. Ugyancsak fontos szerepet kapott a rendszeres futás és az ugrás gyakorlása. Ezen gyakorlatoknak legalábbis egy részét teljes menetszerelésben végezték, menetgyakorlatok alkalmával

pedig gyakran további kiegészítő felszerelést és máhát is cipeltek magukkal.

A fegyver kiképzés a gladiátoriskolákból átvett rendszer alapján zajlott. Felállítottak egy 6 láb (182 cm) magas póznát, és az újoncokat az erre mért csapások segítségével tanították meg a kardvívás alapjaira. Kezdetben a valódiakkal azonos méretű, ám lényegesen nehezebb fakardot és vesszőből font pajzsot használtak. Ennek az volt a célja, hogy miközben az újonc a szabályos vágást, védeést és visszaszúrást gyakorolta, a nehéz fegyverzet erősítette a karját. A póznát a *pilum*hajítás gyakorlására is használták, és lehetséges, hogy egyéb fegyverek – mint parittyá és íj –, valamint a különböző tűzéri fegyverek használatára is megtanították az újoncokat. Vegetius javasolja továbbá, hogy minden katonát meg kell tanítani úszni és lovagolni.

A kiképzés előrehaladtával a gyakorlatok is nehezedtek. Az újoncok idővel színlelt csatákat vívtak, melyek során gyakorlófegyvereket vagy – a sérülések elkerülése végett – a hegyük végén bőrrel bevont valódi fegyvereket használtak. Először csak párban, később már nagyobb csoportokban, végül pedig a teljes alakulat szintjén zajlott a gyakorlat. Az alapkiképzés valószínűleg hónapokon át tartott, egészen addig, amíg az újoncok teljes értékű tagjaivá nem váltak egységüknek. A gyakorlatok azonban nem értek véget az alapkiképzéssel. A katonák szolgálati

(Fent) Tompa hegyű fegyverekkel gyakorló római katonák az egyik hagyományörző csoport bemutatóján. A kiképzés kezdeti szakaszában az újoncok fakardot és vesszőből font pajzsot használtak, melyek súlyosabbak voltak a valódi fegyvereknél. Később már a csatában használatos fegyverekkel gyakoroltak, melyek hegyét a sérülések elkerülése végett bőrborítással látták el.

(Jobbra) Vindolandában talált ökörkoponya, melyen a katonák a célba lövést gyakorolták. Ezt bizonyítják a könnyű ballistából kilőtt szögletes nyilak által ütött lyukak.

idejük alatt folyamatosan gyakorlatoztak, a római parancsnokoknak pedig elsődleges feladataik közé tartozott, hogy állandóan edzett és harcra kész állapotban tartsák egységeiket.

A mindennapok

A katonák életük nagy részét laktanyákban töltötték, érdemes tehát megvizsgálni, milyen is volt ez a környezet. A városokból érkező újoncok számára a katonai támaszpontokon tapasztalható zsúfoltság nem volt teljesen idegen jelenség. Ezzel szemben a vidékről származók, különösen a segédszolgákban szolgálók számára, akik közül sokan a kevésbé népes provinciákból érkeztek, ez minden bizonnyal újszerű és idegen élményként hatott.

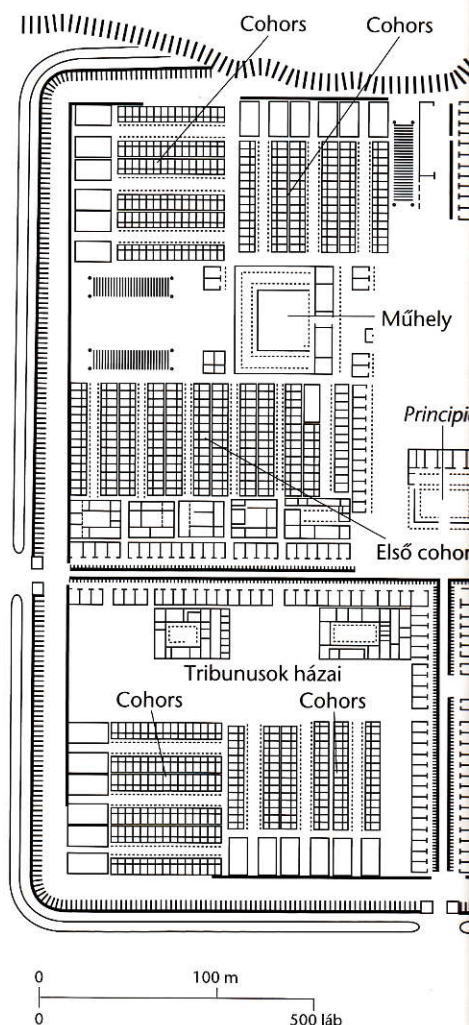
A hadsereg által használt legnagyobb méretű támaszpontokat, különös tekintettel a teljes légiók elszállásolására alkalmas létesítményeket hagyományosan nagygyerődöknek, míg a kisebb méretű, egyetlen auxiliáris egység elhelyezésére szolgáló bázisokat erődöknek nevezzük. Az átmeneti bázisokat méretre való tekintet nélkül táboroknak hívjuk. Ezen kifejezések egyike sem teljes mértékben helytálló, és az egyes kategóriákon belüli nagyfokú funkcionális változatosságot sem mutatja. A nagygyerő és az erőd szó is egyaránt elsődlegesen védekező célú, a középkori várakhoz hasonló építményeket juttat eszünkbe. Valójában a római hadsereg támaszpontjait csak nagyon ritkán látták el különösen erős védművekkel. Ezek elsősorban inkább szállásul szolgáló kaszárnyák voltak, illetve raktárak, ahol a nagyszámú katona ellátására szolgáló készleteket tárolták.

Légiós nagygyerődök

A római hadseregnek még a mariusi reformok után sem voltak állandó támaszpontjai. Alapvetően harcoló sereg volt, melyet mozgó hadműveletekre terveztek. A hódítások korszakában, egészen 14-ig, a birodalom rohamosan terjeszkedett. Mindazonáltal a hadműveletek aktív része tavaszra, nyárra és kora őszre korlátozódott, mivel a téli hónapokban rendkívül nagy gondot okozott a csapatok megfelelő szintű élelmezése és az állatok takarmányozása. A hadműveletekre alkalmas évszakok végén a légiók téli szálláshelyre (*hiberna*) vonultak. Urbanizált régiókban ez akár azt is jelenthette, hogy egy városban kvártélyozták be magukat, máshol viszont felépítették a menettáborok jóval tartósabb változatát. Terjedelmesebb védműveket hoztak létre, a gerendákból és földből készült sáncokat magasabbra húzták és tornyokkal erősítették meg, a sátrakat pedig barakkokkal váltották fel. Az ilyen jellegű táborok némi kényelemmel szolgáltak a katonák számára, ami minden bizonnyal csökkentette a betegségek okozta veszteségeket is. Emellett gyakran stratégiai funkciót is elláttak, főként a frissen meghódított területeken, illetve kiindulási támaszpontot nyújtottak a következő év hadműveleteihez.

Augustus alatt a hadsereg állandóbb formát öltött, s jól lehet a birodalom terjeszkedése tovább folyt, a légiók egyre több időt töltöttek egy adott provincia ugyanazon részén. Idővel a korábbi téli szállások jóval állandóbb jellegű bázisokká alakultak, melyek a légió irattárának és hivatali intézményeinek otthonát adó állomáshelyként működtek, még akkor is, ha az egység java része éppen hadjáraton volt. Kezdetben ezek mindössze a téli táborok enyhén feljavított változatai voltak, faépületekkel és földsáncokkal, idővel azonban egyre állandóbb jelleget mutattak. Az épületek zsúpfedelét cseréptető váltotta fel, a palánkkerítés helyére pedig kőfalakat húztak. A fáról a kőre való áttérés általában több lépcsőben történt, az pedig, hogy mely épületeket építettek át először, arra utal, hogy az adott egység számára mi volt a legfontosabb. A folyamat sebességét nagyban befolyásolta a meglévő faépületek állapota, illetve az is, hogy az adott vidéken milyen mennyiségben állt rendelkezésre a kőművesmunkához szükséges nyersanyag.

A légióerődök nagyméretűek voltak, kiterjedésük elérte a 20-25 hektárt. Kis számban ugyan, de léteztek még en-

nél nagyobb, két légió befogadására is alkalmas létesítmények. Ilyen volt például Vetera (a mai Xanten) erődje a Rajna mentén. Számos egykori nagyváró romjai fekszenek mai nagyvárosok alatt – például Chester és York Nagy-Britanniában –, ami azt jelenti, hogy a legtöbb esetben csak kicsiny szegmenseik feltárásáról lehet szó. Ebből is következik, hogy a légiós nagyvárókról alkotott képünket nagy részben különböző helyszíneken végzett ásatások egyvelegéből kell összeraknunk. Tekintve, hogy alaprajz és szerkezet szempontjából nagy köztük a hasonlóság, ez talán nem is jelent akkora problémát, ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy minden egyes ásatásnál felbukkant néhány sajátos elem. Egyes erődöket évszázadokon keresztül használtak, és ez idő alatt számos átalakításon estek át.

Az erődök helyszínének megválasztásakor a jó védhetőség ritkán szerepelt elsődleges szempontként. Sokkal fontosabb volt, hogy a támaszpontok szárazon és vízen egyaránt jól megközelíthetőek legyenek, ezért is épült nagy részük hajózható folyók szomszédságában. A korai

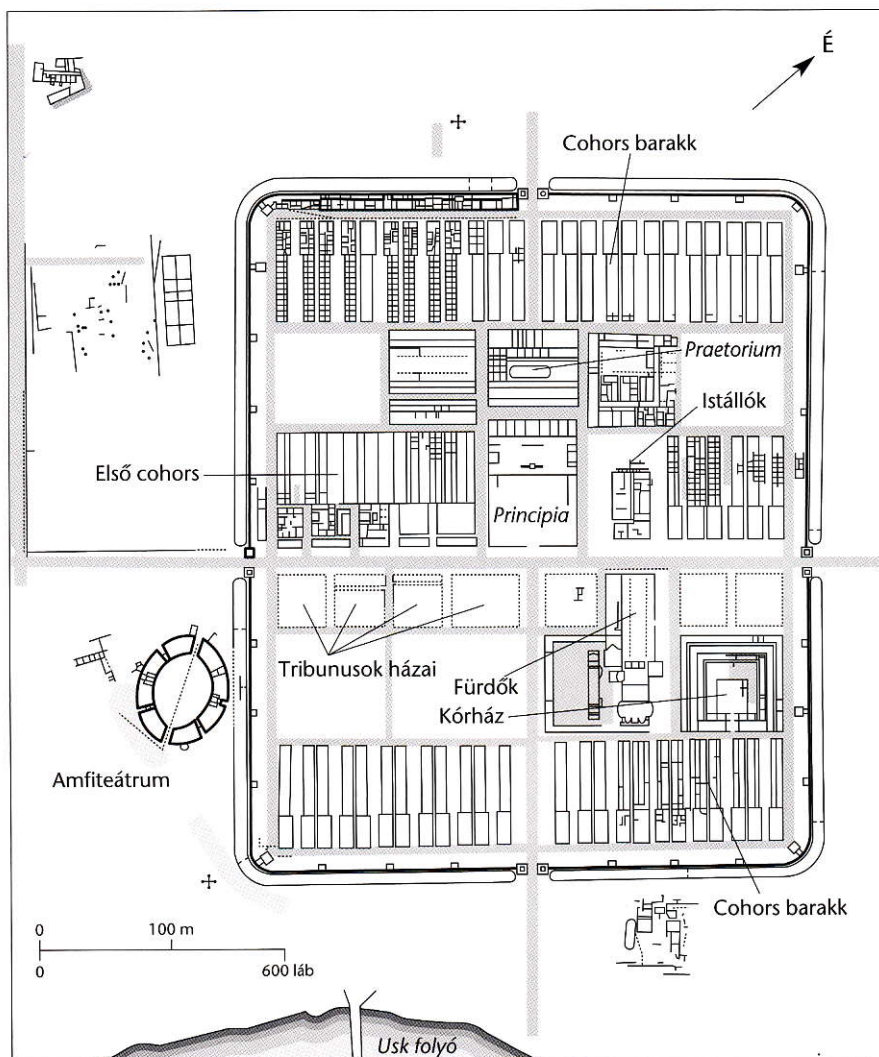
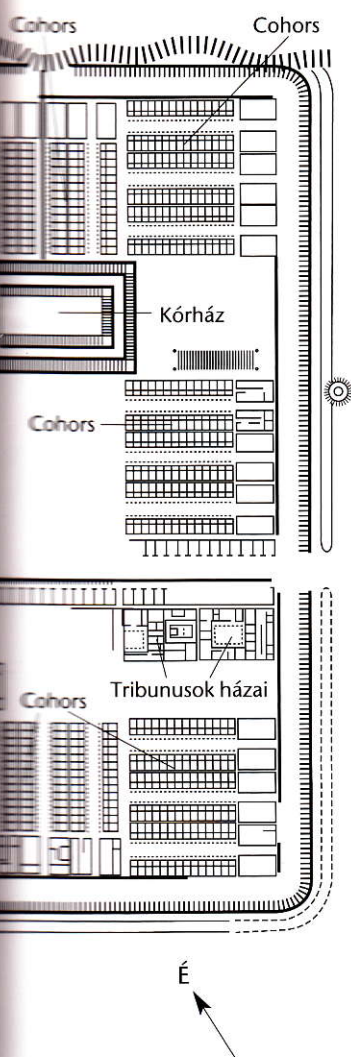
szakaszokban találunk ugyan néhány kivételt, később azonban jóformán az összes légiós nagyvárót a menettáborokra jellemző klasszikus kártyalap – téglalap, lekerekített sarkokkal – alakúra tervezték. Minden római bázison futott két alapvető fontosságú út. Az első, vagyis a *via principalis* az erőd két hosszabbik oldalán nyíló kapukat kötötte össze. Ehhez kapcsolódott derékszögben a *via praetoria*, amely a tábor legfontosabb kapujától, a *porta praetoriától* kiindulva a *via principia* mögött álló *principiáig*, vagyis a parancsnoki épületig vezetett. Egyéb utak is voltak az erődökön belül, melyek közül mindenképpen említést érdemel a *via decumana*, amely a *principiát* körülvevő épületektől az erőd hátsó falán nyíló kapuhoz, a *porta decumanához* vezetett.

Az épületek

A *principia*: A parancsnoki épület volt a légió adminisztratív és spirituális központja. Rendszerint monumentális méreteket öltő bejárata a *via praetoria* mentén húzódott. A bejárat oszlopos, általában kövezett udvarra nyílt,

(Lent balra) A skóciai Inchtuthil légiós nagyvárójának alaprajza. Az erőd az 1. század végén épült, de a rómaiak feladták, még mielőtt teljesen elkészült volna.

(Lent) A dél-walesi Caerleon (Isca Silurum) légiós nagyvárójának alaprajza. Az erőd több mint két évszázadon át adott otthont a Legio II Augustának. Bár szerkezete számos hasonlóságot mutat Inchtuthillel, tudni kell, hogy két, egymással teljesen megegyező erődöt még nem találtak.

A Caerleonban feltárt barakk-blokkok egyike. A kép előterében a centurio – és talán egyes principálisok – lakhelyeül szolgáló különféle helyiségek széles választéka, melyek némelyike valószínűleg adminisztratív funkciót is ellátott. Mögöttük a nyolcfős contuberniumok által lakott szobapárok sora.

melyet különböző, feltehetően irodák céljára szolgáló helyiségek öveztek. Mögötte hatalmas méretű, 9–12 m széles, harántirányú terem, ún. *basilica* húzódott. A magas tetőt a terem hosszában futó masszív, dupla oszloposor tartotta. A Caerleonban és Yorkban folytatott ásások bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy a teremben gyakorta a császári család életnagyságnál nagyobb szobrai álltak. A helyiséget valószínűleg hivatalos szemlék és ünnepélyes alkalmak során használták. Egyik végében emelvény állt, ahonnan az eseményeket vezénylő rangidős tiszt szólaltatott az egybegyűltekhöz.

A hátsó fal közepén volt a szentély (*aedes* vagy *sacellum*) bejárata, ahol a légio jelvényeit (59 vagy 60 *signa*) – a császári család mellszobrait (*imagines*) a zászlókat (*vexilla*) és mindenekelőtt a sast, vagyis az *aquilát* tartották. A szentély és a nagyterem között gyakran részben kőből épített válaszfal húzódott, amely épp annyira takart, hogy azért mindenki vethessen egy pillantást a becses ereklyékre. A szentély két oldalán irodahelyiségek álltak, az alatta lévő pincében pedig rendszerint a légio kincstára kapott helyet.

Noha a méretek és részletek tekintetében ásatásról ásatásra találunk különbségeket, úgy tűnik, a *principia* épülete a legtöbb légios nagygyűlésben a fenti modell alapján épült. Kivételt képez ez alól Lambaesis, a Legio III Augusta észak-afrikai állomáshelye, ahol a nagyterem funkcióját egy szabadtéri oszlopokkal övezett tér töltötte be.

A praetorium: A légiók parancsnokai Egyiptom kivételével – ahol lovagrendbeli praefectusok vezették a csapato-

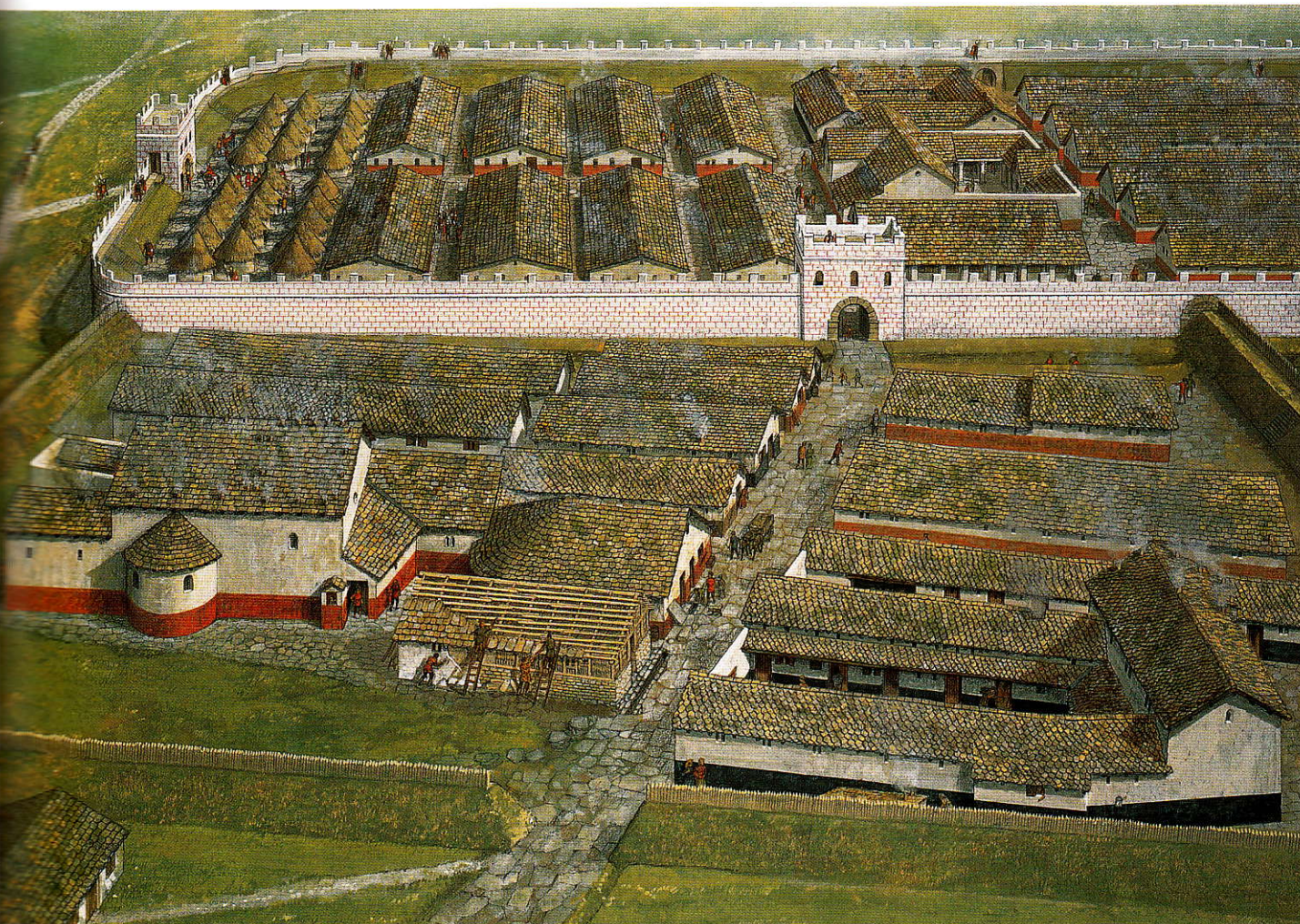
kat – római senatorok, vagyis tehetős és magas társadalmi pozícióban lévő emberek voltak. Ebből következően a legatusnak, és minden valószínűség szerint a feleségének és családjának, valamint rabszolgákból és felszabadított rabszolgákból álló népes háztartásának otthont adó épületnek is kellőképpen grandiózusnak kellett lennie. A *praetorium*, vagyis a legatus háza a római arisztokraták városi lakhelyeinek mintájára épült. Az épületrészek sora a társasági funkciót betöltő és privát életteret egyaránt biztosító négyszögletes központi udvar köré épült. Igen gyakran további kisebb udvarokat is találunk: a Xantenben és Caerleonban feltárt *praetoriumok* oldalán hosszú, oszlopsorral övezett, félkörívben végződő területek, nagy valószínűséggel kertek húzódtak. A padlófűtéssel és saját fürdővel ellátott luxuskivitelű villák igen nagyméretűek voltak. A caerleoni *praetorium* mérete például, a becslések szerint, meghaladja a legnagyobb pompeji ház méreteit, ami jól mutatja, hogy a légiók legatusai a néhány száz főt számláló birodalmi elit tagjait megillető körülmények között laktak. Az épületek hamisítatlan római stílusban épültek, még akkor is, ha az adott erődtábor a Földközi-tenger partvidékének klímájától egészen eltérő éghajlati zónában feküdt.

Egyéb lakóépületek: A légio többi magas rangú tisztje is saját házában lakott. A *tribunus laticlaviusok*, akik szintén a szenatori rend tagjai voltak, ugyancsak itáliai típusú, bár a legatusénál kisebb házakban laktak. Hasonló, talán kevésbé elegáns szálláson kaptak helyet a lovagrendbeli tribunusok és valószínűleg a *praefectus castrorum* is.

(Balra) A légió spirituális és adminisztratív központját képező principia. Az észak-afrikai Lambaesis principiaja az egyik legjobb állapotban fennmaradt ilyen épület. Ellentétben a hidegebb, európai éghajlaton épült bázisok parancsnoki épületeivel, itt a hely nagy részét egy fedetlen, szemlékre használt udvar foglalja el.

(Lent) Így festhetett Vindolanda erődjé a 2. század végén. A kapun kívül látjuk a vicust, az állandó táborok mellé épült polgári települést. Figyeljük meg a hosszú házak kialakítását: az utcafronti részt nagyon keskenyre építették, hogy a lehető legtöbb háznak legyen közvetlen kijárata a főútra. Számos utcafronti helyiségben valószínűleg üzlet vagy italmérés működött.

Az első cohors centuriói, a *primi ordines* magasabb pozíciót élveztek a többi cohors centurióinál, ezért szintén kisebb, de különálló házakban laktak, és nem a barakkok végében kialakított lakosztályban.

A barakkok: Az erődökön belüli leggyakoribb épülettípus a 80 fős centuriának és tisztjeinek szállást adó barakkblokk volt. A légióerődökben 60, illetve – ha az első cohors *miliaria* volt – 64 ilyen blokkot találunk. Az átmeneti táborokban annak idején minden centuria egy sorban verte fel a sátrait, és ezt a hagyományt megőrizték a hosszú, keskeny blokkok építésénél is. Egy 8 fős *contubernium*ra (raj) két szoba jutott. Az egyik lehetett a lakó- és hálókörzet egyben, talán emeletes ágyakkal, bár erre nincs közvetlen bizonyítékunk. A másik, a lakóhelyiséggel azonos méretű (4,6 m²) szobát valószínűleg a felszerelés tárolására használták. Az épületben belső folyosó nem volt, előtte viszont oszlopsor futott, és feltehetően innen nyíltak a kétszobás lakóhelyiségekbe vezető ajtók. A barakkok környezetében igen gyakran találni üvegcserepeket, ami arra utal, hogy a legtöbb barakknak voltak ablakai, ám ennek ellenére ezeknek az épületeknek a belseje meglehetősen sötét lehetett. Különösen igaz ez a hátsó részben lévő helyiségek esetében, ugyanis az egymásnak háttal álló blokkokat gyakran mindössze egy szűk átjáró választotta el.

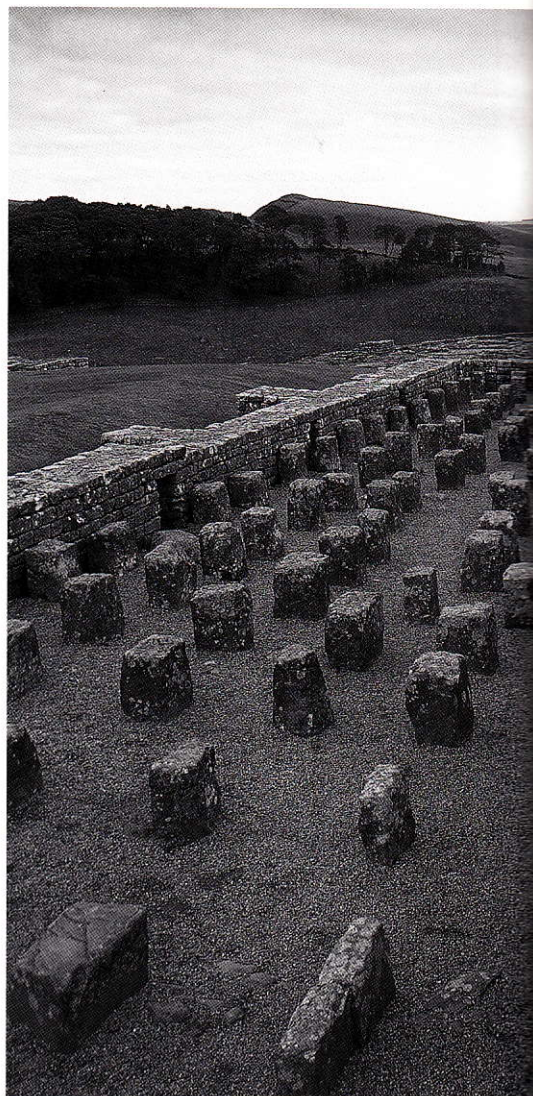
A blokkok végén helyiségek szélesebb választékát találjuk, melyek elrendezése is jóval nagyobb mértékben változik erődről erődre. Feltehetően itt voltak a centuria napi ügyintézéséhez szükséges irodahelyiségek, valamint a centurio lakosztálya. Egyes leletek tanúsága szerint ezek a tisztok is bizonyos kényelmi szinten éltek, szobáik falát bevakolták, és díszes mintákkal kifestették. Saját mosdóval és illemhellyel is rendelkeztek, melynek szennyét a padló alatt futó privát csatorna vezette el. Úgy tűnik, a tagasabb, jobb szobák rendre a blokk legvégén voltak, távolabb a fő utca zajától, némi nyugalmat biztosítva lakóiknak.

Elméletileg minden barakkblokk a centurio lakásából, az irodákból és a 10 *contubernium* 10 pár helyiségéből kellene álljon. Ezzel szemben a kiásott blokkok közül szinte egy olyat sem találunk, amely pontosan ennyi helyiséget tartalmazna. A 11-12 pár szoba már sokkal gyakoribb. Ezeknek a kiegészítő helyiségeknek még nem teljesen tisztázott a funkciója. Egyesek azt állítják, hogy raktárak voltak, mások szerint a *principálisok*, vagyis az altszettek szállásául szolgáltak. Egyes barakkok frontoldali szobáit tűzhellyel is ellátták, máshol viszont, így például Caerleonban, a fő védősánc belső oldalába építettek kemencéket. Amikor az egységek teljes harci létszámban voltak, a barakkokban minden bizonnyal zsúfoltság és félhomály uralkodott, ám ezek az életkörülmények aligha voltak sokkal mostohábbak, mint a nagyvárosok bérház-tömbjeiben (*insulae*) élő szegény néprétegek körülményei.

A kórház (valetudinarium): Az erőd nagyméretű épületei közé tartozott a kor orvostudományának szintjén felszerelt kórház is. A kórházépületek szintén négyszögletes központi udvar köré épültek. A skóciai Inchtuthilben fel-

tárt katonai kórház 91 m hosszú és 56 m széles volt, benne 64, a *contuberniumok* lakóhelyiségeivel méretre nagyjából megegyező kórteremmel. Amennyiben a barakkhelyiségekhez hasonlóan a kórtermek is 4-8 személyesek voltak, akkor a kórház kapacitása a légió teljes létszámának 5-10 százalékát tette ki. A kórtermek két sorban futottak körbe az épületet – az egyik sor a másikon belül –, a két sort pedig bizonyos távolságoként rövid folyosók kötötték össze. A Németországbán feltárt erődök kórházai ez utóbbi jegyet nélkülözik, egyébként hasonló felépítésűek, bár úgy a neussai, mint a xanteni kórház főbejáratánál találunk egy nagyméretű különálló helyiséget.

A magtárak: Noha hagyományosan magtárnak nevezzük őket, ezek a masszív építmények valójában a gabona mellett számos egyéb élelmiszer, valamint különféle kiegészítő tárolására is szolgáltak. Maradványaik könnyen felismerhetők, mivel kivétel nélkül mindegyik padlósíntje a talajszint felett van. A megemelt padlót alacsony falak, cölöpök vagy oszlopok tartották. Erre azért volt szükség, hogy

(Jobbra) A Coventry közelében található Lunt-erőd fából készült magtárának rekonstrukciója. Figyeljük meg a jobb szellőzés érdekében kialakított ablakokat és a megemelt padlósíntet.

(Lent) A Hadrianus falára épült Housesteads erődjének magtárainál megfigyelhetjük az épületek padlósíntjének megemelésére alkalmazott módszerek egyikét, melyre a hőmérséklet-szabályozás és a rágcsálók elleni védekezés miatt volt szükség. A falak vastagságából is látszik, hogy a magtárak hatalmas épületek voltak.

megnehezítse a rágcsálók dolgát, illetve a falba fűrt szellőzőnyílásokkal együtt kellő szellőzést biztosítson az itt tárolt élelmiszereknek. A kőből épült magtárak falát támpillérekkel erősítették meg, részben az épület magassága miatt, de valószínűleg azért is, hogy a tető jóval tovább nyúlhasson a falak vonalán, minél továbbra vezetve a lecsurgó esővizet. Ily módon sikerült a gabonát hűvös és száraz helyen tartani, és hosszú ideig jelentős veszteségek nélkül tárolni.

A fürdők: A fürdőház többet jelentett a rómaiak számára közönséges tisztálkodóhelyiségnél. A fürdő a társadalmi érintkezés fontos helyszíne volt. A rómaiak által kifejlesztett műszaki megoldások legfejlettebb változatait a fürdőházak különböző helyiségeinek hőmérséklet-szabályozásánál alkalmazták. Minden katonai bázis rendelkezett fürdőházzal, melyek a légiós nagyerődök esetében hatalmas méretű, a mai sportcsarnokokhoz hasonlítható létesítmények voltak.

További épületek: A hatalmas légióerődök területén egy sor egyéb épület is állt. Inchtuthilben egy nagy műhely romjait tárták fel (*fabrica*). Lambesisben az egyik épület jobb híján az egyes rangokkal – például a centuriókéval – társítható testületi gyülekezőhelyként (*scholae*) azonosították. Az ásások során számos épületnek csupán az alaprajza került elő, így csupán találgatni lehet, hogy annak idején milyen funkciót láthatott el. Chesterben például egy különös, tojásdad alakú épület maradványaira bukkantak, melyhez hasonlatosat máshol sem civil, sem katonai környezetben nem találunk. Némelykor nagy szabad területeket is látunk, talán mert az épületek eredeti elrendezését később megváltoztatták. Noha sok

légiőserődöt évszázadokon át használtak, ez még nem jelenti azt, hogy a tábor minden egyes részét ugyanolyan magas szinten karbantartották. Példának okáért Chesterben a 2. század folyamán az erőd nagy részét kiürítették, néhány helyen még az épületeket is lerombolták, később azonban újra használatba vették az egész területet.

Védművek

A római táborokat körbevevő falak sem túl magasak, sem túl félelmetesek nem voltak. Az 1. és 2. században a tornyok nem nyúltak túl a falak vonalán, ezért nem lehetett belőlük a főfal ellen támadó ellenségre hosszanti irányban tüzelni. A falak magasságát nehéz pontosan megbecsülni, de a rajtuk futó gyalogösvény valószínűleg mintegy 3,5–4,5 m magasan lehetett a föld szintje felett. A főbejárat részét alkotó tornyokat ennél szándékosan jóval magasabbra és impozánsabbra tervezték. Ezek akár a falak magasságának kétszeresét, vagy még annál nagyobb magasságot is elérhettek.

A Tyne torkolatára néző South Shields (Arbeia) kőből készült erődkapujának újjáépített változata az eredeti római alapokra épült. Egyiptomban nemrég olyan bizonyítékokra akadtak, melyek valószínűvé teszik, hogy a tornyok egy emelettel magasabbak voltak.

A falakon kívül kivétel nélkül találunk legalább egy árkot, a segédcsoportok erődjei és a kisebb előretolt állások esetében pedig ritka, hogy ezekből háromnál kevesebb legyen. A rendszerint V keresztmetszetű, mintegy 2 m mély árkok alján keskeny, négyszögletes csatorna futott, amely egyrészt megkönnyítette az árok tisztítását, másrészt bárki, aki át akart kelni rajta, könnyen kifecskedhetett benne a bokáját. Olykor az árkok előtti területet a katonák által lilomokként (*lilia*) emlegetett, kihegyezett karókat rejtő vermek borították.

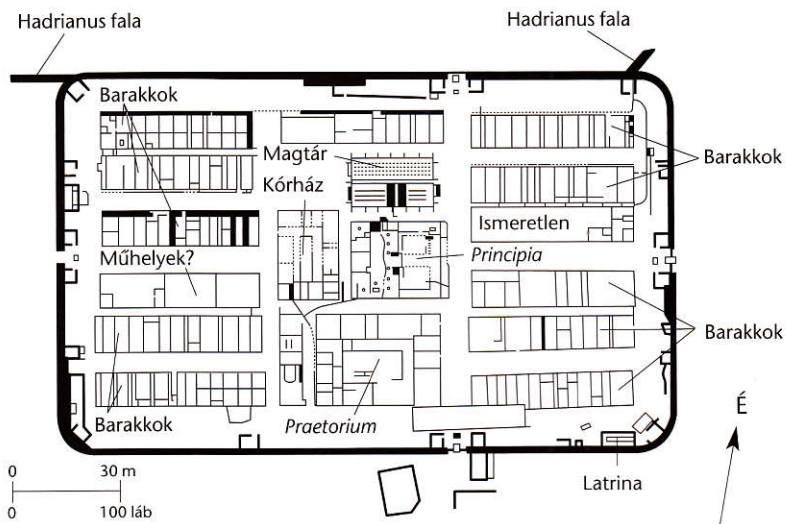
A római erődítmények védműveinek nagy része semmilyen komolyabb akadályt nem jelentett volna egy olyan ellenfél számára, aki valamicskét is ért az ostromművészethez. A principátus korának nagy részében azonban csak a rómaiak rendelkeztek az ostromláshoz szükséges ismeretekkel és technológiával. A kevésbé képzett ellenség támadását pedig az árkok és egyéb akadályok minden bizonnyal lelassították és megfosztották a lendületétől. Ezalatt a védők távolfegyverek záporát zúdították a támadók nyakába, a gerelyektől a nyílveszőkön át az egyszerű kövekig. Római hagyományörző csoportok napjainkban végzett kísérletei nyomán azt feltételezzük, hogy az árkokat olyan távolságban ásták, hogy a falakról és tornyokból a védők hajtófegyvereikkel el tudják őket érni. Egyes bázisokon a védelem részeként talán volt tüzéség is, bár ez a kisebb erődök esetében valószínűleg csak a 3. század folyamán vált gyakorlattá.

A rómaiaknak megvolt a szükséges tudásuk és képességük, hogy sokkal nagyobb és erősebb védműveket hozzanak létre támaszpontjaik körül, a principátusban azonban mégsem tették ezt. Róma legtöbb ellensége számára még így is nehéz és sok kockázattal járó vállalkozás lett volna megtámadni a rómaiak erődjeit. A rómaiak azért nem erősítették meg erődjeiket, mert hadseregüket továbbra is alapvetően mozgó hadműveletekre használták. Az esetek döntő többségében arra számítottak, hogy alkalmuk lesz kivonulni a támaszpontjukról, és nyílt terepen megütközni az ellenséggel.

A segédc csapatok erődjei

Sok szempontból az auxiliáris erődök a légiós támaszpontok arányosan kicsinyített változatainak mondhatók. Alaprajzuk lényegében megegyezett a nagy erődökével, a *via praetoria* és a *via principalis* itt is T alakban csatlakozott egymásba. E mögött állt a *principia* épülete, ami maga is a légiós parancsnoki épületek kisebb változata volt. Mellette épült a *praetorium*, amely méretre inkább a légióerődök tribunusházaihoz hasonlított, valamint a szintén kisebb kórház, ami olykor csak egy sor helyiségből állt, ellentétben a légiós nagy erődök belső udvar köré épült körtermeivel. A barakkblokkok méretre nagyjából megegyeztek a légiósbarakkokéval, viszont sokkal kevesebb volt belőlük, a cohors *quingenaria*knak mindössze hat, a *miliaria*knak tíz. A vegyes cohorsok és az *alák* erődjeiben a barakkokkal hozzátételezőleg azonos méretű is-

(Fent balra) A Lunt-erőd kapujának rekonstrukciója alapján némi fogalmat alkothatunk arról, hogyan nézhetett ki a földből és fából épített erődök bejárata. Újfént hangsúlyoznunk kell, hogy az eredeti kapu magasságát lehetetlen megállapítani.

(Fent jobbra) A Hadrianus fala mentén épült Housesteads erődjének alaprajzán jól megfigyelhető az auxiliáris erődök belső szerkezete és a hatalmas légiós nagy erődökhöz képest kisebb mérete. Maga Housesteads valamivel nagyobb méretű az átlagos auxiliáris erődöknél: valószínűleg egy cohors *miliaria* számára épülhetett.

Ezen a Housesteadsről készült légi felvételen jól kivehető a *praetorium*, a *principia* és középen a kórház épülete. Az erődön kívül a polgári vicus néhány épületének maradványai is láthatók. A település valójában sokkal nagyobb volt, majdnem teljesen beborította a déli és nyugati domboldalt.

tállókat is építettek a lovak számára. A fürdők szintén kisebbek voltak, és rendszerint az erőd falain kívül kaptak helyet.

Tábori élet

Ahogy a történelem során minden állandó hadsereg vezetői, a rómaiak is úgy tartották helyesnek, ha folyamatosan foglalkoztatják katonáikat. Hatalmas terjedelmű hivatalos iratanyagban – melynek csupán apró töredékei maradtak fenn – jegyezték fel, hogy melyik katona mikor hol tartózkodott, és mit csinált. Az 1. század végéről maradt ránk az egyik egyiptomi légió, talán a Legio III Cyrenaica egyik századának szolgálati beosztása. Az október hónap első tíz napjára vonatkozó lista a szolgálatra beosztható 31 legionárius különféle feladatait tartalmazza. A beosztások köre a *principián*, a kapuknál és a sáncokon végzett őrszolgálatról kezdődően a bázis környéki járőrszolgálatig igen széles skálán mozog. Két katona két különböző napon a tűzérősséghöz volt beosztva, ám az nem világos, hogy ezalatt képzésben részesültek-e, vagy csak a fegyvereket és a municiót tisztították. Megvoltak a szokásos soros munkák is, úgymint a fürdőházaknál végzett szolgálat – ami minden bizonnyal karbantartási és üzemeltetési feladatokat jelentett, nem pedig a létesítmény használatát –, vagy a még ennél is jóval kellemetlenebb latrinapucolás. Egyesek a „bakancsokat” kapták feladatul, ami vagy azt jelentette, hogy saját felszerelésüket kellett karbantartaniuk, vagy pedig a centurio lábbelijét. Ez utóbbit azt sugallja, hogy tisztiszolgaként működtek, tehát elképzelhető, hogy a „centuriánál” tartózkodó katonák egyszerűen a centurio és a *principálisok* közvetlen rendelkezésére álltak.

Ez a szolgálati beosztás sok szempontból ismerős volna a mai állandó hadseregek katonái számára is. Az sem meglepő, hogy a centuria egységként alig csinált valamit – ha egyáltalán csinált –, mialatt a légió az állomáshelyén tartózkodott. A katonákat különböző személyekhez osztották be attól függően, hogy hol volt rájuk szükség. Sokakat más centuriákhoz küldtek, ahol a tábor területén vagy azon kívül elvégzendő feladatokat kaptak. A hónap kezdetén csak 31 ember állt rendelkezésre, bár ez a szám később négy fővel 35-re emelkedett. A légió maradék kilenc katonája – a légió tehát ideális, 80 fős létszámának még a felét is alig haladta meg – az *immunes*, vagyis a normál szolgálat alól felmentettek kategóriájába tartozott. Ezeket szintén felsorolja az írás speciális feladataikkal együtt: egyikük szekerjavító, a másik a fegyvereket őrzi, a többiek pedig egy sor adminisztrációs feladatot látnak el. A hasonló pozícióban lévő katonák – ahogy azt Julius Apollinarius oly boldogan írta apjának – elkerülték a nehéz fizikai munkával járó megbízásokat és a kellemetlenebb feladatok nagy részét. Közismert volt, hogy számos egységnél a katonák megvesztegették a centuriókat, hogy megússzák a kényelmetlenséggel járó feladatokat. Noha ennek az eljárásnak nyilvánvalóan romboló hatása van a fegyelemre, a problémát teljesen kiirtani, úgy tűnik, sosem sikerült.

Egyes dokumentumok felsorolják az egész egységben szolgáló összes katona szolgálati beosztását. Rendelkezésre állnak olyan iratok, melyek közlik a Dura-Europusnál

állomásozó Cohors XX Palmyrenorum minden egyes katonájának a nevét és pillanatnyi szolgálati helyét. Itt ismét láthatjuk, hogy a centuria vagy *contubernium* szintű beosztás helyett a feladatok egyén szerinti, igen változatos munkákra való kiosztása a jellemző. Mindenkiről készült feljegyzés, amely felsorolja azokat az időszakokat is, amikor a katona valamilyen okból hosszabb-rövidebb időre távol tartózkodott az egységtől. Egy 1. század végi, Egyiptomból származó papirusz a Legio III Cyrenaica négy katonájának távolléteit követi nyomon mintegy hét éven keresztül. Ez idő alatt Marcus Papirius Rufust kétszer is elküldték a Mercurium negyedben található magtárba, egyszer pedig a neapolisiba, Alexandriába. Egy másik katonát, Titus Flavius Saturninust kikötői kotrómun-kára vezényelték, ezt követően egy Timinius nevű centurio mellé osztották be, majd a Maximus névre hallgató, felszabadított rabszolga mellé rendelték.

Szemlék és vallási szertartások

Noha a katonák idejük nagy részét egyénenként, személyre szabott feladataik teljesítésével töltötték, az egység – ahogy sok mai modern hadsereg – közösségi életet is élt. A laktanyában a nap feltehetően általános sorakozóval és névsorolvasással kezdődött. Nagy valószínűséggel valamelyik magas rangú tiszt kihirdette a napi parancsot, talán éppen a *principia* tribunusi emelvényéről. A nap folyamán valószínűsíthetően még volt néhány szemle, melyek végeztével a résztvevők visszatértek a rendes szolgálatba, vagy kiírták őket gyengélkedőre. Valamikor a nap folyamán az egész tábor területén őrségváltás történt, valamint új napi jelszó került kiosztásra. Valószínűnek tűnik, hogy mindennek igen komoly szertartása volt.

A fontos eseményekről külön szemlék alkalmával emlékeztek meg. A *Feriale Duranum* néven ismert, Dura-Europusból származó dokumentum a Cohors XX Palmyrenorum által a 3. század húszas éveinek végén hivatalos formában megült ünnepeket sorolja fel. A latin nyelven írott naptár számos hagyományos római ünnepet említ, melyek során a capitoliumi triász – Juno, Juppiter, Minerva –, valamint egyéb jelentős római istenségek, például Mars számára mutattak be áldozatokat. A kizárólag katonai jellegű közösségi események meglehetősen ritkák voltak, gyakorlatilag csak a minden év január 7-én esedékes leszerelésekre (*honesta missio*) és a hadijelvények felékesítésének (*rosaliae signorum*) május 10-én, illetve 31-én zajló ünnepére korlátozódtak. A szertartások igen nagy része a császári családhoz, ez esetben a Severusokhoz kötődött, és céljuk nyilvánvalóan az volt, hogy emlékeztessék a katonákat fogadott hűségükükre. Az istenített császárokról – Augustus, Claudius és Traianus – szintén megemlékeztek, akárcsak az isteni Caesarról, valamint, különös módon Augustus unokájáról, Germanicusról is, aki sem császár, sem isteni rangra emelt személy nem volt, ellenben rendkívüli népszerűségnek örvendett a hadsereg soraiban. A legtöbb, fent említett eseményre valószínűleg az egész alakulat, vagy legalábbis annak többsége részvételével zajló, hivatalos díszszemle formájában került sor. A szertartást főként bikákon, teheneken és ökrökön végrehajtott állatáldozatok bemutatása kísérte. Ezután következett valószínűleg az áldozati állatok húsának elfogyasztá-

A Legio III Cyrenaica egyik századának szolgálati beosztása, Egyiptom, 1. század vége

Név	okt. 1.	okt. 2.	okt. 3.	okt. 4.	okt. 5.	okt. 6.	okt. 7.	okt. 8.	okt. 9.	okt. 10.
C. Domitius Celer					latrinapucolás?				Eltávozáson a praefectus engedélyével	
C. Aemilius Valens		tisztiszolga Heliusnál					gyapjú-őrzés	fegyverraktár	centuriánál v. a csordával?	
C. Julius Valens	terület/gyakorlat	torony?	csatorna	bakancsok	fegyverraktár		fürdők	küldönc	centuriánál	fürdők
C. Julius Octavianus	a korábbiak szerint				centuriánál	fürdők	országútjárőr	országúti járőr	centuriánál	?
P Clodius Secundus	tábori piaci szolgálat						kapuőrség	bakancsok	Helius bakancsai	
M. Arrius Niger			centuriánál			szolgálat a tábor mellékutcaiban				
L. Sextilius Germanus	kapuőrség	hadi-jelvények	fürdők	torony?	szolgálat D. Decrius centuriájánál					
C. Julius F...		tűzérés?	őrtorony		szolgálat Serenus centuriájánál					
Q. Cassius Rufus	sziget									bakancsok
C. Julius Longus Sido	tábori piaci szolgálat?					Helius centuriájánál				centuriánál
C. Julius Longus Avso	a korábbiak szerint		küldetésben Asinussal	bakancsokért?						
T. Flavius Priscus					sáncőrség					
T. Flavius Niger	tribunusnál maradt									
M. Antonius Crispus	fürdők	saroglyák	centuriánál	civil ruhában	centuriánál		tribunus kíséretében			
M. Num...		őrség a principián			centuriánál		országúti járőr		centuriánál	
Q Petronius	?		fürdők			tábori piaci szolgálat?				
. Car...s										
C. Aemilius		Sereneus centurio kíséretében				tábori piaci szolgálat?				
C. Valerius	Primus pilus kíséretében					szolgálat D. Decrius centuriájánál				
T. Flavius			fürdők			kapuőrség				
Q. Fabius Faber	fürdők	kapuőrség	fürdők							
M. Marcius Clemens	Aelius kikötői különítményében vagy egészségügyi okok miatt leszerelt?									
C. Valerius Felix	szolgálat Caecilius centuriájánál									
C. Cerficus Fuscus			kapuőrség		fürdők		centuriánál			
T. Furius...			országúti járőr		centuriánál	centuriánál	fegyverraktár			
L. Gall			torony?					országúti járőr		
Q. Annius	utcaseprés									
Q. V...co	őrség a principián					kapuőrség				
M. Longinus										
M. Domitius...			A neapolisi gabonaraktárt őrző különítményben							
M. Longinus A...					latrinapucolás					
M. Julius felix	Serenus kíséretében?				kapuőrség					
T. Flavius Valens										
C. Sossius Celer										
L. Vi...eius Serenus										
M. Julius Longus										

(Jobbra) Az isten háta mögötti Hardknott-hágót őrző erőd a Lake Districtben, az 1. századból. A kép előterében a támpillérekkel megtámogatott vastag falú magtár, mögötte pedig a principia romjai.

(Lent) A Hardknott-erődön kívül széles, laposra egyengetett terület húzódik, mely valószínűleg a helyőrség gyakorlótere lehetett.

sával járó lakoma, melynek gyakorlatáról biztosan tudjuk, hogy Titus és hadserege követte, miután 70-ben elfoglalták Jeruzsálemet.

Kiképzés és gyakorlatok az egységek szintjén

Vegetius kijelenti, hogy a katonának folyton gyakorlatoznia kell, hogy szükség esetén felkészülten induljon a háborúba. Josephus Flavius úgyszintén szembeállítja a római hadsereg szünni nem akaró, kimerítő gyakorlatait más népek seregeinek felkészületlenségével. A rómaiak olyan keményen edzették magukat, és olyan tökélyre fejlesztették szakértelmüket és fegyelmezettségüket, hogy a zsidó történetíró kijelentette: „Nem állunk távol a valóságtól, ha gyakorlataikat, mint vértelen ütközeteket, ütközeteiket pedig mint véres gyakorlatokat jellemezzük.” Az eszményi római parancsnok egyik legfontosabb ismérve volt, hogy még békeidőben is nagyon szigorú testedzésnek és gyakorlatozásnak vetette alá embereit.

A valóság gyakran nem felelt meg ennek az idealizált képnek. A korabeli irodalmi művekben sűrűn felbukkan a keleti provinciák gazdag nagyvárosainak helyőrségeiben fényűző életmódot folytató, elpuhult, fegyelmezetlen és a hadjáratok nehézségeire teljes mértékben felkészületlen katona figurája. Ez persze nagy részben koholmány, az viszont az egész birodalom területére érvényes tény, hogy a hadsereg egyéb feladatai gyakran elvonták az időt a gya-

korlátozástól. A fennmaradt szolgálati beosztásokból már láthattuk, hogy a katonák nem sok időt töltöttek az egységüknél, helyette inkább számos táboron belüli és kívüli szolgálatra voltak beosztva. További ránk maradt dokumentumok, melyeket a későbbiekben vizsgálunk meg, szintén egy olyan hadsereg képét tárják elénk, melynek egységeit gyakran kis osztagokban foglalkoztatták, ami nyilván csökkentette a nagyobb egységek szintjén való közös gyakorlatozás esélyeit, megszilárdította viszont a tisztek és emberek közti köteléket, bizalmat és kölcsönös megértést. A hadseregnek egyszerre nagyon sokféle szerepet kellett betöltenie, melyek időnként még fontosabbak is lehettek, mint a folyamatos és alapos háborús készülődés. Mindazonáltal egy jó helytartótól és tisztjeitől – a ranglétra bármely fokán álltak is – elvárták, hogy gondoskodjanak a provinciában állomásozó katonák rendszeres gyakorlatoztatásáról. Sok császár félreérthetetlenül a tudomásukra is hozta, hogy ez feladatuk szerves részét képezi. Egyesek a feddésen is túlméntek. Hadrianus például uralkodásának java részében a provinciákat látogatta, mindenhol szemlét tartott a csapatoknál, és saját, fegyverekről és harcászatról szerzett tapasztalataiból merítve alaposan ellenőrizte azok felkészültségi szintjét.

128-ban Hadrianus felkereste az Észak-Afrikában állomásozó római hadsereget, és megtekintette a Legio III Augusta, valamint a provincia auxiliáris egységei által bemutatott nagyszabású hadgyakorlatot, melyet követően diszszemle keretében szólt a csapatokhoz. Az eseményt megörökítendő, dicsőítő szavait (*adlocutio*) felvették egy oszlopra, így maradhattak fenn az utókor számára. Az efajta propagandabeszédek stílusa és nyelvezete alig változott az évszázadok során: Hadrianus közvetlen modorban szólt a katonákhoz, a „legatusom” és „légión” szavakat használta, emellett pedig arról is tanúbizonyságot tett, hogy részletesen ismeri a légio közelmúltját. Megemlítette, hogy egy cohors jelenleg az afrikai proconsul vezetésével szolgál, két évvel korábban pedig egy másik cohortól váltak meg, amikor azt egy másik Legio III (a Gallica vagy a Cyrenaica) megerősítésére elvezényelték, melynek következtében a légio jelenleg a harci létszáma alatt volt. Mindehhez még az is hozzájárul – folytatta a császár –, hogy az egység az utóbbi időben legalább kétszer állomáshelyet váltott, és sok időt töltött kisebb helyőrségekben szétszórva. Megjegyezvén, hogy az imént felsorolt tényezők megmagyarázhatták volna az esetleges gyenge teljesítményt, kijelentette, hogy semmilyen kifogásra nincs szükség, ugyanis teljes mértékben elégedett a látottakkal. Külön dicséretben részesítette az első cohors centurióit (*primi ordines*) és néhány más centuriót is. Beszéde közben buzgón méltatta tisztjeit, valamint rendre megjegyezte, hogy milyen gondos legatusra talált Quintus Fabius Catullinus személyében.

Az Ala I Pannoniorum egy sor manővert hajtott végre Hadrianus előtt, miközben a lovasok bemutatták, hogy milyen szakértelemmel bánnak a különböző gerelyekkel. Őket követte a Cohors VI Commagenorum lovassága, akik kisebb létszámuk, valamint gyengébb minőségű lovaik és felszerelésük ellenére dicséretesen megállták a helyüket. Elhangzott ugyan néhány kritikai észrevétel, például, hogy egyes lovasok kitörték a sorból, és túl gyors üldözés-

Légi felvétel Wooden Law dombtetőre épült erődjéről. A vaskori erődítmény körül talált római ostromműveket egyesek katonai gyakorlatok nyomainak tartják, mások tényleges ostromra utaló jelként értelmezik.

be fogva rendezetlenné váltak a soraik, de egészében véve a gyakorlat rendkívül pozitív hatást keltett.

A gyakorlat egy színlelt hadjárat és ütközet elemeit tartalmazta. Hadrianus dicséretben részesítette az egyik *cohors equitatus*-t, amiért pozíciójuk elfoglalása után sebesen tábornak vertek, annak falait kőből felépítették, a sziklás talaj ellenére gyorsan körbeárkolták, rövid idő alatt felverték sátraikat, meleg ételt készítettek, majd újra alakzatba álltak és elvonultak. Nagy-Britanniában számos helyen olyan átmeneti táborok nyomaira bukkanunk, melyeket szinte bizonyosan gyakorlaton lévő egységek ástak. Ilyen például Llandrindod Common a walesi Brecon Beaconsban, ahol 15 kisméretű tábornak sikerült azonosítani. Van tehát tárgyi bizonyíték – ha nem is sok – a katonai gyakorlatokra, azt azonban nem tudhatjuk biztosan, hogy légio, illetve hadsereg szinten milyen sűrűn gyakorlatoztak a római csapatok. Minden bizonnyal sok múlott a parancsnokok és tartományi helytartók lelkiismeretességén és kötelességtudásán. A legtöbb tábor falain kívül volt gyakorlóter, a nagyobb volumenű hadgyakorlatokat azonban valószínűleg máshol, talán külön erre a célra kijelölt gyakorlóterületeken végezték.

Egységsszintű gyakorlatok

„A (vegyes) cohorsok lovassága számára mindig nehéz tetszetős bemutatót tartani; és különösen nehéz akkor nem okozni csalódást, amikor egy *ala* gyakorlata után következik; ez utóbbi nagyobb területet tölt be, több gerelyvető lovasa van, gyakori jobbfordulókat vesz, és zárt alakzatban mutatja be a cantabriai rohamvágatát; továbbá – magasabb fizetsége révén – jobb lovakkal és kiváló felszereléssel rendelkezik. Ti azonban azzal, hogy a nagy forráság ellenére mindent lendületesen hajtottatok végre, leküzdöttétek ezt a hátrányt. Emellett köveket löttetek ki parittyából, gerellyel harcoltatok, és mindenhová gyorsan odaértetek. Legatusom, Catullinus különleges odafigyelése nagyon is nyilvánvaló...”

Részlet Hadrianus császárnak a Cohors VI Commagenorumhoz intézett beszédéből az Észak-Afrikában állomásozó alakulatok gyakorlatain.

Bérezés, jutalmazás

Zsoldfizetés, 70

„Mivel ugyanis közeledett a határidő, amikor a legénység zsoldját ki kellett fizetnie, megparancsolta a tiszteknek, hogy a hadsereget olyan helyre állítsák fel, ahol jól láthatja az ellenség, és ott fizessék ki mindenkinek a zsoldját.

A csapatok tehát szokás szerint kivont karddal és teljes páncélzatban vonultak fel, a lovasok feldíszített lovakon léptettek. A város egész környéke csak úgy ragyogott az ezüستől és az aranytól, és milyen gyönyörűséges látvány volt ez a rómaiaknak, olyan félelmetes volt ellenségeiknek.”

Josephus Flavius:
A zsidó háború 5:349–351.
(Révay József fordítása.)

Josephus Flavius beszámolója a hadsereg ünnepélyes zsoldfizetéséről Jeruzsálem ostromakor, 70-ben.

Traianus oszlopának e jelenetében a császár auxiliáris katonákat tüntet ki az ellenséggel szemben tanúsított bátorságukért. A principátus alatt hivatalosan minden kitüntetés a császártól származott, még ha magát az érdemrendet gyakran a provincia legatusa adta is át.

A legionáriusok fizetése

A hagyomány szerint a Római Köztársaság a Kr. e. 4. század elején, Veii tíz éven át tartó ostrománál fizetett első alkalommal zsoldot a katonáinak. Polübiosztól tudjuk, hogy mennyi volt a bérük a római lovas és gyalogos katonáknak a Kr. e. 2. század közepe táján. A lovasságnál szolgálók nagyobb zsoldot kaptak, amely részben magasabb társadalmi pozíciójuknak szólt, részben viszont a lovuk takarmányozásának költségeit is fedezte. Minden legionárius pénzéből levonták a számára kiutalt gabona értékét. A szövetséges katonáknak Róma nem fizetett zsoldot, ellenben gabonafejadagjukat ingyen kapták. Polübiosz görög pénzben adja meg a zsold értékét. E szerint a centurióknak 4 obulus, a gyalogos közkatónáknak 2 obulus, a lovasoknak pedig 1 drachma volt a napi bére. Ma már igen nehéz pontosan kiszámolni, hogy római pénzben ez pontosan mennyit jelentett, ugyanis nem tudjuk, hogy Polübiosz mi alapján végezte az átváltást, de talán feltételezhetjük, hogy az 1 drachma = 1 *denarius* átváltási ráta alapján dolgozott. Ez az összeg nem arra szolgált, hogy pótolja a katona fő jövedelemforrását, hanem hogy fedezze a költségeit, amíg vissza nem tér a civil életbe.

Caesar megkészszerzte, azaz évi 225 ezüst *denarius*ra emelte legionáriusainak fizetését (9 arany *aureus*), amiből azt következik, hogy e reformot megelőzően a katonák 112,5 *denarius* körül kereshettek. A Caesar által megállapított zsold összege egészen az 1. század végéig fennmaradt. Három, 75 *denarius*nyi részletben (*stipendium*) fizették ki (ez szimbolikusán 3 arany *aureus*t jelentett, amit azonban minden bizonnyal a jóval praktikusabb ezüstpénzben kaptak kézhez a katonák) valószínűleg január, május és szeptember elején. Hadjáratok során nem mindig volt lehetőség pontos időben kifizetni a zsoldot, de Titus például szünetet rendelt el Jeruzsálem ostrománál 70-ben, hogy kifizethesse katonái bérét. Mindez látványos külsőségek között zajlott és négy napig tartott, ugyanis naponta egy légio kapta meg a pénzét. A zsoldfizetés ez esetben valószínűleg már egy ideje esedékes volt, hiszen a díszszemlélt május végén, június elején tartották. Akkor került rá sor, amikor jó néhány kudarcba fulladt támadást követően megrendült a katonák önbizalma, célja tehát a legionáriusok harci szellemének növelése volt. Az 1. század végén Domitianus 300 *denarius*ra (12 *aureus*) emelte a legionáriusok zsoldját, ami valószínűleg maga után vonta egy negyedik *stipendium* bevezetését. Egy századra rá Septimius Severus újból emelést hajtott végre, talán 450 *denarius*ra, melyet úgy tűnik, ismét csak három részletben fizettek ki. Fia, Caracalla újabb 50 százalékos emelés mellett döntött, ami egyben jelzi a 3. században tapasztalható fokozódó pénzromlást is.

Azt nem tudjuk pontosan, hogy a légiók különböző rangú tisztjei mennyit kerestek. Cassius Dio szerint Augustus idejében a praetorianus gárdisták kétszer annyi fizetést kaptak, mint a legionáriusok, de ez nagy valószínűség szerint durva becslés.

Az auxiliárisok bére

Nyilvánvaló, hogy a segédcsoportokban szolgáló katonák fizetése is eltért egymástól. Tudjuk, hogy a lovasok többet kerestek, mint a gyalogosok, így tehát egy *cohors equitata* lovas alakulatába kerülni a gyalogosok közül előléptetésnek minősült. Hadrianus Lambaesisben elmondott beszédének ismeretében kijelenthetjük, hogy az *alák*ban szolgálók magasabb zsoldot kaptak, mint a egyes *cohorsok* lovas katonái. Egyesek, többek között a *principales* és más alacsonyabb pozíciókat betöltők az alapfizetés másfélszeresét (*sesquiplarii*) vagy kétszeresét (*duplarii*) kapták. Arra azonban, hogy az alapfizetés mennyi lehetett, nincsenek egyértelmű adataink. A történészek véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy a római polgárjoggal nem rendelkező gyalogosok vajon azonos zsoldot kaptak-e a legionáriusokkal, vagy kevessebbel kellett beérniük. Az alacsonyabb bér mellett állást foglaló legújabb kutatások egyike szerint Augustus alatt, amikor egy legionárius 225 *denarius* zsoldot kapott, a segédcsoportok gyalogosai 187,5 *denarius*-t kerestek, a *cohorsok* lovas alakulatainál szolgálók 225-öt, míg az *alák* lovasai 265,5-öt. Abban minden kutató megegyezik, hogy az auxiliáris csapatokban szolgálók bére az egész birodalom területén azonos volt. Elképzelhető, hogy ez

igaz, ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy a zsold összege olykor egységről egységre változott, és talán az egység eredete is befolyásolta.

Levonások és megtakarítások

A fenti összegek mindegyike bruttó összeg, a katona ennél lényegesen kevesebbet kapott kézhez. Tacitus beszámol a Rajna menti hadsereg Augustus halálát követő, 14-ben bekövetkezett lázadásáról, melynek során a zendülők arról panaszkodnak, hogy alacsony a fizetésük, mivel levontak belőle ruházatra, felszerelésre és sátorra. Fennmaradt néhány, a katonák fizetésével, a levonásokkal és megtakarításokkal kapcsolatos dokumentum, melyek konkrét példákkal is szolgálnak. Az egyik legjobb minőségben ránk maradt irat két, Egyiptomban szolgáló katona számlakivonatát tartalmazza 81-ből. Nem tudjuk, hogy konkrétan melyik egységnél szolgáltak, de feltételezhetően valamely segédcsoportnál, mivel zsoldjuk mindhárom részlete kevesebb, mint a legionáriusok *stipendiuma*. Zsoldjukat drachmában kapták. Egy drachma valószínűleg egy *sestertius*-nak felelt meg, ami azt jelenti, hogy szabályos *stipendiumuk* 250 *sestertius* lehetett (62,5 *denarius*), viszont a helyileg használatos drachmára való átváltás miatt 2,5 *sestertiust* levontak tőlük. Íme egyikük számlája:

Lucius Asinius consulsága alatt (81) a damaszkszi QUINTUS JULIUS PROCULUS a Császár uralkodásának harmadik esztendejében megkapta fizetésének első részletét, 247,5 drachmát, melyből:

széna	10 drachma
élelmezésre	80 drachma
bakancsra és pólyára (feltehetően harisnyára)	12 drachma
Tábori saturnaliára	20 drachma
?	60 drachma
költségek =	182 drachma
a számláján letétbe helyezett összeg	65,5 drachma
előzőleg már volt a számlán	136 drachma
ami összesen	201,5 drachma

megkapta évi fizetésének második részletét, 247,5 drachmát, melyből:

széna	10 drachma
élelmezésre	80 drachma
bakancsra és pólyára (feltehetően harisnyára)	12 drachma
hadijelvényekre	4 drachma
költségek =	106 drachma
a számláján letétbe helyezett összeg	141,5 drachma
előzőleg már volt a számlán	201,5 drachma
ami összesen	343 drachma

megkapta évi fizetésének harmadik részletét, 247,5 drachmát, melyből:

széna	10 drachma
élelmezésre	80 drachma
bakancsra és pólyára (feltehetően harisnyára)	12 drachma
ruhára	145,5 drachma
költségek =	247,5 drachma
a számláján letétbe helyezett összeg	343 drachma

A másik férfi számlája is hasonló, csak hogy tőle még 100 drachmát levontak ruhaköltséggént az első *stipendiuma*-ból, továbbá kevesebb megtakarított pénzzel is indult,

úgyhogy számlájának egyenlege mindössze 188 drachmára rúgott. A legtöbb bejegyzés megegyezik mindkét számlán, ennek alapján feltételezhetjük, hogy ezek a levonások – például az élelemre levont 80 drachma – szabványösszegek voltak, és egységesen vonatkoztak minden katonára. Nem világos, hogy miért fizettek a szénáért, hiszen nem tűnnek lovas katonáknak. Talán az alváshoz használt zsákjaik kitömésére kellett, vagy a *contubernium* öszvérét táplálták vele. A harmadik *stipendium* alkalmával mindkét férfi 145,5 drachmát fizetett ruhára, ami arra enged következtetni, hogy bizonyos ruhadarabokat évente kiosztottak, tudván, hogy azok egy év alatt elhasználódnak.

A judaeai Masadában a régészek hasonló dokumentumra leltek, amely a római helyőrségként használt egykori zsidó erődben szolgáló katonák egyikének kiadásait tartalmazza. Gaius Messius római polgár volt, és minden valószínűség szerint a Legio X Fretensisben szolgált. Esetében az összegeket *denarius*-ban adták meg. Élelmezési költségeinek fejében 20 *denarius* – 80 drachmának megfelelő összeget – tőle is levontak, ami ismét csak megerősíti azt a feltételezésünket, hogy egységesen alkalmazott szabványösszegekről volt szó. A feljegyzésben olvashatjuk azt is, hogy a katona két alkalommal különböző ruhadarabokat vásárolt – egyszer egy köpenyt, máskor egy fehér tunikát – két néven nevezett egyéntől, akik feltehetően a bajtársai voltak. Árpáért is fizetett, amiből egyesek arra következtetnek, hogy lovas legionárius volt, noha az is lehetséges, hogy itt az árpa jelentette azt, amit a széna az egyiptomi papiruszon. Szokatlan, hogy az első *stipendium* alkalmával 50, míg a másodikban 60 *denarius*-ban állapítják meg a fizetését. Erre több magyarázat is született, így például az, hogy a számok a teljes levonás utáni összegre vonatkoznak, illetve hogy már levontak az összegből, mielőtt az egység *signiferje* kiosztotta volna. Mindkét elképzelés hihető, ugyanakkor ez a rendhagyó eset fel kell hívja a figyelmünket arra, hogy óvakodjunk általános következtetéseket levonni a bérekre a rendelkezésünkre álló csekélyke forrásanyagból.

Domitianus megtiltotta a katonáknak, hogy 250 *denarius*-nál többet helyezzenek letétbe az egység pénztárában, miután előfordult, hogy az egyik tartományi helytartó megpróbálta az ott elhelyezett pénzt egy felkelés támogatására felhasználni. Más, papiruszra írt feljegyzések arra utalnak, hogy egyes katonák képesek voltak ekkora, sőt még nagyobb összeget is megtakarítani, ezért több mint valószínű, hogy ezt a korlátozást hamarosan feloldották.

Adományok

Halálakor Augustus 250 *denarius*-t hagyományozott minden praetorianusra, 125-öt az urbánus cohorsokban szolgáló katonákra, és 75-öt minden egyes legionáriusra, valamint a *civium Romanorum* címmel rendelkező cohorsok (6-ban és 9-ben felszabadított rabszolgákból felállított egységek) katonáira. Az őt követő császárok is alkalmazták a gyakorlatot, és jelentős adományokat juttattak a katonáknak trónra lépésük, illetve egyéb fontos események alkalmával. A praetorianus gárda lojalitása elengedhetetlen volt minden uralkodó számára, ezért az ott szolgálók mindig jelentősen több pénzt kaptak, mint a hadsereg többi katonája. Claudius, aki teljes mértékben a praetoria-

nusoknak köszönhette a trónját, fejenként 3750 *denariusszal* hálálta meg a gárda hűségét. A 2. század második felében Marcus Aurelius és Lucius Verus trónra lépésük alkalmával 5000 *denariust* utaltattak ki minden egyes praetorianusnak, így biztosítva maguknak a gárda támogatását. A legionáriusoknak juttatott pénzadományok is nőttek, bár korántsem ilyen ütemben. A segédcsapatokat, úgy tűnik, a késő ókorig kihagyták az efféle prémiumosztásból.

Kitüntetések

A katonák nem csak pénzjutalomban részesültek. Polúbiosz állítja, hogy a rómaiak harctéri sikereinek egyik legfőbb oka az volt, hogy mindig nagy figyelmet fordítottak bátor katonáik megjutalmazására. A hadjáratok végén a győztes sereg felsorakozott, vezérük pedig beszédet intézett hozzájuk. Ezután „előszólítja azokat, akikről úgy véli, hogy különleges bátorságról tettek tanúbizonyságot. Először a csatában tanúsított vitézségükért

méltatja őket, illetve korábban véghezvitt cselekedeteikért, melyek említést érdemelnek, majd ajándékokat oszt szét.” Josephus Flavius beszámol róla, hogyan zajlott le Titus győzelmi parádéja Jeruzsálem elesét követően, 70-ben.

„Amint sorra elvonultak előtte, mindegyiket a nevével szólította, megdicsérte, s oly belső örömmel, mintha maga követte el volna ezeket a hőstetteket, kiosztotta nekik az aranykoszorúkat, az arany nyakláncokat, az aranyozott lándzsahegyeket, az ezüstméket, és mindegyiket egy ranggal előléptette. A hadizsákmányból aranyt, ezüstöt, drága ruhákat, egyéb tárgyakat bőven osztott ki közöttük.”

(Révay József fordítása)

A fenti idézetben megtaláljuk a leggyakoribb kitüntetések (*dona*) közül a tompa hegyű, kisméretű lándzsát (*hasta pura*), a miniatűr zászlót (*vexillum*) és a hajlított fémből készült nyakperecet. A kisebb nyakperec formájú medálokat és korong alakú kitüntetéseket (*phalerae*) gyakran a páncélzatot összefogó bőrszíjakból készült hámrá szerelve viselték, míg a karpereceket (*armillae*) a csuklón hordták. A legfontosabb kitüntetésnek a különböző fajta koszorúk számítottak. A legrégebbi és legnagyobb tiszteletnek örvendő a *corona civica* volt, melyet az kapott, aki megmentette egy polgártársa életét. Hagymányosan ilyenkor a megmentett egyszerű tölgyfalevelekből koszorút készített, így fejezvéen ki elismerését bajtársa felé. A fűből sodrott ostromkoszorút (*corona obsidionalis*) csupán azon kevesek érdemelték ki, akik felszabadítottak egy ostrom alá vett helyőrséget. A többi koszorú-korona aranyból készült: a *corona muralis* azok kapták, akik elsőként hágtak fel az ostromlott erőd falára, míg a *corona vallaris*szal azokat jutalmazták, akik az ellenség által emelt sáncrek érkeztek elsőként. Ellenséges erődtítmény elleni támadást végrehajtó rohamcsapatot vezetni rendkívül veszélyes vállalkozás volt, ugyanakkor jelentős hírnévre lehetett általa szert tenni. Nova Carthago Kr. e. 209-ben történt elfoglalását követően Scipio Africanusnak kellett döntenie a flotta és a légiók között kialakult vitában, ugyanis egyik is, másik is állította, hogy az ő embere jutott fel elsőként a falakra. A hadvezér végül mindkét harcosnak odaitélte a koszorút.

A rómaiak csak rendkívül ritkán osztottak posztumusz érdemrendeket, bár Caesar, úgy tűnik, így járt el Kr. e. 48-ban az egyik, Pharsalusnál elesett centuriója esetében. A katonának általában túl kellett élnie hőstettét, hogy kézzelfogható jutalmat kapjon érte. A tisztek talán szükségképpen több kitüntetésre voltak esélyesek bátorságuk miatt. A principátus korában a tribunusok és legatusok kitüntetéseinek rendszeressége arra utal, hogy az érdemrendek nagy részéért semmiféle látványos hőstettet nem kellett végrehajtaniuk, automatikusan járt nekik.

A Jeruzsálem bevételénél vitézkedő katonákat nemcsak kitüntették, de elő is léptették, és a zsákmányból is nagyobb részt kaptak. Az anyagiakban is megmutakozó jutalmak minden bizonnyal nagyon fontosak voltak a katonák számára, ugyanakkor az érdemrendek komoly erkölcsi értékét sem szabad lebecsülnünk. Akik ilyenben részesültek a harcban mutatott bátorságukért, elnyerték bajtársaik tiszteletét és csodálatát. Kr. e. 47-ben a Caesar és el-

A Legio XIV Gemina sashordozójának (*aquilifer*), Gnaeus Musiusnak a síremléke az 1. századból. A páncél felett viselt bőrhámon számos kitüntetés (*dona*), egyebek közt *phalerae* és *torques* láthatók.

lenfelei között zajló polgárháborúban Metellus Scipio nem volt hajlandó arany karpereccel kitüntetni az egyik lovas katonáját, mert az korábban rabszolgá volt. Labienus, a katona közvetlen parancsnoka felajánlotta, hogy a kitüntetés helyett aranypénzzel kárpótolja őt. Miután a katona ezt visszautasította, a hadvezér végre beadta a derekát, és ezüst karpereccel jutalmazta, ami valós értékét tekintve az aranypénznek csupán a töredéke volt, mégis nagy örömet szerzett a derék lovasnak. A kitüntetések (*dona*) annyira sokat jelentettek viselőiknek, hogy még a síremlékeiken is megemlítették, sőt gyakran ábrázolták is őket. A hozzájuk kapcsolódó érzelmi töltet jelentőségét a császárok is felismerték, és tettek róla, hogy minden kitüntetést az ő nevükben adjanak át, így is igyekezvén a katonák hűségét hosszú távon biztosítani a maguk számára.

A 1. század végére a segédcapatokban szolgáló közkatona már szinte soha nem kapott kitüntetéseket, noha tisztjeiknek ez továbbra is járt. Az ellenséggel szemben tanúsított bátorságot az egyszerű katonáknak egység szinten hálálták meg, egyes esetekben például úgy, hogy mindenkinek megadták a polgárjogot még a 25 éves szolgálati idő lejárta előtt, ahogy azt a Cohors Brittonummal is tették, miután kitüntette magát Traianus daciai hadjárataiban. Az ilyen egységek rendszerint megtartották a *civium Romanorum* – azaz „római polgárokból álló” – címet még jóval azután is, hogy a legutolsó olyan veterán is leszerelt, aki annak idején megkapta a polgárjogot. A segédcapatoknak járó kitüntetések gyakran megjelentek a cohorsok és *alák* nevében: *torquata*, *bis torquata*, *armillata*, vagy *coram laudata* (röv. C. L.). Az imént említett brit egység

fennállása során egy sor ilyen címet szerzett be, s lett végül Cohors I Brittonum Miliaria Ulpia torquata p. f. (pia fidelis) c. R. (civium Romanorum).

Étrend és fejadag

A hadjáratok során a római hadvezérek egyik legfontosabb feladata a megfelelő utánpótlás biztosítása volt. Még békeidőben is jelentős erőfeszítésbe került, hogy a helyőrségekben állomásozó katonákat kellőképpen ellássák. Amint az előbbiekben olvashattuk, minden katona fizetéséből egységesen levontak egy bizonyos összeget, melyből az élelmezését fedezték, a seregnek pedig úgy egészségügyi szempontból, mint a megfelelő harci szellem és ütőképesség fenntartása miatt érdekében állt, hogy a szabályos méretű fejadagokat ki is osszák. Irodalmi forrásaink alapján arra következtethetünk, hogy a katonák étrendjének alapját a gabona (leginkább búza), a hús (különösen a húsos szalonna), a sajt, a savanyú, ecetes bor (*acetum*) – szemben a fajborral (*vinum*) – és gyakran zöldségek, főként lencse alkotta.

A fejadagok nagy részét elkészítetlenül adták ki, mivel nem létezett a mai modern hadseregekéhez hasonló közösségi kázinó vagy étkezdé. A katonák a számukra kiutalt fejadagot az erőd falaiba vagy barakkokba épített tűzhelyeken a *contubernium*ukkal közösen készítették el. A hadseregben két fő étkezést ismertek: a reggelit (*prandium*) és nap végén a vacsorát (*cena*). A gabonaadagot rendszerint szemekben, illetve hadjárat során olykor kétszersült formájú, lapos pogácsákban (*bucellatum*) utalták ki. Ezt aztán maguk a katonák őrölték liszté.

A caerleoni római nagyerőd északkeleti sarka. Jobbra egy barakkblokk maradványa, balra a sánc látható. A kettő között futó út az intervallum. A sánc oldalába kemencéket építettek, a sarkában torony állt.

Caracalla császár a hadjáratai során ragaszkodott hozzá, hogy a legionáriusok egyszerű életét élje – állítólag saját tábori kézimalmán őrölte meg gabonafejadagját. Miután a gabonaszemeket a kézimalmokon lisztté őrölték, a leggyakrabban korpás kenyeret (*panis militaris*) sütöttek belőle. A caerleoni légiós nagygyűlésén talált kenyérbélyegző tanúsága szerint egy pék és két segédje gondoskodott a centurio saját kenyérének elkészítéséről. Úgy tűnik, létezett egy jobb minőségű katonai kenyérfajta is, melyet valószínűleg a tisztok fogyasztottak. A gabonát fel lehetett még használni kása vagy leves készítéséhez – ez utóbbihoz feltehetően húst és zöldséget is keverték –, valamint valamelyik, Pompejiből ismert tésztafajta előállításához.

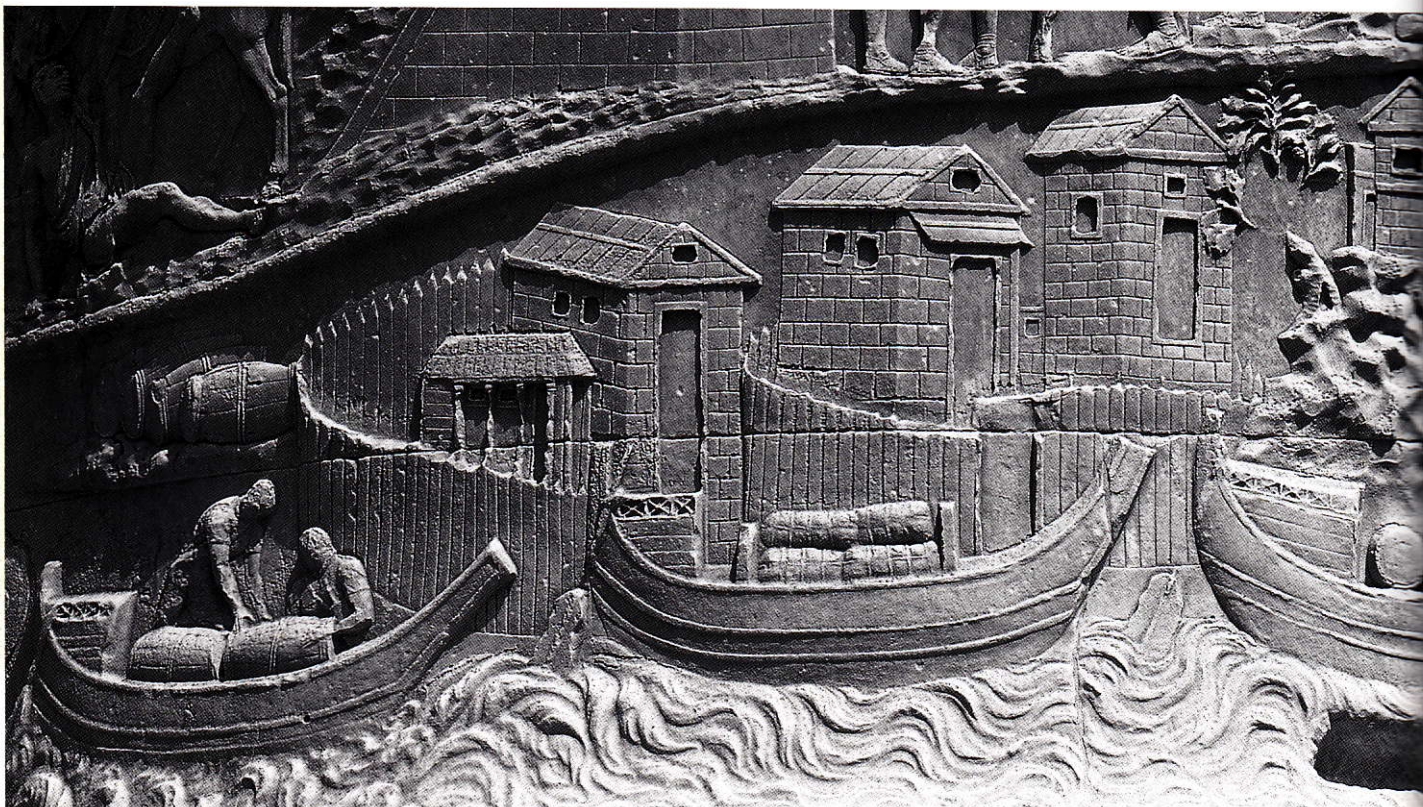
Makacsul tartja magát az a tévhit, hogy a római katonák alapvetően vegetáriánusok voltak. Ez főként egy történetirő néhány sorának félreértelmezésén alapszik, ahol az megjegyzi, hogy a római katonákra akarattuk ellenére főként húsból álló étrendet kényszerítettek. Nyilvánvaló azonban, hogy amikor csak lehetőségük nyílt rá, a katonák kiegyensúlyozott és változatos étrendet kívántak maguknak. Az itáliai civil lakosság alapvető ételkészítésének számító szalonnát és a disznóhúst egyaránt gyakran említik forrásaink. Érdekes módon a légiós nagygyűléseken sokkal több a disznócsontmaradvány, mint a segédszázadosok erődjében – fokozottan igaz ez Észak-Európára –, ami arra utal, hogy a polgárjogi katonák kifejezetten kedvelték a disznóhúst. Különösen sok disznócsontot találunk a korai légiós támaszpontok – például a hollandiai Nijmegen – területén. Ezeket még Augustus alatt foglalták el a rómaiak, abban az időben, amikor még a legionáriusok hasonló mennyiségű disznóhúst fogyasztottak, mint az itáliai polgárok. Ezt az időszakot követően, mintegy tükrözve az itáliaiak egyre csökkenő arányát a légiókban, egyre kisebb mennyiségben kerülnek elő disz-

nócsontok a légióbázisokról, bár 20 százalék alá sosem esik az arányuk, a Duna felső szakasza mentén épült erődítmények esetében pedig ez az arány ennél jelentősen magasabb.

A disznóhús helyett a legionáriusok egyre nagyobb mennyiségben fogyasztottak marhát. A marhacsordák nemcsak hússal, hanem bőrral is ellátták a hadsereget, melyre számos okból szükség volt, legfőképpen a sátrak készítéséhez és javításához. Az auxiliáris erődkben feltárt csontleletek is jelentős marhahús-fogyasztásra engednek következtetni, mindamellett ezeken a helyeken jóval nagyobb arányban találunk birka- és kecskecsontot, mint a legionáriusok támaszpontjain. Elképzelhető, hogy mindazt, amit az eltérő étkezési szokások számlájára írunk, legalább annyira befolyásolta az is, hogy mi állt kellő mennyiségben rendelkezésre egy adott régióban. Britanniában a falvak és kisbirtokok egyszerű világa a római kor beköszöntével sem változott sokat. Lakóik nagyobb arányban fogyasztottak kecske- és birkahúst, mint a városokban és villákban lakó romanizált lakosság, melynek étrendjében jóval nagyobb szerepet kapott a marhahús. A segédszázadosok erődjéi jellemzően az elmaradottabb térségekben voltak, ahol a katonák étrendjében a hús fajtáját tekintve megegyezett a helyi lakosság által is fogyasztott állatok hússal. Ami a mennyiséget illeti, a katonák rendszerint jóval több húst fogyasztottak, mint a civil lakosság. Valószínűleg azért is állt nagyobb mennyiségben rendelkezésre disznóhús a központibb elhelyezkedésű légiótáborokban, mert a disznókat sokkal nehezebb nagyobb távolságra szállítani, mint a lábön terelhető birkanyjakat vagy tehéncsordákat.

A hadsereg által kiutalt ételkészítési adagok, melyeket a katonák nyilván kiegészítettek a saját pénzükből vásárolt harapnivalóval, általában véve elegendő mennyiségűnek, noha kissé monotonnak tűnnek. Az ételmezés igen gyako-

Római kiserődök és őrtornyok sora a Dunán, Traianus oszlopáról. Bal oldalt két auxiliáris katona ellátmányt rakod ki egy csónakból. Az ókorban a nagy kiterjedésű tárgyak szállítását vízi úton rendszerint sokkal könnyebb volt megoldani.

ri témája a katonák egymás közti levelezésének. Egy Vindolandából származó dokumentumról úgy véljük, hogy számla, melyet egy kereskedőkből álló társaság állított ki, amely a polgári lakosság és a katonaság számára egyaránt szállított gabonát és kenyeret. Egyiptomban találtak olyan leveleket, melyekben a katonák arra kéri a családjukat, hogy küldjenek nekik élelmet. Ugyancsak az élelmiszer a témája annak a nagyszámú *osztrakonnak* (agyagcserépre írt üzenet), melyet a Koptosztól a Vöröstengerhez vezető úton fekvő Vádi-Favakir meglehetősen elhagyatott vidékének helyőrségében állomásozó katonák írtak. A cserépdarabokon kenyérről, árpáról, olajról, különféle zöldségekről – hagyma, retek, káposzta –, szózt halról, borról és húsról olvashatunk. A tisztek magasabb fizetésüknek köszönhetően értelemyszerűen meg tudtak vásárolni számos luxuscikket is, az osztrigától kezdve a finom önteteken át a minőségi borokig. A Vindolandában talált írótablák némelyikét olvasva képet kaphatunk arról, mire is volt szükség a magas rangú tisztek háztartásaiban, ahol a bérezés konkrét feladatát általában rabszolgák végezték. Az egyik ilyen levélben egy Severus nevű rabszolga megbíz egy másik rabszolgát, a Genialis praefectus tulajdonában lévő Candidust, hogy vásároljon élelmiszereket, egyebek közt retket. Egy másik, valószínűleg szintén rabszolga által rabszolgának írt levélben az író utasítja a címzettet, hogy vásároljon „két *modius* (17,5 liter) zúzott babot, csirkét húszat, száz almát, ha találsz szépeket, száz vagy kétszáz tojást, ha jó áron kínálják őket... 8 sextarius (4,4 liter) halszószt... egy modius olívat...”

A vásárláson kívül létezett más kiegészítő élelemszerzési lehetőség is, például a vadászat, melyet forrásaink tanúsága szerint a katonák előszeretettel űztek. Az északi provinciákban a leggyakrabban őzre, szarvasra és jávorszarvasra vadásztak sport és élelemszerzési céllal egyaránt. Britanniánál jobb vadászterületek bizonyultak a germán tartományok, ahol a csontleletek tanúsága szerint nagyon sokféle állat került terítékre, többek között olyan fajok is – medvék, farkasok, bölények –, melyek mára már kipusztultak. A másik kiegészítő élelemforrás a halászat volt, melyre bizonyíték a számos helyőrség feltárásakor előkerült szépszájú halcsont és horog.

A Vindolandában talált feljegyzésekben jó néhány alkalommal szerepel a sör (*cervesa*), ami valószínűleg az alapvető fejadagok részét képezte. Caerleonban találtak arra utaló leleteket, hogy a katonák talán sört is főztek az erődben. Az sör valószínűleg széles körben elterjedt ital volt, különösképpen az északi és a nyugati provinciákban. Minden bizonnyal voltak az adott korszakoknak és régióknak további sajátosságai is, melyek hatással lehettek a katonák étrendjére, ám ezeket igen nehéz tisztán látni. Feltehetően egyes ételek vallási alapon tabunak számítottak bizonyos népcsoportokból toborzott egységek számára. Az Antoninus fala mentén álló Bearsden erődjében állomásozó katonák, úgy tűnik, csak nagyon kevés húst fogyasztottak, ennek okáról, illetve az egység eredetéről azonban semmit sem tudunk.

A katonák ellátása mellett a hadseregnek gondoskodnia kellett a nagyszámú háts- és málhás állat takarmá-

nyozásáról is. Egy Carlisle-ban talált dokumentum az 1. század végéről felsorolja egy lovassági *ala* 16 *turmája* számára kiutalt búza- és árpamennyiséget. A búza a katonáknak, az árpa a lovaknak járt. A hadsereg által elfogyasztott nagy mennyiségű gabonát és húst különböző forrásokból, egyebek közt adóztatásból biztosították. Helyi beszerzésre nem mindig nyílt lehetőség, és ha igen, akkor sem állt rendelkezésre megfelelő mennyiség, ezért a gabonát és más élelmiszereket is gyakran igen nagy távolságból kellett a helyőrségekbe szállítani. A főként hatalmas magtárakból álló lerakatokat általában kikötőkben vagy hajózható folyók partján hozták létre – ez utóbira példa a Tyne torkolatánál Arbeia bázisa (South Shield) a 2. és 3. századból –, ahonnan aztán továbbszállíthatták a gabonát a különféle helyeken állomásozó egységekhez.

Egészségügyi ellátás

A hadsereg ütőképességének elengedhetetlen feltétele a katonák jó egészségi állapotának és fizikai kondíciójának fenntartása. A rómaiak a katonai bázisokat és átmeneti táborokat a lehető legegészségesebb környezetben igyekeztek felállítani. A tisztálkodási lehetőségekről fürdők építésével gondoskodtak, a csatornák és latrinák létesítésével pedig viszonylagos higiénit biztosítottak katonáik számára. A Housesteadsben kitűnő állapotban fennmaradt latrinán megfigyelhetjük, hogy a katonák faülkén ültek a kőből készült vécékagyló felett. Ürülékük egy csatornába esett, melyet a benne folyó víz folyamatosan öblített. A vécépapír helyett használt szivacsok kimosására szintén állandóan folyó vízzel működő csatornák szolgáltak.

Az átmeneti táborok némelyikében valószínűleg fedetlen négyszögletű tér köré épített sátrak sora töltötte be az igen méretes tábori kórház szerepét, és ezt az alaprajzot

Housesteads erődjének belső épületei, jobb szélén a kórház. A közeli Vindolandában talált létszámmegjelölés számos, szemgyulladással, sebesülésekkel és egyéb, közelebbről meg nem határozott betegségekkel gyengélkedő katonát sorol fel.

(Jobbra) Római orvosi eszközök. Egyes katonaoorvosok a kor színvonalához mérten nagyon komoly szaktudással rendelkeztek, Celsus orvosi kézikönyve pedig számos sebesülés kezeléséről közöl leírást. A katonák magasabb szintű orvosi ellátásban részesültek, mint a szegényebb néprétegek.

(Lent) Traianus oszlopának egyik csatajelenetében egészségügyi katonák egy legionárius és egy auxiliáris katona sebeit látják el.

őrizték meg nagy részben a később épült, állandó erődök kőépületei is. Úgy tűnik, a kórházak a nagyszabású hadjáratok szünetében is gyakran tele voltak. A Vindolandában állomásozó Cohors I Tungrorum kb. 90-ben készült létszámlajelentéséből kiderül, hogy 31 ember szolgálatra alkalmatlan, ebből 15 beteg, 6 sebesült, 10 pedig szemgyulladásban szenved. Ez a szám a táborban tartózkodó 256 embernek csaknem 12 százaléka, és a teljes egység több mint 4 százaléka. A más helyőrségekben talált feljegyzések szintén említik a sebesülés vagy betegség miatt harcképzetelenné vált katonák számát. Claudius Terentius legionárius apjához címzett egyik levelében elnézést kér, amiért nem tudta meglátogatni őt: „...akkoriban olyan szörnyű halmérgézet kaptam, hogy öt napig képtelen voltam akár egyetlen sort is írni neked, nem is beszélve arról, hogy meglátogassalak. Egyikünk sem tudta elhagyni a tábor.” Amikor Claudius újra szolgálatba lépett, egy alexandriai zavargás elfojtása során, úgy tűnik, megsebesült, és újfent kórházba került.

A légiókat egészségügyi személyzet kísérte, melynek legfontosabb tagja az orvos (*medicus*) volt. Az orvosok közül legalábbis némelyek a centuriókkal azonos rangban szolgáltak (*medicus ordinarius*). Sokan a hellenisztikus provinciákból származtak, és némelyikük igen komoly szaktudással rendelkezett. Galenus, a nagy orvos-író elismeréssel szól egy Antigonus nevű katonaoorvos fejfájás elleni gyógymódjáról, valamint a brit flottánál (*classis Britannica*) szolgáló szemspecialista, Axius által kifejlesztett, számos összetevőből, egyebek közt higany-szulfidból álló szemkenőcsről. A katonaoorvos Pedanius Dioscurides által írt *Materia Medica* jó ideig használatban volt, és maga Galenus is idézi. Az imént említett orvosok nyilvánva-

lóan koruk vezető katonáorvosai voltak, az átlagos orvosok felkészültsége nagy valószínűséggel jóval alacsonyabb színvonalon állt, habár Celsus, egy másik orvosi szakíró megjegyzi, hogy – hasonlóan a gladiátoriskolák sebészeihez – a katonáorvosoknak sokkal több lehetőségük volt anatómiai megfigyeléseket végezni, mint civil praxist folytató kollégáiknak.

A *medicus*ok alatt számos egészségügyi katona szolgált, egyebek közt az *optio valetudinarius*, aki a kórház adminisztrációs feladatait látta el. A kevesebb szaktudást igénylő kezeléseket a *capsarius*oknak nevezett katonák végezték, akik nevüket kerek elsősegélydobozukról – *capsa* – kapták. Celsus kézikönyvében részletesen taglalja a különböző sebesülések kezelésének módszereit, melyek alig álltak alacsonyabb színvonalon, mint az egészen az elmúlt századokig alkalmazott eljárások. Fennmaradt az utókorra néhány sebészeti eszköz is, melyek szintén arról tanúskodnak, hogy a korabeli katonáorvosok egészen komoly műtétek végrehajtására is képesek voltak. A hadsereg által nyújtott egészségügyi ellátásról tehát elmondható, hogy minősége jóval meghaladta a kor szegényebb civil lakossága számára elérhető szolgáltatások színvonalát.

Fegyelmezés és büntetés

A római hadsereg rendszabályai már akkor is szigorúak voltak, amikor a légiókat még az állam iránti lojalitásuktól vezérelt tehetősebb polgárokból állították fel, amikor pedig átrtek a hivatásos hadseregbe, a fegyelmzési módszerek még drákoíbb formát öltöttek. A sereg az újoncok kiképzésének első pillanatától kezdve egyértelművé tette, hogy milyen magatartást vár el a leendő katonáktól. Aki megfelelt ezeknek az elvárásoknak, jutalomban részesült, aki viszont nem, büntetéssel kellett szembenézzen. A *Sztrategikon* című bizánci katonai kézikönyv ugyan későbbi időkből maradt ránk, mégis őriz számos olyan latin nyelvű parancsszót, amely valószínűleg alig változott a principátus kora óta. A katonáktól csendet és fegyelmet követeltek, az alakzat hátában menetelő *optiók* hosszú botjukkal regulálták meg mindazokat, akik lemaradtak vagy beszélgettek. A *viñs*, a centuriók szőlővenyige pálcája gyakran kapott szerepet a büntetésben, mely sebeket hagyva a katonák hátán. Az effajta testi fenyítés, úgy tűnik, teljes mértékben a tisztek hatáskörébe volt utalva, ezért a lázadások alkalmával is mindig a legembernyúzóbb tisztek kerültek elsőként terítékre. Tacitus a Rajna menti légiók lázadásáról szóló beszámolójában leírja, hogy a katonák felkoncoltak egy Cedo Alteram (hozzatok egy másikat) gúnynéven emlegetett centuriót, aki arról a szokásáról vált híressé, hogy miután eltörte pálcáját a legionáriusok hátán, bömbölve követelte, hogy hozzanak neki még egyet, amivel folytathatja az ütlegelest.

Számos vétségért halálbüntetés járt, ám valószínűleg csak magasabb rangú tisztek szabhatták ki. Aki őrségben elaludt – gyakori trükk volt, hogy katonák *pílum*ukkal kitámasztott hosszú pajzsuknak nekidőlve, állva szunyókáltak –, azt a köztársaságban alkalmazott módszerekhez hasonlóan bajtársaik agyonpálcázták, amiért kockára tette az életüket. A csataterőről megfutamodókat keresztre feszít-

Bérezés, jutalmazás

Ezt az oltárt a Legio II Augusta állította Disziplinának, a katonai fegyelmegtestesített istenségének. Disiplina kultusza a 2. században virágzott fel egyes provinciákban.

tették vagy a vadállatok közé hajították. Ezek olyan büntetési formák voltak, melyeket egyébként csak a társadalom legalján elhelyezkedő bűnözőkre alkalmazták, római polgároknak nem. A leghíresebb büntetés talán a tizedelés volt, melyet a harctérről gyáván megfutamodó egységekre alkalmaztak. Sorshúzással kiválasztották az egység egytizedét, akiket kivégeztek. A többiek büntetése inkább szimbolikus jellegű volt: fel kellett állítaniuk a sátraikat, és az erőd sáncain kívül kellett tölteniük az éjszakát, búza helyett pedig árpában kapták meg a fejadagjukat. A kitüntetésekhez hasonlóan a büntetések is komoly erkölcsi súllyal bírtak. Augustusról írják, hogy nemcsak közkatonákat, de centuriókat is megbüntetett: arra ítélte őket, hogy öv nélküli tunikában, kezükben egy karót vagy földarabot tartva egy teljes napig vigyázzállásban feszítsenek a sátra előtt.

A katonáknak nem volt semmi lehetőségük a fellebbezésre. Ammianus Marcellinus, 4. században élt katonatörténíró írja, hogy a dezertálások legfőbb kiváltó oka a büntetések elkerülésében keresendő. Ez valószínűleg így lehetett a principátus korában is, és forrásaink valóban tanúskodnak is róla, hogy a szökések mindig problémát okoztak a hivatásos hadseregnek. Számos ellenséges hadvezérről, köztük Jugurtháról, Tacfarinasról, és Decebálról mondták, hogy legjobb embereiket szökött legionáriusokból toborozták. Az 1. században Corbulo, a szigorú fegyelmzési módszereiről híres hadvezér már az első alkalommal kivégeztette az elfogott dezertőroket – rendszerint csak a második, harmadik szökési kísérlet után járt a halálbüntetés –, ám még neki sem sikerült teljesen kiirtani a problémát, legfeljebb annyit ért el, hogy seregéből az átlagosnál kevesebben dezertáltak.

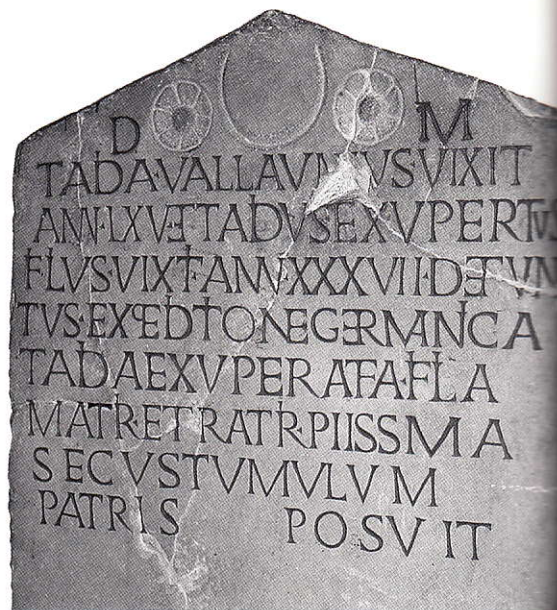
Szolgálaton kívül

(Jobbra) Ez a Caerleon erődje közelében talált sírkő egy katonára feleségének, a 65 éves korában elhunyt Tadia Vallauniusnak és fiának állít emléket.

(Lent) Egy Victor nevű, 20 évesen elhunyt, felszabadított rabszolga síremléke, melyet korábbi gazdája, az Ala I Asturumnál szolgáló Numerianus állított. A sírkő arra enged következtetni, hogy Numerianus nagy szeretettel viseltetett egykori rabszolgája iránt.

Házasság és család

Augustustól kezdődően a római katonáknak megtiltották, hogy megnősüljenek. Ha már nők emberként léptek be a seregbe, házasságukat azonnali hatállyal érvénytelennek nyilvánították. Az állam úgy vélte, hogy a hadsereg hatékonyabban tud működni, ha mentesíti magát a katonák családjaitól, s nem volt hajlandó felelősséget vállalni és gondoskodni a hozzátartozókról. A tiltás két évszázadon át érvényben maradt, míg végül Septimius Severus feloldotta, bár ennek a reformnak a pontos természetéről nem sokat tudunk. Mindazonáltal a 25 évet, vagyis felnőttkoruk nagy részét a hadsereg kötelékében töltő katonáktól irreális volt elvárni, hogy csak szolgálá-

tuk letelte után kezdeményezzenek hosszú távú kapcsolatot. Így hát sok katona a hivatalos álláspont ellenére „megnősült”, családot alapított, és olyan kapcsolatban élt, melyet férfi és nő egyaránt szabályos házasságként fogott fel. Ez a valószínűleg mindig is bevett gyakorlat még elterjedtebbé vált, amikor az 1. század végén és 2. század elején a hadsereg egységei állandóbb helyőrségekbe költöztek. A feleségek közül sokan a provinciák szülöttei voltak, nem kevesen egykori rabszolgák, akiket katona gazdájuk szabadított fel és vett nőül. Az 2. századra egyre több katona vallotta magáról, hogy „táborban” (*in castris*) született, vagyis ilyen kapcsolatokból származik. A Legio II Augusta caerleoni erődje melletti temető egyik sírköve nem csupán egy bizonyos Tadia Vallaunius névre hallgató asszonynak állít emléket, hanem katona fiának, Tadius Exuperatusnak is, aki egy germaniai hadjárat során esett el. A síremléket az asszony lánya, Tadia Exuperata emeltette, és az is olvasható rajta, hogy férje – aki talán maga is katona volt – a mellette lévő sírban fekszik.

A helyzet hallgatólagos elfogadásáról tanúskodik a segédcsoportok katonái számára 25 éves szolgálati idejük letelte után kiállított okmány, a *diploma militaris* is, mely nem csupán a katonának adományozott római polgárjogot, hanem feleségének és gyermekeinek is, amennyiben pedig a katona leszereléskor még nőlen volt, egy (de csakis egy) jövőbeli feleségnek. Néhány korai *diploma*n a katona mellett felesége és gyermekei nevét is feltüntették. A 2. század közepére a szövetség megváltozott, és a gyerekek nem kaptak többé automatikusan polgárjogot.

A legionáriusokra, akik eleve római polgárok voltak, természetesen nem vonatkozott a polgárjog adományozása szolgálatuk végén. Közülük is sokan alapítottak családot, ám a gyermekek és a feleségek jogi helyzete igen bizonytalan maradt. A legtöbb legionáriusfeleség nem volt római polgár, de még ha az is volt, a házasságot a törvény

nem ismerte el, ezért az abból születő gyermekek illegitimnek számítottak, vagyis automatikusan nem részesülhettek polgárjogban. Az öröklés is gyakran bonyodalmakba ütközött. Sok szempontból a katonák jogi helyzete különleges volt. Mivel tilos volt számukra házasság, a törvény előtt ugyanolyan büntetéseknek voltak kitéve, mint a gyermektelen civilek, egészen Claudiusig, aki végül kivonta őket ebből a kategóriából. Az egymást követő császárok, méltányolva a katonák törekvését, hogy örökséget hagyjanak a családjukra – ugyanakkor elutasítva a házassági tilalom feloldását –, különböző engedményeket tettek. Ilyen volt például, hogy a katonák még apjuk életében végrendeletet készíthettek, ami normális esetben nem lett volna lehetséges, hiszen jogilag minden tulajdonuk apjukat illette meg. Hadrianus volt az, aki jóváhagyta a végrendelezéshöz való jogot, és megengedte, hogy nem római polgárookra is hagyományozzanak, sőt még a gyermekeknek is lehetőséget adott, hogy apjuk vagyonáért keresetet nyújtsanak be, ha az végrendelet nélkül hunyt el. Az Egyiptomból ránk maradt papiruszokból kiderül, hogy mennyire fontos kérdés volt mindez a katonák számára. Az egyik ilyen, 131-ben készült írásban Epimachus, Longinus fia kijelenti, hogy az Arsus nevű felesége/ágyasa, által megszült kislány, Longinia az ő gyermeke. Az ehhez hasonló, tanúk előtt tett hivatalos nyilatkozatok segítségével a gyermek később igazolni tudta származását és jogát apja vagyonának öröklésére. Az örökösödési jogok biztosításának nehézségeit tükrözik a korabeli jogi dokumentumok is. 117-ben az „özvegy” Lucia Macrina megpróbált némi pénzhez jutni megboldogult férje vagyonából, és ezért az egyiptomi praefectushoz fordult. A praefectus ugyan elismerte, hogy annak idején a nő hozományként pénzt adott katonai férjének, ugyanakkor, tekintve, hogy a katonáknak tilos megnősülni, elutasította a kérvényt. Néhány évvel korábban egy auxiliáris cohorsban szolgáló római polgár igyekezett megszerezni szintén római polgárjoggal rendelkező feleségétől származó két fiának a polgárjogot. A praefectus megadta a fiúknak a polgárjogot, de törvénytelen státusukat nem oldotta fel, mivel a jog szerint házasságon kívül születtek. Egy másik alkalommal egy Chrotis nevű nő szerette volna fiát jogos örökösnek elismertetni, ugyanis férje, Isodorus kijelölte a fiút örökösének, hivatalosan azonban nem jelentette ki, hogy ő a gyermek apja. A praefectus ismételten hangsúlyozta, hogy egy katonának a törvény szerint nem lehet legitim gyermeke, mindazonáltal engedélyezte a fiú számára, hogy részesedjék az örökségben, mivel Isodorus őt jelölte ki örökösének. A katonacsaládok helyzete tehát enyhén szólva is zűrzavaros és ingatag volt.

Noha tudjuk, hogy a katonák jelentős hányada – egyes tudósok számításai szerint akár 50 százaléka is – megnősült és családot alapított, az nem teljesen világos, hogy hol is laktak ezek a családok. A hagyományosan elfogadott vélekedés szerint az asszonyok és gyermekek az erőd köré épült *canabae*-ben laktak, ami azt sugallja, hogy a nős katonák jelentős mennyiségű időt, netán még egy egész éjszakát is, a falakon kívül tölthettek. Ugyanakkor az ásatások során az erődök barakkblokkjaiban talált bizonyos leletek – főként az asszonynéppel és a gyermekek-

Tengerész lányának emléket állító sírkő Németországból. Bármilyen volt is a hivatalos álláspont a katonák családalapításával kapcsolatban, maguk a katonák nagyon komolyan vették a családi kötelezetkeket.

kel kapcsolatba hozható tárgyak és ruhadarabok – azt is jelenthetik, hogy a feleségek és a gyerekek az erődön belül laktak a családfővel együtt. Jóllehet a mai olvasónak úgy tűnhet, hogy ez esetben a *contubernium* helyiségei elképesztően zsúfoltak lehettek, ahol a családoknak még a minimális magánéletre sem volt lehetőségük, tudnunk kell, hogy számos európai hadseregnél még a 19. században is hasonló gyakorlat volt érvényben. A katonacsaládokon kívül valószínűleg más civilek is laktak a bázison. Egyes katonák rabszolgákat tartottak személyes szolgálatukra, és a hadseregnek is számos rabszolga (*galearii*, vagyis sisakhordók) volt a tulajdonában, akik egyszerű egyenruhájukban különféle kiszolgálói feladatokat végeztek, úgymint hadjáratok során a poggyász, illetve a málhás állatok kezelése.

A tiszték feleségei

A nősülési tilalom nem vonatkozott a lovag-, illetve a senatori rendből származó magas rangú tisztekre, ahogy a légiók, sőt valószínűleg a segédcsoportok centurióira és talán a decuriókra sem. Némi bizonyíték legalábbis van arra, hogy ezek a segédcsoportoknál szolgáló tiszték szintén hivatalosan köthettek házasságot. Bithynia és Pontus helytartójaként az ifjabb Plinius sikerrel járt közben Traianusnál egy auxiliáris centurio lányának polgárjoga ügyében, az iratokban pedig sehol sem szerepel, hogy a centurióknak tilos lett volna a nősülés. A decuriók feleségei is megjelennek néha a feliratokon, így például Aelia Comindusé, aki 32 éves korában távozott az élők sorából, és akinek férje, Nobilianus állított emléket a Hadrianus-fal mentén épült Carrawburgh erődjénél. Egy másik, Tiberius Claudius Valerius névre hallgató decurio, aki az Ala II Hispanorum et Aravacorumnál eltöltött 30 évnyi szolgálat után 50 évesen halt meg, a pannoniai Teutoburgiumban állított magának síremléket feleségével és lányával.

A senatorok és a lovagrendűek nagy része is csak közelelti pályafutása egy részét töltötte a hadseregnél. Ha-

(Jobbra) Septimius Severus és felesége, Julia Domna, valamint két fiuk, Caracalla és Geta kör alakú portréja. Severus polgárháború árán került trónra, és nyíltan elismerte, hogy a hadsereg támogatásának köszönheti pozícióját. A katonák hűségének megőrzésére kidolgozott propagandaprogram részeként feleségét a „Tábor anyja” címmel ruházták fel.

bár úgy tűnik, teljesen természetes volt, hogy a feleség és a gyermekek a családfő katonai szolgálata idejére is elkísérjék, említés csak ritkán esik róluk, főként akkor, ha meghaltak és emlékművet állítottak nekik, vagy ha ők tettek ugyanezt férjük, apjuk halálakor. Rufinus, a Cohors I Augustae Lusitanorum, majd később a Cohors I Breucorum praefectusa 48 éves korában halt meg High Rochesterben. Az „érdemes férj” emlékművét felesége, Julia Lucilla állította, aki maga is senatori családból származott. Az erőd falain kívül álló oltáron láthatjuk, hogy Rufinust és feleségét egész háztartásuk elkísérte a határvidéki provinciába. Az oltárt felszabadított rabszolgájuk, Eutychus és családja emeltette Silvanus Pantheusnak tett esküjüket beteljesítve, akihez egykori gazdájukért és úrnőjükért imádkoztak. A Vindolandában talált írástáblák segítségével némi képet alkothatunk a helyőrségi parancsnokfeleségek társadalmi életéről. Ezek egyik leghíresebbike egy meghívó, melyet Flavius Cerealis – Vindolanda parancsnoka – feleségének küldött egy másik auxiliáris praefectus felesége:

„Sulpicia Lepidinának, Cerealis feleségének Severától.

Claudia Severa az ő Lepidinájának, üdvözzel. Szeptember 11-én, a születésnapom ünnepelésének napjára, nővérem, küldöm szívélyes meghívásomat, hogy biztos lehessen benne, hogy eljössz és jelenléteddal még örömtelibbé teszed ezt a napot... Add át üdvözlétemet Cerealisnak. Aeliusom és kicsi fiam üdvözléteket... küldik neki. Számítok rád, nővérem. Isten veled, nővérem, legkedvesebb lelkem, üdvözöllek.”

Noha a szöveg nagy részét kétségtelenül egy rabszolga vagy felszabadított rabszolga írta le, az utolsó sor Severa kézírását hordozza. Egy másik levélben Severa megemlíti, hogy engedélyt kellett kérnie férjétől, hogy meglátogassa Lepidinát, ami jól mutatja, hogy milyen veszélyes volt az északi határ mentén való utazgatás.

A senatori és lovagrendbeli tiszteknek kifejezetten megtiltották, hogy provinciából nősüljenek, nem vonatkozott viszont mindez a centuriókra, akik közül sokan helyi nőket vettek feleségül. A tisztfeleségek köre a helyőrség méretétől függően változott. Egy kisebb auxiliáris erődben csak a parancsnok felesége származott a lovagrendből, a mintegy féltucatnyi centuriofeleség egyértelműen alsóbb társadalmi osztályba tartozott. A légios nagyerődökben a legatus és a rangidős tribunus egyaránt senator volt, így ha mindketten nősek voltak, feleségeik is minden bizonnyal azonos társadalmi körből érkeztek. Mellettük voltak még a lovagrendbeli tribunusok és családjaik, a tábori praefectus és a rangidős centuriók, akik pályájuk során szintén beléphettek a lovagrendbe, valamint a nagyszámú többi centurio, akik közül sokan minden bizonnyal házasságban voltak. Időnként a tartományi helytartó, sőt néha maga a császár és császárné is felkeresett egy-egy katonai bázist vagy bázis környéki várost. A látogatás célja általában csapatszemle vagy egy adott hadjárat menetének ellenőrzése volt. Septimius Severus felesége, Julia Domna Britanniába és Syriába is elkísérte férjét. Ez utóbbi provinciában 195-ben a „Tábor anyja” (*mater castrorum*) címet adományozták neki. 14-16-ban Agrippina és gyermekei is katonai táborban lak-

tak, míg férje, Germanicus, Tiberius örökbe fogadott fia a Rajna túlsó partján hadakozott. Fiukat, Gaiust miniatűr katonai egyenruhába öltöztetve járatták, így ragadt a gyermekekre a Caligula, vagyis „kicsi bakancs” név. Agrippina nagyon komolyan vette a szerepét, rendszeresen látogatta a betegeket és a sebesülteket a kórházban, sőt egy híres esetben még a rajnai hidak feletti parancsnokságot is átvette, amikor hamis pletykák érkeztek a rómaiak vereségéről.

A helytartófeleségek nem minden esetben viselkedtek ilyen példamutató módon. Néhány évvel később Plancina, Lucius Calpurnius Piso (Germanicus által elbocsátott Syriai helytartó, akiről azt beszélték, hogy Germanicus rejtélyes halálában is benne volt a keze) felesége hadgyakorlatokat vezényelt, és megpróbált támogatókat szerezni magának a hadsereg tisztjeinek köréből. Mégis, amikor az egyik senator felvetette, hogy tiltsák meg a helytartók feleségeinek, hogy elkísérjék férjeiket a provinciákba, csak nagyon kevesen támogatták a javaslatát.

A hadsereg szigorú hierarchiája mellett a katonai bázisok a feleségek és családok szűk világának is otthont adtak. Ezt a néhol egészen méretes, máskor teljesen elszigetelten létező közösséget is megrázta alkalmként a botrány. Caligula uralma alatt történt, hogy Calvisius Sabinus legatus felesége viszonyba kezdett a nagy élvhajász hírében álló Titus Vinius *tribunus laticlaviusszal*. Egy alkalommal az asszony katonaruhában álcázva magát elkísérte szeretőjét, aki az erőd őrségét ellenőrizte. A párocskát ezek után a *principián* fedezték fel szerelmeskedés közben. Viniust Caligula parancsára letartóztatták, ám a császár meggyilkolása után hamar szabadon engedték. Az ifjabb Plinius ügyészként szerepelt egy tribunus feleségének, Gallitának a tárgyalásán, aki a férje alatt szolgáló centuriók egyikével folytatott szerelmi viszonyt. Az ítélet szerint a centuriót azonnal leszerelték és száműzték, a férjet pedig – aki Plinius szerint szemmel láthatóan megelégedett azzal, hogy sikerült megszabadulnia riválisától – akarata ellenére arra kényszerítették, hogy váljon el feleségétől.

Canabae és vici

Szinte minden római katonai bázis köré épültek civil települések. Caesar, amikor az egyik téli táborra elleni meglepetésszerű támadásról ír, mintegy mellékkörülményként megemlíti, hogy az erődön kívül kereskedők táboroztak. A masadai (Judea) római ostromtábor körül szétszórótt kicsiny kőkunyhók talán arra utalnak, hogy a kereskedők és markotányosok a 74-es évben még a sivatag mostoha körülményei között is a csapatok mellett maradtak. Az ilyen átmeneti településeket *canabae* néven ismerjük. Nem tudhatjuk biztosan, hogy vajon itt éltek-e a katonák hozzátartozói is, bár valószínűnek tűnik, hogy ez volt a helyzet, legalábbis addig, amíg nem épültek nagyobb méretű, állandó táborok. A sereget kísérő, a táborok mellett lakó emberek számos szolgáltatást nyújtottak a katonáknak. A kereskedők a fejadagot kiegészítő étel és ital mellett számos luxuscikket is kínáltak, melyek elviselhetőbbé tették a kemény katonai életet. A rendszeresen, pénzért megvásárolt zsoldot kapó katonák állandó felvevőpiacot jelentettek számos áru és szolgáltatás számára. A *canabae* kü-

lönféle szórakozási lehetőségeket is kínált, a zenétől a kocsmákon át a bordélyházakig. A Legio II Augusta egyik veteránja emlékművet állíttatott egy bizonyos Polla Matidiának – művésznevén Olympia –, aki táncos-énekesnőként lépett fel a germaniai Asciburgiumban. Titus Aleius Iustus, a Legio II Aduitrix egyik zenésze, a víziorgona mestere, feleségül vett egy Aelia Sabina nevű nőt, aki maga is zenész-énekes volt, s még férjénél is képzettebb orgonista.

Kezdetben ezek a tábor melletti települések a nyers háttérvidéki életformát tükröző kalyibavárosoknak tűnnek. Housesteads erődjének nyugati kapujánál feltártak egy házat, melynek a padlózata alatt egy nő és egy férfi csontvázára bukkantak, akiket csakis a ház építője temethetett el oda. Idővel a legtöbb *canabae* rendezettebb formát vett fel, és kialakultak a *vicus*nak nevezett falvak. Ezek szabályos alaprajza azt sugallja, hogy a hadsereg, legkevesebb az építkezés kezdeti szakaszaiban, részt vett ezek felépítésében. A *vici* rendszerint egyenes vonalban vagy szalaghoz hasonló formában épültek, a házak sorát elválasztó út

Szolgálaton kívül

Légi felvétel Vindolanda erődjéről, előtérben a polgári vicusszal. Az erődből előkerült írótablek segítségével némi betekintést nyerhetünk a főtiszti feleségek társadalmi életébe.

(Jobbra) A caerleoni amfiteátrum tulajdonképpen az erőd-sáncot körbefutó árokra épült. A kőalapokon magas faszerkezet alkotta a nézőteret, mely képes volt a teljes, mintegy 5000 főt számláló légió befogadására. Az amfiteátrum szemlének és bemutatóknak is helyt adott, elsődleges szerepe azonban a gladiátorjátékok és egyéb véres szórakozások színpadi megjelenítésében rejlett.

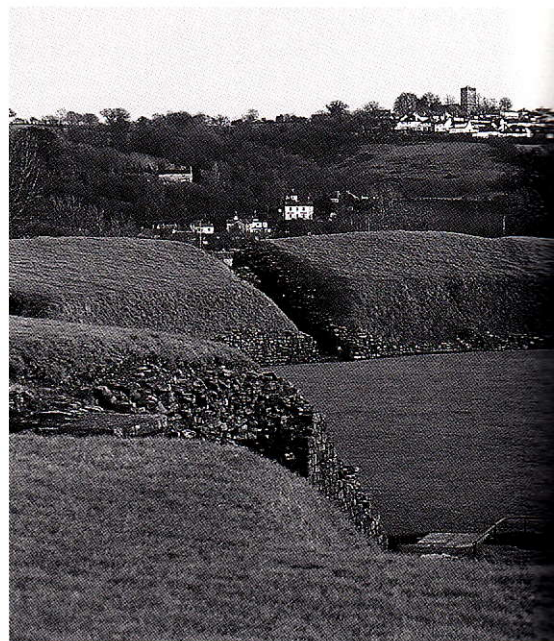
pedig a tábor mellett elhaladó, oda vezető vagy azt körbefutó útba torkollott. Számos erődnél a már meglévő utat egy szakaszon nyílt térré szélesítették, amely valószínűleg piactérként szolgált. Az út mentén a más római településekről is ismert keskeny homlokzatú, hosszú házak sorakoztak, melyek részben nyitott frontján kereskedelmi célú helyiségek, talán boltok vagy kocsmák álltak.

A vicus és az erőd szimbiózisban élt egymással, kapcsolatuk mindkét fél számára gyümölcsöző volt, ugyanakkor a vicusra egyértelműen mint saját jogú településre tekintettek, melynek talán a közösség ügyeit irányító magisztrátusai is lehettek. A település igen vegyes és kozmopolita lakossága szolgálatukat teljesítő és leszerelt katonákból, helyiekből és a római világból mindenfelől érkező kereskedőkből állt össze. Egy Barates nevű férfi, Palmyra (a birodalom távoli, keleti provinciájának a Selyemút mentén fekvő hatalmas oázisvárosa) szülötte, emlékművet állított feleségének a Britannia északi határvonalát védő South Shields erődje mellett. A brit asszony a sziget déli részén élő törzsből származott, és valaha Barates rabszolgája volt, akit a férfi felszabadított, majd elvett. Talán ugyanez a Barates lehet az, akinek a sírkövét Corbridge-ben Hadrianus fala mentén találták meg, és akinek foglalkozását jelvényhordozóként vagy – kevésbé valószínűen – zászlóárusként azonosították. Akár katoná-, akár kereskedőcsaládról van szó, a házastársak származása a római világ egy részének jelentős mobilitásáról tanúskodik.

Szórakozás

A légiós nagyerődök mellett rendszerint, de olykor még a kisebb auxiliáris erődök szomszédságában is megtaláljuk az amfiteátrumok nyomait. Az amfiteátrumokat a hadsereg elsősorban saját használatra építette. Sok helyütt a későbbi, állandó köépület mellett fellelhetők a korábbi faszerkezet maradványai is, ami arra utal, hogy már a támaszpont fennállásának korai szakaszától kezdve használtak ilyen jellegű létesítményeket. A Legio II Augusta Caerleoni bázisa mellett folytatott ásások során előkeleltek olyan emlékkövek, melyet az egyes centuriák készíttettek az építkezés során. Az egyik ilyen kő, „Rufinus centuriájáé” különösen nagy műgonddal kifaragott példány, melyet egyértelműen állandó kiállításra szántak. A feladatok katonai egységek szerinti elosztása bevett gyakorlat volt a hadseregben, különösen nagyobb munkálatok esetén, így például Hadrianus falának építésénél. A caerleoni amfiteátrum tengelyhossza 81,4 m, szélessége pedig 67,7 m. A nézőtér egy földszint oldalára épült, melyet támpillérekkel sűrűn ellátott, masszív, 1,7 m széles fal vett körül. A lépcsőzetes padosorok becsült magasságából számítva legalább hatezer néző fért be az arénába, vagyis többen, mint egy légió teljes harci létszáma. Léteztek még ennél nagyobb amfiteátrumok is, mint például a chesteri vagy még inkább a Duna menti carnuntumi.

Az amfiteátrumok legfontosabb funkciója az volt, hogy otthont adjanak a rómaiak által annyira kedvelt látványos és véres sportoknak. Nem valószínű, hogy a tartományi helyőrségek megengedhettek volna maguknak a Rómában zajló eseményekhez hasonló, nagyszabású viadalokat,

sőt arról is tudunk, hogy a provinciákban az ilyen irányú költekezést szabályozó korlátozások is léteztek. Mindazonáltal a katonai amfiteátrumokban minden bizonnyal rendeztek gladiátorviadalokat és vadállatok elleni küzdelmeket is. Az építmény színpaddal is rendelkezett, illetve helyt adott hivatalos szemlének, alaki gyakorlatoknak és fegyverkezési bemutatóknak, melyet mind maguk a legionáriusok végeztek.

Fürdők

A fürdőház az egyszerű tisztálkodási lehetőségnél jóval több szolgáltatást nyújtott használóinak. A rómaiak számára a fürdés fontos rituális tevékenység volt, melynek során számos, különböző hőmérsékleten tartott termet vettek igénybe. A hideg termet a mély vízi medencével *frigidarium*nak, a forró termet *laconicum*nak, a meleg gőzzel fűtött helyiséget *tepidarium*nak, a forró gőzzel teli termet pedig *caldarium*nak nevezték. A hőmérsékletet padlófűtés és a falakba fűrt, forró levegőt szállító kürtők kombinációjával szabályozták. A vindolandai ásásoknál fából készült szandálokra is bukkantak, melyek a forró padló melegtől óvták viselőik lábát. A fürdőzők először olajjal kenték be a testüket, majd a koszt egy *strigil* nevű eszköz segítségével vakarták le magukról. A fürdőzést nem volt szabad elsielni, inkább komótosan kellett az élményt izlelgetni. A katonák sokszor még fürdés után sem hagyták el a házat, a nagyobb létesítményekben ugyanis további testgyakorlási lehetőségek várták őket, a pihenéssel egybekötött társas együttlétre pedig minden egyes fürdőházban volt hely és lehetőség. A férfiak itt ihattak, beszélgethettek vagy hódolhattak játékszenvedélyüknek, ami a rómaiak esetében legfőképpen a kockázást jelentette.

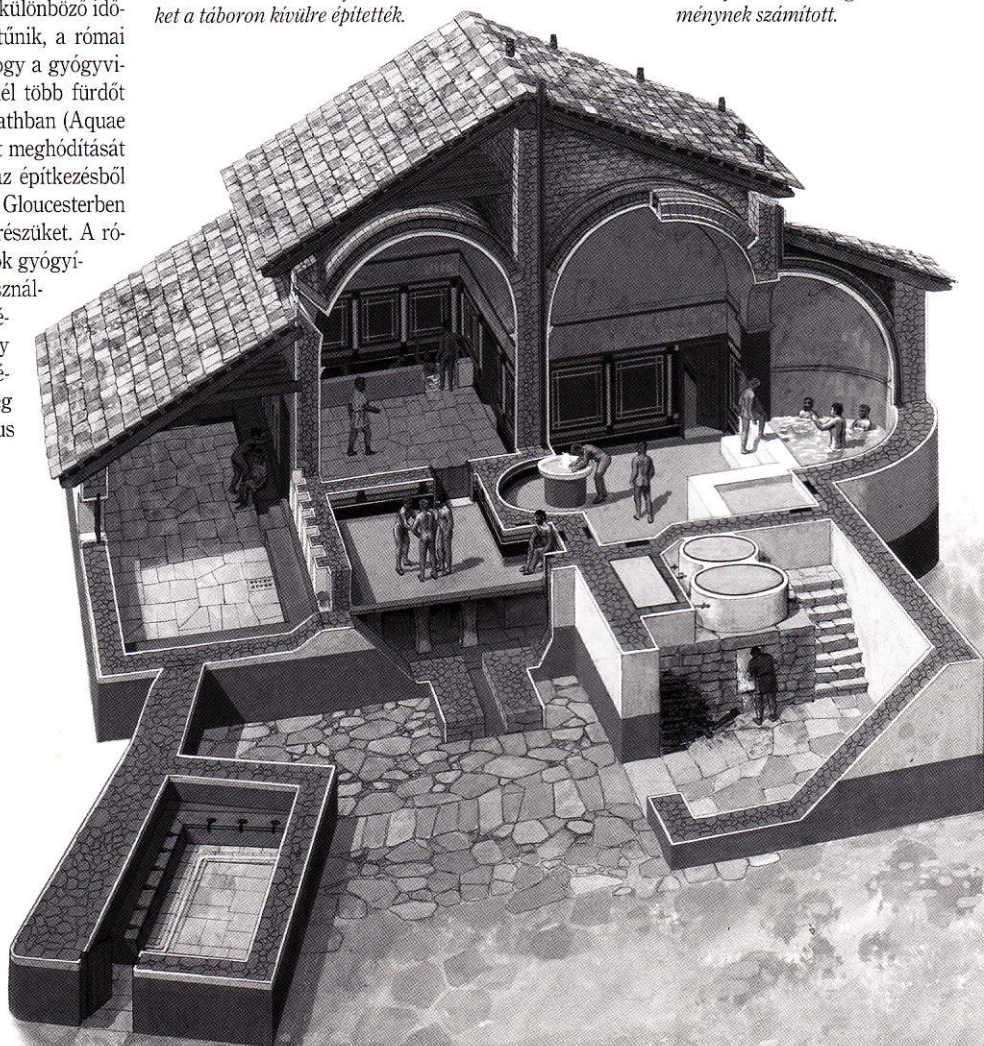
A katonaság által épített fürdőházakon kívül a tábor melletti vicusban is gyakran találunk fürdőket. Caerleonban például az amfiteátrum mellett bukkantak

egy ilyen fürdő nyomaira. Nem tudni, hogy ezeket a létesítményeket a civilek mellett vajon a katonák is látogatták-e. A katonai fürdőkben feltárt leletek azt mutatják, hogy a katonák mellett nők is jártak ezekre a helyekre, noha lehetséges, hogy a különböző nemek különböző időpontokban használhatták a fürdőt. Úgy tűnik, a római hadsereg különös gondot fordított arra, hogy a gyógyvízű forrásokban bővelkedő vidékeken minél több fürdőt építsen, így történt például a britanniai Bathban (Aquae Sulis) is. Az ottani fürdőegyüttest a terület meghódítását követően viszonylag hamar felépítették, az építkezésből pedig valószínűsíthetően az Exeterben és Gloucesterben állomásozó légiók is alaposan kivették a részüket. A rómaiak nagyban hittek a meleg vízű források gyógyító erejében, és szinte biztos, hogy fel is használták azt a betegek és sebesültek felépülésének elősegítéséhez. Bathban találunk egy „vallási hely” (*locus religiosus*) újjáépítéséről megemlékező oltárt, melyet a térség igazgatásával megbízott centurio, Caius Severius Emeritus állíttatott.

(Fent) A Hadrianus falára épült chesteri erőd fürdője a folyó közelében állt. A tűzveszély miatt a szűkebb auxiliaryis erődökben a fürdőt a táboron kívülre építették.

(Lent) A vindolandai fürdőház rekonstrukcióján láthatjuk a különböző vízhőmérsékletű helyiségeket. A rómaiaknál a fürdőzés fontos társasági eseménynek számított.

Vallás

A hivatalos vallás

Korábban már említettük a 225–227 környékéről származó *Feriale Duranumot*, a Cohors XX Palmyrenorum miliaria sagittariorum equitata Dura-Europusban talált naptárát. Az alábbi, innen származó részletek ízelítőt adhatnak az egység által megült ünnepek változatosságáról:

Január 3. Urunkért, Marcus Aurelius Severus Alexander Augustusért, és a római nép birodalmának örökkévalóságáért tett fogadalmunkhoz híven, Juppiter Optimus Maximusnak egy ökröt, Juno királynőnek egy tehenet, Minervának egy tehenet, Juppiter Victornak egy ökröt, Juno Sospesnek egy tehenet..., Mars Atyánknak egy bikát, Marsnak, a győzőnek egy bikát, Victoriának egy tehenet...

Március 19. Hálaadás a Quinquatria ünnepére, hasonló hálaadások március 23-áig.

Április 4. Az isteni Nagy Antoninus születésnapjára egy ökröt...

Április 9. Az isteni Pius Severus császári hatalmáért, az Isteni Pius Severusnak egy ökröt...

Április 21. Róma Örök Városának alapítása alkalmából, Róma Örök Városának egy tehenet...

Kettő abból a tizenhét Juppiter Optimus Maximusnak (szinte mindig IOM-nek rövidítve) szentelt oltárból, melyet a cumbriai partok mentén épült Maryport erődfalán kívül találtak.

A Quinquatria Minerva ünnepe volt. Ő az, aki a capitoliumi triász (Róma legfontosabb istenei) másik két tagjával, Junóval és Juppiterrel együtt a legtöbbször szerepel a naptárban. Az ünnepek közül számos – mint például a Quinquatria vagy Róma alapításának ünnepe – nem köthető konkrét százzal a hadsereghez, egyszerűen csak a római naptárév részét képezte. A naptár nem említ sem helyi isteneket, sem külön a Cohors XX-ra vonatkozó sajátos ünnepségeket. Általános vélekedés szerint a hadsereg berkeiben az egész birodalom területén ugyanazokat az áldozatokat, hálaünnepeket és ünnepeket tartották meg. A későbbi császárokkal kapcsolatba hozható időpontok kivételével kevés olyasmi van a naptárban, amit ne vehetett volna be akár már maga Augustus is.

Pontosan ugyan nem tudhatjuk, hogy a *Feriale Duranum* ránk maradt formájában mérvadó volt-e a hadsereg minden egysége számára, az ellenben biztos, hogy sok, benne foglalt ünnepet más egységeknél is megültek. Nagy-Britannia északi vidékén a cumbriai partok mentén Maryport erődjének falain kívül, a helyőrség feltételezett gyakorlótere alá temetve egy egész oltársorozatot tártak fel. Ebből nem kevesebb mint tizenhetet ajánlottak IOM-nek vagyis Juppiter Optimus Maximusnak (Juppiter, a legjobb és legnagyobb). A kőbe vésett feliratok szövegezése nagyon hasonló. Például: „Juppiter Optimus Maximusnak emelte a Marcus Maenius Agrippa tribunus által vezényelt hispániaiak első cohorsa (Cohors I Hispanorum).” Vagy: „Antoninus Augustus Pius üdvéért Juppiter Optimus Maximusnak emelte Postumius Acilianus, a dalmáciaiak első cohorsának (Cohors I Delmatarum) praefectusa.” Maenius Agrippa neve vezetőként három oltáron szerepel, Postumius Acilianusé kétfőn. Más vezénylő parancsnokok csak egyszer szerepelnek, míg Caius Cabillius Priscus tribunus négy oltárt is felszentelt. Nagy valószínűséggel ez a sorozat Juppiter oltárának a császár üdvéért való évenkénti felszentelését jelentette, gyaníthatóan január 3-án, hasonlóan a dura-europusi ünnepségekhez. Mindez mellékesen arra vonatkozóan is nyújt némi támpontot, hogy mennyi ideig tartott az auxiliáris csapatoknál szolgáló lovagrendű tisztek kinevezése.

A szertartásokon az egység parancsnoka képviselte alárendeltjeit, és az oltárokon is csak az ő neve szerepel, ugyanakkor egyértelmű, hogy az egész cohors nevében cselekedett. Dura-Europusban fennmaradt egy freskó, ami valószínűleg egy ilyen szertartást örökít meg. A képen felsorakozott katonákat látunk, akik figyelemmel kísérik, ahogy Julius Terentius tribunus áldozatot mutat be három szobor előtt. Noha ezeket egyesek helyi istenségeknek vélik, sokkal valószínűbb, hogy a császári család tagjait megisméjlesztő ábrázolásokról van szó. Az esemény nagyban hasonlít a modern kori katonai istentiszteletekhez, melyek konkrét vallási funkciójuk mellett legalább annyira fontosak a katonák közösségi szellemének megerősítésében. Úgyszintén a bajtársi kötelék erősítésére szolgáltak a hadijelvények feldiszipítésének ünnepei. Tertullianus, korai keresztény író megfigyelése szerint a hadsereg vallásos tisztelettel adózott a jelvényeinek.

A császári család számára jelentős ünnepségek megtartása, valamint a család tagjainak és a hagyományos római

(Jobbra) A principia szívében felépített szentély (aedes) rekonstrukciója a maryporti Senhouse Múzeumban. A gondosan őrzött hadijelvények között Hadrianus szobra áll.

istenségek imádatának szoros társítása, nyilvánvalóan a katonák hűségét volt hivatott biztosítani. A 2. század első felében alakult ki a katonai fegyelem (*Disciplina*) kultusza, melyet nagy valószínűséggel Hadrianus vezetett be a tartományi hadseregeknél tett inspekciós körútját követően. A római társadalomtól cseppet sem volt idegen az absztrakt fogalmak vallási imádata, amitől ebben az esetben nem csupán a lojalitás, de a katonai üttőképesség erősítését is remélték. Maga a katonai eskü (*sacramentum*) is határozott vallási képzettársítással járt, olyannyira, hogy olykor az eskü szellemének (*genius sacramenti*) is vallási hódolat-tal adóztak.

Személyes hit

A vallás olyan mértékben volt jelen a római világban, hogy mai fejvel nehéz is elképzelni. Még a mindennapi tevékenységek sokasága is gyakran maga után vont valamiféle imádságot vagy ritust. A számos isten és istennő – köztük olyan elvont fogalmak, mint a szerencse vagy egészség istene – imádata mellett a rómaiak még meghatározhatatlanabb szellemeknek is adóztak tisztelettel, mint például a *genius*oknak, azaz vezérlő szellemeknek,

melyeket bizonyos helyekkel, foglalkozásokkal, illetve a hadsereg esetében egységekkel vagy rangokkal társítottak. A korabeli élet eme fontos aspektusára vonatkozó bizonyítékaink döntő többsége tárgyi jellegű, vagyis templomok, feliratokkal ellátott oltárok és az isteneknek ajánlott tárgyak formájában maradt ránk, s bár ezek a leletek sok információval szolgálnak a katonák által imádott istenek sokaságáról, arról, hogy mit is jelentettek ezek a szertartások a résztvevők számára, már sokkal kevesebbet árulnak el. Nyilvánvaló az is, hogy csak a tehetősebb katonák engedhették meg maguknak, hogy ilyen jellegű szertartásokat végezzenek, az olyan kultuszok jelenlétére pedig, amelyek nem hagytak maguk után semmi kézzel fogható tárgyi emléket, gyakorlatilag lehetetlen fényt deríteni.

A katonák amellett, hogy részt vettek az egységük által végzett szertartásokon, nagy szabadságot élveztek egyéni vallási életük gyakorlásában. A politeizmus római formája nagyon nyitott volt, jól alkalmazkodott a legtöbb, útjába kerülő kultuszhoz, gyakran még a leigázott népek vallási szokásaihoz is. Nem ritka jelenség hogy egy oltárt több istenségnek szenteltek. Ilyen pél-

*Ezt az oltárt Coscianus,
a Cohors I Batavorum
praefectusa állította, esküjéhez
híven, Covventina istennőnek.*

dául az egyik, Housesteadsben talált oltár, melyet a Legio II Augusta egyik osztaga állított „Juppiter Optimus Maximusnak, Cocidius istennek és e hely védőszellemének.” Cocidiust, aki kelta hadisten lehetett, olykor Marssal azonosították és gyakran megjelent a Hadrianus fala mentén húzódó erődök katonái által emelt oltárokon. Az általunk hivatalosnak nevezhető szertartáson a katonák olykor önszántukból is részt vettek, szorosan azonosulva Rómával, annak vezetőivel és a sereg védőszellemeivel. Ugyanaz a centurio emelte azt a négy oltárból álló, figyelemre méltó oltársorozatot, melyen a következő részletek olvashatók:

„Juppiter Optimus Maximusnak és a győzelmes Victoriának, császáruk üdvéért, a saját és családja üdvéért [emelte] Marcus Cocceius Firmus, a Legio II Augusta centuriója.”

„Dianának és Apollónnak [emelte] Marcus Cocceius Firmus, a Legio II Augusta centuriója.”

„Britannia földje geniusának [emelte] Marcus Cocceius Firmus, a Legio II Augusta centuriója.”

„Marsnak, Minervának, a gyakorlótér istennőinek, Herculesnek, Eponának és Victoriának [emelte] Marcus Cocceius Firmus, a Legio II Augusta centuriója.”

A katonák rengeteg különféle kultusznak hódoltak. Egyesek főként a rómaiak isteneit tisztelték, mások az állomáshelyük vidékének helyi istenségeit imádták, és voltak olyanok is, akik továbbra is saját szülőföldjük istenei előtt hajtottak fejet. Mars hadistent számos alakban imádták, akárcsak a helyi, harci erényekkel társított istenségeket. Hercules különös népszerűségnek örvendett a 3. században, de az erő és bátorság férfias erényeinek megtestesítőjeként a többi időszakban is sűrűn járt neki a hódolat. Régészeti leletek tanúskodnak róla, hogy a batáviai Empelben Hercules Magusanus templomában legionáriusok és a segédcsoportokban szolgáló katonák egyaránt tettek felajánlásokat. Más időszakokban a katonák olyan istenségeket imádtak, akiket nem tudunk egyértelműen a katonáskodáshoz kapcsolni. Az Észak-Britannia helyőrségeiben állomásozó csapatokból sokan például a Covventina istennő szent szárnyaira épülő kultusznak hódoltak. Amíg a katonák részt vettek az egység közös vallási életében, egyéni vallásgyakorlásukat a sereg alig vagy egyáltalán nem korlátozta. A római kort megelőző történelmi korszak kultikus gyakorlatai közül számos tovább élt. Erre példa a fémtárgyaknak, gyakran a katonai felszerelés egyes darabjainak, például sisakoknak folyókba vagy tavakba hajtása. A római kort megelőzően gyakori volt, hogy rituális jelentőségű tárgyakat használaton kívüli gabonavermekbe temettek, erre találunk példát Danebury hegyi erődjében is. A római katonai támaszpontokon, így például Newsteadben feltárt leletek szoros párhuzamot mutatnak ezzel a gyakorlattal. A római világ vallásgyakorlata roppant nagy változatosságot mutatott.

Olykor az egyes egységeken belül az azonos etnikumhoz tartozók csoportja közösen hódolt valamely istenségnek. A dél-skóciai Birrens erődjében található az a Cohors II Tungrorum által emelt oltár, melyet a „raetiaiak” ajánlottak „Marsnak és a Császár Győzelemistennőjének”. Szintén ennek a cohorsnak a tagjai voltak a „vellavi kerület férfiai”, akik Ricagambeda istennőnek emeltek oltárt, illetve a „conductiai kerület férfiai”, akik Viradechtis istennő előtt hódoltak. Ricagambeda és Viradechtis az utóbbi két népcsoport szülőföldjén tisztelt germán istennők voltak. Az észak-britanniai Carrawburgh erődjében az egyik oltárt a Cohors II Nerviorum egyik alegységének tagjai, a „texandri” és a „suvevae” emelték „e hely geniusának”. Érdeemes megjegyezni, hogy egyetlen auxiliáris cohorson belül az ugyanabból az etnikumból származó emberek különböző alcsoportokat alkottak. Housesteadsben feltárták egy oltárt, melyet twenthe ger-

mán harcosok állítottak „Mars Thincsus istennek, és a két Alaisiagának, Bedának és Fimmilenának, és a Császár Istenségének”.

Keleti kultuszok és misztériumvallások

A Földközi-tenger medencéjének keleti vidékeiről származó számos kultusz figyelemre méltó gyorsasággal terjedt szét a Római Birodalom területén. Dolichenus viharisten,

kultuszának központja már a hetiták óta a commagene-i (a mai Törökország területén) Dolichében volt. Őt a rómaiak Juppiterrel azonosították. A 2. században és a 3. század elején teljes egységek, de legfőképpen a katonák egyénenként, igen nagy számú felirattal adóztak Dolicheusnak. A kultusz a Severusok alatt érte el népszerűségének csúcspontját. Nehéz volna megmondani, hogyan jelent meg és terjedt el a hadsereg soraiban, az vi-

Auxiliáris lovas katonák az 1. század végéről

Az alábbi jelenet három auxiliáris lovas katonát ábrázol, amint áldozatként egy díszes arcvérttel ellátott sisakot ajánlanak fel egy helyi istenségnek. A római kort közvetlenül megelőző időszakban a kelta és germán népek között elterjedt szokás volt az isteneknek felajánlott tárgyakat vízbe – folyókba, tavakba, forrásokba – dobni vagy elhelyezni. A rómaiak csak ritkán tiltottak be vallásokat. Bizonyosnak tűnik, hogy a segédcapatok katonái közül sokan a rómaiak szolgálatában is folytatták saját társadalmuk

kultikus gyakorlatát. A fennmaradt római sisakok nagyon nagy százalékát folyókban találták. Jó ideig ezt úgy magyarázták, hogy a katonák véletlenül veszítették el sisakjukat, valószínűbbnek tűnik azonban az a feltételezés, hogy azok egyfajta szertartás révén kerültek a folyóba. Noha a szokás kezdetben bizonyára a nem polgár rendű katonák között dívott, nem lehetetlen, hogy idővel, sok más vallási szertartáshoz hasonlóan, ez is széles körben elterjedt a hadsereg soraiban.

Gyűrűs páncéling: A képen látható férfi a galloktól átvett hagyományosabb, a vállakon duplán megerősített gyűrűs páncélinget visel.

Sisak: Az itt látható fémsisak hasonló a németországi Hedderheimben talált sisakhoz. Amikor két lovascsapat egymásnak rontott, a kialakult zűrzavarban könnyen támadás érthette a katonát, akár hátulról, akár oldalról. Ez ellen nyújtottak védelmet a sisak kifejezetten széles, a füleket is takaró arcvédő lemezei.

Gyűrűs páncéling: A principátus korában a hadsereg minden egységénél széles körben elterjedt volt a páncéling viselete. Ez a katona egészen a combjáig érő gyűrűs páncélinget (*lorica hamata*) visel, amely a karoknál és az alján a Traianus oszlopán is látható díszes, cakkos szegélyben végződik.

Sisak: Sokan úgy vélik, hogy az ehhez hasonló, arcmaszkkal és a tetéjén hajzattal ékesített sisakot csak felvonulások vagy lovasbemutatók alkalmával viselték. Azonban több mint valószínű, hogy a maszkkal ellátott sisakokat – főként a parádézni vágyó tisztek – hétköznapi feladatok ellátása alkalmával is használták. Egy ilyen drága, remekbe szabott darab valószínűleg áldozati felajánlásnak is kitűnően megfelelt.

Lándzsza: A lovas katonák első számú fegyverének a felemelt karral, döfésre használt lándzsza számított, de hajtásra alkalmas könnyebb gerelyeket is hordtak maguknál. Az egységek kis hányadának a fentiek helyett az íj vagy a két kézzel tartott, *contus* nevű lándzsza volt a fő fegyvere.

Sisak: Számos lovassági sisakot hajhullámokat utánzó díszítéssel láttak el. Ezt gyakran a bronzsisakra felvitt ónozással oldották meg, de előkerült néhány olyan sisak is, melyen valódi állatszőr jelenítette meg a hajfonatokat. Ez utóbbi talán a germán segédcapatoknál, például a batáviaiaknál lehetett divatban.

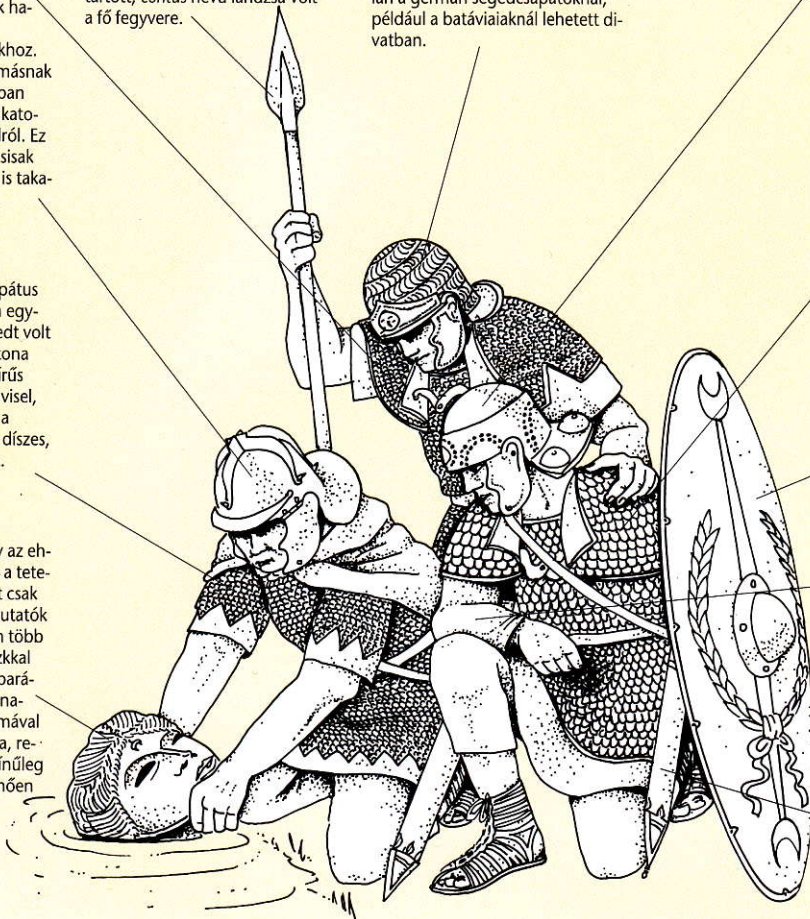
Sisak: Ezt a vassisakot a kelet-angliai Elyben talált lelet alapján rajzolták. Díszes, védi a füleket, de – az álló katona sisakjához hasonlóan – a fejtetőnek és a homloknak ez sem nyújt megerősített védelmet.

Pikkelypáncél: Az itt látható pikkelypáncél formáját tekintve nagyjában hasonló a *alban* szolgáló lovas páncélingéhez. A pikkelypáncélok a származó változatos méretű és formájú fémlemezkek igen gyakori leletei az ásatásoknak. A pikkelypáncél kevésbé volt rugalmas, mint a páncéling, ugyanakkor nagyon látványos hatást keltett. Úgy tűnik, a cohorsok és az alak lovassága egyaránt viselte, sőt egyes gyalogsági egységeknél is népszerű volt.

Pajzs: A képen látható katona lapos, ovális pajzsán látható jelvény Traianus oszlopáról való. Egyes lovassági alakulatok hosszú, hatszögletű pajzsot hordtak.

Tunica: Ezt a hosszú ujjú, erősen gall stílusra emlékeztető *tunicát* számos lovas katona sármelékén fellelhetjük. Bajtársai *tunica*-ja inkább a hagyományosabb típust követi.

Kard: A két térdelő katona *spathát* visel a bal oldalán. Hossza ellenére, ami akár 30 cm-rel is meghaladhatta a *gladius*-ét, az ábrázolások szerint ezt a kardtípust is hordták a jobb oldalán.

A Hadrianus falára épült Carrawburgh erődjének Mithraeuma (Mithras keleti istenségnek szentelt templom) az erődánc közelében fekszik. A hátsó fal előtt álló három ol-tárt a helyőrség lovagrendi páncslovakai állították.

szont egyértelmű, hogy Juppiter Dolichenus hódolójának tábora jóval meghaladta a Commagene-ből toborzott katonák körét.

Számos keleti kultusz egy sor beavatási ceremóniával járt, és esküvel kötelezte a híveket arra, hogy az istentisztelet titkait senkinek sem adhatják tovább. E misztériumvallások közül – ilyen volt például Ízisz és Szarapisz egyiptomi kultusza, amely birodalomszerte rengeteg hívet szerzett magának – a katonaság köreiben a Mithras-kultusz örvendett a legnagyobb népszerűségnek. A többi ilyen jellegű valláshoz hasonlóan a Mithras-kultusz is erőteljesebb ígéretet hordozott a halál utáni életre vonat-

kozóan a hagyományos vallásoknál, és nagyon személyes kapcsolatra buzdított az istennel. Noha, akárcsak az egyéb misztériumvallások esetében, a hívek kötelező titoktartása nagyon megnehezíti a kultusz teológiai rendszerének rekonstruálását, számos tudós mégis megpróbálkozott vele. Mithras perzsa napisten volt, akit általában csúcsos frig sapkában ábrázoltak. Az isten egy teremtestörténetnek tűnő esemény során néhány teremtmény segítségével – akiről később a különböző beavatottsági szinteken álló hívek csoportjai a nevüket kapták – megölt egy bikát. A Mithras-templomok, melyek közül számosat találunk a római erődítmények mellett, gyen-

gén megvilágított, barlangot utánzó építmények voltak. A katonáknak nyilván vonzerőt jelentett az is, hogy az erő, a bátorság és a kitartás egyaránt fontos elemei voltak a rítusnak. A fennmaradt oltárok nagy részét tiszték állították, főként auxiliáris lovascsapatok parancsnokai, és igen valószínűnek látszik, hogy a Mithras-vallás elsősorban a magas rangú tiszték körében terjedt el. A kultusz, vallási jelentőségén kívül, lehetőséget adott nekik olyan barátságok és kapcsolatok kialakítására, melyek később segíthették előmenetelüket.

Valahogy így nézhetett ki egy Mithraeum barlangszerű belseje. Mithras tisztelete misztériumvallás volt, melynek hívei esküvel fogadták, hogy sosem fedik fel a kultusz vallási gyakorlatát, ezért a Mithras-vallás tanairól és szertartásairól csak nagyon vázlatos elképzeléseink vannak.

A szolgálat vége

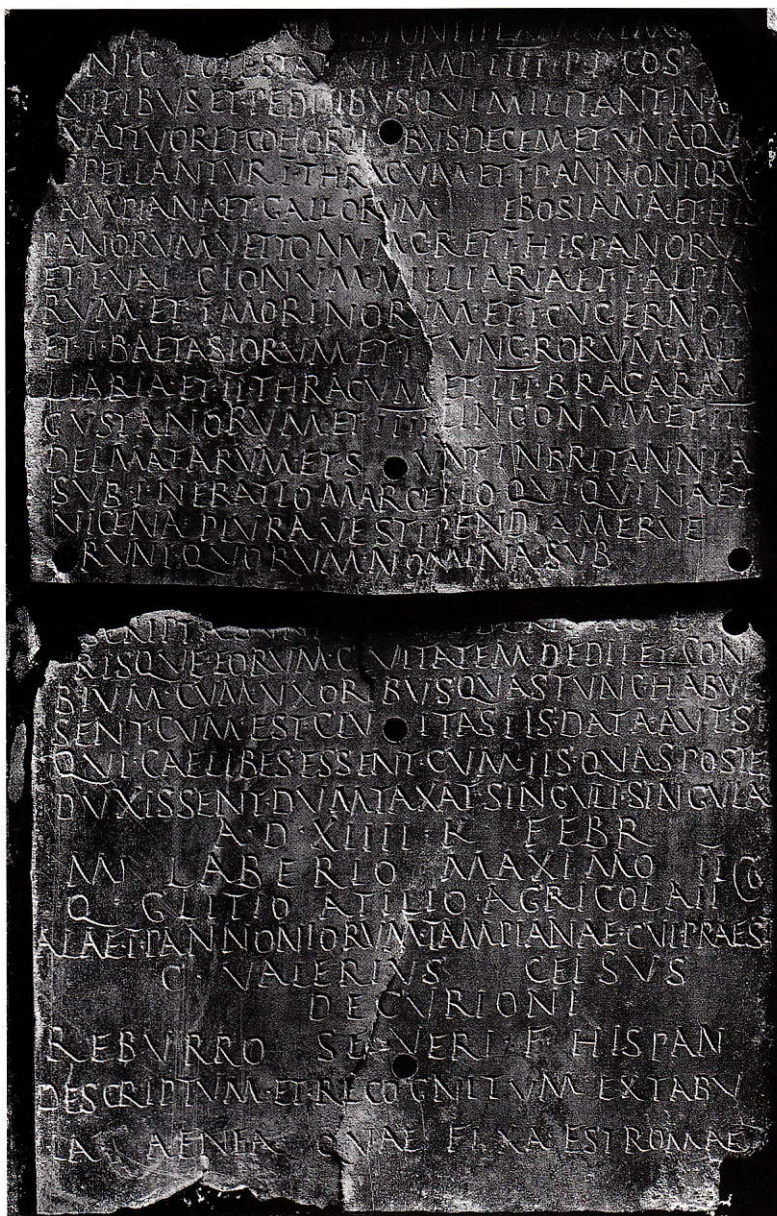
Leszereléskor az auxiliáris katonák római polgárjogot kaptak. Ennek igazolására szolgált a diploma, vagyis a Rómában hivatalosan bejegyzett írat bronzba vésett változata. Ezt a diplomát egy hispániai lovas katoná számára állították ki.

A római hadseregben a leszerelésnek három változatát ismerték. Aki sebesülés vagy betegség révén szolgálatra alkalmatlanná vált, leszerelték (*missio causaria*). Az ilyesmit egyáltalán nem vették félvállról, a katonát csak azt követően bocsátották el, hogy egy mindenre kiterjedő, alapos orvosi vizsgálat kimondta: minden valószínűség szerint már soha nem épül fel annyira, hogy a jövőben

alkalmas legyen újra szolgálatba állni. Akik súlyos bűnt követtek el, idő előtt dicstelenül kellett leszereljenek (*missio ignominiosa*). Az ilyen egykori katonáknak megtiltották, hogy Rómában telepedjenek le, vagy bárhol, bármilyen szintű állami tisztséget töltsenek be, sőt egyes időszakokban talán még meg is bélyegezték őket, vagy rájuk tetoválták a dicstelenség jelét. Ezenkívül megvontak tőlük minden olyan jogot és kiváltságot, amiben a becsülettel leszerelték (*honesta missio*) szolgálatuk végeztével részesültek. Az egészségügyi okokból leszerelt katonákat a legtöbb szempontból a becsülettel leszereltékkel azonos módon kezelték, bár juttatásokat általában csak szolgálatuk időtartamának arányában kaptak.

A katoná pályáját dokumentáló hivatalos iratanyag végén szükségképpen bejegyezték azt is, hogy a leszerelő mikor tért vissza a civil életbe. Amikor a katonát kivonták az egység létszámából, az irattárban a leszerelés módját beírták a neve mellé. Emellett valószínűleg hivatalos írást is kapott a leszerelésről, mint amilyen az az Egyiptomban talált, 122. január 4-re keltezett dokumentum is, amely igazolja, hogy az Ala Vocontiorum Gavianus vezette *turmájában* szolgáló Lucius Valerius Noster leszerelt a lovasságtól. Olyan esetekről is tudunk, amikor egy időben leszerelő katonák csoportja emlékművet állított a neves esemény tiszteletére. Az ezeken található feliratok 100–370 katoná nevé sorolják fel, és ez alapján készülték is különböző számítások arra vonatkozóan, hogy a legionáriusok hány százaléka élte meg a leszerelését. Sajnos a fennmaradt bizonyítékok száma roppant csekély, és egyébként is annyi tényező befolyásolhatta, hogy egy adott évben hányan távozhattak a seregből, hogy könnyelműség volna elhamarkodottan általános következtetéseket levonni. A praetorianus gárda tagjai, valamint a segédcsoportoknál szolgáló katonák leszereléskor bronzdiplomát kaptak, melyen részletesen feltüntették veteráni jogállásukat. A legionáriusok ugyan nem kaptak hasonló táblácskát, de annak érdekében, hogy megkapják a nekik járó státust és jogokat, minden leszerelő számára fontos volt, hogy megfelelő igazolással rendelkezzen arról, hogy hol szolgált és hogyan szerelt le. A judaeai Caesareában találtak egy 150-ből származó petíciót, melyet 22 egyiptomi veterán nyújtott be a hatóságokhoz. Ezek a katonák eredetileg a flottánál szolgáltak, de valamikor – talán a második zsidó felkelés idején, amikor a Legio X Fretensisnek erősítésre volt szüksége – átvételezték őket hadsereg állományába. Mivel a legionáriusok jóval magasabb státusban álltak a tengerészeknél, a katonák folyamodványukban elismervényt kértek – és kaptak is – arról, hogy a hadsereg rangidős fegyvernemében szolgáltak.

Egyes időszakokban a leszerelt katonákat, főként a legionáriusokat, egy tömegben telepítették le a katonai igazgatás alatt álló provinciák valamelyikében. Augustus a Res Gestae-ban (Augustus mauzóleuma előtt felállított, hosszú feliratot tartalmazó tábla, amely a *princeps* nagy jelentőségű cselekedeteit sorolja fel) azt állítja, hogy mintegy 300 ezer veteránt telepített le a kolóniákban vagy a katonák saját szülőföldjén. Az ilyen nagyarányú letelepítési programokra azért is szükség volt, hogy biztosítani tudják a polgárháborúk alatt felduzzasztott hadseregből

leszerelő, nagyszámú katona újbóli beilleszkedését a civil életbe, nehogy a későbbiekben megzavarják Augustus rendszerének stabilitását. A kolóniákon fennmaradt korlátozott mennyiségű régészeti emlékből arra következtethetünk, hogy a veteránok a római városokra is jellemző, számos lakásra osztott kis háztömbökben (*insulae*) laktak. Minden lakást egy veterán és a családja foglalt el. Sok esetben a telepések városok helyett vidéki kisbirtokokon laktak. A frissen meghódított területeken a veteránokból álló kolóniák stratégiai célokat is szolgáltak. Claudius uralkodása alatt, Britannia meghódításának kezdeti szakaszában Camulodunum törzsi főváros elfoglalása a hadsereg egyik legfontosabb célkitűzései közé tartozott. Miután ez sikerült, a térség feletti ellenőrzés biztosítására légióserőd épült a város közelében. Amikor azonban a 40-es évek végén Legio XX-at kivonták a térségből, és nyugatra vezényelték a harcoló alakulatokhoz, az erőd helyén veteránkolóniát létesítettek. A régészek arra utalóan is találtak nyomokat, hogy a barakkblokkokat lakóházakká alakították a veteránok számára. Valami hasonló történetet Gloucesterben is, ahol szintén a légióbázis helyén hoztak létre kolóniát, bár ez esetben az erőd és a telep kronológiai kapcsolata nem világos. A földmérők a *centuriacio* hagyományos módszerét alkalmazva nagy, négyszögletes parcellákat jelöltek ki a veteránok számára. Akik 14-ben, a pannoni légiókban felládaztak, többek között azt sérelmezték, hogy amikor végre leszerelték őket, termőföld gyanánt mocsarakat vagy kopár sziklás hegyvidéket utaltak ki nekik. A rómaiak sok esetben közvetlenül a leigázott népektől vették el a földet, és nem feltétlenül mindig a mezőgazdasági hasznosíthatóság volt az elsődleges szempont. A legyőzött és földjüktől megfosztott népek magától értetődően nehezteltek a letelepített római veteránokra. A Boudicca vezette brit törzsi felkelés idején a lázadó *trinovantesek* legelső célpontja a városuk helyén frissen alapított Camulodunum veteránkolóniája volt, melyet porig égettek, lakosait pedig felkoncolták.

A 25 évnyi katonai szolgálat a legtöbb katona számára legalább az élete felét jelentette, de még a praetorianusok 16 éves szolgálai ideje is tetemes részt vett el az életükből. Ennyi év a hadsereg pontosan meghatározott hierarchikus szervezetében, ahol még a leghétköznapibb feladatokat is szigorú rendszerben, parancsra végezték, minden bizonnyal mély nyomott hagyott a katonákban. A veteránok például még évtizedekkel leszerelésük után is régi egységük tagjaként definiálták önmagukat. Sokan közülük a támaszpontjuk melletti *vicus*ban folytatták életüket. A provinciában maradás mellett szólt az is, hogy jó páran helyi nőket vettek feleségül. Gyakran előfordult, hogy fiaik is beléptek a hadseregbe, lányaik pedig aktív katonákhoz vagy veteránokhoz mentek feleségül. Tudunk azonban olyan esetekről, amikor a leszerelők visszatértek szülőföldjükre. Ez a tendencia különösen Egyiptomban figyelhető meg jól, mivel több faluból is számos korabeli levél és hivatalos feljegyzés maradt ránk. Legvalószínűbb természetesen azoknak a visszaköltözése volt, akik szolgálati idejük alatt rendszeresen tartották a kapcsolatot a családjukkal. A hadsereg veteránjai bizonyos előjogokkal is rendelkeztek, például mentességet élveztek egyes bünteté-

si formák alól, illetve saját közösségük csak korlátozottan kötelezhette őket közmunkák végzésére. Emellett római polgárok is voltak. Bizonyos mértékig kiváltságos al csoportot képeztek a szélesebb népesség körében, jóllehet egy adott közösségen belül a legtöbb esetben nem ők voltak az egyedüli kiváltságos réteg. A római világ társadalmi jóval összetettebb és sokrétebb volt annál, mint ahogy azt sok modern kutató láttatni szeretné.

A segédc csapatok veteránjai

Az eddig elmondottak nagy része a segédc csapatoktól leszerelő veteránokra ugyanúgy vonatkozik, mint a legionáriusokra. Az előbbieket általában a birodalom kevésbé urbanizált, fejletlen területeiről érkeztek a segédc csapatokhoz – néha még a hivatalosan római igazgatás alatt álló provinciák határain túlról is –, szolgálatuk jutalmaként pedig polgárjogot nyertek. A szolgálat a római hadseregben mindenképpen drámai változást jelenthetett korábbi életükhöz képest, és sok tudós felteszi a kérdést, hogy vajon ezek az emberek az újfajta tapasztalatok hatására milyen szinten „romanizálódtak”. Amikor szolgálatuk végétével visszatértek a szülőföldjükre – márpedig feltehetően a legtöbben így tettek –, már római polgárokként érkeztek haza, ami minden bizonnyal ritka jelenség volt saját népük körében. Ilyen szempontból nézve tehát a segédc csapatokba való toborzást akár úgy is tekinthetjük, mint egyfajta módszert a római kultúra és eszméiválg

Az Ala Sulpicia civium Romanorumban szolgált Longinus síremlékén a katona római stílusban, heverőre dőlve étkezik. Az alsó jelenetben a lóva mögött gyalogol, s közben két lándzsát tart a kezében. Longinus sisakján a lovassági sisakokra jellemzően mintha stilizált hajfürtök lennének. A nyereg és a lószerszám egyaránt nagyon tisztán kivehető.

(Balra) Lucius Valerius Verecundus síremléke. A férfi négy éve szolgált a flotta első cohorsánál, amikor 25 éves korában meghalt. Még az ilyen viszonylag egyszerű sírkövek is sok pénzbe kerültek.

(Jobbra) Daciából származó emlékmű a 3. századból. A nyugállományú katonát lakoma közben, heverőre támaszkodva ábrázolták. A maga köré terített ruhadarabon látható foltozások talán állatbőrre utalnak.

provinciákbeli terjesztésére, amely arra szolgált, hogy segítségével megszilárdítsák Róma hatalmát. Lehetséges, hogy tudatosan vagy tudat alatt ilyen szerepet is betöltött – habár a rendelkezésünkre álló bizonyítékok aligha elegendőek ahhoz, hogy határozott következtetést vonhassunk le –, mégsem volna bölcs dolog ezt nevezni az *auxilia* felállítása mögött rejlő elsődleges indoknak. A segédcapatokat azért hozták létre, mert a hadseregnek emberekre volt szüksége, akikből a légiók mellett ütőképes alakulatokat állíthat ki. Egy valamiről a rómaiak kétségtelenül meg voltak győződve: hitték, hogy aki a segédcapatoknál szolgált, az megváltozik, méghozzá úgy, hogy kitanulja a római harcművészetet. A Rómában általánosan elterjedt, öntelt felfogás szerint legveszélyesebb ellenfeleik egykor mind az ő hadseregük sorában szolgáltak. Germaniában Arminius és Gannascus, Észak-Afrikában Tacfarinas és Jugurtha, sőt az egyik forrás szerint még a rabszolgavezér Spartacus is az *auxilia* soraiban sajátította el tudományát.

Halál és temetés

A temetést a római világban rendkívül fontos szertartásnak tartották. A katona béréből rendszeresen levontak egy összeget, amely a centuria által fenntartott temetkezési önszegélyező egyesület pénztárába vándorolt. Ha a katona szolgálati ideje alatt meghalt, ez az összeg elegendő volt egy egyszerű szertartás költségeinek fedezésére. Nagyobb csaták után, amikor sok holttesttől kellett megszabadulni, általában tömegesen égették el a halottakat, békeidőben azonban ünnepélyesebb szertartásokra került sor. Mivel a rómaiak, sok ókori néphez hasonlóan, ragaszkodtak hozzá, hogy a temetés a település határain kívül történjen, a halotti menet a pamlagra fektetett holttesttel a táboron vagy erődön kívülre vonult. Miután kiértek a kapukon, a holttestet a pamlaggal együtt a halotti máglyára

fektették, általában az erődhez vezető főút mentén. Az elégetett holttestből és máglyából származó hamvakat egy urnába gyűjtötték – ez olykor márványból vagy fémből is készülhetett, de leggyakrabban üveg vagy cserép volt az anyaga –, majd eltemették. A sír körül a gyászolók halotti tort ültek.

Az imént leírt szertartásfajta gyakori volt a principátus korában, ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk róla, hogy a hadsereg soraiban szolgálók mellett, hogy különböző kultúrákból származtak, rengeteg különféle vallásnak is hódoltak, és mindez a temetkezési szokásaik változatosságában is megmutatkozott. Egyiptomban például a balzsamozás hagyománya élt tovább, a késő ókorban pedig az elégetéssel szemben egyre nagyobb teret nyert az elföldelés. A gyászolók a halott bajtársai, majd később – ahogy egyre inkább terjedt a nem hivata-

los nőülés – a családtagjai közül kerültek ki. Nem valószínű, hogy a temetkezési egylet a legegységben kívül mást is terített volna, sok katona azonban még életében pénzt tett félre saját, kőből készült, igen költséges emlékművének felállítására. Számos ilyen síremléken olvasható, hogy az örökösök emelték, a halott kívánságának eleget téve. Némelyiken csupán az elhunyt korát, rangját, egységét és szolgálati idejét feltüntető egyszerű felirat áll – ezeket az adatokat még a régen leszerelt veteránok is gyakran fontosnak tartották megemlíteni. A leg részletesebben kidolgozott sírköveken magát a katonát is ábrázolták. Érdekes különbség fedezhető fel a legionáriusok és a segédszolgák katonái, különösen a lovasságnál szolgálók faragott képei. Míg az előbbieknél sírköveiken csupán minimális fegyverzet és felszerelésben jelennek meg, utóbbiak teljes harci pompában és pózban mutat-

koznak. A jellegzetes lovassági síremlékeken az elhunyt ágaskodó lovon, fegyvereit lóbálva ábrázolják, miközben lova patái alatt egy-két félmeztelen barbár görnyed. Egyes domborműveken még a katona szolgálja vagy rab-szolgája is feltűnik.

Bizonyos dolgokat csak nagyon ritkán vésték fel a sírkövekre. A halál okát, legyen az harctéri sebesülés vagy betegség, általában nem említették, ezért is számít különösen értékesnek az olyan sírkő, melyen erről is írnak. Marcus Caelius Rufus rangidős centurio Varus hadseregével a teutoburgi erdőbeli csatában veszett oda. Pompás emlékművét testvére emelte, aki a kőbe azt is belevésztette: „ha a csontjait valaha is megtalálják, ide temessék őket”. Aulus Sentiust, a Legio XI veteránját szintén az 1. században, de valamivel később ölték meg a varvarinusok területén, Dalmatiában, bár az nem derül ki egyértelműen, hogy halála időpontjában leszerelt veterán volt-e, vagy olyan, aki utolsó öt évét tölti a hadsereggel. Lucius Flaminus a Legio II Augusta egyik *optio*-ja Észak-Afrikában harc közben esett el. Egy csupán töredékesen fennmaradt sírkő Chesterből egy előléptetés előtt álló *optior*ról (*optio ad spem ordinis*) emlékezik meg, aki egy hajótörés során vesztette életét. Érdekes annak a katonának az esete is, melyre egy másik, Britanniában talált sírkő utal. Őt ellenség ölte meg a táborban, ami jelentheti azt, hogy a táborért rajtaütés során halt meg, de azt is, hogy az egyik társa gyilkolta meg. Sajnos a halál okára vonatkozó utalások annyira ritkák, hogy lehetetlen kiszámolni, mennyi esélye volt annak, hogy szolgálata alatt valaki harc közben, betegségben vagy balesetben hunyjon el. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy hasonlóan a későbbi korok hadseregeihez (egészen a 20. század elejéig), egyes nagyobb katonai vereségektől eltekintve, a rómaiaknál is az utóbbi két ok játszott közre a leggyakrabban a halálesetekben.

A katonák sírkövére csak ritkán vésték fel a halál okát. Ezen a Chesterből származó síremléken azonban azt olvashatjuk, hogy az optio, akinek állították, hajótörés alkalmával vesztette életét. Igéretes pályafutást tört derekba e szomorú esemény, hiszen a férfi éppen egy megüresedett centurioi poszt betöltésére pályázott (optio ad spem ordinis). A sírkő fennmaradt részén az elhunyt nevét nem találjuk, azt azonban megtudhatjuk, hogy Lucilius Ingenius centuriájában szolgált.

Felszerelés

Sok katona síremlékéhez hasonlóan a képen látható Marcus Julius Sabinianust is gyakori öltözékben, sisak és mellvért nélkül ábrázolják, pajzsot és fegyvert azonban visel. A férfi az itáliai flottánál szolgált Misenumban.

Ruházat

A *tunica*: A görög-római világban a férfiak legfőbb ruhadarabja a rövid ujjú, térdig érő *tunica* volt, a nadrágot barbár viseletnek tartották. A milícia-hadseregben a katonák fegyverzetükön kívül a ruházatukról is maguk gondoskodtak, ezért nehezen elképzelhető, hogy a korabeli légiók túlzottan nagy uniformitást mutattak volna akár öltözködés, akár felszerelés terén. Ahogy a hadsereg fokozatosan hivatásos, állandó haderővé alakult, az állam elkezdett ruházatot, páncélt és fegyvereket kiutalni a katonák számára. A principátus korára már rendszeressé vált, hogy a katonák béréből tételesen levonták felszerelésük árát. Egyiptomban fennmaradt egy dokumentum, melyben a hadsereg nagy mennyiségű ruhát rendel meg civil beszállítóktól, és egyben előírja, hogy a ruhának szabásukat és minőségüket illetően is szabvány szerint kell elkészülniük. A római katonák általános viselete egészen a 3. század elejéig a civilek által hordott *tunica* egyik változata volt.

A katonai *tunica* valamivel hosszabb volt polgári változatánál, gyakran leért volna egészen a lábikra közepéig, ám mivel rendszerint derékban övvel összefogták, térd fölött végződött. Egy időben, úgy tűnik, divatba jött összefogva hordani a *tunica* két szélét, melytől a ruha alsó szegélye íves formát kapott. A *tunica* szabása igen egyszerű volt: két azonos méretű gyapjú- vagy lenvászongyűzetet az oldalnak és a vállaknál összevarrtak, nyílást hagyva a nyaknak és a karoknak. Egyes *tunicáknak* ujjuk is volt, általában rövid, bár némely lovas katona ábrázolása arra enged következtetni, hogy talán hosszú ujjú *tunicát* hordtak. A gyalogság által viselt *tunicák* közül legalábbis néhányat úgy is lehetett hordani, hogy a jobb váll és kar szabad maradjon, ami különösen nehéz fizikai munka végzésekor jelentett előnyt. Az ilyen típusú *tunicákat* nyaktól a hát közepé felé nyílóan felvágták. A nyílást általában bőrszíjjal megerősített csomó, néha brosstű tartotta össze, melyet csak akkor kapcsolt ki a katona, ha szabaddá akarta tenni a jobb kezét. Mai római hagyományörzők elmondása szerint a páncél alatt ez a csomó igen kellemetlen viselet. Elképzelhető tehát – bár bizonyítékaink igen korlátozottak –, hogy a katonák többfajta *tunicával* is rendelkeztek, melyeket attól függően váltogattak, hogy milyen tevékenységet végeztek.

Köpeny és körgallér: Az átlagkatona két köpenytípust hordott. Az egyik a sűrű gyapjúfonalból készült, közönséges, máskor díszesebb szegéllyel ellátott, négyzet alakú *sagum* volt. Az anyag két oldalát a jobb váll felett brosstű fogta össze oly módon, hogy szabadon hagyta viselője jobb oldalát és kardforgató karját. A másik köpenyfajtát *paenulának* hívták, és a ponchóhoz hasonlóan viselték. Alakja valószínűleg ovális lehetett, a közepén nyílást hagytak a fejnek, s néha csuklyát is varrtak hozzá. A *paenula* elejét egy sor gomb vagy kapocs tartotta össze, tehát részben megoldva is lehetett hordani. A nya-

Traianus oszlopának ezen a részletén a hadjáraton lévő császár és főtisztjei díszes mellvértjük felett köpenyt viselnek. Ezt az egyszerű, négyszögletű, a vállnál díszítéssel összefogott szövetdarabot nevezték *sagumnak*. A *sagumot* többféle módon is lehetett hordani.

ki nyílás általában meglehetősen bő volt, ezért hideg vagy nedves időben sál viselését tette szükségessé. A magas rangú tiszteket, köztük magát Traianus császárt is, egyes ábrázolásokon a *sagum* egyik változatában jelenítik meg, bár több mint valószínű, hogy ezek a ruhadarabok sokkal jobb minőségű anyagból készültek, mint a közkatonák *sagumai*. Más alkalmakkor a tiszteket a hivatalosabb *paludamentum* viselése közben látjuk, melyet a civilek tógájához hasonlóan a bal kar felett átvette hordtak.

Öv: A katonai *tunica* megfelelő viseléséhez övre volt szükség, olyannyira, hogy Augustusról az járta, hogy egyes centuriókat jelképesen azzal büntetett, hogy övük nélkül kellett vigyázban állniuk a sátra előtt. A katona öve, melyen kardja és – legalábbis egyes korszakokban – töre is függött, fontos szimbóluma volt foglalkozásának is. Még ha valaki sisak vagy páncél nélkül is mutatkozott, övvel összefogott tunicájáról mindenki tudta, hogy katonaemberről van szó. Ennek megfelelően a mindennapi használatra szolgáló bőroveket is díszes csatok ékesítették. Az 1. század elején legalább kétfajta övet hordtak: egyet a kardnak, melynek hüvelyét kötéllal erősítették a négy hüvelytartó gyűrűhöz, és egy másikat a törnek, melynek hüvelye kapoccsal csatlakozott az övlemezek egyikén lévő markolatsíjhoz. A két övet egymáson keresztbe vetve viselték, valahogy úgy, ahogy a westernfilmekben a dupla pisztolytáskát hordó párbajhősök. Az 1. század végére változott a divat, és ettől fogva a kardot és a tört egyaránt inkább egyetlen vastagabb övre fűzték fel. Ennek ellenére egyesek to-

vábbra is egyszerre több övet hordtak, Traianus oszlopán az egyik katonán például négyet is megfigyelhetünk.

Az 1. és 2. században a katona övéhez gyakran díszkötény is tartozott, amely egytől kezdve akár kilenc csíkból is állhatott, rendszerint szegekkel volt kiverve, végeit pedig fémdíszekkel látták el. A leggyakrabban négytől hatig terjedt a csíkok száma. A csíkoknak talán lehetett valami védelmi funkciójuk is, bár az ágyéknak csupán jelképes oltalmat nyújthattak. Római hagyományörzők elmondták, hogy a szabadon himbálódzó csíkok futás közben kifejezetten akadályozták őket. A kötény bizonyára még dekoratívabbá tette a katona övét, csilingelésével pedig növelte a viselője által keltett hatást.

Bakancs: A kötény fémdíszének csilingelése és a páncélzat által keltett zaj mellett a katonai bakancs (*caliga*) szegekkel kiveret talpa is jellegzetes hangot adott. Josephus Flavius leírása szerint 70-ben, Jeruzsálem ostromakor egy Julianus nevű centurio a jeruzsálemi templomudvaron keresztül kergette az ellenséget, amikor fémszegekkel kiveret bakancstalpa megcsúszott az utca kövén, ő elesett, ellenfelei pedig bekerítették és végeztek vele. Az ilyen baleseteknek valóban fennállt a veszélye, mégis a legtöbb esetben, kevésbé csúszós talajon, a szegek jó tapadást biztosítottak a lábbelinek. A szegek idővel jellemzően tönkrementek és cserére szorultak. Az itáliai flotta tengerészei egy alkalommal kérvényt nyújtottak be Vespasianushoz, hogy növelje bakancspénzüket (*calciarium*), mivel

Publius Flavoleius Cordus, a Legio XIV Gemina katonájának sírköve az 1. század elejéről. Más emlékművekhez hasonlóan az elhunyt itt is mindössze tunicát visel. Jobb oldalán a kardját látjuk, balján a törét, jobb kezében pilumot tart, a hátáról pedig ovális pajzs lóg. Bal kezével iratkeercset fog, ami talán irodai beosztására utal. Cordus 23 évet szolgált, és már közel állt a leszereléshez, amikor 43 éves korában meghalt.

rendszeres és hosszú meneteléseik során Puteoliból és Ostiából Rómába, bakancsuk nagyobb igénybevételnek volt kitéve. Vespasianus válaszában megparancsolta, hogy ezentúl mezítláb tegyék meg az utat, és ez a gyakorlat, úgy tűnik, legalább a század végéig fenn is maradt.

Noha a *caliga* első látásra inkább szandálra hasonlított, kialakítása jóval erősebb volt annál. Három részből – talp, betét és felsőrész – állt, a szíjjakkal pedig a szoroságon lehetett állítani. Látszólag semmilyen védelemmel nem látták el az időjárás viszontagságai ellen, viszont rendszerint harisnyával hordták. Egy praetorianus gárdistákat ábrázoló emlékművön a katonákat a lábujjknál és a saroknál nyitott, szemlére használatos harisnyában láthatjuk. A 2. században egyre elterjedtebbé váltak a zártabb felsőrésszel ellátott lábbelik, s nem elképzelhetetlen, hogy teljesen fel is váltották a *caligát*. Ugyanakkor a legtöbb – ha nem mindegyik – katonai lábbeli talpát továbbra is bakancsszegekkel látták el.

Egyéb ruházat: A vindolandai levelek egyik leghíresebbikében olvashatjuk, hogy az egyik katonának küldtek „néhány pár harisnyát (*udones*) Sattuából, két pár szandált/papucsot (*soleae*) és két pár alsónadrágot (*subligares*)...” Íme egyike a számos bizonyítéknak, amelynek segítségével lassan oszladozni látszik az a makacs tévhit, miszerint a római katonák mediterrán éghajlatra tervezett öltözetben jártak Észak-Britanniában. A katonák mindig igyekeztek alkalmazkodni a helyi időjáráshoz, bármennyire mostoha is volt az. A *tunica* alatt térdnadrágot vagy – főként a lovasságnál – hosszúnadrágot viseltek, ahogy elterjedt volt a harisnya, és talán a különféle lábszárvédők használata is.

Későbbi változások: A 3. században a polgári és katonai divatban is újabb változások jelentek meg. Ettől az időszaktól kezdve már a hosszú ujjú *tunica* számított általános viseletnek. A falfestmények és mozaikábrázolások szerint a *tunicákat* különféle színű szegéllyel látták el, díszítésként pedig kör vagy rombusz alakú foltokat varrtak rá. Az ujjak csuklótájékán általában nagyon szorosak voltak. Dura-europusi példákon megfigyelhetjük, hogy ezeket a gypjúruhákat egy darabban szőtték, és a nyaknál, valamint olykor a comboknál is felhasználták. Nagy részben ez a divat maradt fenn egészen a Nyugatrómai Birodalom bukásáig, Keleten pedig még tovább.

A színek problémája

Az olyan anyagok, mint a gypjú, len vagy bőr csak különleges körülmények között maradnak fenn a régészet számára. A katonák öltözetére vonatkozó ismereteink döntő részét a Traianus oszlopához hasonló emlékművekről, illetve a katonák által állíttatott síremlékek ábrázolásairól szerezzük. Ezeket a domborműveket eredetileg élénk színek borították, és színeket használtak a kőfaragással nehezen megjeleníthető részletek – például páncéling vagy harisnya – ábrázolására is, ám ezek az anyagok sajnos nem állták ki az idő próbáját. Némely ásatás során előkerülnek színes mozaikok vagy falfestmények, de nagyon ritka, hogy ezek közül valamelyik is katonákat ábrázolna hétköznapi egyenruhában. Irodalmi forrásaink sem beszélnek részletekben a ruházatról vagy a felszerelésről, és még azon ritka alkalmakkor is, amikor színekről olvashatunk, nehéz az árnyalatokat

ség által leadott rendelés fehér *tunicákra*, és a falfestményeken és mozaikokon is leggyakrabban fehér *tunicában* láthatjuk a katonákat. A polgárok közt leginkább elterjedt ruhadarab valószínűleg szintén a festetlen *tunica* volt, melynek színe a fehértől a szürkén át a világosbarnáig terjedt. Nagyon is elképzelhető, hogy a katonák a szegényebb polgároknál világosabb, fehér árnyalatú *tunicát* hordtak. Tacitus leírást közöl egy hadseregéről, amely a Nero halálát követő polgárháború alatt diadalmenetben Rómába vonult. Beszámolójában a tábori praefectusok, tribunusok és rangidős centuriók világítóan fehér uniformisáról beszél, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb rangú tisztek világosabb színű, jobb minőségű anyagból készült *tunicát* hordtak, mint a közkatonák. Hasonló rendszer lehetett ez a 19. századi brit hadseregéhez, ahol a közlegények vörös zubbonyra fakóbb hatást keltett a tiszthelyettesekénél, ezeké viszont a tisztek kabátjánál volt fénytelenebb árnyalatú és eltérő szabású. Egy másik feltételezés szerint a centuriókat egyebek közt vörös *tunicájuk* különböztette meg a fehér *tunicát* hordó alárendeltjeiktől. Ez sem elképzelhetetlen, bár ellentmond Tacitus állításainak.

A köpenyeket a festményeken általában fakó, sárgásbarna színben ábrázolták. Tekintve, hogy ezek elsődlegesen az eső és szél ellen védő, gyakorlati célokat szolgáló ruhadarabok voltak, kevésbé feltűnő színük talán nem meglepő. Mindazonáltal Egyiptomban találtak számos temetkezést ábrázoló falfestményt, valószínűleg a 2. századból, melyek kardövet viselő szakállas férfiakat ábrázolnak, akik vagy veteránok, vagy – a temetés minőségéből ítélve – akár egykori tisztek is lehettek. Mindannyian fehér *tunicát* viselnek, köpenyeik azonban a sötétéktől a mély olajzöldig több színben játszanak. Elképzelhető tehát, hogy a különféle rangokhoz különböző árnyalatú köpeny tartozott, és a sárgásbarna szín látszólagos uniformitása félrevezető. Ismert az is, hogy a római hadvezéreket vörös köpeny használata illette meg, Crassus pedig kisebbfajta felzúdulást okozott a Kr. e. 1. században, amikor megjelent baljóslatúnak tartott fekete köpenyében.

A legionáriusok sisakja

A római sisakok vizsgálatában gyakorta hátráltató tényező, hogy túlzott hangsúlyt kapnak a különböző függelékek, melyek sokkal inkább díszítő jellegűek, és sem a sisak konstrukciójához, sem előállítási módszeréhez vagy rendeltetéséhez nincs sok közük. A legtöbb brit tudós Russell Robinson típus és forma szerinti osztályozását követi, szemben a kontinensen dolgozó kutatókkal, akik ettől teljesen eltérő módon a leletek felbukkanási helyszínei alapján kategorizálnak. Ez az oka, hogy ugyanaz a sisak Robinson rendszere szerint A típusú császárkori gall, míg az európai besorolás alapján Weisenau/Nijmegen típus. Ugyanakkor a gyalogsági sisakok fejlődéstörténetét illetően a legtöbb tekintetben széles körű az egyetértés a két iskola követői között.

A köztársaság fennállásának utolsó évszázadában használt sisakok mindegyike eredetileg gall minta alapján készült. Kezdetben a legelterjedtebb a Montefortino

Optio síremléke Chesterből, melyen az altiszt paenula nevű köpenyt visel, kezében pedig a hivatalával járó botját (hastile) tartja. A festés modern kori, de az eredetén is találtak festéknyomokat, és valószínű, hogy a legtöbb sírkövet eredetileg színesre festették. A szöveg így szól: „Az elhunyt szellemének: az Emerita Augustából [mai Merida Spanyolországban] származó Caecilius Avitusnak, a Legio XX Valeria Victrix optiójának, (aki) 15 éves szolgálata után, 34 éves korában meghalt; az örököse állította ezt.” A legtöbb katonai sírkő felirata rop-pant szabványszerű.

pontosan megkülönböztetni. Ebből következik, hogy míg a római katonák külső megjelenését viszonylagos biztonsággal vagyunk képesek rekonstruálni, amikor a színek alapvető kérdésével találjuk szembe magunkat, már korántsem lehetünk annyira magabiztosak. A katonai jelenetek akár képzőművészek, akár hagyományörző csoportok általi ábrázolásába elkerülhetetlenül egy jó adag találgatás is vegyül.

Gyakran feltételezik, hogy minden katona egyforma színű *tunicában* járt. Ami azt illeti, erre semmilyen konkrét bizonyíték nincs, és az is elképzelhető, hogy a különböző öltözetekhez különböző színű és szabású *tunicát* viseltek. Ugyanennyire lehetséges – bár erre sincs tényleges bizonyítékunk –, hogy egyes időszakokban bizonyos egységek egyfajta jellegzetes, másoktól különböző *tunicában* jártak, vagy azért, mert ezt választották, vagy mert a helyi viszonyok közepette ez volt elérhető. Van némi bizonyíték arra, hogy a katonák viseltek fehér, illetve piszkosfehér színű *tunicát*, és egy kevés arra is, hogy vöröset is hordtak. Egy Egyiptomból származó papiruszon fennmaradt egy katonai egy-

típus volt, melyet már a Kr. e. 3. századtól használtak. Idővel ennek a típusú sisaknak a nyakvédője egyre szélesebb lett. Ehhez külalakra nagyon hasonlított, és a Kr. e. 1. század végére népszerűségben meg is előzte a Coolus típusú sisak. A legtöbb – bár semmiképpen sem mindegyik – Coolus sisak tetején sisakforgó gomb vagy tüske meredezett felfelé. Szélesebb nyakvédőjük volt, mint a Montefortino sisakoknak, a Kr. e. 1. század közepétől pedig már felfedezhetők rajtuk a homlokrész közepé

pe tájékán elhelyezkedő, ellenzörszerű megerősítő vasalások. Ekkorra már mindkét említett sisakfajta szélesebb arcvédő lemezekkel is kiegészült, melyek használatát a rómaiak valószínűleg a gall vassisakokról – amilyen például az Agen típusú – vették át és fejlesztették tovább.

Úgy a Montefortino, mint a Coolus, illetve a későbbi császárkori sisakok esetében is a sisak öblét és a nyakvédőt egyetlen darab fémből készítették. Alapvetően

Katonák az 1. századból

Az alábbi jelenet a Legio XIV Gemina két katonáját ábrázolja a Boudicca vezette, 60-ban kitört törzsi lázadás leverésének idején Britanniában. A légio kitüntette magát Róma végső győzelmének kivívásában, amiért az elragadtatott Nerótól megkapta a Martia Victrix titulust. Mindkét legionárius szelvényekből álló lemezpáncélt (*lorica segmentata*) és császárkori gall típusú sisakot visel. Az aktív szolgálat kö

rülményeinek hatására ezek a katonák külső megjelenésükre feltehetően némileg különböztek a római katonák klasszikus ábrázolásain megszokottól. Egyenruhájukat az északeurópai időjáráshoz igazították, *tunicájuk* enyhén szakadozott és foltozott. A képen látható részletek némelyike csak feltételezésen alapul, bár minden a ránk maradt leletek interpretációja alapján készült.

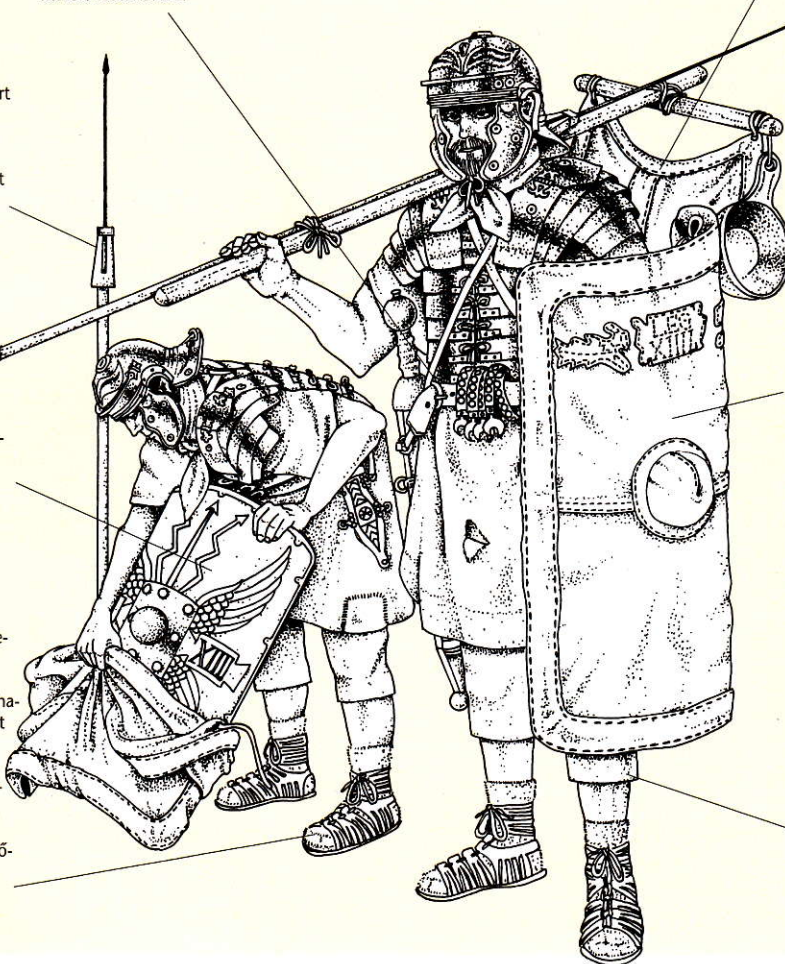
Kötény: A katona öve fontos stá tuszszimbólum volt, megkülönböztette viselőjét a civil lakosságtól. A legtöbb övet gazdagon díszítették, elől pedig számos csikból álló kötényt csatoltak hozzá. A fémlemezekkel kivert csíkokon

fémfüggelékek lógtak, melyek csilingelő hangot adva növelték a viselőjük által keltett hatást. Ugyanakkor akadályozhatták is a katonát a szabad mozgásban, ezért a képen látható harcos feltekerte őket az övére.

Pilum: A talptüskéjénél földbe szúrt pilum vashegye széles nyakban csatlakozik a fanyélhez. A rajz az Oberadenben talált, az 1. század elejéről származó hajtódárda-lelet alapján készült.

Pajzs (scutum): A képen látható katona éppen bőrborítást húz a pajzsára. Láthatjuk légioja jelét, melynek eredetjét egy *aquilifer* síremléken találták. A légio számát a feliratokon általában a megszokott XIV helyett XIII-ként jelölték, így itt is ekképpen tüntették fel.

Harisnya és bakancs: Láruk melegen tartására a katonák harisnyát viselnek. Harisnyáról egyébként a vindolandai írótablákon is olvashatunk. Egy praetorianus gárdistákat szemle közben ábrázoló emlékművön a katonák a lábujjknál nyitott harisnyát viselnek. A hűvösebb tartományokban a 2. század végére a nyitottabb *caligát* nagy részben felváltották a zártabb felsőrészel ellátott lábbelik.

Málha: A modern gyalogos katonától eltérően a római legionárius menetfelszerelését nem az övéhez erősített hátizsákban hordta. Ehelyett bornyújt egy vállára vetett rúd végére akasztva cipelte.

Van olyan elmélet is, mely szerint a rudat menet közben a pilum nyeléhez kötötték, ahogy azt a képen is láthatjuk. A pakk pontos alakját és felépítését nem ismerjük, ahogy azt sem, hogy milyen módszerrel erősítették a rúdjaához. Az itt látható katonabronz főzőedényt (*trullus*) kötött a málhasrúd keresztrúdjaához.

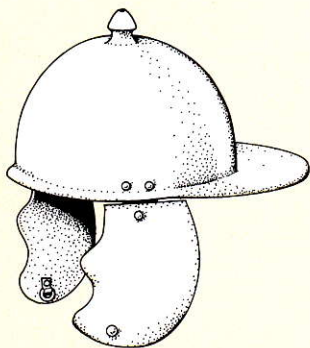
Bőr pajzsborítás: A pajzsokat általában bőrhuzatban hordták, melyet csak csaták vagy díszzemlék alkalmával vettek le. A régészek számos ilyen pajzsborító maradványára bukkantak, melyek segítségével fontos következtetéseket tudunk levonni a római pajzsok méretéről és felépítéséről. A legtöbbjükön valamiféle díszítés is volt; általában formára szabott bőrdarabokat varrtak rá magára a borító anyagára. Erre a pajzsra a katona légiojának nevén kívül két bak szimbólumát, a Legio XIV Geminát alapító Augustus jelképeit is felvarrták.

Térdradrág: Tunicájuk alatt a katonák gyapjú térdradrágot hordtak. Számos emlékművön láthatunk ilyen jellegű ruhadarabokat, és a vindolandai írótablák is említik őket.

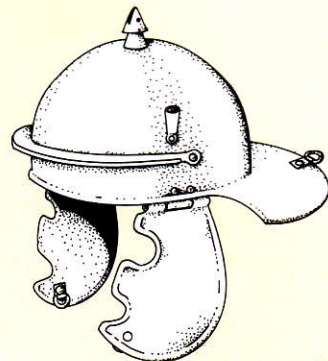
kétfajta megmunkálási módszert alkalmaztak. Az egyik volt a kovácsolás, melynek során a fém egy sablon körül formára kalapálták, a másik a pergetés, amikor egy forgó, általában fából vagy kőből készült sablon köré formázták a fémeket. A vasból készült sisakokat csak kovácsolni lehetett, ugyanis a rómaiak nem rendelkeztek olyan tisztaságú vassal, amely törés nélkül kiállta volna a pergetést. A bronzsisakok esetében használt, főként rézből és egynegyed rész cinkből álló ötvözet azonban

alkalmas volt az ilyenfajta megmunkálásra, és a Kr. e. 2. századra már ez a módszer került előtérbe a Montefortino és a Coolus típusú sisakok előállításánál egyaránt. Az így készült sisak öblének fémje nem volt annyira edzett, mint a kovácsolással készült fejdődőké, és ridegsége miatt törésre, morzsolódásra hajlamosnak bizonyult, amint azt a leleteken talált gyakori sérülésnyomok is bizonyítják. Elképzelhető, hogy kezdetben a sérülések elkerülése érdekében látták el csúccsal a

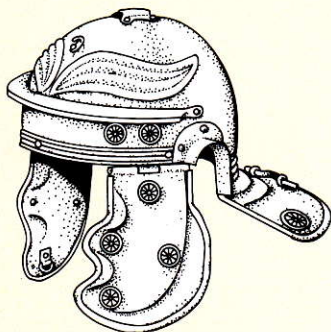
A Montefortino sisak egyik késői (1. század) változata, szélesebb arcvédő lemezekkel és nagyobb nyakvédővel felszerelve, mint a korábbi típusok. Elfogadható védelmet nyújtott a fej tetejére mért csapás ellen.

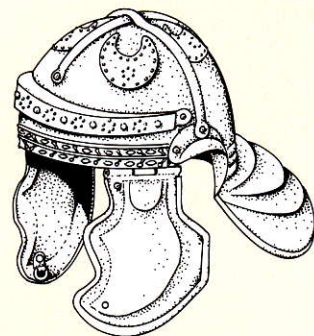
A Coolus típusú sisak (1. század eleje) sok tekintetben hasonlított a Montefortinóra, viszont még szélesebb arc- és nyakvédő lemezekkel látták el. A sisak homlokfrontján fémpánt futott félig körbe, hogy tompítsa a szemből érkező ütések erejét.

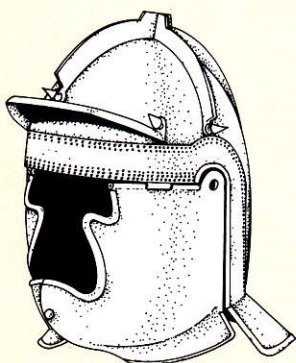
A császárkori gall sisak esetében (1. század közepe-vege) a Montefortino és Coolus típusoknál jól érzékelhető irányvonalat fejlesztették tovább. A nyakvédő most már nemcsak szélesebb, de mélyebbre is nyúlik, bordázott, hogy nagyobb erőnek is ellen tudjon állni, illetve görbített, hogy eltérítse a pengét.

A császárkori itáliai sisak (2. század eleje) nem sokban tért el a gall típusoktól, bár általában kevésbé volt díszes. Későbbi változatainál sok esetben találunk a sisak tetején keresztirányú merevítőpántokat.

Ezt a Hedderneimben talált vassisakot valószínűleg egy lovas katonának viselte, de formai jegyekben sok hasonlóságot mutat a gyalogságnál használt sisakokkal.

Az Intercisa típusú sisak radikális eltérést mutatott a korábbi sisakfajtákhoz képest. A sisak öblét két külön elemből, a tetején futó gerinc mentén illesztették össze. Nyakvédője kisméretű volt, és sem a homlokfrontját, sem a tetejét nem erősítették fémpántok.

Coolus típusú sisakot, bár az is kétségtelen, hogy a sisak formája alkalmazkodott a római sisaktervezés hosszú távú irányvonalához.

A Coolus típus későbbi változatainál egyre szélesebb nyak- és arcvédő lemezek jelennek meg. E jegyek, valamint a gall vassisakokról átvett újítások alapján fejlődött ki a legtöbbször vasból készült császárkori gall, illetve a császárkori itáliai sisak. A császárkori sisakok legkorábbi példányain a katona füle fölött nyílást hagytak, ami rövidesen fülvédővé alakult. A nyakvédő lemezek már nem derékszögben jöttek ki a sisak hátuljából, hanem lefelé hajolva mélyebbre nyúlóak, egyszersmind szélesebbek is voltak. Idővel a nyakvédők a vállakra mért csapások ellen is nyújtottak némi oltalmat. A sisak hátulját gyakran bordázattal erősítették meg, míg az elejét a Coolus típushoz hasonló, ám egyre vastagodó, ellenzőszerűen keresztbe futó pánt tette még ellenállóbbá. A császárkori sisakok készülhettek bronzból és vasból egyaránt, bár a császárkori gall esetében a vas volt a gyakoribb alapanyag. A gall és itáliai sisakok között elsősorban stílusjegyekben megmutatkozó különbségeket találunk, bár az utóbbiak kidolgozása rendszerint felülmúlja az előbbieket. A gall típus jellegzetes ismertetőjele a szemöldököt utánzó, erősen stilizált minta a sisak homlokfrontján, a sisak nagy részét szegélyező rézcsövezés és a díszítésre használt réz- vagy zománcozott dudorok. Sem a gall, sem az itáliai típusra nem jellemző a sisakdísz tartó gomb, a sisakforgót ehelyett villás sisakdísztartóba illesztették. Az 1. század végén további erőfeszítéseket tettek a sisakok elejének és hátuljának megerősítésére. Az új sisakok, sőt olykor a régebbiek tetejére is, keresztirányú merevítőpántokat erősítettek, így ezeket néha a tréfás „császárszemle” sisak kifejezéssel is illetik.

Noha valószínűleg helytelen volna a római sisakok kialakulását egyenes vonalú, töretlen fejlődésként bemutatni, kétségtelen, hogy a hosszú távú trendek a sisakkészítők odafigyelését és szakértelmét mutatják. A fejtető védelme mindig is elsődleges szempont volt. A sisaknak ez a része volt leginkább kitéve az ellenfél támadásának, különösen ha az valami vágófegyverrel, például karddal sújtott le a sisak elülső és fejtetői részére. A sisak frontján elhelyezkedő homlokvédő ellenző, valamint a vastag merevítőpántok mind az efféle csapások ellen voltak hivatottak a katonát megvédeni. Hasonlóképpen érdekes a mélyebbre lenyúló, szélesebb nyakvédők kifejlesztése. A szemből támadó ellenség fejtetőre mért csapása könnyen félremehetett vagy lecsúszhatott a sisakról. A nyakvédők ilyen esetekben nemcsak a nyaknak, de a vállaknak is nyújtottak némi védelmet. Szintén figyelemre méltó jellegzetessége a 3. század előtt készült római sisakoknak, hogy az arcot és a füleket egyaránt szabadon hagyták. A katona számára ugyanis fontos volt, hogy tisztán lásson, és a parancsokat is időben meghallja. Márpedig a zárt sisakok, mint például a görög hopliták által használt korinthuszi vagy a középkorban népszerű Nagy Helm a látást és a hallást egyaránt súlyosan akadályozták. Mindazonáltal a széles arcvédő lemezek és a fülvédőkön keresztül a rómaiak is igyekeztek a lehető legjobb védelmet biztosítani a fejnek.

Sisakok, sisakdíszek és rangok

Vegetius szerint a centuriókat keresztirányban hordott sisakdíszük különböztette meg a többi katonától. Noha eddig csak két emlékművön sikerült ennek a képi megjelenítését is megtalálnunk, ilyen típusú sisakmaradványra pedig még sehol sem bukkantunk, az általánosan elfogadott nézet szerint a fenti állítás érvényes volt a köztársaság késői korszakára és az egész principátusra. A hadijelvény-hordozók állatprémet húztak a sisakjukra, és nem elképzelhetetlen, hogy ezt a gyakorlatot egyes segédszolgálatoknál is követték. Caesar korában teljesen rendjén valónak számított, hogy a katonák a csatában is viseljenek díszeket és tollakat a sisakjukon. A nagy hadvezér meg is jegyzi: egy alkalommal olyan hirtelen támadtak rájuk, hogy a katonáknak arra sem maradt idejük, hogy díszüket feltegyék, illetve pajzsukról a bőrborítást lehúzzák. Az 1. század végéig a legtöbb sisakon volt sisakdísztartó. Egyes sisakfajtáknál, különösen a Coolus típusúaknál, kétoldalt apró csöveket is találunk, melyekbe valószínűleg tollakat tűztek. Nem tudjuk, hogy a tollak vajon rangjelzést mutattak-e – talán az *optiokét* – vagy a konkrét légió, netán a légió belüli alegység jelképei voltak. Julius Caesar egyszer gall önkéntesekből alakított egy légiót, melynek tagjai később a római polgárjogot is megkapták. Létezik egy rokonszenves, bár alá nem támasztható elmélet, mely szerint ennek az egységnek – Legio V Alaudae, „Pacsirták” – a katonái sisakjuk mindkét oldalát a fentebb ismertetett módon pacsirtatollakkal ékesítették. Traianus oszlopán és más, vele egykorú emlékművön csak ritkán bukkan fel a sisakdísz, akkor is csak szemlék alkalmával. Az ebben a korban használatos sisakok tetejére erősített merevítőpántok lehetetlenné tették a sisakdíszek hagyományos módon való felszerelését, de hogy végül is ez, vagy egyszerűen csak a divat volt az oka, hogy változtattak ezen a gyakorlaton, nem lehet tudni.

Sisakbélés

Egyes fennmaradt római sisakok – mint például a Brigetióból előkerült császárkori gall sisak – belsejében bélésnyomok fedezhetők fel. A bélés kényelmesebbé tette a sisak viselését, ha pedig a sisak ki is volt párnázva – márpedig valószínűleg ki volt –, könnyebben felfogta a fejre mért ütés erejét. A kipárnázásra szükség volt, ha el akarták kerülni, hogy a sisak viselője a nem átütő erejű sújtásoktól is legalábbis megszedüljön, vagy még súlyosabban megsérüljön. Amennyiben a sisak nem rendelkezett beépített béléssel, a katona minden bizonnyal viselt alatta valamiféle fejfedőt, ami a bélés funkcióját volt hivatva ellátni.

Későbbi sisaktípusok

A 3. században a római hadsereg felszerelése sok tekintetben megváltozott. Ugyan a század első évtizedeiben néhány császárkori típusú sisakformát még továbbra is használtak, újfajta, a lovassági sisakokra nagyban hasonlító gyalogsági sisak volt elterjedőben. Erre jó példa a németországi Heddernheimben talált sisak, amely a korábbi gyalogsági sisakokkal ellentétben szinte teljes mértékben eltakarja a fület, nyakvédője pedig minden

Caesar idején általános szokás volt sisakforgót és tolldíszeket viselni a csatában, a principátus korában azonban, úgy tűnik, jobbra felhagytak ezzel a gyakorlattal. Mindazonáltal a legtöbb sisakhoz ekkor is lehetett forgót csatlakoztatni, melyet a katonák díszszemléken és egyéb ünnepélyes alkalmakkor továbbra is viseltek. A képen császárkori gall sisakot viselő hagyományörzők csoportja a sisakhoz csatlakoztatható különféle díszítéseket mutatja be. Középen a centurio keresztirányú forgóját láthatjuk, melyet valószínűleg a csatában is viselt. Nem tudjuk, hogy a többi rangot – például az optiokét – jelezte-e sisakforgó vagy tolldíszítés, ahogy azt a kép sugallja, de nagyon is elképzelhető, hogy így volt.

eddiginél meredekebb szögben hajlik alá. Felfedezhető ugyan némi kontinuitás a korábbi típusokkal, a sisak öblét és nyakvédőjét például egyazon darab fémből készítették, ám a későbbiekben ezt a hagyományt is felváltotta a 3. század végére általánossá váló, több szelvényből készített sisak. Az egyszerűbb sisakfajtáknál, mint például az Intercisában és más helyeken is talált „gerincen” típusoknál a sisak fejrészének két felét a sisak tetején csikban futó gerinc mentén illesztették össze. Számos esetben találunk bélésre utaló nyomokat is. Noha ezeket a sisakokat általában gyorsabban és olcsóbban elő lehetett állítani, mint a korábbi típusokat, némelyiket dekoráció gyanánt így is álszemnyílásokkal ékesítették. Sok Heddernheim típusú sisak különlegesen díszes volt, és ez a tendencia a későbbi sisakfajtáknál is folytatódott, melyek közül kiemelkedik a Berkasovóban talált két lelet. Az olcsóbb Intercisa típusú, vagy a hasonlóképpen durva kiképzésű spangenhelm (négy vaslemez-ből összeállított) sisakokat valószínűleg jóval gyakrabban használták a mindennapokban, különösképpen a közkatonák. A spangenhelmet feltehetően a Duna túlsó oldalán élő nomád népek – szármataik és a velük rokon alánok – sisakjai után mintázták. Ezek az egyszerű sisakok minőségben alulmúlták a korábbi típusokat, ugyanakkor a római hadseregnek megmaradt az a képessége, hogy minden egyes katonáját el tudta látni fejevédővel, és ez továbbra is nagy előnyhöz juttatta a bárbar népekkel szemben, akiknél csak a legelőkelőbb harcosok küzdöttek sisakban.

Testpáncél

Gyűrűs páncéling (lorica hamata): Az e könyv által tárgyalt összes időszakban általánosan használatban volt. A Kr. e. 1. században a legionáriusok döntő hányada ilyen páncélzatban harcolt, és legalábbis egyesek azután is ezt választották, hogy divatba jött a híres lemezpáncél. Bár talán léteztek réztövzötből készült páncélingek is, a nagy többség átlagban 1 mm vastag, 7 mm átmérőjű, egymásba fűzött vasgyűrűkből állt. Minden egyes gyűrű másik négy gyűrűhöz kapcsolódott, a gyűrűket pedig szegecselelssel vagy forrasztással illesztették össze. Különösen a legionáriusok között volt gyakori, hogy a vállaknál duplán megerősített, egészen a csípőjükig leérő páncélinget viseltek. A drótygyűrűs páncél hajlékony és alapjában véve alaktalan volt, ezért jobban idomult viselője testéhez, mint a többi páncélfajta. Ebből a szempontból tehát kényelmes volt, meglehetősen nagy, 10-15 kg-os súlyát pedig – ami egyébként teljes mértékben a vállakon nyugodott volna – övek viselésével lehetett a test többi része felé elosztani. A páncéling aránylag jó védelmet nyújtott, de egy erőteljes dőfés vagy a megfelelő hatótávolságon belül kilőtt nyílvevessző képes volt áthatolni rajta.

Pikkelypáncél (lorica squamata): Egyes legionáriusok pikkelypáncélt viseltek, ahogy azt a romániai adamklissi metopéken is több alkalommal ábrázolták. A drótygyűrűs páncéllal ellentétben, melyet viszonylag könnyű volt karbantartani, a pikkelypáncél sokkal sé-

Auxiliáris katona Traianus oszlopáról, gyűrűs páncélingben, sisakban, tunicában és térdnadrágban. A tunica díszített alsó szegélyével és az ujjak végét fedő bőrcsíkokkal némileg eltér a szokásostól. Az oszlopon látható többi auxiliáris-hoz hasonlóan ez a katona is lapos, ovális pajzsot tart a kezében.

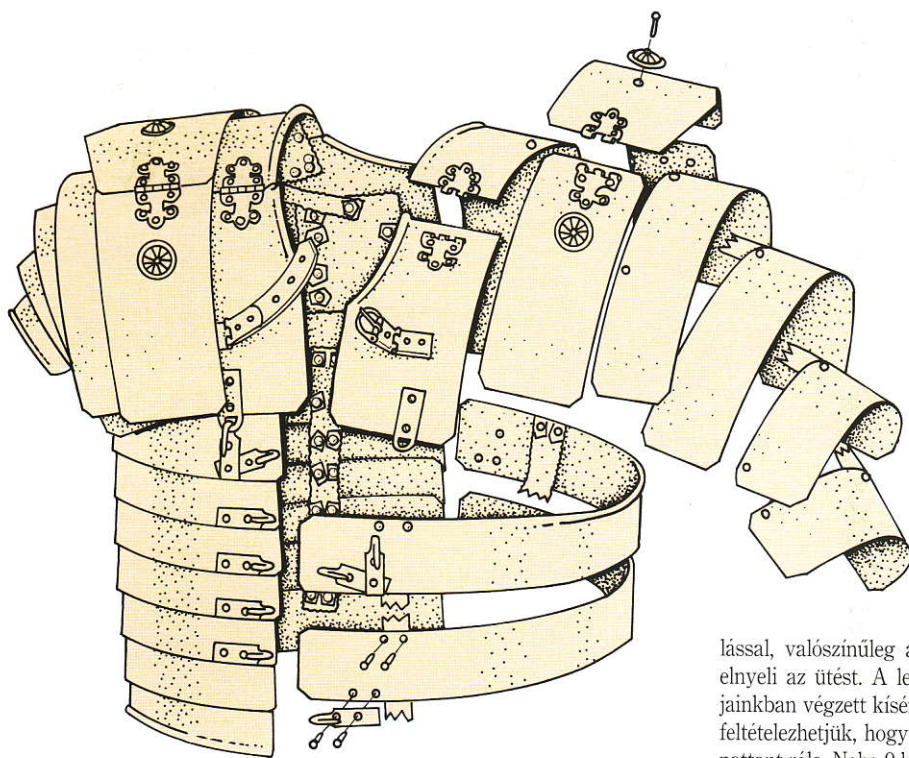

rülékenyebb viselet volt, ezért is találni oly gyakran az ásatások során a páncélzatról leszakadt pikkelyeket. A pikkelyek általában réztövzötből, ritkábban vasból készültek. Az előbbi fajtát egészen ezüstszerűre lehetett ónozni, ami felcsiszolva roppant fényesen csillogott. A pikkelydarabok mérete páncélingenként változott, noha a legtöbbjük aránylag kicsi volt, nem több

néhány centiméternél. A pikkelysorokat összedrótozták, majd hozzávarrták a páncéling szövetbéléséhez. A páncél erősségét egyrészt sima felülete adta, amely könnyen elteríthette az ellenséges csapást, másrészt az egymást cserépszerűen fedő – egyébként igen vékony – pikkelyek, melyek a vágás erejének elvezetésében segítettek.

Lemezpáncél (lorica segmentata): Noha úgy tűnik, hogy csak a principátus korában jelent meg először, mégis ez az a típus, amelyet leginkább társítunk a rómaiakkal. A lemezpáncél korai változatának egy részét találták meg a Kalkriese melletti ásatásokon. Valószínűleg ez volt a helyszíne Varus 9-ben bekövetkezett katasztrofális vereségének, és ez azt jelentette, hogy a páncél feltételezett

(Fent) Az 1. század végétől származó pikkelypáncéldarabok Newstead skóciai erődjéből. A pikkelyek készülhettek vasból és bronzból is, a méretük is változhatott, kialakításukat tekintve azonban alapvetően egyfajta mintát követtek. A sérült pikkelyeket nehezebb volt megjavítani, mint a páncéling gyűrűit, ezért sokkal többet is találunk belőlük az ásatások során.

(Balra) Lorica segmentata szerkezetét bemutató rajz, mely a Hadrianus falától délre fekvő Corbridge-ben talált leletek alapján készült. A vaslemezeket belülről bőrszíjak tartották össze. E páncélok számos bronz alkatrésze igen gyakran letörtött, ezért viszonylag nagy sűrűséggel fordulnak elő az ásatásoknál.

megjelenésének időpontját is fél évszázaddal korábbra kellett helyezni. A 3. században már egyre ritkábban használták, majd később végképp eltűnt. Annak ellenére, hogy Traianus oszlopán is láthatunk ilyen páncélt, pontos szerkezetére csak azután derült fény, hogy Russell Robinsonnak sikerült a Hadrianus falától délre fekvő Corbridge-ben talált hatalmas mennyiségű katonai felszerelés közül válogatva három lemezpáncél darabjából az eredetit rekonstruálni. A páncél vaslemezekből áll, melyeket alulról bőrpántok tartanak össze. A lemezpáncél különösen jó védelmet nyújtott a vállaknak. A vaslemezeket, úgy tűnik, nem edzették meg kovácsol-

lással, valószínűleg azért, mert a „puha” fém jobban elnyeli az ütést. A lemezpáncél jó tulajdonságait napjainkban végzett kísérletek is igazolták, melyek alapján feltételezhetjük, hogy a legtöbb nyílvevő és dárda lepattant róla. Noha 9 kg körüli súlyával könnyebb volt a drótygyűrűs páncélnál, alakja miatt kényelmetlenebb viseletet biztosított, és a mély levegővételt is akadályozhatta. Szerkezetének bonyolultsága miatt – a számos fémlemez réztötvözetből készült kapcsok, csuklók, pántok, alulról pedig bőrszíjak tartották össze – karbantartása igen körülményes lehetett. A bronztartozékok és a vaslemezek között fellépő kémiai reakció felgyorsította a rozsdásodás folyamatát, míg maguk a tartozékok túl könnyedén eltörték vagy leestek. A lemezpáncélokról származó szerelvények meglehetősen gyakori leletnek számítanak a katonai táborok helyén folytatott ásatásokon. Kifejlesztettek ugyan egyszerűsített változatokat is – ilyen például a Newstead típus, amelynek névadó pél-

dányára az azonos nevű dél-skóciai helységben bukkan tak –, de az említett nehézségeket sosem tudták igazán kiktűszöbölni. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a páncél elkészítése milyen nagyfokú szakértelmet igényelt, akkor talán magyarázatot találunk arra is, hogy miért szorult ki végleg a használatból a 3. század nehéz körülményei között.

Bármilyen páncélról is legyen szó, azt mindig, minden korban valamiféle párnázott ruhadarab felett viselték, nem pedig közvetlenül a *tunicára* húzták. Nagyon keveset tudunk erről a szinte biztosan rövid életű szövetanyagból készült ruhadarabról, ugyanis egyetlen példány vagy hasznavehető ábrázolás sem maradt fenn róla. Ez a további réteg amellett, hogy kényelmesebbé tette a páncél viselését, növelte annak ellenállását is, mivel segítette a külső páncélzatot ért ütések felfogásában. Elképzelhető, hogy némelyik ilyen mellény alsó szegélyéről bőrcsíkok lógtak le majdnem a tunica végéig, így nyújtva némi védelmet az alsótest és a combok számára. Egy jóval későbbi, általában véve megbízhatatlan forrás a páncél alatt viselt ruhadarabot *thoramacus*-nak nevezi, míg egy másik Historia *subarmalisként* említi. E második terminus szerepel egy Vindolandában talált szövegben is, amely valamiféle szövetanyag leírását tartalmazza, ugyanakkor nemrégiben Carlisle-ban egy olyan dokumentum látott napvilágot, amely – némileg összezavarva a képet – egy korabeli gerelytípust nevez *subarmalisk*-nak. Az időjárás viszonyosságai ellen a katonák olykor egy további, vízhatlan, alighanem bőrből készült réteget is hordtak a páncél és a *thoramacus* között vagy magán a páncélon.

A legionáriusok pajzsa (scutum)

A legionáriusok által használt pajzs számos tekintetben keveset változott a köztársaság középső szakaszától a 3. század elejéig tartó időszakban, végig megmaradt hosszú, félhenger alakú, egész testet védő, réteges falemezből készült pajzsnek. A mariusi reformok előtt a legionáriusok ovális pajzsot hordtak, melynek az egyiptomi Kaszr el-Haritban talált lelethez hasonlóan a végei és az oldalai egyaránt ívelték voltak. Nagyon hasonló típusú, ovális pajzsok a principátus korában is használatban voltak, a legionáriusok, és talán még inkább a praetorianus gárda tagja körében. Ugyanakkor az 1. század elejére a legtöbb legionárius már négyszögletes pajzsot használt. Ezek a pajzsok a korábbi típusoknál némileg rövidebbek voltak, szélességüket illetően azonban megegyeztek azokkal. A legtöbbnek lapos teteje és ívelt vagy egyenes oldala volt, de egy Caerleoban talált ívelt tetejű és egyenes oldalú pajzs számára készült bőr pajzsborító is bizonyítja, hogy létezett némi változatosság a formák között. A legionáriusok által a köztársaság késői szakaszában használt pajzsok alakjára vonatkozóan csak rendkívül szegényes leletanyag áll rendelkezésre, ezért nagyon nehéz megmondani, hogy pontosan mikor és miért következett be változás a pajzsok alakjában. A rövidebb négyszögletes pajzs valamivel könnyebb volt az oválisnál, és talán vonzóbb lehetett a Marius utáni hadsereg hivatásos legionáriusai számára, akiknek

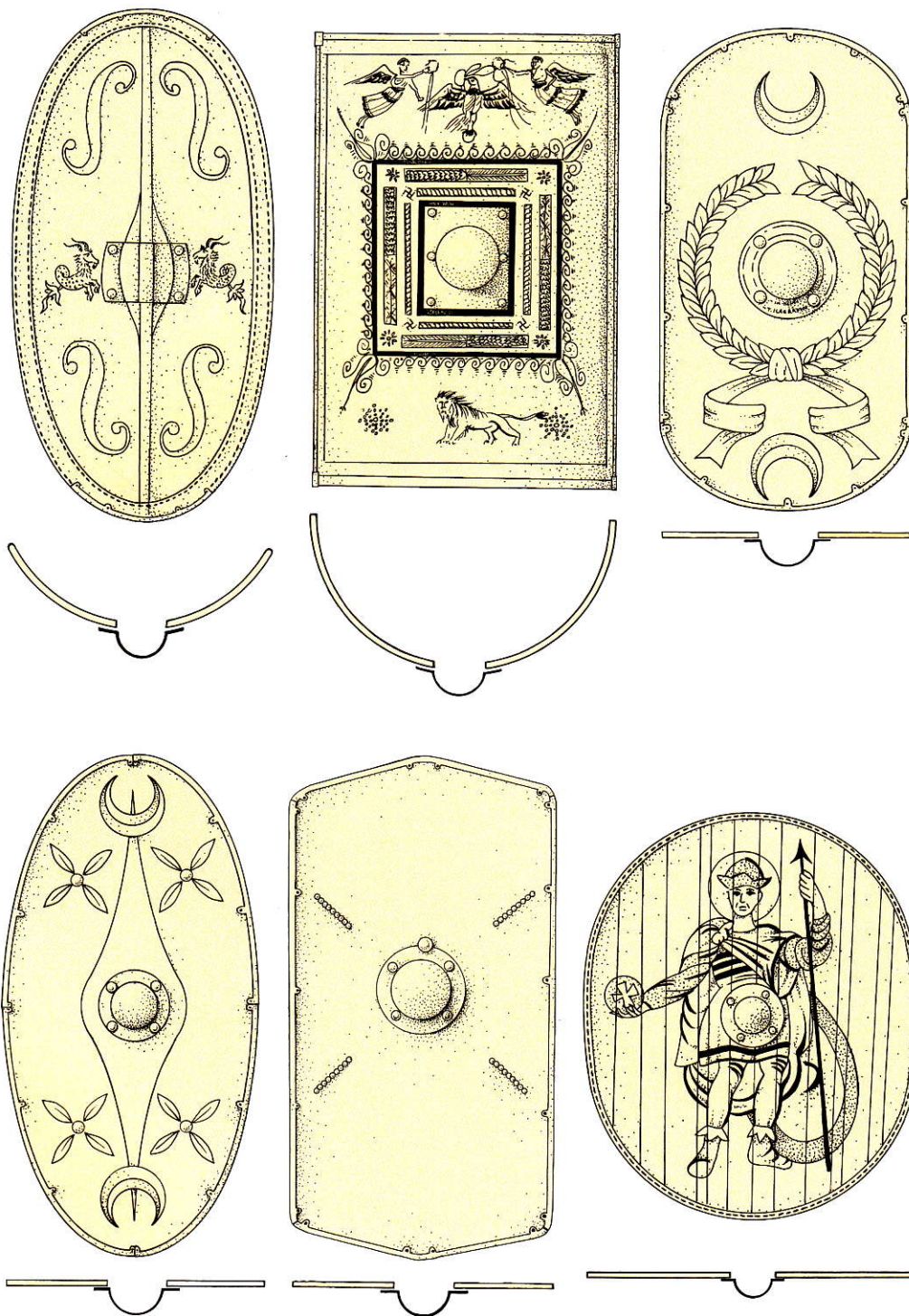
fegyvereiket és egyéb felszerelésüket is cipelniük kellett hosszú meneteléseik során. Ez persze csak feltételezés, ugyanakkor annak az általánosan elterjedt vélekedésnek sincs több alapja, mely szerint a négyszögletes pajzs egészen a Kr. e. 1. század végéig nem jelent meg a használatban.

A 1. és 2. századból egyetlen legionáriusok által használt *scutum* sem maradt ránk (bár elképzelhető, hogy Masadában nemrégiben találtak egyet az 1. századból), létezik azonban egy jó állapotban fennmaradt, 3. századból való négyszögletes, félhenger alakú pajzs Dura-Europusból, melynek hossza 1,02 m szélessége pedig 0,83 cm. Háromrétegű, egymáshoz ragasztott falemezből készült, úgy, hogy a két szélső réteg derékszöveget alkotott a hosszanti irányban elhelyezett középső réteggel. Vastagsága mintegy 5 cm lehetett, de a Kaszr el-Haritban talált pajzssal ellentétben a közepén nem volt vastagabb a széleinél. A közepén négyszögletes nyílást hagytak a pajzsdudornak, melyet egyébként később nem illesztettek oda. A pajzs hátulját ragasztóval vagy szegekkel odaillesztett falemezekből álló vázszerkezet erősítette. Fogantyúja vízszintes volt. Elejét és hátulját egyaránt vékony bőrréteg borította, melyet a sarkoknál további odavarrott bőrdarabokkal, a perem mentén pedig vastag abronccsal erősítettek meg. Ez utóbbi, úgy tűnik, a korábban megszokott bronzabroncsok helyett alkalmazott későbbi, olcsóbb megoldás. A pajzsot szegélyező borítás darabkái mindennapos leletnek számítanak, utalva arra, hogy ezek a részek gyakorta sérültek. A Dura-Europusban talált pajzs rekonstrukciójának súlya az utólag elkészített pajzsdudorral és bronzborítással együtt 5,5 kg. Egy hasonló méretű pajzs a közepén megvastagított faréteggel kb. 7,5 kg-t nyomhatott, ami még mindig jóval könnyebb volt, mint a Kaszr el-Haritban talált pajzs 10 kg-os rekonstrukciója.

Használaton kívül a pajzsokat bőrből készült huzat óvta az időjárás viszonyosságaitól. Ezek maradványai számos ásatáson előkerültek. A pajzs frontját általában az egység – javarészt festett – jelvénye díszítette, melyek közül némely igen részletesen kidolgozott szimbólumokat tartalmazott. A Traianus oszlopán dolgozó szobrászok nagy műgonddal faragtak ilyen emblémákat az általuk ábrázolt katonák pajzsára, ám manapság már lehetetlen ezeket konkrét egységekhez kötni, különösképpen úgy, hogy a fennmaradt síremlékeken is csak egy maréknyi egységnek látszik jól kivehetően az emblémája. Nem világos számunkra, hogy az egész légió azonos jelet viselt-e a pajzsán, vagy minden egyes cohort megkülönböztettek valahogy – talán a színek alapján –, az viszont biztos, hogy valamiféle rendszer létezett. Tacitusnál olvashatunk egy esetről, ami a Nero halálát követő polgárháborúban történt: két katona megszerezte halott ellenfelei pajzsát, majd azok fedezékében sikerült beszivárognia az ellenség vonalai mögé, ahol használhatatlanná tett egy hatalmas catapultát. A Dura-Europusban talált pajzs mindkét oldalát rózsaszínes pirosra festették, elejét pedig egy aprólékasan kidolgozott geometriai ábra, valamint oroszlán, sas és győzelemistennők alakjai ékesítik. Ez nagy valószínű-

séggel a helyőrségben állomásozó egyik légio jelvénye lehetett. Az ilyen részletességgel megmunkált felület könnyedén megsérült volna a harcban, ezért nagyon is elképzelhető, hogy hadjáratok során a sérült *scutum*ot már sokkal egyszerűbb dekorációjú tartalék pajzsokkal helyettesítették. A jelvény mindazonáltal nagyon fon-

tos kelléknek számított, ezért még a pajzsot borító bőrtokok némelyikén is megtaláljuk. Egy Hollandiában talált, 1. század közepéről származó négyszögletes pajzs a Cohors XV Voluntariorum civium Romanorum egyik katonájához tartozott: két *capricornus* (bak) díszíti, az egységet eredetileg létrehozó Augustus szimbólumai.

(Bal oldalon) Hajlított ovális *scutum* rajza az egyiptomi Kaszr el-Haritban talált lelet alapján, a dél-franciaországi orange-i diadalívről vett mintával. (Legalább már a Kr. e. 3. századtól használták.)

(Középen) Hajlított négyszögletes *scutum* rajza az Eufrátesz menti Dura-Europusban talált lelet alapján (1. század eleje–3. század).

(Jobb oldalon) Egyenes oldalú, lekerekített végű pajzs. A rajz fennmaradt pajzsborítók alapján készült. A borítókól kiindulva lehetetlen megmondani, hogy a pajzs eredetileg lapos volt vagy hajlított (1–2. század).

(Bal oldalon) A rajzon látható lapos, ovális pajzsot a hollandiai Valkenburgban kiasott pajzsborítók alapján rekonstruálták. Mintája a Traianus oszlopán ábrázolt egyik auxiliáris katonára pajzsáról való (1–3. század).

(Középen) Lapos pajzs rajza, melyhez egy Doncasterben talált lelet szolgáltatta a mintát. A legtöbb római pajzs ellenében ennek függőleges a markolata (1. század).

(Jobb oldalon) Ovális pajzs rajza egy dura-europusi lelet alapján. Az eredetét nem látszik, hogy a pajzsra ábrázolt alak mit tart a jobb kezében, így a rekonstrukciónak ez a része csak találgatáson alapszik (3–4. század).

Még ha nem is volt kitéve különösebb igénybevételnek, akkor sem valószínű, hogy elegendő lett volna egyetlen, bőrből és fából készült pajzs a katona 25 évnyi szolgálati ideje alatt, ellentétben egyes fémfelszerelésekkel, például a sisakokkal, melyek esetében időnként egyértelmű jeleit láthatjuk annak, hogy egynél több gazdájuk volt.

Egyéb páncélzat

Jóllehet a magas rangú tisztek által viselt, egy darabból álló, izomzatot mintázó, valószínűleg vasból készült mellvértnek számos formáját örökítették meg a római művészek, egyetlen lelet sem áll rendelkezésünkre, amely igazolhatná, hogy valóban hordtak is ilyet, és nem csak művészi konvencióról van szó. Hasonlóképpen nehéz azt is megmondani, hogy a rómaiak viseltek-e bármilyen fajta bőrpáncélt.

Az adamklissi metopék tanúsága szerint az 1. század végének és a 2. század elejének katonái néha úgy érezhették, több védelemre van szükségük, mint amit pajzsuk, sisakjuk és mellvértjük nyújthat. A legionáriusokat harc közben ábrázoló összes jelenetben a katonák lábszárvértet, jobb karjukon pedig lemezes karvértet vagy alkarvértet viselnek. Barbár ellenfeleik közül sokan két kézzel tartott, a szkítákéhoz hasonló *falx*-szal vannak felszerelve. Ezzel a hosszú fegyverrel könnyen mögé lehetett nyúlni a pajzsuknak, és sérülést okozni a jobb kéznek vagy a lábszárnak. Úgy tűnik, a legionáriusok ezt megelőzendő viselték a kiegészítő páncélzatot. A karvért tagolt vaslemezeit alulról bőrszíjak fogták össze, sok szempontból hasonlóképpen a lemezpáncél szerkezetéhez. Az adamklissi metopéken ugyan sehol sem látunk lemezpáncélba öltözött katonát – mindegyik gyűrűs vagy pikkelypáncélt visel – Colonia Sarmizegetusa Ulpiában, Dacia tartomány fővárosában mégis találtak egy ilyen páncélt, melyhez feltételezések szerint karvért is tartozott. Emellett a newsteadi és újabban az észak-brit carlisle-i ásatások is azt sugallják, hogy a kiegészítő páncélzat viselése nem kizárólag a Duna menti hadszíntérre korlátozódott. Egyelőre még nem bukkantak olyan lábszárvérte, amely egyértelműen ebből a korszakból származna, mégis nagyon valószínű, hogy a korábbiól származó leletekhez hasonlóan ezeket is bőrfűzőkkel kötötték a lábikrához, ellentétben a görög hopliták által használt felpattintható változattal.

Támadófegyverek

A *pilum*: A *pilum*, avagy hajítódárda a köztársaság középső szakaszától kezdve apró változtatásokkal egészen az 3. századig a legionáriusok legáltalánosabb fegyverének számított, míg nem ezután lassan kiment a használatból. Számos ásatásról kerültek elő dárdahegyek, a németországi Oberadenben pedig olyan *pilum*okat is találtak, melyeknek még a fanyélük is részben megvolt. Kétfajta módszer létezett arra, hogy a hosszú vashegyet a fanyélhez erősítsék. Némely *pilum* vashegye foglalatban végződött, a kapcsolódási pontot pedig a fanyél felső végére szerelt vasbilinccsel erősítették meg, a legtöbb hegy mégis inkább széles, négyszögletes nyakkal ren-

Metopérészlet Adamklissiből, melyen egy legionárius pajzs-dudorral ellenfele arcába csap, miközben gladiusával gyomorba szúrja. Ez az egyetlen, világosan fennmaradt ábrázolása ennek a sok helyen leírt harci technikának.

delkezett, melyet a fába vágott horonyba csúsztatva két szegeccsel szorítottak meg. Létezik egy dombormű, amelyen egyértelműen látszik, hogy az egyik *pilum* talptüskében végződik, azt azonban nem tudhatjuk, hogy ez mindig hozzátartozott-e a fegyverhez. További szobrászati emlékeken, így például a praetorianus gárdistákat ábrázoló Cancellaria-domborművön vagy az adamklissi metopéken a fanyél szélesebbik vége alatt közvetlenül gömbszerű tárgyat látunk. Ez valószínűleg súly lehetett, talán ólom, ami azáltal, hogy a kicsiny hegy mögé még

Az adamklissi metopéken számos legionárius pilumán egy gömb alakú tárgy látható közvetlenül a nyél felső vége mögött. Ez minden valószínűség szerint valamilyen súly volt, melynek a dárda átütőerejének növelésében jutott szerep.

Ezen a skóciai Croy Hillben talált domborművön a legionáriusok súlyozatlan pilumot tartanak a kezükben, és paenulát viselnek. A katonák fedetlen fővel állnak, sisakjuk vagy a pajzsukról lóg lefelé, vagy a testükön átvetve hordják. Kettőn a tunicájuk felett díszkötényt (pteruges) viselnek.

nagyobb energiát összpontosított, növelte a dárda átütőerejét. Az egyik 3. századból ránk maradt domborművön olyan dárdát is ábrázoltak, melyen egyszerre két súly is található. A *pilum* tényleges hatótávolsága mintegy 15 m lehetett, ám az ilyen változtatások csökkenthették is ezt. E fegyvert elsősorban arra tervezték, hogy az ellenség pajzsán vagy páncélján áthatolva halált vagy sebesülést okozzon, használata pedig magas szintű fegyelmet követelt meg a katonáktól, akiknek nem volt szabad a dárdájukat elhajítani mindaddig, amíg az ellenség a fegyver hatótávolságán belülre nem ért. Egyetlen korai időkből származó síremléket ismerünk, ahol a katonát két *pilummal* ábrázolják, s míg el-képzelték, hogy a legionáriusok két dárdát vittek magukkal a hadjáratra, roppant valószínűtlen, hogy csatában is kettő lett volna náluk.

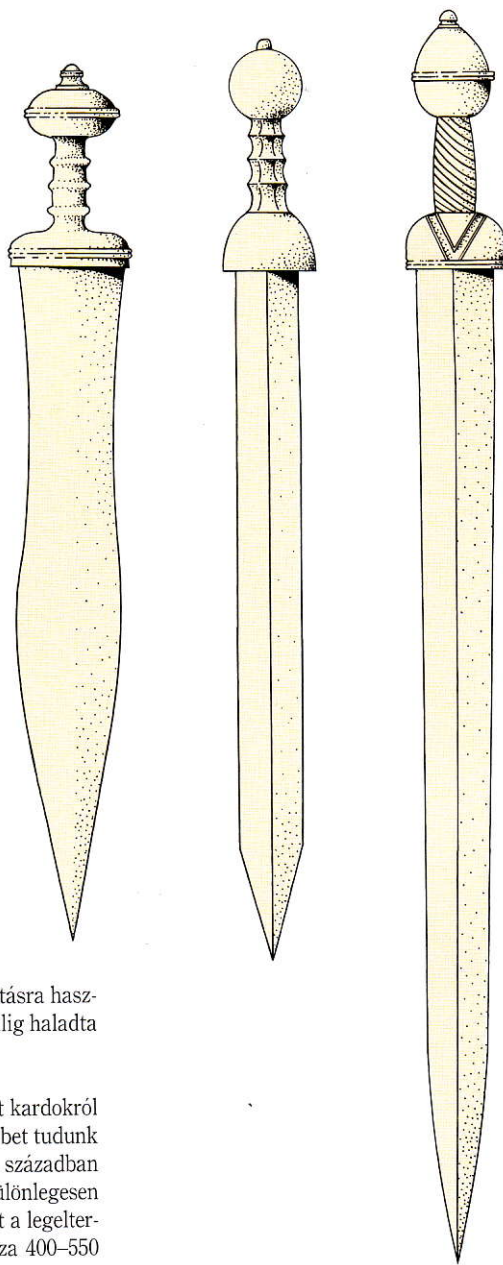
Lándzsák és gerely: A legionáriusok alkalmanként más szálfegyvert is használhattak. Fennmaradt egy beszámoló Arrianustól, a 2. század elején élt híres római hadvezértől, melyben leírja, hogyan állt fel serege a főként a nehézlövasságukra támaszkodó nomád alánokkal szembeni csatára. Legionáriusai nagyon mély formációt alkotva várták az ellenség rohamát. Az első négy sorban helyet foglaló katonáknál *pilum* volt, az ötödiktől nyolcadikban állóknál viszont egy *lancea* nevű gerely-

fajta, melyet a parancs szerint bajtársaik feje felett kellett előrehajítaniuk, amint az ellenség felvette a harc-érintkezést. A különböző hajtófegyverek használata alapján véve nem igényelt különösebb átképzést, ahhoz képest különösen nem, amit a modern kor gyalogos katonáinál egy új kézi löfegyver bevezetése jelent. Ebből következően valószínűsíthető, hogy a legionáriusok olykor a *pilum* mellett, ha az adott helyzetben erre szükség volt, másfajta hajtófegyverekkel is felszerelkeztek. A syriai Apameában feltárt legionárius-sírkövek arra utalnak, hogy a Legio II Parthica-ban szolgáltak olyan katonák, akik jártasak voltak a fegyverek igen széles skálájának, egyebek közt a könnyűgerelyeknek a (*lanceae*) használatában. Lehetetlen megállapítani, hogy ezek a különlegesen kiképzett harcosok mindig ilyen fegyverzetet viseltek-e, vagy csak akkor, ha a helyzet megkívánta.

A dárda- és gerelyhegyek viszonylag gyakori leletnek számítanak az egykori katonai támaszpontok helyén folytatott ásatásokon. Méretüket és formájukat tekintve jelentős eltéréseket mutatnak, az osztályozásukra tett csekély számú tudományos kísérlet pedig ritkán alkalmazott hasznavehető szempontokat. A különböző hegyekhez tartozó fanyelek hosszát többnyire lehetetlen megbecsülni. A közelharcra használatos lándzsák mindenképpen hosszú, talán közel 3 m-es

(Jobbra) Méretarányos rajz, melynek segítségével összehasonlíthatjuk, a mainzi (bal oldali) és a pompeji (középső) típusú gladius, valamint a hosszabb spatha (jobb oldali) alakját. Az egyes darabok típusonként is mutatnak némi változatosságot.

(Jobb szélén) A skóciai Newsteadben talált spatha pengéje.

nyéllel is rendelkeztek, míg a kizárólag hajításra használt fegyverek nyele sokkal rövidebb volt, alig haladta meg az 1 m-t.

A gladius: Míg a köztársaság korában viselt kardokról kevés forrás áll rendelkezésünkre, annál többet tudunk a császári hadsereg oldalfegyvereiről. Az 1. században enyhén elvékonyodó pengéjével és különlegesen hosszú hegyével a „mainzi” típusú kard volt a legelterjedtebb. A fennmaradt darabok pengehossza 400–550 mm között mozog, szélességük 54–74 mm a markolatnál, és 48–60 mm közvetlenül a hegy előtt. A csontból faragott fogantyút elől markolatvédő, hátul általában fából készült kardgomb védte. A gomb ellensúlyként is szolgált, és segített a fegyver egyensúlyban tartásában. Annak ellenére, hogy a mainzi típusú kardokat hosszú, gyakran a 200 mm-t is elérő hegyűkkel elsősorban a páncélon is áthatoló döfésre készítették, hatékonyan lehetett velük vágni is. Az 1. század vége felé a mainzi típusú pengék helyét nagy részben átvette az egyenes pengéjű, rövidebb hegyű pompeji típus. Ennek pengehossza 420–500 mm, szélessége pedig 42–45 mm között változott. A pompeji típusú *gladius* még a mainzinál is jobban kiegyensúlyozott, hatásosabb szűrő-vágó fegyver volt. A 2. század késői szakaszában bevezettek még egy hasonló típust. A fő különbség a

markolatban és egyéb külsőségekben nyilvánult meg, így például a markolattüske a hagyományos kardgomb helyett vasgyűrűben végződött.

Bármilyen típusú *gladius* is használtak, azt mindig jobb oldalon hordták, kivéve a centuriókat és a magasabb rangú tiszteteket, akik bal oldalt viselték kardjukat. Mai szemmel első látásra talán célszerűtlennek tűnik kardot viselni a jobb oldalon, kísérletek bizonyítják azonban, hogy ezeket a típusú kardokat könnyedén ki lehetett jobb oldalról is rántani, amivel egyben azt is elkerülték, hogy a bal kézben tartott pajzs belezavarjon a mozdulatba. A római pengék laboratóriumi vizsgálata kimutatta, hogy némelyik kiváló minőségű, alacsony széntartalmú

vasból és cementált acélból készült. A jobbfajta kardokat hőkezeléssel keményítették és edzették. Előkerültek kevésbé fejlett technikával készített kardleletek is, általánosságban azonban megállapíthatjuk, hogy a hadsereg fegyverzete jó minőségű volt.

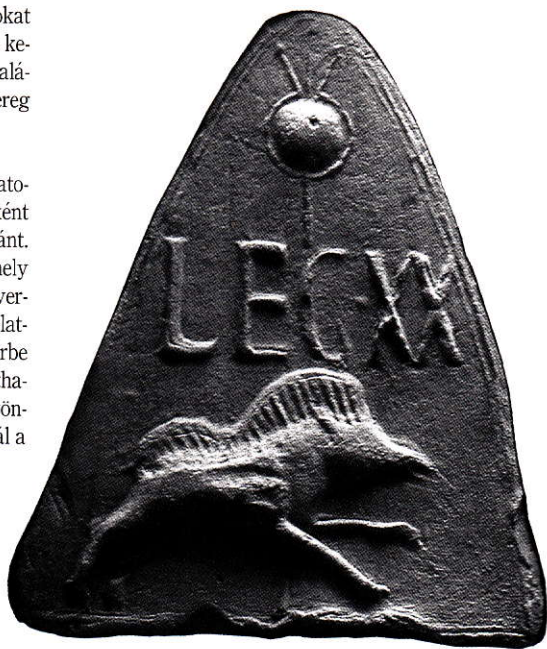
A pugio: A 250–350 mm pengehosszal rendelkező katonai tőr a kard mellett hatékony második fegyverként szolgált legionáriusok és auxiliárisok számára egyaránt. Gyakran gazdagon díszített hüvelyben hordták, amely tovább ékesítette a katona egyébként is mutatós fegyvertartó övét. A tőr a principátus nagy részében használatban maradt, bár a 2. század végére jelentősen háttérbe szorult, Traianus oszlopán pedig már egyet sem láthatunk belőle. A karddal ellentétben azonban, vagyis a közönséges legionáriusok esetében a bal, míg a centurióknál a jobb oldalon hordták.

Jelvények

A sas (aquila): A sast ábrázoló jelvényt hatalmas tisztelet övezte. Tekintve, hogy mennyire fontos szerepet töltött be, nem csoda, hogy egyetlen eredeti példány sem maradt fenn belőle, külsejének rekonstruálásához tehát főként szobrászati emlékekre kell hagyatkozzunk. Marius ezüstsast adott minden légiónak, a principátusban viszont a jelvények felső részét már mintha aranyból vagy aranyozott ezüsből készítették volna. A díszítés meglehetősen egyszerű volt, a rúd pedig, melyen a sas ült, gyakorlatilag dísztelen, bár Augustus Prima Porta-i szobrának mellvértjén láthatunk egy alakot egy sor olyan koronggal, melyet általában a *signum*okkal szokás társítani.

A signum (t. sz. signa): Hagyományosan a légio minden centuriája saját hadijelvénnel (*signum*) rendelkezett, és úgy tűnik, ez a principátus korában is fennmaradt. Annyi bizonyos, hogy a centuriák *principalis*ai között továbbra is voltak hadijelvény-hordozói tisztségben szolgálók (*signifer*), akik az általános vélekedés szerint ténylegesen hordozták is jelvényeket. A *signum*ok díszes lándzsahegyen vagy feltartott kézben végződtek. Erősen feldíszített rúdjaikat keresztirányú bordák, koszorúk és nagyméretű korongok – szám szerint 2–6 – ékesítették. Nem tudjuk, hogy pontosan mit jelképeztek ezek a tárgyak, de valószínűnek látszik, hogy együtt a centuria azonosítására szolgáltak. A felfelé tartott kéz eredetileg talán a manipulus szimbóluma lehetett, hiszen maga a kis csoportnyi vagy maréknyi embert jelentő manipulus kifejezés is a latin *manus* (kéz) szóból eredt.

A vexillum (t. sz. vexilla): A hadsereg különböző egységeinél számos zászló volt használatban. A hadvezér pozícióját a táborban és csatában egyaránt hagyományosan jól megkülönböztethető, rendszerint vörös *vexillum*, vagyis zászló jelezte. Ügyszintén zászlók különböztették meg az egységüktől ideiglenesen távol szolgáló különítményeket, melyeket idővel a *vexillationes* elnevezéssel illették. A római zászlókat a fő zászlótartó rúd kereszttrúdjára függesztették, onnan lógtak lefelé. Nemrég

Egyiptomban bukkantak egy ilyen típusú zászlóra, amely egy győzelemistennő alakját ábrázolja vörös háttérrel.

Imagines: A principátus korában minden egység magával hordozta a császár és szűkebb családja faragott képeit. A rúd végére tűzött portrékat a jelvényekkel azonos helyen tartották. Ennek az volt a célja, hogy mindig emlékeztessék a katonákat a hűségükre. A lázadó légiók, különösképpen azok, amelyeket saját, a császári trónra pályázó parancsnokuk buzdított fel, a zendülést rendszerint az *imagines* letépésével kezdték.

A draco: A segédcsoportok jelvényei általában a légios-jelvények mintájára készültek, ám a 2. század elején a lovasegységeknél – díszszemléken, és talán más alkalomkor is – megjelent a *draco*, vagyis sárkány, egy bronzból készült, nyitott szájú állatfej, melynek nyaka egy sokszínű szövetből készült csőhöz kapcsolódott. Amikor a jelvényhordozó gyors vágatba kezdett, a szövetcső mintegy szélzsákként kanyargózott a levegőben a feje fölött, sípoló hangot adva ki magából. Ezt a fajta jelvényt egyébként valószínűleg Róma egyes Duna menti ellenségeitől, főként talán a nomád származatúktól vették át. Traianus oszlopán is láthatók ilyen jelvények az ellenséges csapatok felett.

Szerszámok

A hadjáratok során a legionáriusnak saját fegyverein, páncélzatán, személyes tárgyain és élelemadagján kívül sok egyéb mást is magával kellett cipelnie. Josephus Flavius talán nem is tudatosan, de a régi viccet visszahangozza Marius öszvéreiről, amikor a legionáriusokat a málhás állatokhoz hasonlítja. Elmondja, hogy minden ember vitt magával puttonyt, fűrészt, csákányt és bal-

(Balra) Számos légio saját szimbólummal vagy szimbólumokkal rendelkezett, melyek gyakran megjelentek faragott köveken vagy cserepeken. A képen a Legio XX Valeria Victrix vadkanját láthatjuk.

Sírkőrészlet négyzet alakú zászlóval (vexillum) és egy centuria gazdagon díszített hadijelvényével (signum). A praetorianus cohorsok jelvényein a díszítések olyan sokat nyomtak, hogy Caligula megengedte a gárdistáinak, hogy hosszabb menetek során a signumaikat málhás állatokkal vitessék.

tát, valamint szíjat, sarlót és láncot. Noha valószínűtlen, hogy minden egyes katona fel lett volna szerelve mindezekkel az eszközökkel, a leírás jól érzékelteti, hogy hányféle szerszám állt egy nyolcfős *contubernium* rendelkezésére. Ahogy egy mai kutató megjegyezte, a hivatásos legionárius legalább annyira volt gyalogos, mint műszaki katona. Gnaeus Domitius Corbulo, az 1. század egyik leghíresebb hadvezére állítólag egyszer azt mondta, hogy „a csatákat a csákányokkal nyertük meg”. A római katonai csákány, a *dolabra* vágóél és vashegy kombinációjából álló, kitűnően megtervezett szerszám volt, amely a kemény föld feltörésére és az ellenség erőfalának lebontására egyaránt jól szolgált. Egy másik szerszám formára nagyon hasonlít a mai gyp-téglavágókhoz, ezért sokan úgy is gondolják, hogy hasonló funkciót töltött be, bár vannak, akik vitatják az eszköz e célra való alkalmasságát. Ugyancsak vita övezi a fából készült, ún. sánckarók pontos használatát. A hagyományos felfogás ezeket azonosnak tekinti a két karóval, melyet a leírások szerint a katonák azért hordtak magukkal, hogy a földsánc tetejébe szúrva egyfajta cölöpfalat képezzenek. Nemrégiben egy tudós felvázolt egy alternatív használati módot, mely szerint ha három ilyen karót összekötözték, az egy önmagában megálló

akadályt képezett. Mindkét elképzelés lehetséges, ugyanakkor el kell ismernünk, hogy az sem lehetetlen, hogy eleve rosszul azonosítottuk ezeket a tárgyakat. A nagyobb mennyiségben szükséges szerszámokon kívül a különböző munkálatokat irányító szakemberek részére nélkülözhetetlenek voltak a speciális eszközök. Ezek közül is kiemelkedő szerepet kapott a *groma* nevű földmérő eszköz, amely egy függőlegesen álló rúdból és a rá szerelt kereszt formájú elemből állt, melynek mindegyik végén ólomsúly lógott.

Mivel a leleteknek csupán apróska töredékén találunk részletes azonosításra alkalmas jeleket, meglepően ritka, hogy a kiásott katonai felszeréseket minden kétséget kizáróan egy konkrét egységhez vagy fegyvernemhez tudnánk kapcsolni. Éppen ezért a légiókban és a segédc csapatokban szolgálók ruházata és fegyverzete közti különbségről jellemzően az emlékműveken és síremlékeken látható ábrázolásokra alapozva alkothatunk képet. Traianus oszlopán a polgárjogú legionáriusok és a bennszülött auxiliárisok egyértelműen megkülönböztethetőek egymástól. A legionáriusok mind lemezpáncélt viselnek, és hajlított, négyszögletes pajzsot hordanak, míg a segédc csapatok katonái hosszabb, gyűrűs páncélingben, gyakran térdnadrágban és lapos, ovális pajzsral a kezükben harcolnak. Ez a fajta ábrázolás egyértelműen erőteljesen stilizált, amelyre bizonyíték az ugyanabban az időszakban készült adamlissi emlékmű, melynek tanúsága szerint sok legionárius is viselt gyűrűs páncélinget vagy pikkelypáncélt. Annak ellenére, hogy többen is megpróbálták már amellett érvelni, hogy a hadsereg két fele között nem volt felszerelésbeli különbség, néhány dolgot azért mindenképpen leszögezhetünk. Egyáltalán semmilyen bizonyíték sincs arra nézve, hogy a segédc csapatok

Auxiliáris íjász sírköve a Hadrianus fala mentén épült Housesteads erődjéből. A katonai szokatlannul hegyes csúcsú sisakot, és valószínűleg páncélinget visel. Tegezét a vállán átvetve viseli, visszahajlított kompozit íján kívül pedig még egy rövid szehercét is tart a kezében. Azonkívül, hogy hosszú köpeny helyett közönséges tunikát visel, nem sokban különbözik a Traianus oszlopán ábrázolt keleti íjásztól.

(Jobbra) Maris nevű lovas íjász síremléke Mainzban. Figyeljünk meg a lovas mögött álló szolgát, a kezében egy köteg nyílvevesszővel. A szolgák gyakran megjelennek a lovas katonák sírján.

ban szolgálók valaha is viseltek volna lemezpáncélt (*lorica segmentata*) vagy használták volna a *pilumot*, ahogy arra sem, hogy a néhány, *scutata* névre hallgató egységen kívül bárhol félhenger alakú pajzsot hordtak volna. Ehelyett, úgy tűnik, különböző dárdákat és gereblyeket használtak, gyűrűs páncélt és valószínűleg pikkelypáncélt is hordtak, pajzsuk pedig lapos volt. A pajzs egyébként ovális helyett olykor négy- vagy hatszögletű is lehetett. A tudósok gyakran társítják az egyszerűbb, gyengébb kialakítású, kevésbé díszes felszerelési tárgyakat, főként a sisakokat a segédc csapatokban szolgálókkal. Noha érvelésük hihető, hangsúlyozni kell, hogy semmilyen konkrét bizonyíték nem alapul.

Az auxiliáris gyalogság nagy része sisakot és testpáncélt viselt, pajzsot hordott, valamint dárdákkal/gereblyekkel, illetve *gladius*szal volt felszerelve. Noha manapság gyakran könnyűgyalogságnak nevezik őket, nem árt óvatosnak lenni ezzel a kijelentéssel. A pajzsukon ki-

vül ugyanis, amely könnyebb volt a legionáriusok *scutum*ánál, a segédcapatok katonáinak felszerelése ugyanannyit nyomott, mint a polgár katonáké. Ókori forrásaink valóban utalnak könnyű fegyverzetű, nyílt harcrendben csatározó egységekre létezésére, az auxiliáris gyalogság zöme azonban, úgy tűnik, a legionáriusokhoz nagyon is hasonló módon harcolt. Hogy a tényleges könnyűgyalogságot vajon külön egységekbe szervezték-e, vagy pedig alegységei voltak a közönséges cohorsnak, nem lehet megmondani, ahogy azt sem, hogy pontosan mivel voltak ezek a harcosok felszerelve. Traianus oszlopán látunk parittyasokat (*funditores*), parittyasokból alakított egységekről azonban nem tudunk. Hadrianus az észak-afrikai Lambaesisben tett látogatása során megdicsérte az egyik vegyes cohors lovasságát, amiért olyan kitűnően bántak a parittyáival. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy bizonyos egységek kiképezték néhány vagy talán az összes emberüket ennek a fegyvernek a használatára. Ólomból öntött parittyagolyókat, melyek nemritkán obszcén feliratokat is tartalmaznak, számos ásatás során találtak, különösen a köztársaság késői szakaszának polgárháborús helyszínein. Emellett feltehetően kavicsokat is használtak lövedékként.

Traianus oszlopán íjászokat is ábrázoltak, melyek közül némelyik a keleti viseletet kigúnyoló hosszú, lebegő köntöst és jellegzetes sisakot visel. Régen sok auxiliáris egységet – gyalogost és lovast egyaránt – íjászként (*sagittarii*) határoztak meg, bár a bizonyítékok ezen a téren sem teljesen egyértelműek, hiszen némely ilyen egység az íjon kívül más fegyvert is viselt, míg más egységek, melyeket viszont nem neveztek íjászoknak, íjjal felszerelve harcoltak. A rómaiak magas színvonalú, visszahajlított, kompozit (azaz egynél többfajta fából készített) íjat használtak. Mivel a fa csak nagyon ritka esetben marad fenn hosszú ideig, ilyen fegyver eddig még nem került elő. Találni azonban az ásatásokon az egykoron az íj markolatához erősített csontlemezeket és „füleket”, vagyis az íjak végeit, valamint nyílhegyeket is. A római seregben szolgáló íjászok zöme az ún. mediterrán kifeszítési technikát alkalmazta, melynek során az íjász két ujjal az állához húzta az íj húrját. Az íjászok bal karjuk belső felén bőr alkarvédőt viseltek, nehogy az elsurranó húr felhorzsolja az alkarjukat. Arra is van némi bizonyíték, hogy a 3. században néhány egység a mongol kifeszítési technikát alkalmazta, amikor is az íjász hüvelykujjgyűrű segítségével húzta fel az íjat.

A lovasság fegyverzete

Sisak és páncélzat

A lovassági sisakok számos fontos szempontból különböztek a gyalogság által használt sisakoktól. Először is, a katona fülét szinte minden típusnál takarta az arcvédő lemez meghosszabbított része. Ez minden bizonnyal zavarta a lovast a hallásban, ezért is fúrtak egyes sisakokon apró lyukakat az arcvédő eme részébe. A lovasság összezsapásának örvénylő forgatagában, amikor a két

lovascapat mélyen benyomult egymás soraiba, a lovast könnyen érthette támadás akár oldalról, akár hátulról, emiatt az arc védelmét nyilvánvalóan fontosabbnak ítélték, mint a teljes hallóképesség megőrzését. A másik jelentős különbség a gyalogsági sisakokkal szemben a lovassági sisakok mélyebbre nyúló, ugyanakkor viszonylag keskenyebb nyakvédője. A széles, kiugró nyakvédő könnyedén eltörhette volna a lováról hátrafele lezuhanó harcos nyakát. Más tekintetben viszont, például előállítási módszer szempontjából, a lovassági sisakok megegyeztek gyalogsági megfelelőikkel, és, amint azt már korábban láthattuk, a 3. századra a két sisakfajta még inkább közelített egymáshoz. Némely dekorációs eljárás, úgy tűnik, csak a lovasság körében volt elterjedt, így például a haj stilizált motívuma a sisakon. Néhány esetben nem elégedtek meg az ábrázolással, és valódi állatszört, sőt emberi haját is hozzáerősítettek a sisakhoz.

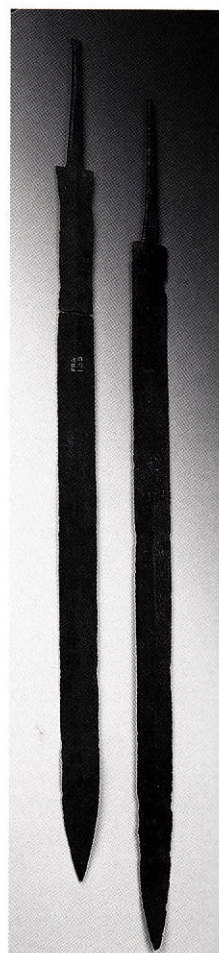
A segédcapatok lovasai az auxiliáris gyalogsághoz hasonlóan változatos formájú, lapos pajzsokat használtak. A döntő többség ovális pajzsot hordott, de ismertünk egységeket négyszögletes pajzzsal, és léteztek olyan csapatok is, egyebek közt a praetorianus gárdát támogató lovasság, ahol hatszögletű pajzs volt használatban. A britanniai Doncaster római erődjében találtak egy 1. századból származó lapos pajzsot, amely egy auxiliáris ka-

Lovassági „diszsisak” a hollandiai Nijmegenből. A sisak tetején a szokásos stilizált hajmotívumokat ezúttal valódi állatszörrel helyettesítették. Ez a fajta díszítésmód feltehetően a batáviai egységek között lehetett a leggyakoribb.

(Balra) Az Antoninus fala mellől származó Bridgeness-kő egy auxiliáris lovasát ábrázol, a lovas katonák sírköveire jellemző pózban: a lovas meztelen barbárokra tipor.

(Jobbra) Ezen a két, Newstead-ben (Skócia) kiásott spathán is jól látható, hogy a lovasság mennyivel hosszabb és vékonyabb pengéjű kardokat használt.

tonaé, nagy valószínűséggel lovasé volt. E nagyméretű lelet hossza 125 cm, szélessége 64 cm, oldalai egyenesek, teteje és alja ívelt. A szerkezete nagyon hasonló a korábban tárgyalt legionáriuspajzsokéhoz: ezt is három réteg falemezből készítették, markolata azonban a többi római pajzsral ellentétben merőleges. Rekonstrukciójának súlya megközelítette a Fajjúmban talált pajzsét (9 kg) ugyanakkor súlya nagyon egyenletesen oszlott el. A dudor valamivel a pajzs középpontja felett helyezkedett el, melynek következtében a pajzs alsó fele a láb felé hajlott vissza, ami hasznos lehetett a lovon ülő katona számára. Ennél jóval egyszerűbb szerkezetű, egyetlen réteg ragasztott falemezből készült pajzsból többet is találtak Dura-Europusban, és valószínű, hogy az ezekhez hasonló típusokat már a 3. század előtt is használták a segédcsepátok katonái.

A rómaiak lovassága gyűrűs páncélinget vagy pikkelypáncélt viselt. Egy Belgiumban feltárt relíeften látható egy, a vállakon *lorica segmentata*-val kombinált páncéling, de ez az egyetlen bizonyíték arra, hogy ilyen vegyes formában is hordtak volna páncélzatot. A 2. században Hadrianus felállította az első, általunk is ismert római nehézlovas *alát*, az Ala I Gallorum et Pannoniorum cataphractát, melyben ló és lovas egyaránt nehéz vértetben harcolt. A Dura-Europusban feltárt páncélok kö-

zött egy lovakra erősíthető pikkelypáncélkészletet is találtak.

A spatha

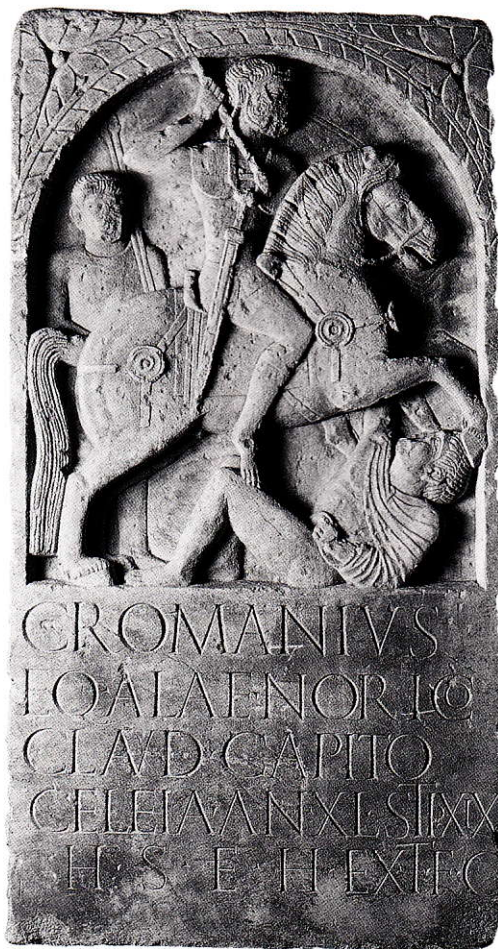
A rómaiak lovassága a gyalogságénál hosszabb és vékonyabb kardot, az ún. *spathát* használta, a lovas katonának ugyanis hosszabb fegyverre volt szüksége, különösen akkor, ha azt gyalogos katona ellen akarta használni. A *spatha* pengehossza kb. 65–91,5 cm között mozgott, szélessége pedig csak ritkán haladta meg a 4,4 cm-t. A fogantyú, a markolatgomb és a markolatvédő általában a *gladius* típusain használtakra hasonlított. Akárcsak a *gladius*-t, ezt a hosszabb kardfajtát is a jobb oldalon hordták.

Lándzsa és gerely

A római lovasság is többféle szálfegyvert használt. A leghosszabb a *contus* nevű, mintegy 3,65 m-re nyúló lándzsa volt, melyet két kézzel tartott a pajzsot nem használó lovas. Ezt először a 2. században alkalmazták, és mindig is csak egy-két különlegesen kiképzett *alát* szerelték fel vele. Igazi rohamfegyver volt, hajtásra gyakorlatilag alkalmatlan. A lovasság nagyobb része rövidebb, egykezes lándzsát, hajtásra pedig számos kisebb gerelyt vitt magával. Fennmaradt egy Észak-Britanniában álló-

(Balra) Ez az 1. század közepéről származó gloucesteri sírkő egy cohors equitatában szolgáló lovas katonának állít emléket. Felirata így szól: „Rufus Sita a Cohors VI Thracum lovasa, 40 éves, 22 évnyi szolgálat, itt fekszik. Akaratához híven, örökösei állították ezt.”

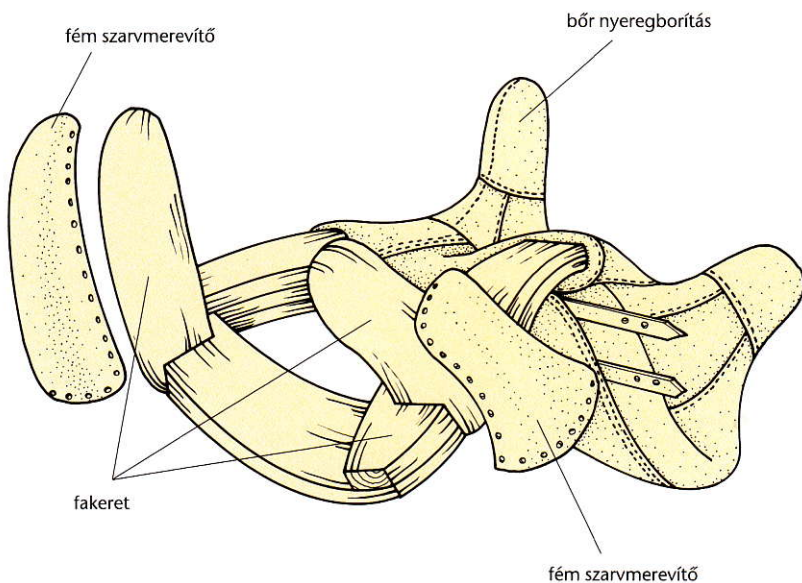
(Jobbra) Gaius Romanus Capito az Ala Noricorum lovasa volt. Figyeljük meg a gazdagon díszített lószerszámokat, illetve a katona mögött álló szolgát a kezében a tartálék gerelyekkel vagy lándzsákkal.

másodszála fegyverszemléjéről beszámoló írás az 1. századból, amely harci lándzsákról (*lancias pugnatorias*) és kisebb gerelyekről (*minores subarmales*) beszél. Minden katona számára egy lándzsa, két gerely és kard volt az előírt fegyverzet. Elképzelhető az is, hogy mindez csak erre az *alára* vonatkozott, hiszen Josephus Flavius is említ például olyan auxiliáris lovasegységeket, melyek egy hosszú lándzsával és tegezben hordott három vagy még több, rövid hajítógerellyel felszerelve indultak harcra.

Nyereg és lószerszámok

Az ókori hadviselésről szóló régebbi kiadású könyvekben gyakran találkozunk azzal a megállapítással, hogy a kengyel hiánya miatt az ókori lovasság képtelen volt bármiféle hatékony lovasrohamra, és szerepe csupán eltérő, zavaró hadműveletek végrehajtására korlátozódott. A történészek nem vették figyelembe, hogy az ókori források semmilyen szempontból nem támasztják ezt alá, és azt képzelték, hogy kengyel nélkül a lovas nem ülhetett szilárdan a nyergében. Mindössze az utóbbi évek eredménye, hogy a Peter Connolly nevével fémjelzett római nyeregrekonstrukciók elkészítésével és gyakorlati kipróbálásával sikerült végleg bebizonyítani, hogy a fenti tétel egyszerűen nem igaz.

(Lent) A rómaiak által használt négyszarvú nyereg szerkezetét és alakját bemutató rajz.

A négyszarvú nyeret a rómaiak mellett a gallok, a parthusok, a szászánidák, a szarmaták és talán még egyéb népek is használták. Nem tudni pontosan, hogy melyikük találta fel, bár erre talán a gallok a legesélyesebb jelöltek, a rómaiak viszont több mint valószínű, hogy számos más felszerelési tárgyhoz hasonlóan ezt is lemásolták ellenfeleikről. Amikor a lovas behelyezi a súlyát az ilyen típusú nyeregbe, a négy szarv összehárodik a combja körül. Ez kellő tartást biztosít ahhoz, hogy lándzsáját akár döfésre, akár hajtásra tudja használni, kardjával hatékonyan vagdalkozzon, sőt még oldalra is dőlhet, onnan is vissza tudja magát hozni.

Díszpáncélzat és lovassági játékok

Annak ellenére, hogy a római lovasság döntő többségét nem római polgárok alkották, az *auxilia* e fegyverneme jelentős megbecsülésnek örvendett. Az *alák* – különösképpen a kisszámú *ala miliaria* – nagy értékű, becses egységek voltak, melyek lenyűgöző látványt nyújtottak szemlék és csaták alkalmával egyaránt. A principátus alatt a lovassportok a hadsereg lovasságának felkészültségét és nagyszerűségét demonstráló nagyszabású nyilvános bemutatókká fejlődtek. Ezekre az alkalmakra ló és lovas egyaránt különlegesen díszes felszerelésbe bűjt. A régészeti leletek között legszembeütőbbek a „díszsisakok”, melyek alapvető formájukat illetően megegyeztek a közönséges lovassági sisakokkal, azokkal ellentétben viszont gyakran ezüstborítást kaptak, jóval kidolgozottabb díszítőmotívumokkal rendelkeztek, és arcmaszk is tartozott hozzájuk, melyet a látást elősegítő szemnyílásokkal láttak el. A hajmotívumok még gyakrabban fordultak elő, és a sisakok nemritkán erősen női vonásokat hordoztak magukon, melynek oka az lehetett, hogy viselőik a legendás amazonokat akarták megtestesíteni. Arrianus leírása szerint – ő az egyetlen korabeli forrás, aki valamelyest is részletezi az ilyen jellegű eseményeket – a sisakok tetején sárga taréj lobogott a szélben, a fennmaradt sisakokon azonban nem látni semmilyen foglalat nyomát. A lovak szegekkel kivert, díszes bőr fejvértet viseltek. Ilyen lófejpancélzt találtak meglepően jó állapotban Vindolandában, melyen a ló szemének védelmét félgömbszerű rácsok biztosították. A lószerszámok, a nyeregtakarók és a lovasok ruhái egyaránt élénk színekben pompáztak, a sokféle jelvény – köztük a csőszzerű *dracones* – használata pedig csak fokozta a látványt.

Úgy tűnik, Arrianus a játékok Hadrianus által szabványosított változatát írja le, ugyanakkor állítja, hogy a bemutatón láttak nagy része ősi hagyományokat tükröz. Az esemény különböző manőverek és rohamok imitálásával kezdődött, amit egyéni és csapatban bemutatott gyakorlatok követtek. A lovasok két csoportra oszlottak, és tompa hegyű lándzsáikkal megpróbálták egymás pajzsát eltalálni. Ezután harcban is használatos fegyvereket hajítottak célba változó sebességgel és mindenféle irányból. A bemutatótéren végrehajtott egyenes vonalú rohamvágatában egy jó lovas úgy tizenöt gerelyt tudott a cél irányába repíteni, míg a legkiemelkedőbb harcosok akár húszat is képesek

voltak célba juttatni. Jóllehet a gyakorlatok előre meghatározott koreográfia szerint zajlottak, nagy részük végrehajtásához ugyanazokra a képességekre volt szükség, mint a valódi ütközetekben.

A régészek által „díszsisakokként” kategorizált sisakok alig kisebb gyakorisággal fordulnak elő az ásatásokon, mint azok, melyekről azt feltételezzük, hogy harc közben viselték őket. Tény, hogy a lovasbemutatók forrásaink szerint is jelentős események voltak, mégis lehet-

(Lent) Ez a gazdagon díszített lófejvért-rekonstrukció egy Vindolandában talált, az 1. század végétől, 2. század elejétől származó lelet alapján készült.

séges, hogy némileg elhamarkodottan társítunk hozzájuk minden erőteljesebben díszített leletet. A római hadifelszerelések gyakran ötvözik a magas szintű díszítést a gyakorlati funkciókkal, ezért legalábbis elképzelhető, hogy egyes arcvértelemmel ellátott sisakokat harcban is használtak. Egy ilyen sisakot találtak a 9-ben bekövetkezett teutoburgi erdőbeli katasztrófa során elhagyottnak vélt felszerelések között, ami annyit mindenképpen bizonyít, hogy a díszes fejevédőt legalábbis elvitték a hadjáratra.

Egy Németországban talált, kétségtelenül rossz állapotban fennmaradt sírkő, úgy tűnik, legionárius *signifert* ábrázol ilyen sisakban, ami azt jelentheti, hogy nem csak a lovasságnál használtak effajta sisakokat. A fémmaszk merev arcvonásai ijesztően hathattak az ellenségre, fedtetve a tény, hogy viselője is csak közönséges ember. Bizonyos körülmények között talán úgy ítélték meg, hogy ez, illetve az arcvért nyújtotta fokozott védelem fontosabb volt, mint a tökéletes látás.

Ez a modern kori bemutató is jól érzékelteti, hogy milyen pompás küllemű lehetett egykoron a római lovasság. A zászlóvivő arcmaszkos sisakot visel, egyébként a lovasok többi felszerelése harci felszerelés. Diszszemlék vagy lovasági játékok alkalmával a római lovas katonák még ennél is ékeesebben öltöztek.

Feladatok békeidőben

(Jobbra) Apamea szíriai városának romjai a birodalom kis- és nagyvárosainak hajdani pompájáról árulkodnak. A gazdaság sosem virágozhatott volna fel, ha nem létezik a provinciákat felügyelő és védelmező hatékony hadsereg.

Területi megoszlás

Irodalmi forrásaink csak nagyon ritka esetben adnak részletes tájékoztatást arról, hogy a hadsereg egységei pontosan hol tartózkodtak egy adott időszakban. Amikor megteszik, akkor is főként a légiók elhelyezkedésével tördnek, az auxiliáris helyőrségekkel kapcsolatban pedig végképp homályosan fogalmaznak. Ebből következően a principátus hadseregének területi elhelyezkedéséről szóló

bármely tanulmányunk erőteljesen a régészeti kutatások eredményeire kell támaszkodnia. Számos katonai létesítmény helyét sikerült már meghatározni, melyek közül jó párat részlegesen fel is tártak, az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy egyes régióknak, különösen Nagy-Britanniának és Németországnak más térségeknél sokkal több figyelmet szenteltek, ezért is ismerjük ezeket jobban. A katonai bázis mérete ad némi támpontot arra nézve, hogy eredetileg milyen méretű egységnek szánták. Ha szerencsések vagyunk, akkor találunk az egység nevét megőrző feliratokat, netán még írótablákat vagy papiruszokat is. Ahol ilyen típusú leletek állnak a rendelkezésünkre, ott olykor lehetőség nyílik arra, hogy nyomon kövessük, milyen egységek váltották egymást a helyőrségben. A légiók mozgását méretüknél, magasabb státusuknál és a feliratokon való gyakori megjelenésükkel fogva aránylag könnyebb kinyomozni, bár még az ő esetükben is gyakran kétség övezi némely egység eltűnésének körülményeit. Az auxiliáris csapatok elhelyezkedését nehe-

zebb meghatározni. Velük kapcsolatban sok hasznos információt kapunk a leszerelő katonák számára kiállított *diplomákból*, melyek amellett, hogy könnyen datálhatók, rendszerint nemcsak a katona saját egységének nevét tartalmazzák, hanem a provinciában állomásozó minden olyan cohorsét és *aláét* is, ahonnan abban az évben szereltek le veteránok. Ennek az információnak a segítségével összeállíthatjuk azoknak az egységeknek a listáját, melyek egy adott periódusban egy adott tartományban állomásoztak.

Általánosságban véve, különösképpen Európában, a római hadsereget a határ menti provinciákban elosztva állomásoztatták. A légiós nagyerődök gyakorta a provincia beljebb eső területein álltak, rendre a legfontosabb közlekedési útvonalak mentén, míg a kisebb auxiliáris erődök és apró állomáshelyek a határ közeli területeken szétszórva helyezkedtek el.

A keleti provinciákban a helyőrségek jelentős része városokban vagy azok szomszédságában volt. Az egyiptomi két légió például a principátus idejének nagy részében közvetlenül az Alexandria melletti Nikopoliszban állomásozott, míg Syriában a légiók helyőrségeit Antiochiában vagy annak határában építették fel. Róma után Alexandria és Antiochia voltak messze a birodalom legnagyobb városai. E fontos politikai központok nyugtalan, forrongó lakossága ellen a légiók katonáinak nemritkán rendfenntartó erőként kellett fellépniük. Mindent egybevetve azonban a nagyvárosok menti helyőrségekben kellemes élet zajlott, ugyanis a katonáknak lehetőségük nyílt, hogy kivegyék részüket a városi élet nyújtotta élvezetekből – innen eredt a népszerű irodalmi tétel, mely szerint a kellemes körülmények csökkentik a sereg ütőképességét. Nem csak a légiókat szállásolták el a nagyvárosokban. Dura-Europus auxiliáris helyőrsége a 3. században főként a városon belüli katonai táborban kapott elhelyezést, de lehettek olyan katonák is, akiket házaknál szállásoltak el. A 66-ban bekövetkezett zsidó felkelésig Judaea kicsiny provinciájában is leginkább a városokban helyezték el a tartomány helyőrségét. Az állandó jelleggel Jeruzsálemben állomásozó cohorszt valószínűleg abban a három hatalmas toronyban szállásolták el, melyet Nagy Heródes építtetett palotája közelében (ma Fellegvárnak nevezik ezt a területet). Amikor a tartomány lovagrendbeli helytartója látogatásra érkezett, mindig magával hozott egy másik cohorszt is, amely a Jeruzsálemi Templom tözsomszédságában lévő Antonia-erődbe vette be magát. Amikor Pontius Pilatus első ízben érkezett ily módon Jeruzsálembé, nagy felzúdulást váltott ki, hogy kísérete az egység jelvényeit, köztük a császári család képmásait (*imagines*) bevitte a Tempomba, vétele ezzel a bálványimádást tiltó zsidó vallási törvények ellen. Rövid lázongást követően Pilatus beadta a derekát, és nyilvánosan eltávolította a sértő jelképeket, úgy az erődből, mint a városból. Még a nyugati provinciák esetében is találunk arra bizonyítékot, hogy a nagyvárosokban is tartottak fenn helyőrségeket, például erre a jelentős méretű londoni erőd. Nagy valószínűséggel tehát nem tartható az a nézet, mely szerint a provinciák belső területei teljes mértékben demilitarizáltak lettek volna.

(Balra) Az Eufrátesz mentén fekvő Dura-Europus megerősített városának romjai.

Az ásatásoknál nagy mennyiségű katonai felszerelés, valamint rengeteg egyéb érdekes lelet, egyebek közt falfestmények, és számos, papiruszra írt katonai dokumentum került elő.

Helyőrségi mindennapok

Jóllehet számos római katonai létesítmény maradványait tárták már fel, azt már sokkal nehezebb kikövetkeztetni, hogy annak idején miért éppen az adott helyszínt választották, a különböző időszakokban mekkora volt a helyőrség kiterjedése, és mi volt a pontos feladata. A légiós nagyerődökben és az auxilia kisebb erődjeiben is egyaránt bőven van férőhely, de csak a modern kutatók merev gondolkodásmódját tükrözné, ha azt feltételeznénk, hogy ezeket mindig egyfajta típusú és méretű egységek katonái lakták. A Legio II Augusta caerleoni álló-

máshelyén megtalálták az Ala I Thracum egyik főzöedényét, ami talán azt jelenti, hogy auxiliáris lovasság is tartózkodott a bázison. A vindolandai leletek közül egynemely pedig arra utal, hogy legionáriusok is megfordulhattak a bázison. Az, hogy egy egység jelenlétéről valahol felirat tanúskodik, majd előkerül ugyanott még egy, évtizedekkel későbből, nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egység a köztes időszakban végig ugyanabban a helyőrségben állomásozott. És ha még így is volt, az sem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a legénység nagy része eközben máshol szolgált.

A Cohors I Tungrorum Vindolandában megtalált egyik létszámjelentése a tényleges harci állományt 752 főben adja meg, beleértve a hat centuriót is. Ebből nem kevesebb mint 456 katona és 5 centurio vezényelt szolgálatban volt. 337 fő, feltehetően két centurio felügyelete alatt, nem messze Vindolandától, Coriában (Corbridge) tartózkodott, ellenben a többiek közül sokan jóval távolabb voltak, egyesek egészen lent délen, Londonban. Egy másik, ennél jóval teljesebb létszámról árulkodó jelentésre bukkantak Egyiptomban, bár maga az írás a Duna mentén, Moesiában állomásozó egyik auxiliáris egységre vonatkozik. Keletkezésének időpontja valószínűleg a 105. év. Jó

Erősen megkopott sírkő a római kori London területéről. Az írotáblákat vivő katona minden bizonnyal irodai munkát végzett. A tartományi legatusok törzsénél dolgozó, adminisztratív feladatokat ellátó személyzet zömét a hadsereg adta.

pár részlet, főként szám hiányzik vagy nem jól kivehető, a dokumentum alapján mégis ízelítőt kaphatunk abból, hogy a hadsereg milyen szerteágazó tevékenységeket végzett. A cohors lovassággal is rendelkezett – bár a dokumentum ezt konkrétan nem említi – nevében pedig a *veterana* jelző is benne volt, minden bizonnyal azért, hogy meg tudják különböztetni a szintén a provinciában állomásozó másik, később felállított Cohors I Hispanorumtól. A cohors állományának jelentős része a provincia hatá-

Létszám- jelentés

Az Arruntianus praefectus által vezetett Cohors I Hispanorum Veterana quingenaria létszámjelentése, valószínűleg 105-ből, bár ebben nem lehetünk teljesen biztosak

Katonák teljes létszáma december 31-én
Ebből 6 centurio, 4 decurio; 119 lovas, emellett
duplicariusok, 3 sesquiplicarius, 1 gyalogos duplicarius,
___ gyalogos sesquiplicarius

Létszámgyarapodás január 1. után

___ Faustinus legatus

___ a szökevények

Teljes létszámgyarapodás

Teljes létszám

Ebből 6 centurio, 4 decurio; ___ lovas, emellett 2 duplicarius,
3 sesquiplicarius, gyalogos duplicarius, ___

Ebből veszteség:

Faustinus legatus parancsára a flottához vezényelve

___ Iustus legatus parancsára, köztük 1 lovas

Visszaküldve Herrenius Saturninushoz

A pannoniai hadsereghez áthelyezve

Vízbe fullt

Rablók megölték, 1 lovas

Megöltek

Összes veszteség, köztük

Visszajött a szökevényekkel

TISZTÁN

Ebből 6 centurio, 4 decurio; 110+ lovas, emellett 2
duplicarius, 3 sesquiplicarius, ___ gyalogos duplicarius,
6 gyalogos sesquiplicarius

546

Ebből távol van

Galliában ruhákért

Ugyanott gabonáért

Az Erar(?) folyón túl lovakért, köztük ___ lovas

A castrai helyőrségben, köztük 2 lovas

A dardaniai bányáknál

Provincián kívül távollévők száma, köztük ___ lovas

Provincián belül

Fabius Iustus legatus tisztiszolgái,

köztük Carus decurio

Latinianus császári procurator irodáján

A piroboridavai helyőrségben

A buridavai helyőrségben

A Duna túlsópartján hadi vállalkozásban,

köztük ___ sesquiplicarius, 23 lovas, 2 gyalogos

sesquiplicarius

Ugyanott a gabonataralék őrzésén

Ugyanott felderítőúton A-uinus centurióval,

köztük ___ lovas

A gabonaszállító hajóknál, köztük 1 decurio

A parancsnokságon az írkokkal

A Haemus hegységben marháért

Az elrekvirált állatokra vigyáz, köztük ___ sesquiplicarius

Ügyszintén őrségben ___ felett

Távol vannak a két kategóriából összesen:

Ebből 1 centurio, 3 decurio; ___ lovas; ___ 2 gyalogos
sesquiplicarius

rain belül vagy kívül, kisebb különítményekben tevékenykedett. A hat centurio közül csak egy szolgált a főerőktől távol – ellentétben a vindolandai őttel –, a négy decurióból viszont hárman nem tartózkodtak a támaszponton. Számos bizonyíték szolgál arra, hogy a principátus korában más egységeknél is hasonló volt a gyakorlat. A Kr. u 2 század elején az ifjabb Pliniust különleges császári legatusként kinevezték Bithynia és Pontus (Asia Minor északi része) kormányzójának. A levelezés, melyet Traianus császárral folytatott, később nyilvánosan is megjelent. A provinciát általában egy senatori proconsul kormányozta, kicsiny létszámú helyőrségre támaszkodva. Ennek ellenére Plinius folyamatosan különböző megbízatásokat ellátó kisebb katonai egységekről beszél, akik a közlekedés irányításától kezdve, a hivatalos személyek kíséretén át a börtönőri feladatokig mindenféle tevékenységet végeztek. Leveleiben Plinius mindvégig utalásokat tesz a császár abbéli óhajára, hogy a lehető legkevesebbre szorítsa le az egységtől távol szolgálók számát. Traianus válszai megerősítik ezt, miközben szinte minden alkalommal arra utasítja Pliniust, hogy a konkrétan szóban forgó különítményt hagyja a helyén. A római császárok nagyon kis létszámú hivatalnokgárdával dolgoztak, és sokszor már csak azért is igénybe kellett venniük a hadsereg segítségét különböző nem katonai feladatok ellátásánál, mert egyszerűen nem volt más, aki rendelkezésre állt volna.

Katonák hivatalnokként

A köztársaság korának helytartóit mindössze néhány tucat hivatalnok segítette, a principátus idején azonban már javult a helyzet, és a provinciák legatusainak munkáját sokkal nagyobb létszámú hivatalnokgárda támogatta. A legatus katonai főhadiszállását, melyet általában egy rendelkezési állományba helyezett centurio vezetett, és a segédcsoportok legjobb gyalogos és lovas katonáiból válogatott testőrség, a *singulares* védett, az adminisztratív feladatokat ellátó *officium* támogatta. A több száz főt számláló *officium* közvetlen irányítását irodisták (*cornicularii*) végezték; ez volt az a pozíció, amelyet a 79. oldalon említett Julius Apollinaris sikertelenül pályázott meg, miután belépett a seregbe. A személyzet minden egyes tagját a hadsereg adta, rendelkezési állományba helyezett katonákból. Az *officium*hoz tartoztak a provincia nyilvántartását végzők (*commentarienses*), a titkárok (*exceptores* és *notarii*), a könyvelők és levéltárosok (*librarii* és *exacti*), az irodasegéddek (*adiutores*), valamint a magasabb beosztású, *principalesi* rangban szolgáló katonák (*beneficiarii*, *frumentarii*, *speculatores*). Az *officium* elsődleges feladata a provinciában állomásozó hadsereggel kapcsolatos adminisztráció elvégzése volt, ugyanakkor könnyedén rá lehetett hangolni bármilyen más feladatra, ami a helytartó munkakörében adódhatott. Az *officium*ba való kinevezések felett a legatus rendelkezett,

mindazonáltal nem valószínű, hogy minden újonnan érkező kormányzó elbocsátotta volna az egész apparátust csak azért, hogy a saját embereit ültesse a helyükbe. Ez pedig azt jelentette, hogy a katonai közigazgatás alá tartozó provinciák adminisztratív irányításában minden bizonnyal jelentős folyamatosság volt tapasztalható.

A katonák a római hatalom nagyon is szembetűnő képviselői voltak, a városoktól távol eső vidékeken pedig a helyi lakosság nagy valószínűséggel nem is találkozott rajtuk kívül mással a császárkori kormányzat küldöttjei közül. Különösen a tisztek – úgy a katonai körzetek centuriói, mint az auxiliáris helyőrségek lovagrendbeli parancsnokai – teljesítettek gyakran a tartományi helytartó által rájuk ruházott jogkörben közigazgatási feladatokat. A holt-tengeri tekercsek (ókori, javarészt vallási témájú, pergamenre, illetve papiruszra írt zsidó dokumentumok az izraeli Hirbet-Kumrán mellől) között találtak egy Babatha nevű helyi asszonyhoz tartozó iratcsomót a 2. századból. Az egyik dokumentum az asszony 127 decemberében tett hivatalos vagyonynyilatkozatának másodpéldánya, amely részletesen felsorolja Babathának az arabiai Maoza városa környékén lévő birtokait. Az írás eredetijét egy Priscus nevű lovassági parancsnoknak – mindez bizonnyal egy *ala* praefectusának – mutatták be, aki latin nyelvű elismervényt adott róla, melyet aztán görögre fordítottak, hogy egyezzen a dokumentum többi részében használt nyelvvel. A vagyonynyilatkozat a provincia helytartója által elrendelt általános vagyonyösszeírás része volt, melynek lebonyolításáért Maoza környékén a helytartó képviselőjeként Priscus felelt. Egy másik, sajnos csupán töredékes formában fennmaradt dokumentum egy másik személy által, szintén Priscusnak tett hasonló vagyonynyilatkozatot őriz, ami arra enged következtetni, hogy nem különleges esetről van szó: az *ala* praefectura rendszeresen végzett adminisztratív jellegű tevékenységet.

Katonák az építkezéseknél

A római hadseregben, ezen belül is főként a légiókban nagyszámú mesterember, valamint építész és mérnök szolgált. A katonai bázisokat, legyenek akár a napi menet végén épített átmeneti táborok vagy hatalmas kőerődítmények, mindig maguk a katonák építették. Az állandó táborok területén vagy azok környékén gyakorta találunk a tábor védőműveinek vagy épületeinek felépítését, illetve újjáépítését megőrkítő feliratokat. Ezeket a munkálatokat általában a helyőrségben tartózkodó egység végezte, bár az auxiliáris erődök esetében nem ennyire egyértelmű a helyzet, hiszen a jóval kisebb létszámú segédcsoportoknál műszaki szakemberből is kevesebb akadt. Ennek ellenére van rá bizonyíték, hogy auxiliáris csapatok is végeztek építkezéseket, bár talán ilyen esetekben a légióktól odavezényelt mérnökök irányították a munkálatokat.

A kifejezetten nagyszabású építkezésekhez több egységből is vontak össze embereket. Így például Hadrianus falának építéséhez mindhárom, Britanniában állomásozó légióra szükség volt. A II Augusta, a VI Victrix és a XX Valeria Victrix mind kapott egy-egy szakaszt, melyet fel kellett építenie. E szakaszokat a légiók aztán továbbosztották egészen a centuriák szintjéig. A centuriák által állított emlékkövek, melyek a különböző falszakaszok befeje-

Traianus oszlopán a legionáriusokat gyakorta ábrázolják nagyszabású munkálatok közben, a képen látható csoport is éppen tábornokot épít. Hadjáraton az esetleges rajtaütések miatt a katonáknak páncélzatban kellett dolgozniuk. A hadsereget békeidőben is számos építési munkálathoz – amfiteátrumok, vízvezetékek, utak építése – vették igénybe. Ilyenkor természetesen nem volt szükség az előbb említett övintézkedésre.

zését voltak hivatva megőrkíteni, gyakori leletei a régészeti kutatómunkának. Az építési munkálatok alegységek szerinti felosztása általános gyakorlatnak tűnik a római hadseregben. 70-ben, Jeruzsálem ostrománál Titus hadserege is ekképpen fogott neki az ostromsáncok építésének. A rómaiak úgy tartották, ez egészséges versenyszerűséget idéz elő a különböző egységek között, és arra serkenti

őket, hogy minél gyorsabban és hatékonyabban végezzék el a rájuk bízott munkát. Hadrianus falán megtalálhatók annak jelei is, hogy minden egység egy kicsit másképpen értelmezte az eredeti tervet, és különböző formára építette például a mérföldenkénti bástyákat vagy az őrtornyokat.

A hadsereg rendszeresen épített utakat is. Az ilyen vállalkozások egyrészt hasznára voltak a civil lakosságnak,

másrészt kedvezőbb feltételeket teremtettek a csapatok és az utánpótlás mozgatására. Amint korábban láthattuk, a legtöbb légio, de némely auxiliáris egység is, amfiteátrumot épített a tábora mellé. Arra is van bőven adatunk, hogy a hadsereg kizárólag a polgári lakosság számára végzett építési feladatokat. A judaeai partok mentén fekvő Caesarea Maritima kolónia mai napig látható vízveze-

ipari és kézművestevékenységet végeztek. Britannia nyugati részén a Legio II Augusta felügyelte a Mendip Hills-i ólombányákban zajló munkát, és valószínűleg a caerleoni bázisához közelebbi többi bányát is. A hadsereg kőbányákat is üzemeltetett, így biztosítva a nyersanyagot a saját maga által végzett nagyszabású építkezésekhez. Ezenkívül léteztek katonai fazekasműhelyek is, ahol a katonák főzőedényei mellett az erőd épületeinek fedésére szolgáló hatalmas mennyiségű vörös tetőcserepet is gyártottak. Különösen a cserepekre jellemző, hogy megtaláljuk rajtuk az egység nevét, használatuk azonban nem csupán a katonai létesítményekre korlátozódott, ugyanis néha polgári településeken is felbukkannak. Némelyeken a kőfejtők falára vésett, céltalan irkafirkához hasonló feliratokat találunk, amit unatkozó, elcsigázott katonák róttak rájuk.

A nagyobb katonai támaszpontok gyakorta méretes műhelyekkel (*fabricae*) is rendelkeztek. Ezekben zajlott a fegyverkészítés és -karbantartás, de valószínűleg itt állítottak elő számos egyéb, a sereg által igényelt felszerelést is. Az egyik vindolandai táblán arról olvashatunk, hogy 343 katonát az erőd műhelyeibe vezényeltek. A töredékes dokumentum egyebek közt említést tesz bakancskészítésről, fürdőházépítésről, valamint néhány, pontosan nem értelmezhető feladatról ólommal, szekerekkel, a kórházzal, az égetőkemencékkel, feltehetően agyagásással, meszeléssel, valamilyen, a sátrakhoz kötődő tevékenységgel és kőtörmelék gyűjtésével kapcsolatosan.

Katonák rendőrként

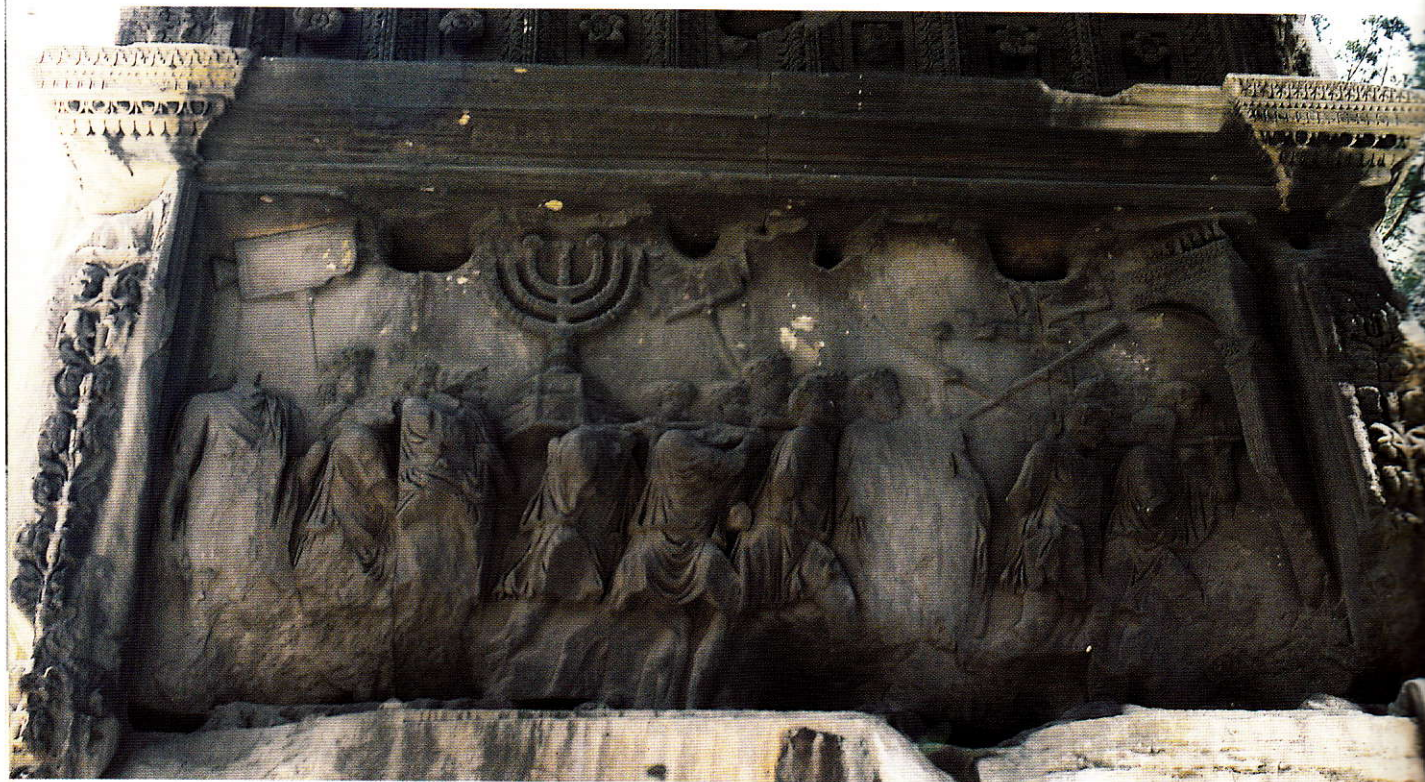
Noha egyes helyeken léteztek kis számban, korlátozott jogkörrel rendelkező falusi rendőrök, a Római Birodalom provinciáiban nem volt a mai rendőri szervekhez hasonló rendfenntartó erő. A császárkori kormányzat képviselői a katonák voltak, akik gyakran találták magukat rendőri szerepben, és akiknek jogukban is állt erőszakot alkalmazni. A korábban említett, Egyiptomban talált szolgálati beosztásból láthatjuk, hogy egyes katonák járőri feladatokat teljesítettek Alexandriában, míg mások titokzatos civil ruhás küldetésben vettek részt. Az egyiptomi utak mentén, de más provinciákban is rendszeres távolságonként találunk kis őrtornyokat, melyek mindössze egy maroknyi katonára befogadására voltak alkalmasak. Ezeket nyilvánvalóan nem az ellenség nagyszabású támadásának feltartóztatására, hanem sokkal inkább közlekedésfelügyeleti feladatok ellátására szánták. A legionárius *beneficiarius*ok közül sokan töltötték be parancsnoki tiszteket az utak menti állomáshelyeken (*stationes*), ahol a helytartó képviselőjeként működve különféle feladatokat láttak el, ideértve a le-tartóztatásokat és a bíróság által kiszabott büntetések végrehajtását is. Még náluk is fontosabb szerepkör volt a körzeti centurióké és más tiszteké, akik a provinciában szét-szórva tevékenykedtek, és akiknél magasabb rangú római-val a helyi lakosság javarészt nem is találkozott.

Egyiptomban talált papiruszokon sok olyan esetről olvashatunk, amikor a provinciák lakosai katonatisztekhez – a leggyakrabban centuriókhoz – fordulnak jogorvoslatért az ellenük elkövetett bűncselekmények miatt. 207-ben egy Aurelia Tisais nevű nő levelet intézett Aurelius Julius Marcellinus centurióhoz, melyben leírta, hogy apja és bátyja eltűntek egy vadászat során, és ő attól tart, hogy megöl-

ték őket. Amennyiben kiderül, hogy így történt – folytatja Aurelia –, úgy igényt tart rá, hogy a bűnösöket megtalálják és felelősségre vonják. A feljelentések gyakori témája volt a lopás: hallunk ruha, gabona, állat és egyéb vagyontárgyak eltulajdonításáról. A feltételezett tolvajokat a feljelentők gyakran nevesítették is. Az egyik levélben például hatot is felsorolnak közülük, valamint egy Titus nevű katonát, aki a feljelentő szerint nagy mennyiségű halat tulajdonított el a sértett egyik halastavából. Ebben a konkrét esetben – ahogy az igen gyakran előfordult – a sértettet megfenyegették, sőt bántalmazták is. Ammonius Paternus centurióhoz 193-ban érkezett egy feljelentés bizonyos Syrostól, aki úgy azonosította magát, mint akinek forradás van a jobb térdén. Mivel ő maga írástudatlan volt, a levelet mással íratta meg. Syros azzal vádolt számos adószedőt, hogy amikor a gabonára kivetett adót jöttek behajtani, többet akartak, mint amennyi járt volna, és amikor nem adták, megtámadták és kirabolták az édesanyját, aki ennek következtében még mindig ágyban fekvő beteg. A legtöbb ilyen feljelentés utóéletéről nem tudunk semmit; nem tudjuk, hogy történt-e valamilyen intézkedés vagy sem, az íráskor hivatalos formulákat tartalmazó, szabványoszerű megfogalmazása azonban arra utal, hogy a jogorvoslati kérelmek ilyenformán benyújtása gyakori és feltételezhetően hatékony módszer lehetett. Ránk maradt egy centurio tollából származó levél, melyben a tiszt magához rendeli egy gabonaüggyben kialakult tulajdonjogi vita vádlottját. Amennyiben szükség volt rá, a centuriónak jogában állt katonákat küldeni, és erőszakkal igazságszolgáltatás elé állítani a vádlottakat. Más dokumentumokban arra is találunk példát, hogy egyes magánszemélyek gyakorlatilag kezességet vállaltak a vádlottért, garantálva, hogy kifizetik a büntetését, ha esetleg nem jelenne meg a bírósági tárgyaláson.

Katonák a megszálló erő képviselőiként

A Római Birodalom békét és jómódot hozott a meghódított népekre. A római igazgatás alatt álló területek nagy részén nőtt a lakosság lélekszáma, és virágzott a gazdaság. Az új rendszer előnyeit azonban nem élvezhette mindenki egyenlő részben, és voltak olyan társadalmi csoportok, akik egyáltalán nem éreztek belőle semmit. Mégis, általánosságban véve elmondható, hogy a birodalom lakosságának többsége magasabb életszínvonalon élt, mint a rómaiak megérkezése előtt. Mindennek ellenére Róma hódító birodalom volt, melynek hatalma katonai erőfölényén alapult. Időnként ennek a hatalomnak érvényt is kellett szerezni, ehhez pedig az eszköz a hadsereg volt. A provinciák közül sokban a meghódításukat követő első emberöltőn belül nagyszabású felkelés tört ki. Ezek leverése után egyes provinciák, ha kellenlenti is, de meghódítottak Róma előtt, más tartományokban azonban maradtak szórványos ellenállási góccok, sőt olykor széles körű lázadások is kitörttek. Walesben és Britannia északi részén jóval a meghódításuk után is erős katonai helyőrségek működtek, és a határok némileg változtak is. A hegyvidéki vagy a sivatagi területeket csak nagyon ritkán sikerült teljes mértékben pacifikálni, ezért az ilyen helyeken nagyobb létszámú katonaság jelenléte volt szükség. A birodalom határain belüli erőszakos elemeket a rómaiak rendszerint útonállóknak nevezték, mivel támadásaik inkább a pacifikált polgá-

66-ban Judaea provinciában nyílt lázadás tört ki a római uralom ellen. Az ellenállás elfojtására tett kezdeti lépések sorozatos római vereségekkel végződtek, és csak többéves módszeres hadjárat során sikerült újra római fennhatóság alá vonni a területet. A háború csúcspontja, Jeruzsálem ostroma és bevétele Vespasianus császár fiának, Titusnak a nevéhez fűződik, aki tetteről később a róla elnevezett római diadalív felállításával emlékeztetett meg. A diadalívnak ez a domborműve a Jeruzsálemi Templom kifosztását ábrázolja.

ri lakosság, és nem maga a hadsereg ellen irányultak. Ma már nehéz volna megmondani, hogy pontosan mi motiválta az ilyen cselekedeteket, illetve azt, hogy milyen fokon irányultak ezek a római hatalom ellen. Az olyan közösségek, melyek hagyományosan fosztogatásból szereztek be a jövedelmüket, meglehet, nem láttak rá semmi okot, hogy a rómaiak megjelenése után ne folytassák tevékenységüket. Máshol ellenben lehetséges, hogy a római jelenlét váltott ki ellenállást.

A Judaea provinciában és annak környékén zajló, ilyen jellegű tevékenységekről összehasonlíthatatlanul többet tudunk, mint a Birodalom többi részén történelekről. Erre vonatkozó forrásaink – a történetíró Josephus Flavius, az *Újtestamentum* vagy a *Talmud* irodalma – páratlan lehetőséget nyújtanak arra, hogy egy leigázott nép szemszögéből ismerjük meg a római uralmat. Ugyanakkor nagyon óvatossá kell lennünk, mielőtt kijelentenénk, hogy más provinciákban is – melyekről jóval kevesebbet tudunk – hasonló tevékenység folyt. A zsidó vallási előírások ugyanis rendkívül megnehezítették, sőt gyakorlatilag lehetetlenné tették a rómaiak számára a zsidók beolvasztását a Római Birodalom társadalmi rendszerébe. A helyzeten csak rontott, hogy a politeista rómaiak számára érthetetlen volt a zsidók egyistenhite, melyet annyira természetellenesnek tartottak, akár az ateizmust, valamint hogy rendre a lehető legalkalmatlannabb helytartókat nevezték ki a provincia élére. Judaeában a legnagyobb méretű felkelések Nero és Hadrianus idején törték ki, Traianus uralkodásának vége felé pedig Egyiptom zsidó lakossága lázadt fel, ám ezek csupán a jéghegy csúcsát jelentették a banditizmus és lázongás alacsonyabb szinten zajló, majdhogynem állandó folyamatában.

A rómaiak az ellenállás bármilyen formájával szemben brutális módszerekkel léptek fel. Kr. e. 4-ben, a Nagy Heródes halálát követő zavargások során Varus, Syria helytartója több ezer feltételezett lázadót tartóztatott le és feszítettet keresztre Jeruzsálem körül. Az embertelenül durva intézkedések ellenére az állandó problémát jelentő banditizmust nem sikerült felszámolni, ahogy a provincián belüli utazás is változatlanul veszélyes vállalkozásnak minősült. Hogy mennyire, arra az irgalmas samaritánus bibliai példázata is utal, de Josephus Flavius elejtett megjegyzése is, mely szerint az esszénusok szigorúan vallásos szektájának tagjai csak akkor hordtak fegyvert, ha útra keltek. Jézus Krisztus kivégzésére a provincia praefectusa, Pontius Pilatus adott parancsot, a feladatot pedig egy centurio által vezetett különítmény hajtotta végre. Márk evangéliuma Barabást, akinek Pilatus Jézus helyett megkegyelmez, útonállónak (*leitis*) nevezi, akit azért börtönöztek be, mert élére állt egy felkelésnek Jeruzsálemben. Josephus Flaviusnál több olyan zsidó vezetőről is olvashatunk, akire lesújtottak a római hatóságok. A történetíró a legtöbbjükkel szemben ellenszenvvel viseltetik, mivel ezek az emberek a magas rangú papi családok hatalmát kérdőjelezték meg, ahonnan ő maga is származott. A főként rabbiokról szóló történetekből és tanításokból álló *Talmud* irodalma szintén gyakran tesz említést a törvényen kívül élőkről. Ezek a szövegek azonban már jóval ambivalensebb, sőt egyes esetekben pozitívabb módon viszonyulnak a lázadókhoz. A régészek számos olyan barlangot és alagúthálózatot tártak fel, ahonnan ezek a terroristák (szabadságharcosok, haramiák – nézőpont kérdése) a szervezeteiket működtették. Egyes rejtékhelye-

ken katonai felszereléseket, többek között sisakokat is találtak, melyek talán a rajtaütésekől szerzett zsákmány darabjai lehettek.

A provinciákban nem minden erőszakos cselekmény irányult a rómaiak ellen. Judeaában a zsidók és a szamaritanusok nemritkán nyíltan ellenségeskedtek egymással és a „pogány” lakossággal egyaránt. A nagyvárosokban – például Alexandriában vagy Caesareában – a zsidó és pogány közösségek összetűzései rendszeres időközönként újra meg újra fellángoltak. A Traianus uralkodása alatt Egyiptomban kitört zavargások már-már szabályos háborúba torkolltak zsidók és nem zsidók között, melynek során számos egyiptomi közösség a rómaiak oldalán harcoló önkéntes katonai egységeket állított ki.

A katonák és a polgári lakosság

Amennyiben parancsot kaptak rá, a római katonák minden különösebb lelkifurdalás nélkül letartóztatták és kivégezték a polgári lakosság tagjait vagy felégették otthonait. Forrásaink a katonák által egyénileg elkövetett kegyetlenkedésről is beszámolnak. Keresztelő Szent János arra okította a katonákat, hogy elégedjenek meg a zsoldjukkal, és ne a polgári lakosságtól rabolják el, amire szükségük van. Lehet, hogy János Heródes hadseregének katonáihoz intézte a mondandóját, ám mivel ezeket az egységeket is római mintára állították fel, később pedig a reguláris *auxilia* soraiba is felvették, a különbség elhanyagolható. A kegyetlenkedő katona figurája a római irodalomban is ismerős volt. Petronius *Satyriconjának* hősét egy éjszaka megfenyegeti egy legionárius, majd ki is rabolja, míg az Apuleius *Aranyszamárijában* szereplő katona megpróbálja ellopni a szamarat, majd miután jól megverik, bajtársai bosszút állnak. Egyiptomból származó papiruszok igazolják, hogy a hatalommal való visszaélés valós jelenség volt. Bizonyos körülmények között a katonáknak joguk volt állatokat és javakat rekvirálni, de csak átvételi elismervény ellenében, hogy a tulajdonos később kártérítésért folyamodhasson. Ez, mármint a nyugtaadás nyilvánvalóan nem mindig történt meg, márpedig e nélkül a civil lakosság nem tudta egykönnyen érvényesíteni kárigényét a katonasággal szemben. Szintén Egyiptomból maradtak ránk olyan magánkönyvviteli bejegyzések, melyek a hétköznapi kiadások között a katonák megvesztetésére kifizetett összegeket is felsorolják, ezzel is bizonyítva, hogy mennyire mindennapos jelenségről volt szó.

Az igazán nagy lakossági hozzájárulásokra azonban leggyakrabban maga az állam tartott igényt. Egyiptomból származó elismervények tanúskodnak arról, hogy katonák saját egységük számára gabonát gyűjtöttek be a helyi földtulajdonosoktól, illetve közösségektől. 185-ben például a Koptoszban állomásozó Ala Heracliana egyik *duplicarius*a, Antonius Justinus parancsnoka, Valerius Frontinus praefectus nevében gabonabeszedői körúton járt. A tartomány helytartója megállapította, hogy az évi termésből a lakosságnak 20 ezer *artaba* árpát kell az egység számára beszolgáltatnia. A Justinus által kiállított elismervény 100 *artabáról* szól, amely Terton Epa falu éves gabonaadóját jelentette.

A római katonák a hatalom kegyetlen végrehajtóiként is megjelenhettek a provinciákban. Mivel fegyvert visel-

tek, olykor egyénileg is visszaéltek a hatalmukkal, és megfélemlítéssel élve pénzt zsaroltak ki a polgári lakosságtól. Az ókori világ gyakran bizony erőszakos és kegyetlen volt. Mindennek azonban nem szabad feledtetnie aényt, hogy a katonák és civil lakosság közti érintkezés nagy része békésen zajlott, és mindkét fél számára hasznos volt. A katonák lehetek férjek és apák is, kereskedők ügyfelei, a törvényesség védelmezői, vagy éppen a közhasznú építkezésekhez elengedhetetlen szakértelem birtokosai.

Láncra vert barbárokat vezető katona az adamklissi emlékmű egyik reliefsén. A római katonaságot gyakran használták a polgári hatalom végrehajtó szerveként.

A határvidék

A római hadsereg jelentős része állomásozott a politikailag fontos területeken, mint például a keleti nagyvárosok környékén, és természetesen Rómában is, ahol a praetorianus gárda és a hozzá rendelt egységek létszáma folyamatosan nőtt. Voltak a birodalomnak olyan belső területei, melyeket az ellenállási mozgalmak vagy a fosztogató bandák miatt sosem sikerült a rómaiaknak teljes mértékben ellenőrzésük alá vonni, ezért ezeken a helyeken is nagyobb létszámú helyőrség felállítására volt szükség. A hadsereg legnagyobb része azonban a határvidéki provinciákban tartózkodott. A principátus alatt ezek a támaszpontok egyre inkább állandó jelleget öltöttek, és a gerendából épült nádtetős épületeket lassan cseréptetős kőépületek váltották fel. Az elmúlt évszázad során a régészek számos katonai támaszpont helyét tárták fel. Az erődítmények elhelyezkedése, úgy tűnt, megmutatta, hogy mi volt az, ami elsődleges fontossággal bírt a hadsereg számára az adott provinciában. A leletek alapján számos

egység nagyon hosszú ideig, olykor évszázadokig is, ugyanazon a támaszponton állomásozott. Az egy provincián belül szolgáló egységek számában és típusában, valamint a helyőrségek elhelyezkedésében kimutatható módosulásokat gyakran a katonai helyzet megváltozásával magyarázták.

Amint a korábbiakban is láthattuk, az, hogy egy katonai egység adminisztratív központja egy adott támaszponton volt, még nem feltétlenül jelentette azt, hogy a legénység zöme is mindig – vagy akár az idő nagy részében – ott tartózkodott volna, ahogy azt sem árulja el, hogy az egység pontosan mit csinált. Számos egység nagy területen szétszórva, különítményekben végzett különféle feladatokat. Egy olyan erőd, melyet eredetileg egy *cohors quingenaria* számára építettek, nem volt annyira speciális szerkezetű, hogy ne tudott volna számos egyéb célt szolgálni. Helyt adhatott az eredeti típusú egységnek is úgy, hogy annak legénysége kis részben vagy zömében bármikor távol lehetett a bázistól, de állomásozhattak benne különböző fajta egységek különítményei is, a legionáriusoktól kezdve az irreguláris csapatokig. Néhány rövid időszakot, illetve konkrét válsághelyzetet kivéve nem valószínű, hogy egy ilyen erőd az eredeti befogadóképességénél lényegesen több katona számára nyújtott volna állandó szállást anélkül, hogy ne vált volna veszélyesen túlszűfoltá. Még inkább igaz ez a nagyobb méretű légiós helyőrségekre. Amióta a légiós támaszpontok megszűntek állandó

Antoninus falát Skóciában a rómaiak sokkal rövidebb ideig használták, mint a tőle délre húzódó, híresebb Hadrianus falát. Ennek ellenére jelentős erődítési vonal lehetett, amit ez a Rough Castle-nél látható árok és sáncrendszer is jól illusztrál.

Az erősítési vonal egy építési szakaszának befejezését megörökítő távolságjelző kőtábla az Antoninus-fala mentén fekvő Hutcheson Hillből. Középen Victoria megkoronázza a Legio XX Valeria Victrix sását. Kétoldalt alázatos, hátrakötött kezű foglyok térdepelnek.

téli szállásként működni – ahol a teljes egység megpihent a hadjáratok közti hónapokban –, csak rendkívül ritka esetben történt meg, hogy egy légió teljes létszámban az erőd falain belül tartózkodjon. Nem lett volna ugyanis semmi értelme mintegy 5000 embert tétlenül egy helyben tartani és várni, amíg kialakul egy nagyobb szabású katonai konfliktus, amikor oly sokféle volt szükség a katonaság munkaejére. A legionáriusok tehát hivatalnokként, építőmunkásként, mérnökként, rendőrként, iparosként, illetve előretolt állások legénységeként szolgáltak, a kisebb hadjáratokra pedig teljes cohorsokban vagy egyéb, változó méretű különítményekben indultak.

A római hadsereg állandó lendülettel, folyamatosan munkálkodott, tagjai a katonai és polgári feladatok széles skáláját végezték. Az, hogy ismerjük egy adott provincián belül a katonai létesítmények elhelyezkedését, magában még nem árul el semmit arról, hogy a tartomány hadserege milyen tevékenységet folytatott a mindennapokban. Mégis – annak ellenére, hogy tudjuk, számos katona valószínűleg az egységtől távol teljesített szolgálatot – a határsáv közelében felépített nagyszámú erődítmény mindenképpen arra utal, hogy a hadsereg ezekre a területekre összpontosította a legnagyobb figyelmet. E létesítmények felépítése komoly anyagi ráfordítást igényelt, nem is beszélve az olyan hatalmas kiterjedésű határvédelmi akadályokról, mint Hadrianus vagy Antoninus fala. Irodalmi forrásaink, különösen az 1. századtól kezdve, keveset árulnak el a birodalom határvidékén zajló tevékenységről. Így tehát a határvidék szerepét és működését elsősorban a régészeti kutatások eredményei, néhány irodalmi töredék,

valamint pusztá logikai következtetés alapján kell megpróbálnunk értelmezni.

Helyi és központi stratégia

A mai napig meghökkentően heves vita folyik tudományos körökben a Római Birodalom határainak jellegéről. Az egyik nézet szerint Róma elsődleges célja a védekezés volt. A hadsereg azért tartózkodott a határvidéken, hogy gátat szabjon a szomszédos népek jelentette számos fenyegetésnek, és megőrizze a birodalom civilizált provinciáinak virágzásához szükséges római békét (*Pax Romana*). Ezt a nézetet egyes ókori források is alátámasztani látszanak. Ezek egyike például Ailiosz Ariszteidész görög szónok, aki a 2. században a hadsereget egy falhoz hasonlította, amely körbefutja és oltalmazza a civilizált világot. A földrajztudós Sztrabón már Augustus uralkodásának idején kijelentette, hogy a rómaiak már meghódították, amit a világból meghódítani érdemes, a további terjeszkedés pedig aligha éri meg a fáradságot, és haszonnal sem kecsegtet. A 14. esztendő követően a hódítás már nem folyt annyira összehangolt formában, és a korábbiakhoz képest új provinciákat is ritkábban alakítottak. Mindez azt a nézetet látszik alátámasztani, amely szerint ettől az időszaktól fogva a császárok több figyelmet szenteltek a védelem megszervezésére és a belső konszolidációra, mint a birodalom területének növelésére. Amennyiben a hadsereg elsődleges feladata a principátus alatt valóban a védekezés volt, akkor az 1. és 2. században kitűnően végezte a dolgát, míg a 3.-ban, amikor gyakorta sikerült idegeneknek betörniük a határokon túlra, már jóval kevésbé. Tudósok megkísérelték rekonstruálni a rendszert, melyre a hatékony védelem hosszú időszaka épült, illetve feltárni a későbbi sikertelenség hátterében álló tényezőket. Minden egyes határszakasz katonai létesítményeit megvizsgálták, abból kiindulva, hogy ezek egy logikus és mindenekelőtt hatékony stratégiai elképzelés alapján születtek. Nézetük szerint a teljes birodalom szintjén – ahol már mindent átfogó stratégiáról beszélünk, hiszen az állam minden erőforrását a hosszú távú előnyök szolgálatába állította – a császár és tanácsadói nagy körültekintéssel tervezték meg, hová és hogyan csoportosítsák katonai erejüket, fenntartva a kellő egyensúlyt az egyes provinciák között. E szemlélet sok szempontból úgy tekint a Római Birodalomra, mint valami „modern államra”, melynek elsődleges célja, hogy megvédje területét és javait a külső agresszorokkal szemben, ami végtére is minden mai demokrácia fő célkitűzése. E nézet hívei úgy vélik, hogy Róma nyilvánvaló sikereivel tanulságot szolgálhat a modern világnak.

A fenti felfogással ellentétes álláspontot képviselők érveiben fontos szerepet kap a Római Birodalom „primitív” vonásainak hangsúlyozása, a gyors hírközlés és közlekedés, valamint a kiterjedt hivatalnokrendszer hiánya. A római kor alapvetően térkép nélküli világ volt, a földrajztudományról alkotott korabeli nézetek pedig még annyira gyermekcipőben jártak, hogy rendkívül megnehezítették a részletes és összetett tervezést. Éppen ezért – érvelnek ezen az oldalon – nem lehetséges, hogy a császárok bármilyen átfogó stratégiai tervet tudtak volna alkalmazni, még ha képesek is lettek volna kidolgozni ilyet. Ehelyett döntéseik szinte kivétel nélkül az eseményekre adott válaszlépé-

sek voltak, nem pedig valami nagyszabású stratégia részei. Az egyes határszakaszokon, a helyi stratégia szintjén a katonai bázisok elhelyezkedése sokkal inkább véletlenszerűen alakult ki, semmint egy szabályos rendszer részeként. Ezenfelül számos térségre vonatkozóan alig van bizonyíték arra, hogy összehangolt külső fenyegetéstől kellett volna tartani. A birodalom keleti részén a parthusok és az őket követő szásszánida perzsák csak ritkán provokáltak ki konfliktust Rómával, ahhoz pedig túl gyengék voltak belülről, hogy jelentős területeket ragadjanak el tőle, és meg is tudják tartani azokat. Máshol a törzsi népek messze nem voltak annyira egységesek, hogy komoly katonai fenyegetést jelentettek volna, kivéve néhány ritka esettől a 4. és valamelyest több alkalomtól az 5. században. Azt is állítják, hogy a római császároktól egészen a késő ókorig távol állt a védekező jellegű politika, helyette további terjeszkedésben gondolkodtak, annak reményében, hogy megvalósíthatják a propagandafogásként hangoztatott határtalan birodalmat (*imperium sine fine*). Róma továbbra is agresszív politikát folytatott, a csapatok pedig sok helyütt azért állomásoztak a határvidéken, mert a következő hódító hadjáratra várakoztak.

Mivel a két tábor hívei között egyelőre semmiféle széles körben elfogadott konszenzus nem alakult ki, leghelyesebben talán akkor cselekszünk, ha elismerjük, hogy mindkét elméletnek sikerült felvetnie néhány fontos kérdést. Az ókori források tanúsága szerint nem létezett egységesen és egyértelműen sem támadó, sem védekező világkép, helyette inkább különböző álláspontokról tudunk. Még ennél is fontosabb, hogy a források egyértelművé teszik: a rómaiakat jobban foglalkoztatta a tényleges hatalomgyakorlás kérdése, mint egy földdarab fizikai elfoglalása, ezért inkább politikai alakulatokkal foglalkoztak, úgy mint államokkal, királyságokkal és törzsekkel, nem pedig egyszerűen földterületekkel. A Római Birodalom addig terjedt, ameddig a rómaiak el tudták érni, hogy az ott élő népek azt cselekedjék, amit ők szeretnének, vagy talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, el tudták rettenteni őket attól, hogy olyat cselekedjenek, melyet a rómaiak nem akartak. A római ideológiában hangsúlyos szerepet kapott Róma hatalmának fenntartása és hírnevének megőrzése. A katonai vereség vagy a gyengeség látható jelei ezeken csorbát ejtettek, ami megtorlást kívánt. A római hadjáratok gyakran agresszív módon zajlottak, ha másért nem, hát azért, mert a hadsereg egyszerűen hatékonyabban működött támadásban, mint passzív védekezésben; ugyanakkor a sikeres háborúhoz nem mindig volt szükség új területek állandó megszállására. Róma sokkal erősebb volt, mint bármelyik nép, akivel kapcsolatba került. A rómaiak által elfoglalt határsávok kétségtelenül a külső támadások megállítására szolgáltak, és nem arra, hogy Róma hatalmának végső kiterjedését jelezzék. Róma képes volt arra, hogy jóval ezeken a határokon túl is érvényt szerezzen akaratának, és ezt meg is tette. A római hadsereg jelentős hányada tartózkodott a birodalom szélein, hosszú időszakokon át ugyanabban a térségben, és közben háborúzott a provinciákon kívül élő népekkel. Valami központi tervezés zajlott ugyan, jóllehet ez arra korlátozódott, hogy hány egységet – ezek közül is főleg légiót – állomásoztassanak egy-egy provinciában. Hogy ezt mo-

dern kritériumok szerint átfogó stratégiának nevezhetjük-e, megkérdőjelezhető.

Határzónák

A rómaiaknak igazából nem volt a mi „határ” szavunknak megfelelő kifejezésük. A latin „limes”, amit a leggyakrabban emlegetnek ebben az értelemben, utat jelentett, és nagy részben meg is őrizte eredeti jelentését. A katonai bázisokat összekötő utak alapvető fontossággal bírtak minden hosszabb időtartamú katonai műveletnél. A jó minőségű, bármilyen időjárási körülmények között használható úthálózat lehetővé tette a csapatok és az utánpótlás gyors és hatékony mozgását. Ahogy már korábban is megállapíthattuk, a római nagyerődök és kisebb erődtípusok nem elsősorban védekező harcmódorra szánt építmények voltak; a helyőrségek katonái a támaszpont falain belülről csak nagyon ritkán bocsátkoztak harcra az ellenséggel. A római hadsereg rendszerint jobban felkészült és fegyverezettebb volt ellenfeleinél, fejlettebb parancsnoki struktúrával rendelkezett, és gyakorta fegyverzet és felszerelés tekintetében is fölényben állt. Mindez jelentős előnyhöz juttatta a nyílt terepen vívott ütközetekben, és még számbeli hátrányát is képes volt ellensúlyozni. Így tehát ha egy római egységet támadás ért, az az első adandó alkalommal elhagyta a bázisát, hogy a nyílt színen megütközhessen az ellenséggel. A fejlett úthálózat pedig lehetővé tette, hogy a terepen a különböző hadtestek sereggé álljanak össze.

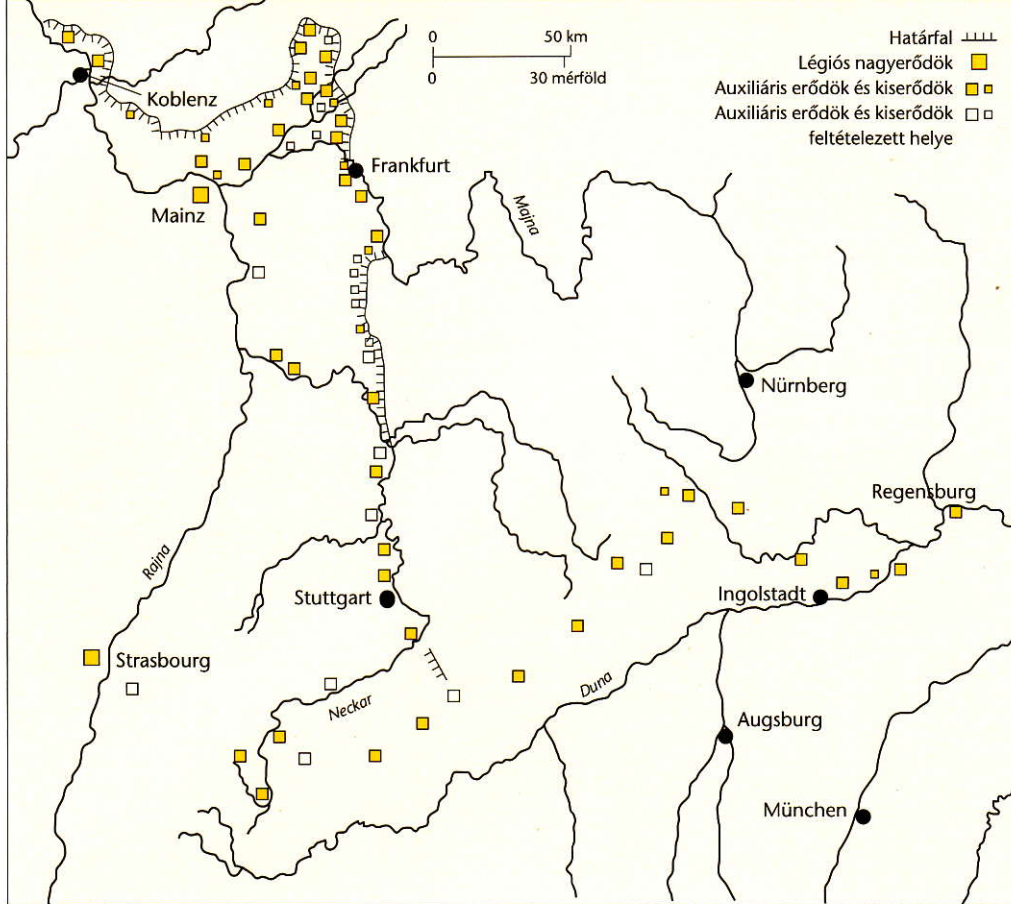
Számos határzóna fontos természetes határvonalak mentén húzódott, már csak azért is, mert gyakran ezek határozták meg az adott terület politikai földrajzát is. Africa provincia határainak nagy része akkor alakult ki, amikor

a hadsereg elérte a ritkán lakott, nehezen járható sivatagi területeket. Európában a Rajna és a Duna, míg Syriában az Eufrátesz képezte szerves részét a határvédelmi rendszernek. A folyókon, ahol gyakran gyorsabban ment a csapat- és áruszállítás, mint a szárazföldön, római hadihajók járőröztek. A vizek emellett természetes akadályként is működtek, a hadsereg ugyanis nagy gondot fordított arra, hogy minden egyes hidat vagy átkelőt az ellenőrzése alatt tartson. A nagy létszámú seregeket lelassította, ha folyó akadt az útjukba, mivel az átkeléshez szükséges vízi alkalmatlanságokat magukkal kellett vinniük, vagy a helyszínen kellett elkészíteniük, esetleg beszerezniük. A késlekedés lehetővé tette a rómaiak számára, hogy nagyobb erőket vonjanak össze a támadás elhárítására. Ezen a helyzeten csak a rendkívüli időjárási körülmények változtathattak, például ha télen annyira hideg volt, hogy befagytak a folyók. Ugyanakkor ugyanezek a folyók a rómaiak számára nem jelentettek különösebb akadályt, mivel ők tartották ellenőrzésük alatt a hidakat és a gázlókat, flottájuk pedig a vizen járőrözött. A római seregeknek nem jelentett számottevő nehézséget, ha hirtelen és gyorsan át kellett kelniük egy folyón, hogy megütközzenek az ellenséggel. A határvonalak tehát a mozgást mindkét irányba meggátoló akadályok helyett inkább erős bázisok voltak, ahonnan a hadsereg bármikor támadásba vagy el-lentámadásba lendülhetett.

Az auxiliáris erődök jellemzően a provincia peremén futó út mentén vagy annak közelében, egy vonalban helyezkedtek el. A kimagasló fontosságú pontokat – hágókat, sivatagi vízlelő helyeket és folyami átkelőhelyeket – rendszerint nagyobb erődök védtek. Ezek mellett létezett számos kisebb létesítmény, a csekélyebb létszámú különítmé-

Az ehhez hasonló kis őrtoronyok számos határvédelmi rendszer részét képezték, sőt egyes provinciákban a forgalmas utak mentén is gyakorta felbukkantak. E kisméretű állomáshelyek maréknyi legénységétől nyilván senki nem várta el, hogy útját állja bármiféle nagyszabású támadásnak. Néhol a tornyok jelzőtüzes vagy egyéb jelzőrendszer alkotva egyszerűbb üzenetek gyors továbbítására szolgáltak. A képen a germániai limes mentén álló toronyrekonstrukció látható, amely az ásátások eredményei és a Traianus oszlopán megfigyelhető hasonló szerkezetek alapján készült.

A legtöbb határon nem volt Hadrianus falához hasonló, egybefüggő határfal. Ezen a térképen, amely az 1. század Germaniájának nagyerődjeit és erődjeit jelöli, egy jóval jellemzőbb határvédelmi rendszerrel láthatunk. Lineáris erődítményrendszert csak néhány szakaszon figyelhetünk meg.

nyek befogadására képes kiserődöktől kezdve egészen a mindössze néhány fős őrtornyokig (*turres* és *burgi*). Az őrtornyok ott sorakoztak számos római határvonal és fontosabb út mentén, és még Traianus oszlopán is ábrázoltak belőlük néhányat. Egyes helyeken úgy tűnik, egyszerű megfigyelőpontokként működtek, melyek egyrészt a magaslati megfigyelést voltak hivatva szolgálni, másrészt pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a hadsereg jelenléte fizikailag is láthatóvá váljon az adott környéken. Nagyon is elképzelhető, hogy e tornyok sora azt az érzést kelthette, hogy a hadsereg szeme mindent lát. Más esetekben a tornyok egyszerűbb üzenetek továbbítására alkalmas jelzőrendszerként működtek, ahonnan a katonák tűz- vagy fényjeleket adtak le egymásnak, ez utóbbiakat a szemafor kezdetleges formájának segítségével. Jóllehet a rögzített pontokról történő megfigyelés is szolgált némi információval a hadsereg számára, a mozgó járőrök beszámolóiból sokkal több következtetést lehetett levonni. Az egyik oka, hogy a tisztán gyalogos kohorsokkal szemben igen nagy volt a *cohortes equitata* aránya, pontosan az, hogy ezek a megfelelő megosztásban gyalogos és lovas katonákat is tartalmazó kisebb létszámú egységek különösen alkalmasak voltak a határvidéki járőr- és kiserőfeladatok ellátására. A sivatagos vidékeken némely vegyes kohorsban kis számban helyt kaptak tevéen ülő katonák (*dromedarii*) is, akik a száraz éghajlati körülmények között kiválóan megfeleltek a hosszú távú járőrfeladatok ellátására. A katonák által látottak és hallottak mellett legalább olyan fontos szerep jutott a katonai zónán jócskán átívelő diplomácia-

nak. Parthiából és később Perzsiából rendszeresen jöttek s mentek a követek, de hallunk olyan centuriókról is, akik a 2. századi Germaniában beültek a törzsi vezetők gyűlésére. A rómaiakkal jó viszonyt ápoló törzsfők gyakran anyagi támogatásban, olykor katonai tanácsban, sőt konkrét katonai segítségben is részesültek.

Határfalak

A római határvédelmi rendszer leglátványosabb példái az Észak-Britanniában, Germania Superiorban, Raetiában és az észak-afrikai provinciák számos területén kiépített fal- és árokrendszerek. A nagyméretű lineáris akadályok használata nem volt idegen a római hadviseléstől sem. Caesar Kr. e. 58-ban azért emeltetett védelmi vonalat, hogy megakadályozza a vándorló helvétek átkelését a Rhóne-on, Crassus pedig Kr. e. 71-ben hasonló módszerrel próbálta körülzárni Spartacus rabszolgaseregét Itália déli csücskében. Forrásaink sajnos nem szentelnek különösebb figyelmet egyetlen permanensebb határvédelmi falnak sem, melyek közül a legtöbb a 2. században épülhetett. Mivel az efféle építmények létrehozásához hatalmas erőbefektetésre van szükség, joggal gondolhatnánk, hogy a rómaiak egyre inkább kezdték felismerni, hogy hadseregük ezeknél a vonalaknál már nem valószínű, hogy továbbhalad. Ez azonban nagy valószínűséggel nem így volt. Hadrianus falát az építését követő alig néhány évtizeden belül elhagyták, a hadsereg északabbra vonult, és felépítette Antoninus falát. Nem sokkal később gyorsan ezt is feladták, és újra a délebbi védelmi vonal mögé hú-

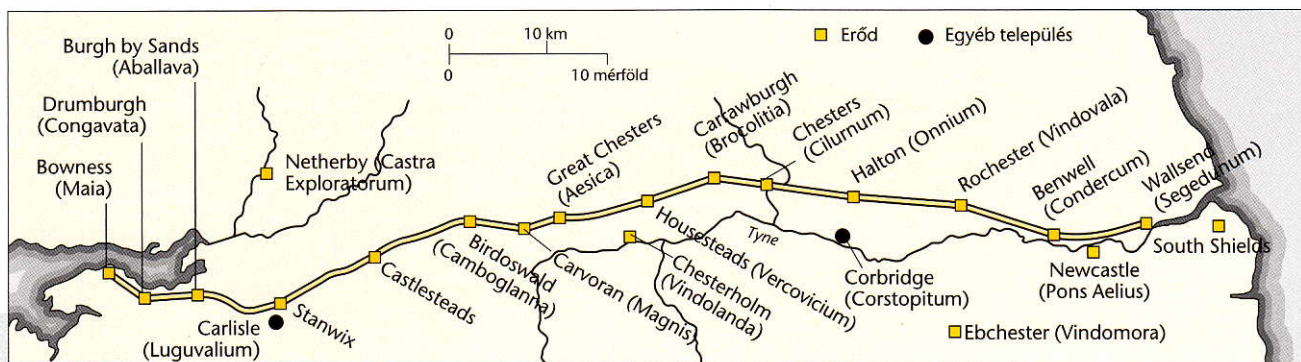
zódta. Ezután elképzelhető, hogy a hadsereg újra északra vonult, és újra elfoglalta Antoninus falát, ám ha így is volt, ezt a vonalat hamarosan végleg feladták. Hadrianus falát ezt követően évszázadokig használták, bár lehetséges, hogy ez sem így történt volna, ha Septimius Severus nem hal meg, még mielőtt befejezhette volna a caledonok elleni hadjáratát. Vagy az Észak-Britannia katonai „problémájának” kezeléséhez való hozzáállás vezetett különböző elgondolások érvényesüléséhez, vagy maga a helyzet változott és igényelt újabb megoldásokat. A Numidiában található árkok és falak vonalában ellenben adott időpontban fellépő, közvetlen helyi problémákra adott megoldások vagy arra tett kísérletek nyomait fedezhetjük fel.

Hadrianus fala

Ahelyett, hogy megpróbálnánk leírni minden egyes határfalat a Római Birodalmon belül, talán helyesebben tesszük, ha a legismertebbet és legjobb állapotban fennmaradtat egy kicsit részletesebben bemutatjuk. Traianus 171-ben bekövetkezett halálát követően Hadrianus került a császári trónra, ám örököséként adoptálásának meglehetősen gyanús körülményei miatt kezdetben a helyzete igen bizonytalan volt. Az újdonsült uralkodó nem folytatta elődjének keleti hódításait, helyette uralkodásának nagy részét a provinciák látogatásával töltötte, mely során különleges figyelmet szentelt a tartományi hadseregek szemlélésének és hűségük megnyerésének. Lehetséges, hogy uralkodásának kezdetén komoly harcok törtek ki Észak-Britanniában. 122-ben látogatást tett a szigeten, és parancsot adott a hatalmas fal megépítésére azzal a céllal –

ahogy 4. századi életrajzírója fogalmaz –, hogy „elválassza a barbárokat a rómaiaktól”. A fal vonalvezetésére hatással volt az egyik kelet–nyugati irányú út mentén korábban kiépített, előretolt állások és erődök sorából álló „Stanegate-határ”, Hadrianus fala általában véve mégis valamivel északabbra futott, a magaslatok mentén, különösképpen az olyan helyeken, mint a sziklás Whin Sill. Itt és máshol is, ahol arra lehetőség nyílt, a látóhatár egyik végétől a másikig hosszan elnyúló fal a hegygerincek mentén haladt. Van rá némi bizonyíték, hogy a falat eredetileg fehérre meszelték, ami minden bizonnyal csak fokozta kézzelfogható jelenlétét.

Hadrianus fala 80 római mérföldön (117 km) át húzódott nyugatról keleti irányba Bowness-on-Solwaytól (Maia) egészen Wallsendig (Segedunum). Több mint a fele kőből épült, legnyugatibb, 31 km-es szakasza azonban eredetileg gyeptéglákból és fából készült sánc volt. Később ezt a részt is megépítették kőből, jórészt követve az eredeti vonalat, ám egy-két helyen mégis eltérve tőle, ezért láthatunk még ma is néhány rövidke szakaszt az eredeti tőzeg-sáncból, például Birdoswaldtól nyugatra. A fal „életében” emellett még számos jelentős formai változás történt. A kőfalat eredetileg 10 római láb (kb. 3 m) szélesre tervezték, és néhány, a régészek által „Széles Fal”-nak nevezett szakaszon valóban ilyen szélesre építették. Máshol csak az alapjait rakták le, a fal maga keskenyebb, mintegy 6–8 római láb (1,8 m) volt. Legalább egy helyről tudunk, ahol az alapjait is elhagyták a „Széles Fal”-nak, és a sziklás csúcsok mentén keskenyebb falat húztak. A kőfal alapját mindig kockakőből rakták – ahogy a gyeptégla fal egyes

(Fent) Hadrianus fala talán a legismertebb a római hadsereg által épített erődítmények közül. A fal hosszú idő alatt készült el, és számos átalakításon ment át. Szerepe a mai napig vita tárgyát képezi.

(Balra) A Hadrianus falára épült mérföldbástyák kisméretű építményei a többi határ kísérődjéhez és előretolt állomáshelyeihez hasonlítottak.

szakaszainak alapját is –, belsejében törmelék, a külsején pedig mészhabarcba ágyazott kövek voltak. Eredeti magasságát nem ismerjük, ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy csak egyszerű akadályfal volt, mint Hadrianus Germaniában épített határvédelmi rendszerének sánca, vagy rendelkezett az őráratok számára közlekedővel ellátott oromzattal is.

Az eredeti terv a „Széles Fal” volt. Ennek építésekor jelelték ki az eredeti védelmi rendszer részeit alkotó építmények helyét, és valószínűleg ekkor is építették fel őket. A fal mentén római mérőöldenként kisméretű erősített állások, mai néven mérőöldbástyák sorakoztak, melyeket a tudósok keletről nyugatra terjedően számokkal jelöltek. A mérőöldbástyák között két kis őrtorony állt. Számos

esetben világosan látható, hogy a mérföldbástyák és tornyok oldalához egy-egy rövid szakaszt építettek a „Széles Fal”-ból, még jóval a keskenyebb fő összekötő fal elkészülte előtt. A mérföldbástyák belső területe átlagban 18 m², bár – ahogy már korábban is említettük – a fal építésében részt vevő három légiónak egymástól némileg eltérő modellt követett. A Legio II Augusta mérföldbástyái, ellentétben a

A Poltross Burn-i mérföldbástya egyike azon kevés fal menti létesítménynek, melyben kölépcsők nyomait találjuk. Ez arra utal, hogy a bástya falhoz kapcsolódó szakaszán nyilván volt közlekedő, ugyanakkor nem jelenti feltétlenül azt, hogy a fal egyéb részein is hasonló közlekedő vagy mellvéd lett volna.

Jellegzetes felvétel a sziklás vidéken futó Hadrianus faláról Housesteadstől délre, Peel Gap közelében.

Az eredeti terv szerint nem akartak erődöket építeni Hadrianus falára. A terven azonban még az építkezés befejezése előtt módosítottak, és mégis megépítették az erődöket.

Housesteads esetében ez azt jelentette, hogy az erőd új fala egy lerombolt őrtorony helyén épült fel.

másik két légió által építettekkel, jellemzően inkább szélesebbek, mint mélyen hátranyúlók. Az összes mérföldbástyának volt egy kapuja a déli falán, és egy másik az északin. Ez utóbbi tetején – sőt olykor a déli kapun is – torony állt. A Poltross Burn mellett található 48. számú mérföldbástya fennmaradt kölépcsői azt mutatják, hogy a létesítmény falain volt közlekedő, a fal magassága pedig 4 m körül lehetett. A gyeptégla fal mentén épített mérföldbástyák alapvetően hasonló szerkezetűek voltak. A belső, meglehetősen kezdetleges kivitelű épületeket később építhették hozzájuk. Amennyire lehetséges volt, a mérföldbástyák elhelyezésénél mindig követték a szabályos térközzökre épülő eredeti tervet, melynek eredményeképpen e kiserődök némelyike rendkívül célszerűtlen helyre került. Az északi kapu néha meredek emelkedőre vagy sziklára nézett, míg maga a mérföldbástya mély völgyben volt, ahonnan még a toronyba felmászva is alig lehetett kilátni. A tervekhez való merev ragaszkodás jellemezte az őrtornyok helyének megválasztását is. Steel Rignnél a meglévő

két őrtorony mellé egy további harmadikat is építettek, feltehetően azért, hogy beláthassanak az eredeti elgondolás betartása miatt keletkezett szélesen elterülő holtterbe.

Az eredeti elképzelés szerint a határzóna erődjeinek zöme a körülbelül egy mérföldre délre húzódó Stanegate vonal mentén maradt volna. Néhány éven belül azonban változtattak a koncepción, és Hadrianus falához is erődöket csatoltak. Ez számos esetben maga után vonta a már meglévő építmények lerombolását, így például Housesteadsben is, ahol az erőd északi fala egy legalább félig kész őrtorony romjaira épült. A fal mentén épült erődök tovább növelték azoknak az átjáróknak a számát, ahonnan a hadsereg elindulhatott észak felé. Végül összesen tizenöt erőd épült közvetlenül a falra vagy nagyon közel hozzá, rajtuk kívül pedig voltak erődök a vonal előtt és mögött is, valamint a fal két végén. A fal mögötti bázisok közül némelyik egyértelműen ellátó szerepkört kapott. A Corbridge városában épült katonai létesítmény például jelentős raktárterülettel és számos műhellyel rendelkezett, a Tyne torkolatától délre

fekvő South Shields (Arbeia) pedig egy időben hatalmas élelmiszerraktár lehetett, számos nagyméretű magtárral. Az erődöket szokás szerint népes, a feliratok alapján nagyon kozmopolita összetételű polgári település (*canabae*) vette körül. A katonai zóna legdélebbi határát a *vallum* jelezte. A *vallum* – ez a kifejezés modern és némiképp pontatlan volta ellenére általánosan elfogadottá vált – széles, lapos fenékű árok volt, melynek mindkét oldalán alacsony töltés futott. Szabályos átkelő mindössze kettő volt rajta, azokat is a hadsereg vigyázta.

A nyugati irányban húzódó cumbriai partvidéket megtaláljuk a rendszer meghosszabbítását, azzal a különbséggel, hogy itt már nem építettek falat, ami összekötötte volna az erődök, mérföldbástyák és őrtornyok láncolatát. A legtöbbet ezek közül már jóval a 2. század vége előtt kiürítették, valószínűleg az idő tájt, amikor a rómaiak katonai helyzetértékelésében változás állt be.

A fal szerepe

Nyilvánvaló tévedés volna, ha caledonok vagy piktek hatalmas hordait képzelnénk magunk elé, amint előzőnk Hadrianus falát, miközben a falakon harcoló római védők igyekeznek visszaverni őket. Még ha volt is a falakon közlekedő, az építmény egészét nem arra szánták, hogy harcoljanak rajta. A nagy létszámú seregek számára nehézséget okozott volna az átkelés, de semmiképpen sem jelentett volna leküzdhetetlen akadályt. Létrák segítségével meg lehetett mászni a falakat, azonban ez túl lassú lett volna, ha sok emberről volt szó, a lovak számára pedig magától értetődően nem lett volna túl praktikus megoldás. Jobb megoldásnak tűnhetett egy kapu elfoglalása, ám még ha ez sikerült is, ott volt az állatok előrehaladását tovább lassító *vallum*, hacsak nem sikerült a két átkelő valamelyikét megkaparintani. A fentiekből eredő mindennemű kélekedés időt adott a rómaiaknak, hogy összevonják erőiket, és elébe menjenek az ellenségnek. Ahogy bárhol máshol, a fő cél itt is az volt, hogy az ellenfelet harcra kényszerítsék, majd gyors és döntő vereséget mérjenek rá. A legtöbb esetben a rómaiak már azelőtt értesültek a nagyobb méretű törzsi seregek gyülekezéséről, hogy azok támadást indíthattak volna. Az északi törzsek megfigyelését, más határvidéki területekhez hasonlóan, itt is diplomáciai tevékenység segítette. Az előretolt erődítmények szintén fontos szerepet kaptak. Bewcastle, úgy tűnik, egy régóta fennálló bennszülött kegyhely mellett épült, feltehetően azzal a céllal, hogy a hadsereg figyelemmel tudja kísérni a környéken vallási célból összegyűlt törzsi tömegeket.

Nagy létszámú törzsi seregek csak ritkán álltak fel. Anál gyakoribb lehetett azonban a kisebb csapatokban végrehajtott rablótámadás. Egy jogi szöveg említést tesz egy asszonyról, akit kényszerszunkára ítélték, majd szabaddalása után ismét elfogtak, amikor éppen egy ilyen fosztogató portyán vett részt. Ezek után eladták rabszolgának a provinciába, ahol egy Cocceius Firmus nevű centurio vette meg, aki nagy valószínűséggel azonos azzal a férfival, aki a korábban említett skóciai oltárokat állíttatta. A vindolandai táblák még Hadrianus falának építése előtt íródtak, mégis érdemes megjegyeznünk, hogy említést tesznek néhány, kórházban fekvő sebesült katonáról, illetve találunk köztük egy töredékes szöveget is, amely a

helyi „kis britek” (*Britunculi*) harcmodorát írja le, könnyűfegyverzetű lovasokként ábrázolva őket. Miközben valóban nem lehetett nehéz néhány tucat embernek átjutni a falon, nem szabad elfelejteni, hogy mindezt csak gyalogosan tehették, így visszatérőben nem tudtak magukkal vinni jelentős mennyiségű zsákmányt. Forrásaink aligha tesznek említést az effajta jelentéktelen portyákról, az erőszakos bűncselekmények és az ezek közti határvonal pedig egyébként is teljesen összeemosódott.

A katonai összeütközések szinte mindig kis méretekből zajlottak, ugyanakkor hiba volna ezekre teljesen más szemmel tekinteni, mint a nagyszabású támadásokra. Az ókori világban számos nép, köztük is főként a harcos törzsi társadalmak, a rablóportyákat és a háborúzást az élet természetes velejárójának tartották. Ha éppen erősebbek voltak a szomszédaiknál, nem volt szükségük különösebb provokációra ahhoz, hogy meg is támadják őket. Egyes, főként germán törzsek, annál büszkébbek voltak, minél nagyobb földterületet tudtak lakatlanul megőrizni a határaik mentén, ugyanis kifelé ezzel bizonyították vadságukat, elriasztván potenciális ellenfeleiket. Az ilyen népek számára a rómaiak nem lehettek különbözőek bármely másik szomszédjuknál. Ha a rómaiak gyengének mutatkoztak, rajtuk ütöttek. Minden sikeres portya a sebezhetőség látszatát növelte, és egyre gyakoribb és nagyobb méretű rablótámadást provokált. A birodalom területére betörő, néhány tehenet és foglyot elhajtó rablóbanda nem veszélyeztette komolyan Róma hatalmát. Azonban ha az ilyesmit rendszeresen megtorlatlanul hagyták volna, akkor a birodalom elleni agresszió tovább fokozódhatott volna. Ez pedig magában rejthette akár egy nagyszabású invázió veszélyét is.

Hadrianus falának, de az egyéb határvédelmi rendszereknek a szerepét is leginkább ebből a perspektívából érdemes szemlélteni. Róma a birodalom hatalmát hangsúlyozó, nagy hatást keltő, méretes építményeket felvonultató rendszerek segítségével jelölte ki területének határait potenciális ellenfelei számára. Különösképpen a határfalak könnyítették meg a hadsereg dolgát az adott területen történő mindenféle mozgás és kereskedelmi tevékenység ellenőrzésében, ugyanakkor, ha lehetetlenné nem is tették, de megnehezítették az ellenséges népcsoportok fosztogató célú betöréseit. A határon túl a diplomácia és a hírszerzés játszott elsődleges szerepet az események nyomon követésében, és ideális esetben jelezte is előre a közelgő veszélyt. Mindennek ellenére a birodalom biztonsága leginkább Róma félelmetes katonai hírnevére nyugodott, és ezt leginkább a harcmezőn lehetett bizonyítani. A római határvédelmi rendszereket sosem azzal a céllal építették, hogy korlátozzák a hadsereg mozgását. Amikor szükségét látták, mindig lehetőség nyílt büntetőexpedíciók keretében megtámadni az ellenséget. Minden egyes római győzelem növelte a hadsereg elsőprő erejének és legyőzhetetlenségének képzetét, megerősítve ezzel a birodalom védelmének legfontosabb pillérét. Ezzel szemben még a legkisebb vereség is csorbát ejtett a félelmetes hírnevén, ha pedig a megtorlás is elmaradt, a határzóna könnyen újabb, még erősebb támadások színterévé válhatott. Nem véletlen, hogy a kezdeti római vereségeket gyakran további kudarcok kísérték, majd következett a Róma tekintélyének helyreállítását célzó nagyszabású hadjárat időszaka.

„Miután a jelet megadták, az ellenség lankadatlanul és vaktában hajigálta el dárdáit, Caesar viszont váratlanul odaküldte ellenük gyalogos, valamint lovas egységeit. Pillanatok alatt könnyűszerrel elűzték a síkságról az ellenséget...”

Caesar: Az Afrikai háború 18. (Hoffmann Zsuzsa fordítása.)

A római hadsereg, akárcsak bármely más haderő, azért létezett, hogy háborúkat vívjon. A principátus alatt, amint azt az előző fejezetben olvashattuk, a katonák szolgálatának legnagyobb hányadát a tábori élet mindennapos békeidős tevékenységei töltötték ki. A hadjáratban való részvétel a hétköznapi élet alkalmi megszakítását jelentette, különösképp a békésebb provinciákban állomásozó csapatok számára. Egyiptom helyőrsége például átlagosan 25 évente bonyolódott komolyabb fegyveres konfliktusba, igaz, a határvidéki provinciákban ennél sokkal gyakrabban került sor háborúkra. Még akkor is, ha egy sereg konkrét hadműveleteket kezdeményezett, a hadjárat nagy része főleg menetelésből és munkából, nem pedig tényleges harcból állt. Az ostromok hosszú hónapokon át is tarthattak, maguk az ütközetek azonban ritkák voltak, és kevés kivételtől eltekintve egyetlen nap alatt eldőlték. A legtöbb római katona valószínűleg csupán szolgálatának apró töredékét töltötte hadjáraton vagy tényleges harcban.

A római hadsereg számos különböző okból nagyon különböző méretű háborúkat vívott. Szinte mindig a rómaiak támadtak elsőként, abban az esetben pedig, ha az ellenfél kezdte meg a hadjáratot, a lehető leggyorsabban elmentámadásba lendültek. Némely konfliktus az ellenfél harctéri vereségével ért véget, máskor az ellenfél fővárosának lerochanása vagy ostrommal való bevétele döntött, és vívtak olyan háborúkat is, melyek során a termés, a jószág és a falvak ismételt feldúlása kényszerítette megadásra Róma ellenállását. A római hadsereg katonai műveleteit rugalmasság, nagyfokú alkalmazkodóképesség és a küzdelemben felmutatott állhatatosság jellemezte. Csatában a hadsereg fejlettebb parancsnoki struktúrája, fegyelmezettsége, képzettsége és jobb felszerelése komoly előnyt jelentett minden korabeli hadsereggel szemben, és akkor is hozzásegítette a rómaiakat a döntő győzelemhez, amikor ellenfelük sokszoros számszerű fölényben volt. A hivatásos hadsereg műszaki felkészültsége különösen az ostromok alkalmával bizonyult rendkívül hatékony fegyvernek. Ugyanakkor ha arra volt szükség, legionáriusok és auxiliárisok egyaránt képesek voltak a kisebb intenzitású háborúk menetéhez is alkalmazkodni, s olyan ellenfeleket is legyőzni, akik számára a háborúskodás hagyományosan portyákból és lesből végrehajtott rajtaütésekből állt. Fénykorában a principátus hadserege a legfejlettebb és leghatékonyabb haderő volt, egészen az újkori időkig.

Dák harcosok ellen küzdő auxiliáris és szövetséges csapatok Traianus oszlopán. A dombormű bal alsó sarkában páncélat nélkül harcoló parittyást, mellette csupasz mellű irregulárist, a bal felső sarokban pedig keleti íjászokat látunk.

IV. A harcoló sereg

Hadjáraton

A Kr. e. 3. és 2. században a rómaiaknak számos olyan ellenféllel kellett szembenéznük, akik a légióknál képzetesebb és fegyelmezettebb, sőt olykor jobb parancsnokokkal is rendelkező reguláris hadsereggel bírtak. Pürrhosz, a tarentumiak által felbérelt híres görög hadvezér két római hadsereget is megvert, míg harmadszor, kemény csatában, nagy nehezen sikerült legyőzni. Hannibál sikersorozata is legalább annyira irható kitünően képzett sereg, mint saját hadvezéri zsenialitása számlájára. A rómaiak szerencséjére a macedón és a szeleukida birodalmak ellen vívott legjelentősebb küzdelmeik idején a légiók nagyon magas harcértéket képviseltek, mivel legénységük jelentős hányadát a második pun háború veteránjai tették ki. A legionáriusok e generációja önbizalom

(Jobbra) Marius cimbrek és teutonok felett aratott győzelmét megőrző emlékmű, melyet mintegy 200 évvel az események után, az 1. század végén restauráltak. Ez volt hosszú évszázadokig az utolsó olyan alkalom, amikor Rómának a pusztaságért kellett küzdenie.

(Szemközt) Római szobor, melyen legyőzött barbárok esedeznek Marcus Aurelius császár kegyelméért. Róma háborúinak lezárására csak akkor kerülhetett sor, ha az ellenfél beismerte vereségét, megadta magát, és elfogadott minden, Róma által szabott feltételt.

és tapasztalat tekintetében felért bármelyik hivatásos hadsereg katonáival. Mivel a katonák felnőttkoruk nagy részét a seregben töltötték, megtanulták maximálisan kihasználni a manipuláris harcrend adta nagyobb taktikai rugalmasságot a hellenisztikus lándzsás falanx merevségével szemben. Rómának már ekkor is, és a későbbi történelme során végig, törzsi seregekkel is szembe kellett néznie. E népek olykor nagy létszámú csapatokat állítottak ki, ám ezek fegyelmezetlenek és esetlen mozgásúak voltak, még ha harcosaik egyénenként komoly harcértéket képviseltek is. A köztársaság kori légiók velük szemben is némi, bár döntőnek semmiképpen sem nevezhető fölényben voltak.

Mire a rómaiak áttértek a milícia-hadseregről a hivatásos hadseregre, a reguláris haderővel rendelkező államok nagy részét már legyőzték. A Kr. e. 1. századtól fogva Róma háborúinak legtöbbször fejletlen katonai szervezettel bíró törzsek vagy királyságok ellen vívta. Ezek a seregek gyakran csak a legkezdetlesebb utánpótlási rendszerrel rendelkeztek, ami drasztikusan lecsökkentette azt az időt, melyet a hadszíntéren tudtak tölteni. A legtöbbjüknek nem volt világosan kialakult parancsnoki rendszere, emiatt csak a legegyszerűbb stratégiai és harcászati eljárásokat tudták alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy a hivatásos római hadsereg szinte mindig határozott fölényben volt ellenfeleivel szemben. A mindig is nagyon agresszív római harcmodor ebben az időben még inkább jellemzővé vált, hiszen a parancsnokok még akkor is jó eséllyel bízhattak a győzelemben, amikor kedvezőtlen körülmények között vagy nagy létszámbeli hátrányban harcoltak. Amikor a bátorság és önbizalom meggondolatlanságba csapott át, bekövetkezhetett a vereség, az esetek döntő többségében azonban e két tulajdonság inkább fényes sikereket eredményezett.

A háborúk fajtái

Róma minden háborújában a teljes győzelemre törekedett, melyet párját ritkító könyörtelenséggel és állhatatossággal a végsőig hajszolt. A hadjárat jellege azonban nagyban meghatározta a hadsereg fellépését. Az egyszerűség kedvéért Róma külföldi ellenfelekkel vívott háborúit négy alapvető típusba soroljuk:

1. **Hódító háborúk:** Támadás valamilyen társadalmi-politikai csoport, például törzs, királyság, városállam vagy városállamok szövetsége ellen. Győzelemről akkor beszélhetünk, ha a rómaiaknak sikerült közvetlenül irányított provinciává stüllyeszteniük vagy a kliens államok alárendelt szerepkörébe kényszeríteniük az adott politikai egyseget. A győzelem kivívásának módja népről népre változott. Amennyiben a megtámadott állam rendelkezett politikai és vallási szempontból egyaránt nagy jelentőséggel bíró fővárossal, e központ elfoglalása gyakran elegendő volt ahhoz, hogy megadásra kényszerítsék. Használhatóan összeomláshoz vezethetett, ha a csatamezőn verték meg az ellenséges seregeket. Sok törzsi népnek azonban nem volt ilyen nagy jelentőségű központja, és vagy nem volt képes, vagy nem volt hajlandó nyílt

Az ókori háborúk gyakran üzleti szempontból is hasznos vállalkozásnak bizonyultak. A fosztogatás során szerzett javak mellett a fogságba esett ellenfelet el lehetett adni rabszolgának. Galliai hadjáratai során Julius Caesar állítólag egymillió embert taszított így rabszolgasorba, melynek eredményeképpen az akkori világ egyik leggazdagabb embere vált belőle. Ez a kezűknél és nyakuknál összeláncolt barbárokat ábrázoló relief a mainzi erőd principijáról való.

színen, nagy tömegeket felvonultatva megütközni a hódítókkal. Ilyen esetben a rómaiaknak alkalmazkodniuk kellett a kisebb intenzitású hadviseléshez. A támadások ekkor az egyes települések felé irányultak – még a legkisebbek ellen is –, ahol egyszerre csak csekély létszámú ellenes erő tudtak harcra kényszeríteni. A győzelmet így nem egyetlen nagyszabású ostrom vagy ütközet keretében, hanem sok kisebb csapás segítségével kényszerítették ki.

Ilyen jellegű háborúra példa a belga törzsek Kr. e. 57-ben történt leigázása. Julius Caesar a légioit a Gallia északi részén élő belga törzsek serege ellen vezette, amiért azok korábban megtámadták Róma egyik szövetségését. A két fél néhány napig egy keskeny völgy két oldaláról nézett farkasszemet egymással, ám egyik sem vállalkozott rá, hogy elhagyja megerősített állásait, és előnytelen helyzetben vegye fel a harcot. A patthelyzetet végül az oldotta fel, hogy a belgák élelmiszerkészlete kifogyott, seregük pedig szélnek eredt, nyomában a mindent elpusztító római üldözőkkel. Előrenyomulása során Caesar minden egyes törzs területét szisztematikusan feldúlta. Nemi időbe telt, míg a belgák ki tudtak állítani egy újabb sereget, amely aztán haladéktalanul meg is támadta a rómaiakat, amint azok éppen tábornok vertek a Sambre folyó mellett. A kezdeti

meglepetésből rövid idő alatt felocsúdó rómaiak döntő győzelmet arattak, és a csata végén az összes jelen lévő belga törzs kapitulált. Egyes törzsek kontingensei azonban nem érkeztek meg időben a csata helyszínére, így ezeket a népeket egyenként kellett legyőzni. Caesar úgy értezt el, hogy sorjában ostrom alá vette a legfőbb településeiket.

2. Felkelések leverése: Ez a birodalom határain belül élő népek lázadásának elfojtását jelentette. Győzelmet akkor könyvelhettek el, ha a felkelők újra Róma fennhatósága alá kerültek. A felkelések kezdetén a dolog természeténél fogva a kezdeményezés a lázadók kezében volt. Kezdeti szakaszukban a felkelések erőtlenekek voltak, mivel a népesség nagy része addig nem mutatott hajlandóságot a csatlakozásra, amíg valami siker nyomán nem látott reális esélyt a győzelemre. Ilyenkor a rómaiak részéről még az egyszerű tétlenség is növelte a felkelők önbizalmát, mivel azt a gyengeség jeleként értelmezték. Ezért a rómaiak mindig igyekeztek válaszlépésként a lehető legrövidebb időn belül valamilyen katonai erőt kiállítani. Gyorsan összehívták az éppen rendelkezésre álló erőket, és azonnal a felkelés központja ellen vezényelték őket. Ezek a csapatok nemritkán kis létszámúak és felkészületlenekek voltak, valamint megfelelő logisztikai támogatással sem rendelkeztek. Ha erős ellenállásba ütköztek, gyakran vereséget szenvedtek. A rómaiak arra játszottak, hogy a magabiztosságot sugárzó sereg megjelenése meghunyászkodásra készítse a lázadókat, mielőtt még a felkelés lendületet venne. Amikor e kezdeti okoskodás kudarcot vallott, rendszerint kiállítottak egy szabályos hadsereget, és gyakorlatilag a hódító háborúknak megfelelő hadjáratba kezdtek.

A Boudicca-féle felkelést 60-ban verték le a rómaiak. A királynőjüket és lányait ért atrocitásokon felbőszült icenusok (hozzávetőlegesen a mai Norfolkban megfelelő területen élő brit törzs) fellázadtak a rómaiak ellen, s a hozzájuk csatlakozó többi törzsszel együtt egymás után kirabolták és feldúlták Camulodunum (Colchester) veteránkolóniáját, valamint Verulamium (St. Albans) és Londinium (London) városait. A rómaiak első reakciója egy 200 fős gyengén felszerelt, az egységüktől adminisztratív és kísérfeladatokat ellátására vezényelt katonákból álló egység felállítása volt. Ezeket Camulodunumnál a britek egytől egyig lemészárolták. Második lépésként, a Legio IX Hispana Petilius Cerialis parancsnoksága alatt álló különítménye bátran behatolt a felkelők hátsózágyába, ám őket is legyőzték. Magán a legatuson és néhány lovas katonán kívül senki sem menekült meg élve a helyszínről. Végül Suetonius Paulinus, a provincia legatusa, visszatérően észak-walesi hadjáratáról, döntő összecsapásra kényszerítette Boudicca seregét. A csatában a britek vereséget szenvedtek, a rómaiak pedig az ős és tél folyamán számos kegyetlen büntetőakciót hajtottak végre a lázadó törzsek területén.

3. Büntetőexpedíció: Politikai csoportok elleni támadás, melyet nem azzal a szándékkal indítanak, hogy az adott népet a birodalomhoz csatolják. Itt a cél az volt, hogy az ellenség megrettenjen Róma hatalmas katonai erejétől.

(A köztársaság korai szakaszában még a zsákmányszerzés is lehetett elsődleges cél, később azonban ez már csak ritkán fordult elő.) Néhány esetben a büntetőexpedíciókat a Róma elleni támadások indokolták. A büntető hadoszlopok gyorsan mozogtak előre, s közben a lehető legnagyobb pusztítást végezték az útjukban eső településekben és javakban. A büntetőexpedíciók lényege az volt, hogy megmutassák az adott népnek, hogy a rómaiak bármikor képesek lecsapni rájuk, ők pedig védtelenek a pusztító támadással szemben. Az effajta hadjáratok olykor szabályos ütközetben teljeseztek ki. Ez általában akkor következett be, amikor a megtámadott törzsek megpróbálták elvágni a visszavonuló római sereg útját. Az ellenfél ily módon való legyőzése nagyban öregbítette Róma hírnevét. Másor viszont a büntetőoszlop szándékosan nagy tempóban haladt, hogy elkerüljön mindenféle összecsapást. A büntetőexpedíciók, ha képesek is voltak félelmet gerjeszteni, csak átmeneti megoldásként szolgáltak, és meglehetősen gyakran meg kellett őket ismételni. A lemészárolt emberek, felégetett falvak és elhagyott csordák keserű emléke könnyen elültette a megbüntetett népekben a gyűlölet és a Rómával való további konfliktus csírát.

A büntetőexpedícióra példa, ami Kr. e. 51-ben történt az Amanus hegynél Cilícia és Syria határán. Cilícia proconsulja Marcus Tullius Cicero – aki íróként és szónokként nagyobb hírnévnek örvendett, mint katonaként – elhatározta, hogy megbünteti az Amanus vidékének rabló hordáit. Seregét két harci létszám alatti légió, valamint helyi szövetséges csapatok alkották. Cicero három oszlopra osztotta haderejét, melyek meglepetésszerűen lerohanták a törzseket, és elfoglaltak jó néhányat a falvaik közül. Pindenissus aprócska erődítményét 57 napig ostromolták. A híre, hogy a védők végül megadták magukat, a szomszédos megerősített falu is kapitulált. A hadművelettel a

rómaiak bizonyítani kívánták a törzsek felé, hogy nem csak képesek, de készek is bármikor csapást mérni, még a legerősebb állásaikra is. Nem sokkal ezután azonban, amikor Syria helytartója hasonló expedícióra szánta el magát ugyanebben a térségben, és egy összecsapásban vereséget szenvedett, komoly csorba esett a Róma mindenható erejéről kialakult képen.

4. Portyázásra/betöérésre adott válaszlépések: Ezeknek a hadműveleteknek a célja a birodalom területére behatoló ellenséges erők felkutatása és megsemmisítése volt. Amint korábban már említettük, a rómaiaknak minden betörést meg kellett állítaniuk, vagy meg kellett torolniuk, ha nem akarták, hogy azok sikerén felbuzdulva újak következzenek. A római válaszlépés sok szempontból hasonlított a birodalmon belüli felkelések elfojtásakor alkalmazott módszerekhez. A római csapatok, amint értesültek a behatolásról, a lehető leggyorsabban igyekeztek utolérni a betolakodókat. Az esetek többségében a fosztogatást már nem tudták megakadályozni, ám gyakran pontosan ez okozta a rablók vesztét, ugyanis a nehéz zsákmány annyira lelassította a haladásukat, hogy a gyorsan mozgó római alakulatok visszavonulás közben rendszerint el tudták fogni, és meg tudták semmisíteni őket.

50-ben a germán chattus törzs betört Germania Superior római provinciájába, ahol harcosaik több csoportja is fosztogatásba kezdett. Publius Pomponius Secundus tartományi legatus azonnal kiküldött egy gyalogosokból és lovasokból álló kisebb egységet, hogy tartóztassa fel az ellenséget, amíg ő összeszedi a főerőket, melyeket aztán kétfelé osztott. Az egyik hadoszlop hamarosan rátalált a törzsi harcosok egy részeg bandájára, akiket megölt, illetve fogságba ejtett. A másik már fegyelmet-

A 1. század elejéről származó orange-i diadalív (Dél-Franciaország) a rómaiak gall törzsek felett aratott győzelmének állít emléket. A képen látható részleten legionáriusok és auxiliárisok harcolnak a gallok ellen. A római művészi konvenciók csatajelenetben csak az ellenfél halottainak ábrázolását engedték.

tebb portyázókkal találkozott, ezeket szabályos ütközetben győzte le. Ezek után Secundus átvezette seregét a chattusok saját földjére, a germánok azonban nem voltak hajlandók megütközni vele, inkább letették a fegyvert.

A hódító háborúk és büntetőexpedíciók természetüknél fogva is támadó jellegű hadműveletek voltak. Az viszont a felkelésekre és rablóportyákra adott római válaszlépések szembetűnő sajátossága, hogy a cél ekkor is a kezdeményezés gyors megkaparintása és a minél hamarabbi ellentámadás volt. A rómaiak stratégiáját mindig is a merészség jellemezte, ami nem feltétlenül jelentette azt, hogy mindenáron ragaszkodtak a szabályos ütközethez. Olykor a római parancsnokok úgy érezték, nyílt összecsapásban nem győzhetnek, és helyette a kisebb rajtaütésekkel zaklatták az ellenséget, vagy éppen ostrom alá vették annak erődtímenyeit. Ennyire rugalmas volt a római rendszer. Ostromnál vagy nagyszabású ütközetekben a hadsereg számos szempontból fölényben volt ellenfeleivel szemben. A rómaiak még a késő ókorban is megnyerték a legtöbb csatájukat. Amikor a szükség úgy hozta, erőik hadoszlopokra bontásával alacsonyabb intenzitású hadviselésre is képesek voltak. Ezek a kis létszámú, gyorsan mozgó egységek rajtaütésekkel, meglepetésszerű akciókkal és lesből végrehajtott támadásokkal operáltak. Bizonyosan téved, aki azt állítja, hogy a római hadsereg nem volt alkalmas a nyílt ütközetet kerülő, gerilla típusú harcmodorban küzdő ellenfelek leküzdésére. Az idők folyamán a rómaiak mindig képesek voltak alkalmazkodni a helyi körülményekhez. Kifinomult parancsnoki struktúrájuk, katonáik képzettsége, valamint jól szervezett utánpótlási rendszerük minden szintű hadviselésben előnyhöz juttatta őket.

A seregek mérete

A köztársaság középső szakaszának hadserege leghatékonyabban a két légióból álló consuli hadsereg szintjén működött, melynek létszáma az *alákkal*, valamint a helyszínen toborzott segédcapatokkal együtt 20 és 30 ezer fő között mozgott. Valószínűleg a hivatásos hadsereg idején is ez maradt az optimális létszám, hiszen nagyon kevés 40 ezer főt meghaladó harcoló seregről tudunk. A nagy létszámú római seregek általában gyengén szerepeltek a csatákban, valószínűleg azért, mert nehezen lehetett őket irányítani.

A harcoló erők összetétele korszakról korszakra és régióról régióra változott. A helyi büntetőexpedíciókat végrehajtó vagy barbár rablóbandákat üldöző kisebb kötelékek állhattak akár teljes mértékben is auxiliáris csapatokból. Egy *cohors equitata* a maga arányosan megosztó gyalogos- és lovasalakulataival például maga is egy miniatűr hadsereg volt. Mindazonáltal a seregek magvát a maguk mintegy 5000 fős létszámával és magasabb rendű parancsnoki struktúrájukkal általában a légiók alkották. A principátus alatt, azon alkalmak kivételével, amikor valamilyen nagyszabású háborúba maga a császár vezette a csapatait, az átlagos hadseregben nem volt több három-négy légiónál, melyeket talán még kiegészített néhány másik légióból érkező különítmény. Úgy tűnik, nem volt semmilyen rögzített előírás arra vonatkozóan, hogy egy légiót mennyi segédcapattal kísérjen. Tacitus nyolc

batáviai cohort említ, köztük alighanem néhány *cohors equitata*, melyek a Legio XIV Gemina mellett végigharcolták a Boudicca-féle felkelést és egyéb britanniai hadjáratokat. Ezzel szemben Varus három légióját mindössze három *ala* és hat cohort kísérte, amikor 9-ben elpusztították őket. A keleti tartományok helyőrségeiben több gyalogos és lovas íjászalakulatot találunk, mivel a szinte ki-

zárólag lovás hadsereggel felálló parthusok, valamint a nomád törzsek – például az alánok – elleni harcban elengedhetetlen szükség volt távolfegyverekkel felszerelt csapatokra. Úgyszintén keleten volt különösképpen jellemző, főként az 1. században, hogy a térség kliens államaiból érkező szövetséges csapatok erősítették a római haderőt.

Logisztika

Hadseregének megfelelő ellátása minden római hadvezér számára elsődleges fontossággal bírt. Már a köztársaság alatt kialakult az a rendszer, melynek során a távoli provinciákból élelmiszert és felszerelést szállítottak a háborús zónában tartózkodó csapatok számára. Néhány kivitelezés-beli részlettől eltekintve ugyanez a szisztéma maradt fenn

Hadjáraton

Folyami dereglyébe ellátmányt rakódó katonák Traianus oszlopán. Tartva magukat a régi mondáshoz, miszerint a sereg a hasával menetel, a rómaiak magas fokon megszervezték hadtáprendszerüket, így hadseregük nagy előnyben volt szinte minden ellenfelével szemben. E rendszer segítségével a jól kiképzett légiók mostoha körülmények között is képesek voltak előrehaladni és meglegelni ellenségeiket.

a principátus korában is. A seregek parancsnokai egyrészt magukkal viheték a szükséges ellátmányt, másrészt utánpótlási útvonalakat építhettek ki a hátszágban létesített lerakatokhoz, harmadrészt pedig megpróbálhattak a környékről élelmet rekvirálni. E három módszer általában nem zárta ki egymást, és a hadseregek gyakran ezek kombinációját alkalmazták. A legkietlenebb sivatagi környezettől eltekintve szinte minden körülmények között lehetett némi élelmet harácsolni. Akadt víz is rendszerint, meg tűzifa, melyre azért is nagy szükség volt, mert a fejadagokat elkészítetlen formában osztották ki. Az évszaktól függően változó mértékben állt rendelkezésre takarmány az állatok részére. Betakarításkor jelentős mennyiségű, állati és emberi fogyasztásra való gabonát tudtak beszerezni, húshoz pedig a csordák elkobzásával jutottak. Télen nem sok minden akadt, hacsak a helyi lakosság élelmiszerraktárait fel nem kutatták és le nem foglalták. A harácsolásnak az volt a hátránya, hogy végrehajtóit lelassította és rajtaütéseknek tette ki, ennek ellenére, ha a szükség úgy hozta, a rómaiak ehhez a módszerhez is folyamodtak.

A katonák ugyan tudtak némi ennivalót vinni a személyes málhájukban, az ellátmány nagy részét azonban málhás állatokon vagy szekéren kellett szállítani. A hadsereg nagyban támaszkodott az öszvérek erejére, de más teherhordó állatokat is alkalmazott, a társzekereket pedig gyakran igavonó ökrökkel húzták. Békeidőben a hadsereg mobilizálásához szükséges állatállománynak csak egy kis hányadát tartották meg, a maradékot vagy megvásárolták, vagy rekvirálták, ha eljött az ideje, így az, hogy milyen állatok álltak rendelkezésre, a helyi körülményektől is függött. Az állatokat, akármilyen fajúak legyenek is, etetni kellett, ami megnövelte a hadsereg költségeit. Egyszerű számítással meghatározták, hogy egy málhás állat mekkora távolságot tud megtenni, mialatt elfogyasztja azt a takarmánymennyiséget, amelyik megegyezik a teher súlyával, melyet a hátán vinni képes. A legalkalmazkodóbbak talán az öszvérek voltak, melyek egy menetelő gyalogos katona sebességével tudtak haladni, és szinte bárhová képesek voltak elkísérni a sereget. A nagy igavonó erejű ökröket csak legeltetni kellett, ugyanakkor nagyon lassan

A hadjáraton lévő sereggel nagyszámú kerekesszállító jármű is haladt. Ennek a Traianus oszlopáról való jelenetnek a jobb alsó sarkában ökrös szekereken hordókat szállítanak. Balra öszvér vontatta szekerre szerelt könnyű ballista, más néven skorpió.

mozogtak, és megfelelő haladásukhoz utakra vagy legalábbis jó minőségű kerékvágásra volt szükség. A nagy létszámú seregeknek, még az olyanoknak is, melyek harácsolás útján szereztek be ellátmányuk egy részét, feltétlenül nagyméretű málhára volt szükségük, ha nem akartak teljes mértékben az utánpótlási vonalaikhoz köthetni. Ezért tehát ellátmányuk nagy részét magukkal vitték. A rengeteg málhás állat természetesen felduzzasztotta és lelassította a menetoszlopot. Az ellátmányraktárhoz vezető utánpótlási útvonalakon még így is rendszeresen málhás és igásállatok karavánjai közlekedtek oda és vissza. E konvojok különösen sebezhetőnek bizonyultak az ellenség portyázó csapataival szemben, különösképpen akkor, ha olyan mozgékony ellenfélről volt szó, mint a parthusok vagy a perzsák. Szükség volt tehát az utánpótlási útvonal őrzésére, ez viszont emberanyagot vont el a főerőktől.

Caesar galliai háborújáról készült beszámolója nyújtja a hadjáraton lévő hadsereg utánpótlási rendszerének leg részletesebb leírását. Ezekben az években a rómaiak a há-

rom, imént ismertetett utánpótlás-beszerezési módszer különböző kombinációit alkalmazták. Hatalmas hadtápraktárakat létesítettek, gyakorta a helyi szövetséges népek közreműködésével. Emellett a hadsereg fő málhája nemcsak élelmiszert és felszerelést vitt nagy mennyiségben, de iratokat és számos túszt is. A hadszíntéren Caesar nemritkán kellő mennyiségű őrséget állított fel a trén védelmében, maga pedig a fennmaradó légiók élén rövid portyára indult. Az ilyen *expeditának* nevezett akció során a résztvevők csak a legalapvetőbb felszerelést vitték magukkal, így nagyon gyors mozgásra voltak képesek. Az ilyen hadoszlopok nehéz terepen is kellő sebességgel és szabadon manőverezhettek, egy vagy akár két héten át, feltéve, hogy végül sikeresen visszatáltak a főerőkhöz.

A téli hadműveletek bármilyen hadseregnek nehézséget okoztak, Róma sok ellenfele számára pedig egyenesen lehetetlennek bizonyultak. A római sereg, amennyiben kellő ideje volt a felkészülésre, korlátozott ideig évszaktól függetlenül is képes volt működni, és ez komoly előnyt jelentett a számára.

Menettáborok

A napi menetelések végén a római haderő körülbelül két-három óra leforgása alatt szabályos, sánccal és árokkal védett tábort épített magának. Olyan rutinfeladat volt ez, amely a Kr. e. 3. századtól kezdve csupán néhány részletét illetően változott. Egyes mai kutatók ebből azt a következtetést vonták le, hogy a római hadsereg alapvetően lassan mozgott, nem tudott kellőképpen alkalmazkodni a körülményekhez, és csakis egyfajta állóhaborúra volt képes. Ez a felfogás minden kétséget kizáróan téves, ugyanis a táborépítés alig volt valamicskével több annál, mint amikor napjaink gyalogos katonája „beássa magát”. A menettábor felépítéséhez szükséges idő és erőfeszítés nem lassította le számottevően a menetoszlopokat, melyek haladási sebességét sokkal inkább befolyásolta málhájuk állóképessége és gyorsasága. A menettábor védelmet nyújtott a meglepetésszerű rajtaütések ellen. Forrásaink egyetlen olyan alkalmat sem említenek, amikor az ellenség sikerrel lerohanta volna, kivéve az olyan eseteket, amikor a rómaiakat korábban a csatamezőn már legyőzték.

A principátus korának menettáborairól mindössze egyetlen részletes leírás maradt fenn, egy általában Hyginusnak tulajdonított, feltehetően a 2. századból való munkából. A szerző egy roppant vegyes összetételű, praetorianus gárdistákból, gárdalovasságból, teljes légiókból és különítményekből, haditengerészeti különítményekből és különböző szövetséges erőkből álló sereg táborába enged bepillantást, miközben bemutatja az egyes egységek táboron belüli elhelyezkedését. A trén számára csak meglehetősen korlátozott helyet különítettek el. Talán ez az oka, hogy a Hyginus által leírt tábor a katonák számára viszonyítva aránylag kicsinek tűnik, különösen akkor, ha összevetjük a fennmaradt menettáborok méretével. E táborok helyén csak nagyon ritkán folytatnak kiterjedt ásatásokat, mivel ezek az egy-két éjszakás szálláshelyek nem sok régészeti lelettel kecsegtetnek. Az ostromtáborok, mint például a masadai, de sok másik is, már sokkal többet elárulnak az átmeneti táborok szerkezetéről. Mivel eze-

(Fent) Masada ostrománál a katonáknak volt idejük alacsony kőbarakkokat építeni, melyek tetejét sátorponyvával fedték. Ezeknek az ideiglenes építményeknek a nyomai még ma is kivehetők ezen az „F” táborról készült felvételen. A tábornak a kép bal felső sarkában látható részét egy kisebb létszámú egység az erőd eleste után is használta. Az általuk épített barakkok mintha a felszerelés tárolására használatos raktárhelyiséget is tartalmaznának, hasonlóan az állandó táborok barakkblokkjaiból ismert páros helyiségekhez.

ket több hónapig is lakták, a katonák sátrak helyett alacsony falú kunyhókat építettek maguknak, a sátorponyvat pedig tetőként alkalmazták. E kunyhók nyomai a mai napig fennmaradtak, és arra engednek következtetni, hogy az egyes átmeneti táborok, ha elrendezésüket tekintve némiképp el is tértek egymástól, alapvetően felismerhető rendszer szerint épültek.

Gyakran előfordult, hogy az egymást követő korokban szinte ugyanarra a helyre építették a tábor. Olykor ez talán csak azért történt így, mert adottságai a helyet a régebbi időkhez hasonlóan a későbbi hadjáratok során is egyértelműen alkalmassá tették a táborverésre. Ugyanakkor mindez arról is árulkodik, hogy a rómaiak hajlamosak voltak az adott helyre vezető utak szempontjából nézni a dolgokat.

Győzelem és vereség

E korban (sőt végig a történelem során) a legtöbb háború úgy ért véget, hogy a szemben álló felek egyike már nem akart tovább harcolni, és elismerte a vereségét. Az csak ritkán fordult elő, hogy az egyik fél a másik további küzdelemre való képességét is meg tudta semmisíteni. A rómaiak stratégiája arra irányult, hogy kellő nyomásgyakorlással megtörjék ezt a harci kedvet. Ennek érdekében a

(Jobbra) Minden nyolcfős contubernium a képen látható rekonstrukcióhoz hasonló bőr-sátorban lakott. A sátrat vivő öszvért a sátor mögötti területen pályválták ki.

harcmezőn megtámadták az ellenség seregét, ostrom alá vették a legfontosabb városait, elpusztították a falvait, felégették a termését, és elhajtották az állatait. Amikor az ellenfelet valamilyen karizmatikus személyiség vezette, akkor céljuk ennek az embernek az elfogása vagy megölése volt, mivel nélküle az ellenállás rendszerint összeomlott.

A büntetőexpedíciók gyakori célja a pusztítás (*vastatio*) volt. Ez közvetlenül mindössze azt az aránylag kicsi területet érintette, amerre a hadoszlop menetelt, s kétoldalt még egy-egy viszonylag keskeny sávot. Akik

ebben a zónában éltek, azokra kétségtelenül rettenetes megrázkódtatás várt, mások ellenben – még azok is, akik nem laktak túl messze – közvetlen károkat nem szenvedtek. Ennek ellenére a pusztító tény, hogy Róma bármikor és bárhol képes volt kegyetlen erővel lesújtani ellenségeire, sokkal szélesebb térségben figyelmeztetett minden ott élő népet a saját sebezhetőségére. A római hadsereg gyakran alkalmazott kegyetlen módszereket. Javaik és termésük pusztulása mellett ellenségeiknek a tömegmészárlás, tömeges keresztre feszítés és rabszolgaság rémével is szem-

be kellett nézniük. Kr. e. 51-ben, Uxellodunum gall város eleste után Julius Caesar megparancsolta, hogy elrettentésképpen minden védőnek vágják le a kezét, 70-ben Jeruzsálem ostromakor pedig a rómaiak a védők szeme láttára feszítették keresztre fogságba esett bajtársaikat. Az elenséggel való kegyetlenkedést a rómaiak elfogadhatónak tartották, mindaddig, amíg konkrét gyakorlati célokat lehetett elérni vele, és nem csupán magáért a gyötrellem okozásáért folyt.

A rómaiak nagyon agresszív hadviselést folytattak. A lehető leghamarabb megkaparintották a kezdeményezést, melyet aztán nem is engedtek ki a kezükből egészen addig, amíg a folyamatos nyomás hatására ellenfelük harci kedve végképp el nem párolgott. Még ha sorozatos kudarcok érték is őket a harcmezőn, helyzetük pedig látszólag teljesen reménytelenre fordult, akkor sem voltak hajlandók elismerni, hogy esetleg veszíthetnek. A vesztes csapatokat vezénylő parancsnokokat érte ugyan olykor kritika, a legrosszabb azonban, amit egy katonai vezető megtehetett az volt, hogy beismerte saját és Róma vereségét. Bármilyen háborút lezáró egyezmény vagy szerződés egyértelműen ki kellett kösse Róma feltétlen és teljes körű győzelmét. Rómának az a késő ókorig fennmaradó tulajdonsága, hogy egyáltalán nem volt hajlandó semmiféle vereségét beismerni, nagyon megnehezítette a háborúk elvesztését. A kitartás és a folyamatos támadókedv végül szinte kivétel nélkül meghozta számára a győzelmet. E győzelem hatására a legyőzött népeket olykor beolvasztották a birodalomba, máskor pedig alárendelt szövetségesi szerepkörbe süllyesztették. Ennél ritkábban ugyan, de az is előfordult, hogy az ellenséget mint politikai képződményt is megsemmisítették. Megint máskor Róma győzelme inkább a korábbi vereségek során elvesztett becsület és büszkeség visszaszerzését jelentette.

(Fent) Traianus oszlopáról való jelenet, melyen auxiliáris katonák felgyújtanak egy dák várost, melyet a védői feladtak, és most visszavonulás közben, hátratekintve figyelik a pusztulását. Mögöttük dák erődítmény, a falakon póznára tűzött emberi fejekkel. Jobb oldalt nehéz terepen menetelő legionáriusokat láthatunk. Egy katonát folyónál át, s közben páncélját, sisakját és egyéb felszereléseit a feje fölé emeli.

A csata

Minden hadsereg alapvető és legfontosabb feladata, hogy erőszakot alkalmazva ellenfele fölé kerekedjen, s e cél meghatározottabb formában a nagy létszámú seregek nyílt csatában való összeütközésében jut kifejezésre. A római hadsereg hadjáratairól szóló irodalmi forrásainkban is a szabályos ütközetek leírásai szerepelnek legtöbbször. Jól lehet viszonylag ritkán került rájuk sor, a csaták látványosak, drámai hatásúak, és igen gyakran a háború szempontjából döntő kimenetelűek voltak. Amikor az ellenség képes volt jelentős létszámú sereget kiállítani, ennek legyőzése sok esetben teljes kapitulációt vont maga után. A rendelkezésünkre álló gazdag forrásanyag, valamint a csaták lélektani jelentősége miatt feltétlenül megéri részleteiben is megvizsgálni ezeket az összecsapásokat.

Felvonulás a harctérre

A harcoló római seregek, amint azt már korábban is említettük, ritkán számláltak 40 ezernél több főt, jellemzően pedig számuk ennek csak a felét tette ki. Az ellenséges hadseregek ezzel szemben esetenként ennél jóval nagyobb létszámúak is lehettek, bár ebben a tekintetben forrásaink kivétel nélkül megbízhatatlanok. Csak ritkán fordult elő, hogy a rómaiaknak pontos információk voltak az ellenség számáról és erőinek összetételéről, ahogy sok esetben valószínűleg azok saját parancsnoka is csak nagyon hozzávetőlegesen tudta volna megmondani, hogy összesen hány harcos felett rendelkezik. Fennáll továbbá annak is a veszélye, hogy forrásaink azért túlozzák el az ellenség számát, hogy tovább növeljék Róma dicsőségét.

Több tízezer katona, hátsó, málhás és igavonó állat, szolga és markotányos összehangolt mozgatása nem volt egyszerű feladat. A hivatásos hadsereg nagy hangsúlyt fektetett a menetfegyelem fenntartására, és arra, hogy a

menetoszlop előtt mindig járjanak felderítők. Josephus Flavius leírása szerint 67-ben, amikor Vespasianus Galileába vezette seregét, a csapatok a következő sorrendben vonultak:

1. Auxiliáris könnyűgyalogság és fűszok, akiket azért küldtek előre, hogy kiprovokálják az esetleges leszállásból való rajtatüteseket, illetve hogy átvizsgáljanak minden fedezéket, különösképp az erdős területeket, ahol ellenség rejtőzhet.
2. Egy legionáriusokból [vagy zárt alakzatban harcoló auxiliárisokból] és nehézlovasságból álló kontingens.
3. Tíz ember minden centuriából a tábor kijelölésére alkalmas felszereléssel.
4. Az út kiegyenesítésére és a különböző akadályok eltakarítására szolgáló eszközökkel felszerelt osztag [Hyginusnál ezt a szerepet egy tengerészkülönítmény kapja].
5. A sereg parancsnokának poggyása és törzstisztjei, lovaság kíséretében.
6. A parancsnok és személyes testőrsége, válogatott gyalogos és lovas katonák kíséretében.
7. A légiók lovassága.
8. A málhás.
9. A légiók legatusai, a praefectusok és tribunusok válogatott harcosok kíséretében.
10. A légiók egymást követve, hatos sorokban, élükön a sassal és egyéb hadijelvényeikkel.
11. Szövetségesek és auxiliárisok.
12. Könnyű- és nehézgyalogságból, valamint lovasságból álló hátvéd.

Vespasianus nem számított ellenséges hadsereg felbukkanására, mégis tett óvintézkedéseket egy esetleges rajtatütes kivédésére. Olyan esetekben, amikor jelentékeny ellenséges haderő felbukkanására lehetett számítani, a római oszlop olyan alakzatban menetelt, melyből képes volt azonnal csatarendbe fejlődni, amikor pedig nem tudták, hogy milyen irányból várható támadás, a sereg üreges négyzet alakban vonult.

Fontos szerep jutott az ellenfél elhelyezkedésére, erejére és szándékaira vonatkozó információgyűjtésnek, szöges ellentétben a köztársaság középső korszakának polgárőr haderejével, amely feltűnő rendszerezéssel volt hajlamos kelepcebe sétálni, illetve váratlanul harcra kényszerülni. A római hadvezérek nemritkán személyesen is részt vettek a felderítésben, illetve a foglyok kihallgatásán.

A Sambre menti ütközet Kr. e. 57

„Caesar a tizedik légióhoz intézett beszéd után a jobbszárnyra indult. A mieinket, mint kitűnt, keményen szorongatta az ellenség, ráadásul a tizenkettedik légió katonái egy helyre hordták a légiójuk jelvényeit, összezsúfolódtak, és egymást akadályozták a harcban. A negyedik cohors összes centuriója elesett, meghalt a cohors jelvényhordozója is, a jelvényt pedig elvesztették. A többi cohors centuriója is majdnem mind elesett vagy megsebesült, köztük a *primus pilus* P. Sextus Baculus is: a rettenthetetlen, bátor tisztet olyan súlyos sebek érték, hogy jártányi ereje sem maradt. A katonák ellenállása lanyhult, az utolsó sorokban sok elfáradt harcos abbahagyta a küzdelmet, és igyekezett kikerülni a dárdák hajtótávolságából. Az ellenség viszont alulról is szünet nélkül nyomult felfelé, és kétoldalt is fokozott erővel rohamozott. Caesar látta, hogy a helyzet nagyon válságos,

tartalék csapata, amit bevethetett volna, nem volt. Gyorsan elvette a hátsó sorok egyik harcosától a pajzsot, mert sajátját nem hozta magával, és az élvonalba sietett: nevükön szólította a centuriókat, buzdította a katonákat, aztán parancsot adott, vonuljanak előre a légió hadijelvényeivel, az egységek pedig húzódnak szét, hogy akadálytalanul forgathassák kardjukat. Megérkezése újult reménnyel töltötte el a harcosokat, lelkesedésük is visszatért; a fővezér jelenlétében mindegyik szeretett volna bátornak mutatkozni, akár élete kockáztatásával is. Így sikerült némiképp megtörni az ellenség támadásának erejét.”

Caesar: *A gall háború 2:25. (Szepešsy Tibor fordítása.)*

Caesar beszámolója a Sambre menti ütközetről

A csata helyszínének és időpontjának megválasztása

A római seregek, amint ellenséges erőkkel találtak szembe magukat, azonnal táborot vertek. A sereg egy része felfelődve állt és fedezte a többieket, amíg azok a védőműveket ásták. A Kr. e. 3. századtól kezdve a Kr. e. 1. századig gyakorta előfordult, hogy ezek után napokat, sőt akár heteket is eltöltöttek az ellenségtől mindössze néhány mérföld távolságra, mielőtt a konkrét összecsapásra sor került volna. Ezalatt az egyik vagy másik fél, olykor mind a kettő egyszerre, több alkalommal is kivonult a táborából. A csapatok csatarendbe fejlődtek, és néhány óráig csak álltak, egymással farkasszemet nézve, majd visszavonultak. Néha mindössze pár száz méter választotta el őket egymástól. Minél messzebbre merészkedett a sereg a saját táborától és minél közelebb az ellenség vonalához, annál bátrabbnak tűnt. A harci szellem mindig is döntőnek bizonyult a csaták kimenetelét illetően. Különösen igaz ez az ókorra, amikor az ütközetekben a közelharc dominált. A hadvezérek mindig igyekeztek lelket önteni a katonáikba, mielőtt belementek volna bármilyen kockázatos összecsapásba. Gyakran zajlottak kisebb csatározások és egyéni párviadatok, különösképp a könnyűgyalogság és a lovasság részéről, melyek kimenetele a szemben álló felek bátorságát és vitézségét volt hivatva igazolni. Az ebben a korban zajló csaták nagyon színpadias események voltak, a seregek finom manőverei már szinte rituális jelleget öltöttek. A jó parancsnok maga választotta meg a harcteret, méghozzá úgy, hogy a terepviszonyok a saját seregének kedvezzenek. Ezek után nagy szakértelemmel eldöntötte, hogy melyik legyen az a pillanat, amikor egy kicsit még előrébb tolja a vonalait, mellyel az ellenséget harcra vagy – önbizalomhiányát bizonyítandó – visszavonulásra készíti.

Julius Caesar csatáit is gyakran hosszas halogatás előzte meg, úgy a rómaiak, mint az ellenfelek részéről. Az esetleges kudarcokat követően Caesar gyakran különlegesen jól védhető pozíciókba állította fel seregét, és csatára hívta az ellenséget, tudván, hogy az úgysem fog kockáztatni, eképpen biztosítva embereit, hogy ellenfeleik még mindig tartanak tőlük.

A principátus hadseregére vonatkozó forrásaink egyike sem említ csaták előtti hosszas kivárást. Ebben a korszakban az ütközetek megkezdődtek, amint az ellenfélre menetelés közben rábukkantak, vagy legkésőbb a megállást és az éjszakai táborverést követően. Nagyon is elképzelhető, hogy ez is a változó politikai helyzet következménye, hiszen ekkor Róma egyre gyakrabban állt szemben politikailag kevésbé egységes ellenfelekkel. A Róma határvidékein zajló küzdelmek kisebb intenzitással folytak, mint a korábbi időszakok nagyszabású háborúi. Kevés olyan ellenség akadt, aki képes volt olyan méretű hadsereget kiállítani, melynek leküzdéséhez nagyméretű római csapatösszevonásokra lett volna szükség. Ugyanakkor a harcok nagy része nehéz terepen zajlott, ahol a jó minőségű utak ritkaságzámba mentek. Ilyen körülmények között nemcsak a hadsereg utánpótlásának megszervezése, de még az ellenség megtalálása is komoly problémát okozott. A római hadsereg azonban katonai fölényének tudatában megengedhette magának, hogy az eszményitől igen távol álló körülmények között is harcba bocsátkozzon.

A harcrend

A köztársaság középső szakaszának manipuláris légioi alapvetően egyetlen harcrendet követtek, melytől csak rendkívül ritka esetekben tértek el. Csupán néhány különlegesen tapasztalt légiót vezető, kivételes képességű, invenciózus hadvezér, mint például Scipio Africanus volt képes a szokásos háromvonalas (*triplex acies*: a légio a centrumban, mindkét oldalukon *alák*, a lovasság pedig a szárnyakon) felállástól eltérni. Ezen a helyzeten később a mariusi reform változtatott, melynek köszönhetően a cohorsokra alapuló légio már sokkal több taktikai variációra adott lehetőséget, mint manipuláris elődje.

A nagyszabású ütközetek jelentős része nyílt terepen zajlott. Voltak azonban kivételek is, amikor a római csapatok szó szerint erdőkben és mocsarakban küzdöttek, mivel csak ott tudták harcra bírni az ellenséget. Komoly előnnyel járt, ha a sereg hegygerincen vagy dombon állt fel, ugyanakkor magában hordozta annak a veszélyét is, hogy az ellenfél egyszerűen nem vállalja a csatát. A különböző terepadottságokat gyakran használták a sereg hátának vagy oldalainak védelmére, különösen olyankor, ha az jelentős túlerőben volt, vagy csapatai jóval nagyobb mozgékonyaságra voltak képesek. Suetonius

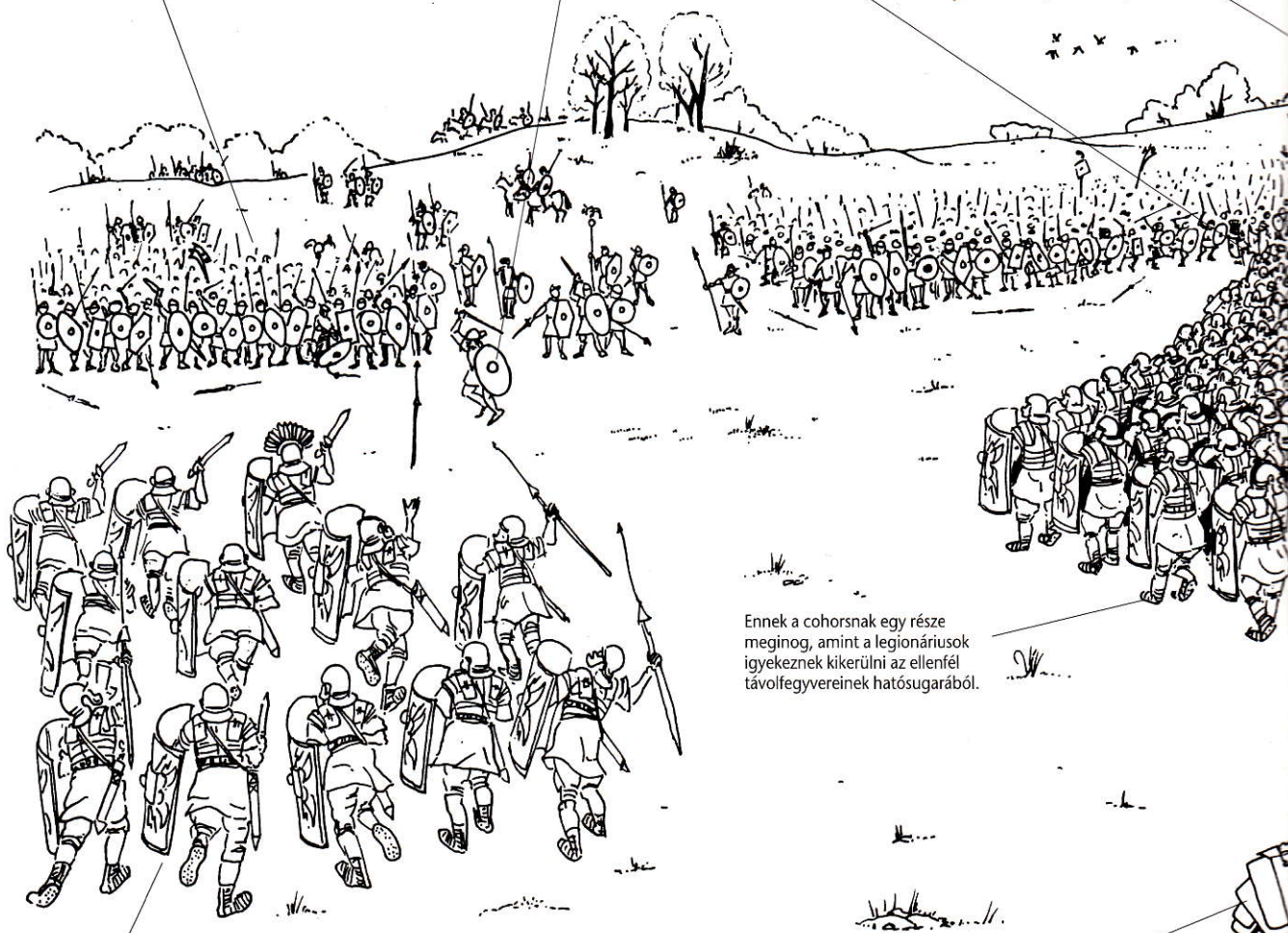
Harci pozícióban álló legionáriusokat ábrázoló jelenet a mainzi légios nagyherőrd principiájáról. Az elől álló katonáknak négyzetes scutumuk mögé húzódnak, hogy a legelőbbi védővonalat nyerni, miközben a hátról állók a társaik magukat a vállukkal védik. Nem világos, hogy ez az ábrázolás vajon tükrözi-e a második sorban álló katonák szerepét csata során, vagy csupán a sorban hátrébb állóknak a harcolók felé nyújtott, kevésbé szó szerint értelmezett támogatását fejezi ki.

Amint a cohors pilumai becsapódnak a barbár sereg soraiba, a harcosok a pajzsuk mögé kuporodnak, mintha ellenszélben haladnának. A döntően páncélzat nélkül harcoló barbárok közül néhányan a földre rognak, amikor a rómaiak hajítódárdái átszakítják a pajzsukat.

Az előrenyomuló rómaiakkal szemben egy törzsfő harcias virtussal igyekszik embereit támadásra ösztönözni.

A cohors centrumához közelebb, centuriók egy csoportja rohamot vezet az ellenséges arcvonal ellen. Ennek eredményeképpen heves, bár valószínűleg viszonylag rövid közelharc alakul ki. A centuriók halálózasi aránya általában aránytalanul magas volt, mivel nekik kellett vezetniük az effajta rohamokat.

A római lovasság előrenyomul az ellenség szárnyai ellen. Sűrű alakzatban álló, jól felkészült ellenséggel szemben, frontális támadásban a lovasság csak nagyon ritkán volt képes győzelmet aratni. Ellenben a szárnyak, illetve a csapatuktól elszakadt gyalogos katonák elleni támadások rendszerint igen hatékonyak bizonyultak.

Ennek a cohorsnak egy része meginog, amint a legionáriusok igyekeznek kikerülni az ellenfél távolfegyvereinek hatósugarából.

Az előrenyomuló cohors katonái dárdáikat az ellenség felé hajtják. A képen ábrázolt legionáriusok egymástól eltérő sorrendben hajtják el a pilumot. Nagyon is elképzelhető azonban, hogy az egységek általában arra törekedtek, hogy egyszerre zúdítsák dárdáikat az ellenség nyakába.

A római sereg második vonalában álló cohors tagjai menetparancsra várnak. Nagyon fontos volt, hogy a tartalékban lévő egységek ne kerüljenek túlzottan izgatott állapotba, és ne avatkozzanak idejekorán

a küzdelembe. A köztársaság korában a triariusok rendszerint az alakzatot tartva fél térdre ereszkedtek vagy leültek, mivel így könnyebben meg tudták őrizni a hidegvérüket.

Nagyon nehéz pontos képet alkotnunk arról, hogy milyenek lehettek a római kor csatái. A fenti rajz egy „barbár” sereg elleni ütközet részletét próbálja meg rekonstruálni.

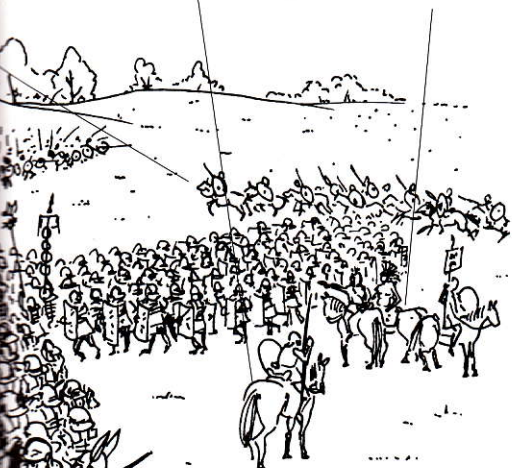
Paulinus 60-ban Britanniában Boudicca hatalmas felkelő serege ellen egy szűkülő szurdokban állította fel katonáit, ahol a sereg hátát és szárnyait magaslatok és sűrű erdők védték. A Kr. u 2. században Cappadociában Arrianus szintén magaslatok oltalmába tervezte állítani a szárnyait, hogy a gyors mozgású alán lovasok ne jelentsenek veszélyt rájuk. Ahol a természet magától nem kínált kedvező terepviszonyokat, ott a hadsereg alakította ki őket saját magának. Így történt például Chaeroneánál is Kr. e. 86-ban, amikor Sulla egy sor sáncot emeltetett és árkot

ásatott, hogy megvédje a Mithridatész, pontusi király seregével szemben jelentős számszerű hátrányban lévő légiói szárnyait.

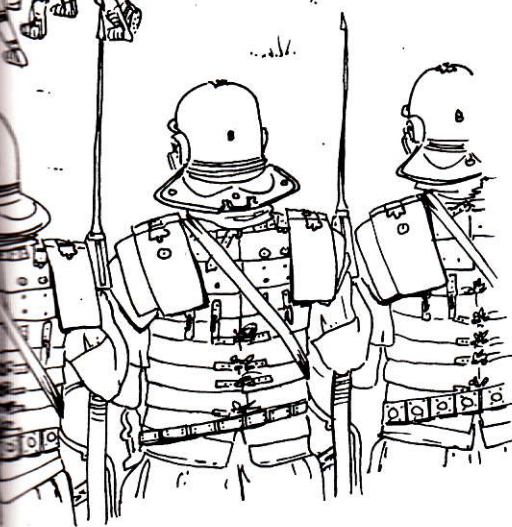
A harcrend függött a sereg összetételétől és az adott taktikai helyzettől. A korábbi korszakokban a lovasság rendszerint az arcvonal két szárnya között elosztva helyezkedett el, egy része pedig néha tartalékban maradt. Amikor azonban az ellenség lovassága döntő fölényben volt, akkor a római lovasságot nagyon erős gyalogoskölönítmények támogatták, vagy pedig teljes egészében a

Futár érkezik üzenettel a sereg főparancsnokától az arcvonal felénk eső részét kézben tartó légió legatúsához. A parancsokat szállító hírvívő lovasokat hagyományosan a lándzsájukra kötözött tollról lehetett felismerni.

A légió legatusa közvetlenül az arcvonal mögül irányítja az ütközetet. Feladata, hogy saját szektorában személyesen keressen fel minden olyan pontot, ahol kritikussá vált a helyzet, biztassa a katonákat, és szükség esetén a tartalékból erősítést vezényeljen. Csak végképp reménytelen helyzetben megy előre az első vonalba, és áll a roham élére vagy az ellenséges roham útjába.

Ez az *optio* hosszú szolgálati botjával (*hasta*) tereli vissza a katonákat az alakzatba.

gyalogosok sűrű vonala mögött állították fel. A nagyon gyors helyváltoztatásra képes ellenfelekkel szemben a római sereg szükség esetén hatalmas négyzetet alkotva harcolt. A segédcsoportok gyalogsága olykor a centrumot formáló légiók oldalán kapott helyet, máskor viszont ők alkották az első vonalat, és a polgárjogú katonák támogatták őket. A cohors alapú légió a leggyakrabban három vonalban állt fel, de létezett számos egyéb változat is, alkalmanként pedig egész légiókat is hátravonhattak tartalékba.

A főparancsnok szerepe a csatában

Csata előtt a római hadvezérek tanácsot (*consilium*) tartottak. Ezt ugyan gyakran fordítják haditanácsként, pedig itt vitának nem volt helye. Olyan gyűlés volt ez, ahol a hadsereg főtisztjei megkapták a parancsaikat és megismerték a haditervet. A légiókat vezető legatusok és tribunusok minden bizonnyal jelen voltak, de feltehetően részt vettek a *consiliumon* az auxiliáris csapatok praefectusai és a légiók rangidős centuriói is. Megismerték a harcrendet és a taktikát, valamint a megvalósításukhoz szükséges parancsokat. A jelen lévő tisztek ezek után saját alárendeltjeikkel hasonló gyűlés keretében ismertették a tennivalókat. A sereg megfelelő harcállásba juttatása, illetve annak biztosítása, hogy minden egység a megfelelő időben a megfelelő helyen legyen, és tudja is, hogy mit várnak el tőle, nagyon komoly feladat volt, amely a teljes tiszti állomány – ideértve a hadvezért is – szoros együttműködését igényelte.

A *consilium* másik fontos funkciója az arcvonal különböző szakaszait irányító parancsnokok kijelölése volt. Általában minden légióknak megvolt a saját legatusa, aki értelemszerűen mind a tíz cohors felett parancsnokolt. A légióskülönítményeknek szintén saját kijelölt parancsnokuk volt, gyakran az egyik tribunus személyében. Az auxiliáris *alák* és cohorsok független egységek voltak, melyeknek nem létezett magasabb parancsnoki rendszerük. Egyes egységeiket olykor a légiókhoz csatolták, de ezek általában időszakosan összerakott alakulatok voltak, melyek egy tiszt – a leggyakrabban saját praefectusuk – közvetlen parancsnoksága alatt szolgáltak. A legnagyobb méretű seregeknél a fővezér néha szükségét látta, hogy a

A római hadvezérektől elvárták, hogy csata előtt, közben és után is nagyon aktív szerepet játsszanak, harcolniuk azonban rendes esetben nem kellett. Legfontosabb szerepük az irányítás és a harcosok buzdítása volt. A többi főtiszt hasonló feladatot látott el a harcvonal számára kijelölt szakaszán. A főparancsnok a legtöbb esetben lóról irányította az ütközetet, mivel így sokkal könnyebben átlátta az eseményeket, és eljutott egyik kritikus ponttól a másikra.

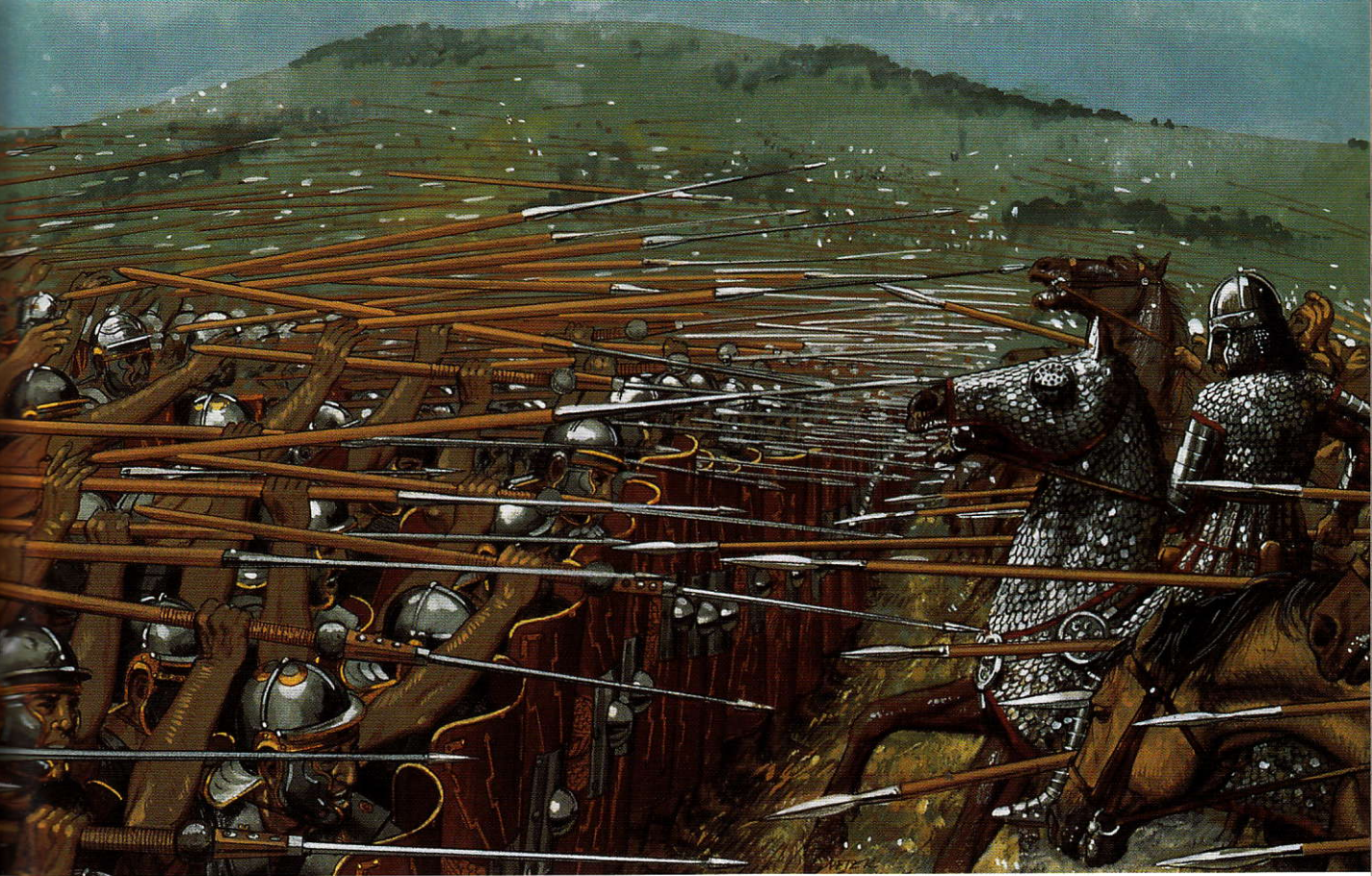
hozzávetőlegesen 5000 fős blokkokból álló légiók fölé magasabb parancsnoki rendszert helyezzen. Caesar például rendszerint jobbszárnyra, centrumra és balszárnyra osztotta a seregét, és mindegyik fölé egyik rangidős legatusát rendelte; más esetekben is ez tűnik a rendszeres gyakorlatnak.

Ezek a parancsnokhelyettesek mind közvetlenül a római hadvezérek feleltek. Magának a vezérnek nem volt konkrétan kijelölt helye a csata során. Néhány kivételes esetben előfordult, hogy a római seregek parancsnokai, Nagy Sándorhoz hasonló, hellenisztikus hadvezérek módjára, valamelyik első vonalbeli egység élén személyesen vezették támadásra a csapataikat. Az ilyen vitézi tettek minden bizonnyal ösztönzőleg hatottak a katonákra, ugyanakkor a kardját forgató, közelharcot vívó parancsnok nem sokat tudhatott arról, hogy mi zajlik az ütközet egyéb pontjain, és nem volt olyan helyzetben sem, hogy parancsokat osztogasson. Ez nagy hátránnak számított, ugyanis a római többvonalas harcrend azt jelentette, hogy a sereg jelentős hányada tartalékban kezdte meg a csatát. Némileg több olyan római hadvezérről tudunk, aki pontosan az ellenkező vezetési módszert választotta, vagyis jóval a sereg mögött, lehetőleg valamilyen jó kilátást nyújtó magaslaton vert tanyát. Innen egészében rálátott a csatára, tudott reagálni a változó helyzetre, parancsait pedig hírvivők útján juttatta célba. Az egy helyben maradásnak megvolt az az előnye is, hogy alárendeltjei könnyen elértek a vezért. Ugyanakkor a csatától távol maradó parancsnok aligha volt képes lelkesíteni katonáit, és gyakran nem tudta időben megítélni, hogy a sorokon belül hogyan alakul a küzdelem.

A római hadvezérektől elvárták, hogy megítéljék embereik csatában tanúsított magatartását, a bátrakat dicsérjék és jutalmazzák, a gyávákat pedig büntessék. Traianus oszlopának e jelenetében auxiliáris katonák harcra késztetik a császárt. Traianus oszlopának e jelenetében auxiliáris katonák dák harcosok levágott fejét mutatják be a császárnak. Róma betiltotta a fejedelmeket a provinciákban, ám a szokás, úgy tűnik, egyes auxiliáris egységek között továbbra is virágzott.

A római hadvezérek legnagyobb része a fenti két véglet közötti vezetési stílust valósította meg: közel maradt végig az ellenséges vonalakhoz, ugyanakkor személyesen nem avatkozott a küzdelembe. Ebből a helyzetből jól meg tudta ítélni, hogy a közelében lévő egységeknél miképpen alakul a küzdelem, mivel láthatta, ha esetleg nem sebesült katonák is kezdenek elszivárogni a hátsó sorokból, hallhatta közvetlen közelből a csata zaját, és megfigyelhette, mennyire tűnik elszántságnak és magabiztosságnak a saját serege, illetve az ellenség. Mindezekből következtetéseket vonhatott le arra vonatkozóan, hogy kell-e mozgósítania a tartalékokat egy sikeres roham megtámogatásához, vagy éppen ellenkezőleg, az ellenség áttörésének megakadályozásához kell a friss erő. A tartalék bevetésére vonatkozó parancsot futár útján továbbította, vagy személyesen lovagolt a várakozó egységekhez, és maga vezette őket a harcállásba. Ha szükségét érezte, élére is állhatott egy ilyen egységnek vagy egy már harcoló alakulatnak, és rohamot vezetett, melynek során rövid időre személyesen is beavatkozhatott a küzdelembe, mielőtt újra felvette volna a csata irányítójának szerepét. A harc közelében tartózkodó parancsnok állandó buzdításával képes volt tartani a lelket az embereiben. Emellett személyesen is tanúja lehetett annak, hogyan viselkedtek a csata során, később pedig hatalmában állt jutalmazni a bátorságot és büntetni a gyávaságot. A római hadseregben bőkezűen osztották a bátraknak járó kitüntetések, ám erre csak akkor kerülhetett sor, ha tanúja is volt a hőstetteknek. A rómaiak úgy véle-

kedtek, hogy a katona jobban küzd, ha tudja, hogy a parancsnoka figyeli őt.

A vezér nem cövekelhetett le a harctér egyetlen pontján sem. Előre tudnia kellett, hol számíthat krízishelyzet kialakulására, és időben oda is kellett érjen, hogy tehesse elene valamit. A harcvonal mentén az adott szektor parancsnokai hasonlóképpen cselekedtek. A római hadvezetési stílus amellett, hogy nagyon hatékony volt, számos veszélyt is rejtett magában. A hadvezérek vörös köpenyükben vagy még ennél is látványosabb öltözékeikben igen feltűnő alakjai voltak az ütközetnek. Azzal, hogy közvetlenül a harcvonal mögött mozogtak, folyamatosan kockáztatták, hogy eltalálja őket valamilyen lövedék. Hasonló veszélyt jelentett, hogy a csata során az ellenség harcosai közül némelyek az ellenfél parancsnokának megölésével próbálták meg dicsőséget szerezni maguknak.

Alakzatok és taktikák

Nincs birtokunkban a hivatásos római hadsereg harckiképzését és harcászati eljárásait részletesen taglaló katonai kézikönyv, jóllehet Arrianus *Tacticája* ismerteti a lovasság által alkalmazott harceljárások néhány elemét. Polübiosz szerint az alakzatban álló római legionáriusok 1,8 m oldaltávolságot tartottak egymástól, míg mélységben szintén 1,8 m volt köztük a távolság. Ezzel szemben a jóval később író, de korábbi forrásokra támaszkodó Vegetius az oldaltávolságot 0,9 m-ben, a mélységet pedig 2,1 m-ben határozta meg. Az 1,8–2,1 m-es alakzati mélységre valószínűleg szükség volt ahhoz, hogy a katona el-

hajthassa *pilum*-át anélkül, hogy a mögötte lévő bajtársa akadályozná ebben. Az 1,8 m-es oldaltávolság azonban szerfelett szélesnek tűnik, valószínűbb, hogy a szabályos távolság, hasonlóan az ókor más, zárt alakzatban harcoló gyalogos alakulataihoz, 0,9 m volt.

Forrásainkban olykor találunk konkrét seregek alakzatba rendezésére vonatkozó leírásokat. Pharsalusnál Pompeius Kr. e. 48-ban annak tudatában, hogy nagyobb számú, ugyanakkor Caesar seregénél gyengébb minőségű katonával rendelkezik, 10 sor mélységben állította fel a gyalogságát. Josephus Flavius leírása szerint a rómaiak hatos sorokban meneteltek, a gyalogság és a lovasság alakzatainak mélységét pedig egyaránt három vonalban adja meg, ami a hármas szám többszöröseire alapuló drill-rendszert feltételez. Arrianus gyalogsága négyes sorokban menetelt, csatában pedig nyolcsornyi mélységben állt fel. Ennek alapján viszont a hellenisztikus katonai szakkönyvekben is rendszeresen megjelenő, a négyes szám többszöröseire alapuló harckiképzési rendszer alkalmazására lehet következtetni. Talán az egész római hadsereg újfajta drill-rendszerre tért árt, de az sem lehetetlen, hogy az effajta dolgok légióról légióra és korszakról korszakra változtak.

Az alakzatok kialakítását részben gyakorlati tényezők is meghatározták. Minél szélesebb volt az arcvonal, az alakzat annál valószínűbben ütközött akadályba a haladása során. Hacsak nem ment egészen lassan, folyton meg-megállva, hogy újrendezze a sorait, akkor gyorsan megbomlott és szétesett. Ebből következően a keskenyebb, de mélyebb formáció gyorsabb haladásra és manőverezésre

Arrianus, aki Hadrianus alatt volt a mai Törökország területén található Cappadocia legatusa, a fenti festményen ábrázolt formációt vetette fel legionáriusaival az alánok támadásakor. A szarmata népcsoportba tartozó alánok fő ereje nehézpáncélatú lovasságukban rejtett. Elsőpró erejű támadásuk feltartóztatására Arrianus nyolc sorban állította fel legionáriusait – a XII Fulminata és a XV Apollinaris különítményeit – a kilencedik sorba íjászokat, a tizedikbe pedig lovas íjászokat vezényelt. Az ötödiktől a kilencedik sorig álló katonákat pilum helyett a könnyebb, lancea nevű gerellyel szerelte fel. Miközben az első sorok sűrűn összetömörültek, a hátrébb állók az alánokra zúdították fegyvereiket.

(Balra) Morinus a Cohors I Ituraeorum íjásza volt. 50 éves korában, 16 évnyi szolgálat után halt meg, vagyis csak 34 éves korában állt katonának. Az íjászegységek nagy részét eredetileg a keleti provinciákból szervezték, így például a syriai Ituraeából. Sirkövén Morinust kezében kompozit íjával és egy köteg nyílvevesszővel ábrázolják.

(Jobbra) Hivatalosan egyetlen auxiliáris egységet sem neveztek parittyásnak (funditores), azonban egyértelmű, hogy voltak katonák, akik ezzel a fegyverrel harcoltak. Traianus oszlopának ezen a részletén két parittyást figyelhetünk meg, akik municiójukat sajátosan hajtogatott tunicájukban hordják. A levegőben nehezen észrevehető parittyalövedékek – legyen szó egyszerű kavicsokról vagy öntött ólomgolyókról – megrázó erejű ütést közvetítették, jóllehet a sisakon vagy a páncélzaton nem hatoltak át.

volt képes. Ugyanakkor harc közben csak az első sorban álló katonák – és valamilyen fokon még a másodikban állók is – tudták használni a fegyvereiket. A hátsó sorokban állókra elsősorban lélekteni szerep jutott. Velük együtt az alakzat nagyobbnak és félelmetesebbnek tűnt az ellenség szemében. Emellett fizikai jelenlétük nagyban megnehezítette az első sorokban küzdők számára a megfutamodást. A harcedzett, kiváló kiképzésű egységek jellemzően kisebb, talán 3-4 sor mélységű alakzatot alkottak, míg a tapasztalatlanabb vagy kevésbé magabiztos csapatok hat, nyolc, sőt esetenként tíz sor mélységben álltak fel.

Távolharc

A legtöbb katona hordott magánál valamilyen hajtófegyvert, akár *pilumot*, akár könnyebb hajtódárdát. Nagyobb hatótávolságú fegyvert, íjat vagy parittyát már jóval kevesebben használtak. Az íjászokat fel lehetett állítani zárt alakzatban, bár nem valószínű, hogy arcvonalukat képesek lettek volna saját tűzerejükkel megvédeni. Ahogy forrásaink is említik, számos alkalommal az ellenséges roham elsodorta őket. Ennél hatékonyabb eljárásnak bizonyult, ha az íjászok sorát a legionárius vagy auxiliáris cohorsok mögé állították, ahonnan az előttük álló gyalogo-

sok feje fölött lőhették ki nyílvevesszőiket. Ezt a harcelfarást alkalmazták 66–73 között a zsidó felkelés során, amikor a három sor mélységű nehézgyalogos egységek mögé egy sor íjászt rendeltek. 135-ben Cappadokiában Arrianus nyolc sor mélységű légiosalakzatai mögött a kilencedik sorban gyalogos íjászok, mögöttük pedig a tizedikben lovas íjászok álltak, míg a magaslati pontokon a tűzérés foglalt helyet. A felállt gyalogság mögött elhelyezkedő íjászok nyilvánvalóan nem láthatták és ezért nem is tudták pontosan célba venni az ellenséget. Vakon tüzeltek, abban bízva, hogy a pásztázott terepszakaszra belőtt rengeteg nyílvevessző kárt tesz a támadókban.

A parittyások, egyes gerellyel felszerelkezett harcosok és olykor az íjászok is nyílt harcrendben küzdöttek. Ez lehetőséget adott arra, hogy konkrét célpontokat szemeljenek ki és célsozzanak meg, miközben volt némi terük is, hogy kitérjenek az ellenséges hajtófegyverek és lövedékek elől. Vegetius szerint az íjászok 180 m-re lévő célpontokra gyakoroltak. A csatában az íj vagy a parittyá tényleges hatótávolságát már nehezebb megbecsülni, hiszen sok függött a fegyver használójának felkészültségétől is. Az előcsatározók ritkán játszottak döntő szerepet az e könyv által felölelt korszak csatáiban. Legjobb esetben is legfel-

jobb leküzdötték a velük szemben álló hasonszőrűeket, és így megkezdhetők a fő arcvonal zaklatásai. A csatározások nagy része azonban aránylag hosszú ideig tartott, minden különösebb eredmény nélkül. Az ókori hajítófegyverek és lövedékek – a paritýából kilőtt golyók kivételével – mind meglehetősen lassan repültek. A gerelyeket és nyilakat jól lehetett látni a levegőben, ezért ki is lehetett térni előlük. Ebből következően az előcsatározások általában csak kevés áldozatot követeltek.

Amikor a távolfegyvereket zárt alakzatba tömörült egységek ellen használták, sokkal kevesebb lehetőség nyílt azok kikerülésére, ezért a védekezésben ilyenkor inkább pajzsokra és a páncélzatra hárult a fő szerep. A nyílveszőket – kivéve a közvetlen közelről kilőtteket – általában felfogta a pajzs. Napjainkban elvégzett kísérletek ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy csatákban az átlagos távolságokról kilőtt nyílveszők a páncélon, a lemezpáncél kivételével, át tudtak hatolni. Az ebből adódó halálos sérülések ezzel együtt igen ritkák lehettek, a védtelen végtagok ilyen jellegű sebesülései azonban annál gyakoribbak.

A tüzéség (lásd 188. o.) gyenge mozgathatósága miatt viszonylag ritkán jelent meg a harctéren. A többi távolfegyverrel szemben előnye jóval nagyobb lőtávolsá-

gában, nagyobb pontosságában és sokkal jelentősebb átütőerejében rejlettek. Amikor a rómaiak tüzéséget vetettek be a harctéren – főként barbár ellenfelekkel szemben –, képesek voltak célba venni olyan messzebb álló, mégis jól kivethető ellenséges csoportokat, melyek a nagy távolság miatt képtelenek voltak hatékony választ adni az őket ért támadásra. A tüzéség valószínűleg aránylag kevés ellenséges katonát ölt meg, akiket viszont mégis, azokat hatalmas erejénél fogva igen látványosan, ami komoly hatással lehetett az ellenfél harci szellemére.

Közelharc

Az ellenséges seregek a csatát gyakran egymástól mindössze 300–400 m távolságból kezdték. A gyakran jó ideig eltartó, ám döntő eredményt csak ritkán hozó előcsatározást követően vagy az egyik, vagy mindkét hadsereg megindult, és a főerők összecsaptak. A római gyalogság csak nagyon ritka alkalmakkor várta egy helyben állva a támadást, bár erre néha szükség volt, például ha nagyszámú ellenséges lovassággal állt szemben. Caesar hibának tartotta, ha a gyalogság állva várta az ellenség rohamát, ugyanis hitte, hogy az előrenyomuló csapatok nagyobb önbizalommal rendelkeznek.

→ 184. oldal

Tüzéséget a rómaiak főként ostromok alkalmával vetettek be, a skorpionak nevezett könnyű ballistát azonban alkalmasszerűen nyílt színi ütközetben is alkalmazták. Ezek az öszvér vontatta szekérre szerelt, carroballista néven ismert harci gépek olyan erővel lőtték ki a nyilakat, hogy azok játszi könnyedséggel hatoltak át a pajzsos vagy páncélon.

A pharsalusi csata

Kr. e. 48. aug. 9.

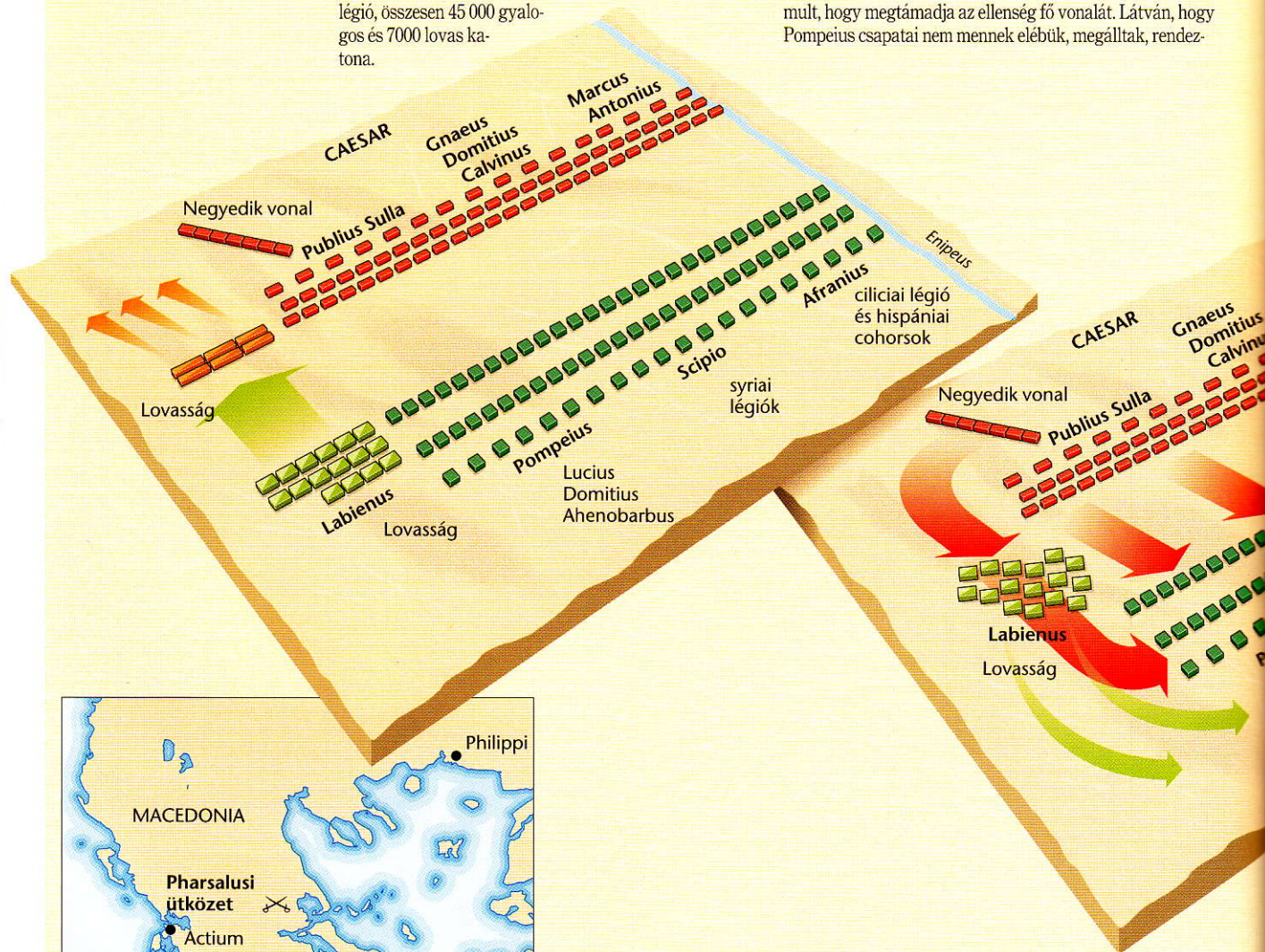
Kr. e. 49-ben polgárháború tört ki Gaius Julius Caesar és Nagy Pompeius vezette szenátusbeli vetélytársai között. Caesar gyorsan lerohanta Itáliát, majd Hispániában is legyőzte a Pompeiust támogató seregeket. Eközben ellenfelei főerőiket Macedóniában vonták össze. A Dyrrhachium melletti kezdeti összecsapást követően Caesar Pharsalus kicsiny városa mellett ütközött meg Pompeiusszal.

A szemben álló erők

1. Caesar-pártiak: kb. nyolc, hiányos létszámú légió, összesen 22 000 gyalogos és mintegy 1000 lovas.
2. Pompeius-pártiak: 11 teljes létszámú légió, összesen 45 000 gyalogos és 7000 lovas katonára.

Az ütközet

Caesar balszárnyát az Enipeus folyó mentén állította fel, ezért Pompeius úgy határozott, hogy sokszoros túlerőben lévő lovasságával az ellenfele jobbszárnya ellen intéz rohamot. Caesar elvett minden légiója harmadik vonalából egy-egy cohors, és mintegy negyedik vonalként, hátravonta őket saját jobbszárnyon lévő lovassága mögé. Pompeius lovassága Labienus vezetésével támadott, és sikerült is visszaszorítania ellenfelét, de időközben erősen megbomlott a rendje. Ekkor váratlanul megrohanta a negyedik vonal gyalogsága, melynek hatására a teljesen összekavarodott lovasság fejvesztetten megfutamodott. Eközben Caesar gyalogsága előrenyomult, hogy megtámadja az ellenség fő vonalát. Látván, hogy Pompeius csapatai nem mennek elébük, megálltak, rendez-

Amikor Kr. e. 49-ben kitört a polgárháború, Pompeius feladta Itáliát, és helyette Macedóniába koncentrált az erőit. Caesar csak a következő évben támadott; Dyrrhachiumnál csapatait még visszaverték, Pharsalusnál azonban már döntő győzelmet aratott.

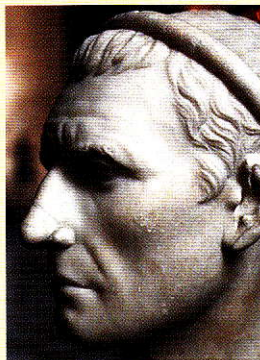
ték a soraikat, majd folytatták az előrenyomulást. Kemény küzdelem alakult ki, melynek végén Caesar parancsot adott a harmadik vonal bevetésére, a negyediket pedig az ellenséges gyalogság védtelen balszánya ellen vezényelte. Pompeius serege teljesen összeomlott, és megfutott.

Vesztések

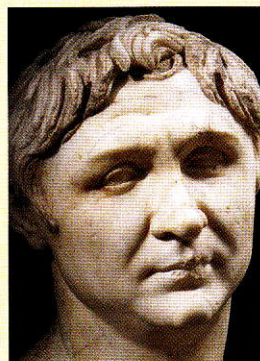
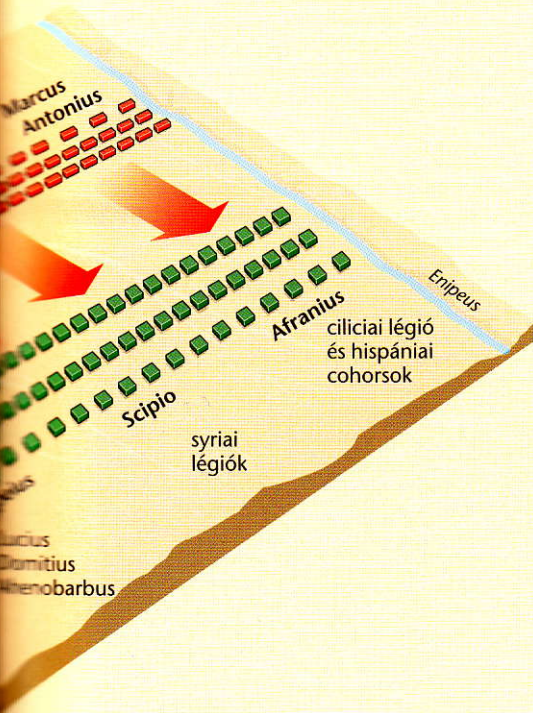
1. Caesar-pártiak: elesett 30 centurio és kb. 200 legionárius
2. Pompeius-pártiak: állítólag 15 000 halott és 24 000 fogoly. Elvesztettek továbbá 9 sast (*aquila*) és 180 hadijelvényt (*signum*)

A végeredmény

Pompeius legnagyobb reménye szertefoszlott. Egyiptomba menekült, ahol meggyilkolták. Ezzel akár véget is érhetett volna polgárháború, ha Caesar nem utazik Egyiptomba, nem tölt el fél évet az ország dinasztikus küzdelmeibe való beavatkozással, és nem kezd viszonyba Kleopátrával.

Julius Caesart maguk a rómaiak is a valaha élt talán legnagyobb és bizonyosan a legsikeresebb hadvezéreknek tartották. Hadjárataihoz fűzött kommentárjai (A gall háború) a létező legrészletesebb leírást közlik a harcoló légiókról.

A Caesarnál hat évvel idősebb Pompeius Magnus győztes háborúk sorát tudhatta maga mögött Afrikában, Szicíliában, Itáliában és Hispániában, a polgárháború kitörésekor azonban már tíz éve nem fogott fegyvert. Kezdeti sikerei ellenére Pharsalusnál döntő vereséget szenvedett.

JULIUS CAESAR (kb. Kr. e. 100–44)

Caesart legtöbbször a valaha élt legnagyobb Római hadvezérként tartották számon. Olyan nemesi családból származott, amely a születését megelőző néhány generációban csekély politikai szereppel büszkélkedhetett. Noha Caesar maga számos politikai viszálykodásban vett részt, pályája kezdeti szakasza nagymértékben konvencionális volt. Később titkos politikai szövetséget kötött Pompeiusszal és Crassusszal, ami Kr. e. 59-ben konzuli tisztséghez, majd öt évre szóló – később tíz évre meghosszabbított – galliai főparancsnoki beosztáshoz segítette. Ez idő alatt, sikereinek köszönhetően, rendkívül elismert és mesésen gazdag ember vált belőle.

Azonban Crassust a perzsák Kr. e. 53-ban megölték, a Caesar és Pompeius közt megromlott viszony pedig 49-ben polgárháborúhoz vezetett. Caesar néhány hét alatt lerohanta Itáliát, majd Hispániában túljárt a Pompeiushoz hű parancsnokok eszén, mindössze néhány hónappal később, a döntő pharsalusi ütközetet követően pedig megadásra kényszerítette őket. Caesar Egyiptomig üldözte Pompeiust, ahol arról értesült, hogy riválisát meggyilkolták. Több hónapot töltött Alexandriában, miközben nyílt szerelmi viszonyt ápolt Kleopátrával, és legyőzte a királynővel szemben fellépő trónkövetelőket. E késlekedés hatására Rómában tovább dült a polgárháború, melynek következtében Caesar további hadjáratokra kényszerült, Kr. e. 46-ban Afrikában, 45-ben pedig Hispániában. A háborúban mindig győztes Caesar végül nem tudott békét teremteni: 44. március 15-én összeesküvő senatorok meggyilkolták.

NAGY POMPEIUS (Kr. e. 106–48)

Róma egyik legsikeresebb hadvezérének pályafutása nyiban eltért a szokványostól. Annak ellenére, hogy egyszerű római polgárként győztes hadjáratok sorát vezette, a szenátusba egészen Kr. e. 70-ig nem lépett be. A szövetséges háborúban (90–88) apja, Pompeius Sztrabón alatt szolgált, a polgárháborúban pedig Sullát támogatta. Sulla itáliai győzelmét követően megbízták Sicília és Africa visszaszerzésével, és megkapta a „Nagy” (Magnus) melléknevet. 76-ban Sertorius ellen Hispániába küldték, de nem sikerült győzelmet aratnia mindaddig, amíg Sertoriust saját alárendelteinek egyike meg nem gyilkolta. 71-ben visszatért Rómába, ahol elnyerte a következő évre szóló consuli címet.

Pompeiust 67-ben jelentős hatalommal ruházták fel, és tekintélyes anyagi forrásokat bocsátottak a rendelkezésére a Földközi-tengeren garázdálkodó kalózflokkák elleni hadjárat megszervezéséhez. Tehetséges szervező lévén, egyetlen év leforgása alatt végzett a feladattal, majd hozzálátott, hogy rendezze Róma nagyszabású konfliktusát VI. Mithridatész pontusi királlyal. A Földközi-tenger keleti medencéjében végrehajtott hadműveletei során ő volt az első római, aki ostrom alá vette és elfoglalta Jeruzsálemet. Ezt követően Pompeius nem vezetett hadjáratot tíz évig, egészen a Caesar ellen folytatott 49-es polgárháborúig, mely során a táborát megosztó ellentétes vélemények megkönnyítették Caesar győzelmét. Miután főserégét Pharsalusnál szétverték, Egyiptomba menekült, ahol az ifjú egyiptomi király, így akarván Caesar kegyeibe férkőzni, parancsot adott a meggyilkolására.

- Caesar légiói
- Caesar lovassága
- Pompeius légiói
- Pompeius lovassága

A thapsusi ütközet Kr. e. 46

„Caesar várakozott, ellenállt azok türelmetlen harciasságának, azt hangoztatta, hogy nem kíván kirohanással csatát kezdeni, és ismételten visszahívta hadsoraikat. S ekkor a jobbszárnyon hirtelen, Caesar parancsa nélkül, a kürtös megadta a jelet. Erre valamennyi cohors támadni kezdte az ellenséget, miközben a centuriók szembefordultak velük, és ellenállva, erővel próbálták meg visszatartani a csapatokat, hogy ne támadjanak az imperator parancsa nélkül: azonban minden hiábavaló volt. Amikor Caesar megértette, hogy a nekitüzesedett lelkes katonákat semmiképpen sem lehet visszatartani, *Szerecsse fell!* (*Felicitas*) jelszóval megsarkantyúzta a lovát, és megindult az ellenség ellen.

(Az afrikai háború 82–83.
Hoffmann Zsuzsanna
fordítása.)

Caesar egyik tisztjének beszámolója a thapsusi ütközet kezdetéről, Kr. e. 46.

Az előrenyomulás során mindkét fél igyekezett még a közvetlen harcérintkezés felvétele előtt félelmet kelteni a másikban. A sajátos külső, a magasság látszatát növelő tollak, a ragyogóra fényesített páncél és a ríktő színekre festett pajzs mind a harcos rettenthetetlenségére utalt. Ugyanígy alapvető fontossággal bírt a csoportos megjelenés is. A sok emberből álló, nagy mélységű alakzatok félelmetesek voltak, de a mértnél még többet számított, hogy az előrenyomulás során milyen magabiztosság sugárzott belőlük, a katonák mennyire voltak képesek tartani az alakzatot, és mekkora zajt tudtak csapni. A csatakiállítás kifejezte az adott egység magabiztosságát, olyannyira, hogy a germán törzsi harcosok hittek abban, hogy a rivális csapat *baritusa* alapján előre meg tudják jósolni a csata végkimenetelét. Róma számos ellenfele a harci kiállítás mellett dobok és kürtök zajával, sőt egyes esetekben a harcval mögött álló nők buzdító sikoltásaival is igyekezett fokozni a lármát. E hatalmas hangorkán ijeszítően hatott, ugyanakkor zavart is keltett, és hatására még gyorsabban felborult a küzdelem nyomására egyébként is menthetetlenül megfomló harcrend.

A régi, milícia-hadsereg szintén nagy zajjal indult a csatába, a legionáriusok ordítottak és fegyvereiket a pajzsukhoz verték. A hivatásos hadsereg másfajta szemléletmódot követett: a csapatok lassan, néma csendben nyomultak előre, miközben igyekeztek a legtokéletesebben tartani az alakzatot. A vonalak mögött menetelő *optiók* ügyeltek arra, hogy a katonák ne beszélgessenek, és senki se bontsa meg a sort. Amikor kellő közelségbe értek – talán 10-15 m-re az ellenségtől –, elhajították a *pilumot*, és csak ezután hallattak harci kiáltást, szólaltatták meg a szarukürtöket (*cornus*), és rohantak meg az ellenfelet. Ez a harcászati eljárás csakis a seregben uralkodó rendkívüli fegyelmnek köszönhetően volt megvalósítható. Roppant önuralomra volt ugyanis szükség ahhoz, hogy valaki egyenletes tempóban lépdeljen előre, miközben az ellenség üvöltve rohan felé. Ilyen esetben az emberi természet mindenkit arra ösztönöz, hogy tegyen valamit a félelme leküzdésére: rohanjon előre, és minél hamarabb legyen túl az elkerülhetetlen összeütközésen, vagy hajítsa el hajtófegyverét még akkor is, ha az ellenség még lőtávolon kívül van. Mivel ezt a taktikát Róma ellenfelei csak nagyon nehezen tudták volna alkalmazni, sőt a legtöbbjük valószínűleg képtelen lett volna rá, a római támadás kísérteties csendje sokkal nagyobb félelmet keltett bennük, mintha ellenfelük nagy hanggal közeledett volna.

A közelharc felvétele előtti pillanatokban a rómaiak két nagy hatású csapást is mértek az ellenfeleikre. Az egyik, a *pilumok* elhajítása, fizikai természetű volt, a másik lélektani, mely a harci szellemüket volt hivatva aláásni; az addig néma csendben menetelő rómaiak ugyanis velőtrázó csatakiállást hallatva rohantak meg őket. Néha már ez is elég volt az ellenfél megtöréséhez, amely ilyenkor harc nélkül vagy minimális küzdelem után megfutamodott. Jóval ritkábban ugyan, de az is előfordult, hogy a rómaiak estek pánikba az ellenfél ijesztő megjelenésétől, és futásnak eredtek. Ha sem az előbbi, sem az utóbbi helyzet nem állt elő, akkor a két fél összeapott, és megkezdődött a közelharc.

Mivel az elmúlt évszázadok során effajta küzdelemre csak ritkán került sor, napjaink olvasóinak különlegesen nehéz elképzelni, hogy mindez pontosan hogyan zajlott le.

A hollywoodi filmkockákban a két hadsereg behatol egymás vonalaiba, nyoma sem látszik az egyes egységeknek, és kialakul az egyéni párviadalokból álló, szinte mindig az egyik fél halálával végződő, őrzőgő tömegharc. Az ilyen jellegű küzdelem nem egyezik az ókori forrásaink által leírtakkal, és nem is tarthatott volna az akkoriban szokásos két-három órán át anélkül, hogy a feljegyzésekben említetknél lényegesen nagyobb veszteségekkel végződött volna. A valódi harc – melyben jóval több volt a puhatolódzás – rövid ideig tartó összecsapásokból állt, melyek után a felek szétváltak és közről szitkokat szórtak, vagy hajtófegyvereket dobtak egymás irányába, mindaddig, míg az egyik fél elég önbizalmat gyűjtött össze magában ahhoz, hogy újra rárontson a másikra. Harc közben az volt a cél, hogy miután levágták az ellenfelet, a helyére lépve betörjenek az ellenséges alakzatba. Amint a szemben álló fél érezte, hogy ellenség van a soraiban, elbizonytalanodott, és nagyon hamar megfutamodott. Behatolni az ellenség soraiba természetesen rendkívül veszélyes vállalkozás volt, hiszen aki ezt megtette, azt kockáztatta, hogy az ellenséges alakzat második sorában állók közül valaki végez vele. Az egymással szembeni küzdelemben csak kevesen veszítették az életüket, amikor azonban az egyik fél katonái hátat fordítottak az ellenségnek, és futásnak eredtek, üldözőik szabadon lekasabolhatták őket, így a vesztes oldal áldozatainak száma igen magasra is rúghatott.

A közelharcban részt vevő egységek a rendkívüli fizikai és lélektani igénybevétel hatására bármelyik pillanat-

ban összeomlhattak. A katonák tudták, hogy ez az a pillanat, amikor a legnagyobb a valószínűsége annak, hogy megölik őket, és aki nem kap időben észbe, és nem fogja fel, mi történik, minden bizonnyal erre a sorsra jut. Az alakzat hátsó soraiban álló katonák – különösen a nagy mélységű alakzatokban – nem láthatták, mi történik az első sorokban, és a csata alakulására vonatkozó következtetéseiket nagy részben a hallottakból, valamint az alakzat mozgásából kellett leszűrniük. Harc közben a hátul álló katonákra ragadt idegesség miatt könnyen meginoghatott az egység. Ha ezek nagy számban elkezdtek hátrálni, az *optiók* sem tudták visszatartani őket. A megfutamodás rendszerint az alakzat hátuljától indult ki. Közelharcban győzni csak kitartó és agresszív küzdelemben lehetett. A kitartásra azért volt szükség, hogy az egység képes legyen a harcban maradni, ameddig csak szükség van rá, ámbátor arra várni, hogy ki bírja tovább, korántsem jelentett biztos győzelmet. Az első vonalban lévők nagyfokú agresszivitására volt szükség ahhoz, hogy újból és újból támadásba lendüljenek, miközben testileg és lelkileg egyaránt egyre jobban kimerültek. A római hadseregben uralkodó fegyelem, a szigorú büntetési rendszer, valamint az egységhez tartozás szellemének hangsúlyozása mind azt a célt szolgálta, hogy a katonák kellő kitartással rendelkezzenek a csatában. A kitűnő tiszti állománynak és az egyéni bátorságot jutalmazó rendszernek köszönhetően pedig mindig akadtak olyanok, akik újra és újra támadásra ösztönözték a

sorokat. Magasabb szinten döntő volt a tartalék szerepe. A többvonalas római harcrend lehetővé tette, hogy folyamatosan friss erőket küldjenek a harcvonalba, megújítva annak lendületét.

A rómaiak számos tekintetben előnyben voltak ellenfeleikkel szemben, ezért már a csata kezdetén jóval nagyobb esélyük volt a győzelemre. Ezzel együtt a közelharc, már csak természeténél fogva is, kétséges kimenetelű esemény, melyben mindig ott rejtőzik némi bizonytalansági tényező. A vonalak mögött lovagló parancsnoktól nagy körültekintést igényelt annak eldöntése, hogy mikor nyúljanak a tartalékhoz. Ha ez túl korán történt, a friss erők semmit sem értek el, ugyanakkor a már ott küzdőkhöz hasonlóan ők is rövidesen elfáradtak. Ha viszont a tartalék túl későn érkezett, fennállt a veszélye, hogy az első vonalban pánik tört ki, amely könnyen átterjedhetett a sereg többi részére is. A győztes hadseregek rendszerint aránylag csekély veszteségeket szenvedtek. Ezek mértéke általában nem haladta meg az 5 százalékot, sőt a legtöbbször ennél jóval kevesebb volt. Ezzel szemben a legyőzöttek veszteségei ennek sokszorosára rúghattak. A római hadvezetési elvek nagy hangsúlyt fektettek az ellenség kíméletlen üldözésének fontosságára. Ennek során a hajsztát a lovasság vezette, a cél pedig egyszerűen a lehető legtöbb menekülő lemészárlása volt, így sikerült ugyanis elérni, hogy a vereség annyira katasztrofális méreteket öltön, hogy az ellenfél kénytelen legyen kapitulálni, vagy legalábbis ne merjen többé a római hadsereggel újat húzni.

(Szemközt) Ezen az adamklissi metopén a legionárius pilumát lándzsaként használva, lefelé döfve végez barbár ellenfelével. A törzsi seregeknél gyakran előfordult, hogy a harcosok feleségei és gyermekei szekerekben kísérték a csatába a csatlódót.

(Balra) Kardját döfésre készen tartó, pikkelypáncélt viselő legionárius szintén egy adamklissi metopéről. Ellenfelei – melyek egyike a suebusokra jellemző kontyban viseli a haját – görbe, kétkézes kardot (falx) forgatnak. E messzire elérő fegyverek ellen az adamklissi emlékművön ábrázolt legionáriusok lábszárvérteket, kardforgató karjukon pedig tagolt karvértet viseltek.

(Jobbra) Számos adamklissi metopén láthatunk támadó római lovas katonákat. Mindegyikük gyűrűs páncélinget visel, és hatszögletű pajzsot tart a kezében. Érdekes módon sisakot egyikük sem visel.

Ostrom

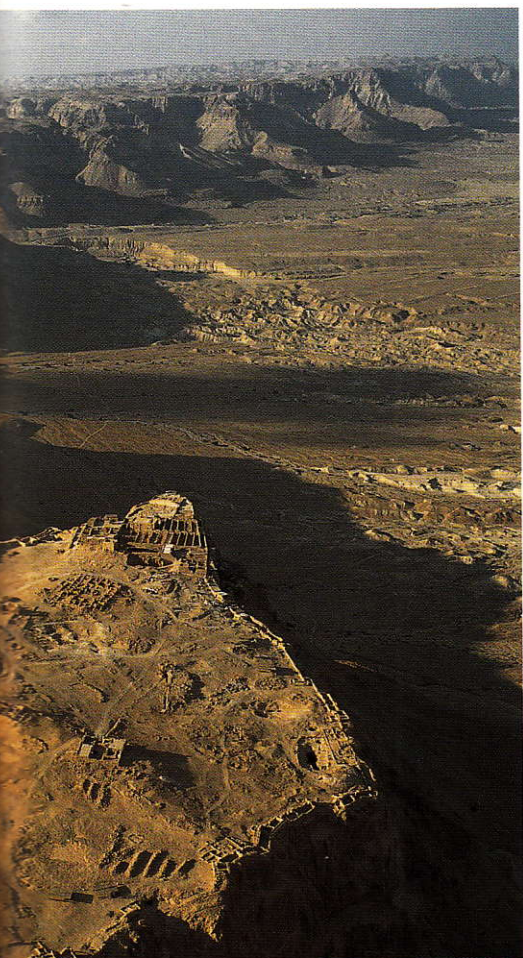
Számos római hadjáratban került sor ostromra. Ez némelykor ellenséges erődítmények vagy katonai támaszpontok elleni támadást jelentett, az esetek többségében azonban megerősített falvak, illetve kisebb-nagyobb városok ellen kellett a hadseregnek ostromot indítania. Az ilyen települések megszerzését már csak a politikai fontosságuk is indokolta, ha pedig a természet által vagy mesterségesen védett pozícióban voltak, elfoglalásuk súlyos presztízavesztésként érte az ellenfelet. Ahol az ellenséges sereget nem sikerült szabályos ütközetre bírni, ott a megerősített pontok egymás utáni elfoglalásával addig gyengítették az ellenség vezetőinek tekintélyét, míg támogatóik bázisa végleg összeomlott, vagy pedig kénytelenek voltak megkockáztatni a nyílt harcot. Más alkalmakkor, miután nyílt ütközetben legyőzték az ellenség seregét, a rómaiak továbbmentek, és elfoglalták annak fővárosát vagy fontosabb központjait. Az effajta összehangolt nyomásra a leggyakrabban kapituláció volt a válasz.

Az ostrom tehát gyakorta fontos részét alkotta a hadviselésnek. Segítségével győzelmet lehetett kicsikarni, esetleg betetőzni azt, vagy rákényszeríteni az ellenfelet, hogy a Róma diktálta szabályok szerint harcoljon. A csatákhoz hasonlóan ezek mérete és intenzitása is roppant széles skálán mozgott. A gazdagabb és politikailag centralizáltabb intézményrendszerrel rendelkező népeknek jellemzően nagy kiterjedésű, megerősített városaik voltak, míg a kevésbé egységes ellenfelek esetében inkább kisebb méretű, megerősített települések soráról beszélhetünk. Kr. e. 51-ben, a kelet-ciliciai (Törökország déli része) Amanus hegyi harcias törzsei ellen vezetett büntetőexpedíciója során Cicero 57 napon át ostromolta Pindenissus erődített falvát. A nagyobb méretű városok ostroma ennél még jóval tovább is tarthatott, és a kimenetele is bizonytalan volt. A sikeres ostromhoz a rómaiaknak hónapokig folyamatosan ugyanazon a helyen kellett maradniuk, ami előbb-utóbb óhatatlanul súlyos utánpótlási problémákat vetett fel. A város körüli térség élelmiszer- és takarmányforrásai még akkor is gyorsan kiürültek, ha a védők már korábban nem vitték el vagy égették fel őket. Az élelmiszer mellett más fontos készletekből is keletkezhetett hiány. Josephus Flavius például megemlíti, hogy 70-ben, Jeruzsálem ostromakor, a rómaiak mérőfoldeken át lekopaszították a környező domboldalakat, hogy biztosítani tudják az építkezéshez és tűzrakáshoz szükséges famennyiséget. Az ostromló seregnek erőfeszítéseket kellett tennie az utánpótlási vonalainak védelmére is, különösen akkor, ha az ellenfélnek a terepen is volt hadserege.

Erődítmények

A 1. és 2. század római katonai bázisainak védelme meglehetősen szerénynek mondható. Ez nem a rómaiak hiányos műszaki tudását bizonyítja, hanem azt, hogy ezek elsősorban kaszárnnyak, nem pedig erődítmények voltak. A rómaiak hadászati alapelvei közé tartozott, hogy amikor csak lehetőség volt rá, a védőműveket elhagyva, a nyílt te-

repen ütközzenek meg az ellenséggel. Ha mégis megtámadták a római tábornok, az egyszerű sáncok, árkok és tornyok elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy az ostromtechnikát nem ismerő ellenség visszahőköljön tőlük, feltéve, ha megfelelő számú védő is jelen volt. A katonai bázisok régészeti feltárásai során, főként Nagy-Britanniában, a lakott időszakokat mutató szintek között több helyen is előkerült egy réteg égett anyag. Arra keresni a választ, hogy ilyen esetben vajon a rómaiak gyújtották fel a tábornok, mielőtt elhagyták volna, vagy az ellenséges támadás eredményeképpen égett le, nagy részben elméleti jellegű kérdés.

A Földközi-tenger keleti medencéjében a hellenisztikus erődítési módszerek jellemzően tovább éltek, jócskán bele nyúlva a római korba. A kliens királyok, mint például Nagy Heródes, masszív erődítményláncolatokat hoztak létre a fontosabb városaik körül, ahol sok esetben, így például Jeruzsálemben is, a meredek terepviszonyok tovább fokozták a pozíciók védhetőségét. Heródes emellett luxusszínvonalú palotaerődöket is építtetett. Ilyen volt Herodium, Machaerus és főként Masada, melynek természetes erődjét bevehetetlennek tartották. A nagyobb méretű építmények tömör falát hatalmas faragott kőtömbök alkották.

Szintén egyértelmű hellenisztikus hatás tapasztalható egyes hegytetőre épült városok (*oppida*) esetében Gallia Transalpinában. Ilyen hely például Entremont, ahol régészek egy Kr. e. 2. század végén lezajlott sikeres római ostrom nyomaira bukkantak. Ezzel együtt Európa északi részén a főbb erődítmények a helyi hagyományok szerint épültek. Caesar is ír a nagy ellenálló képességű *murus Gallicus*-nak nevezett kőfalról, melynek dobozszerű fagerenda kerete kölcsönzött fokozott rugalmasságot. A dák

Traianus daciai hadjáratait (101–102, 105–106) gyakori ostromok jellemezték. A képen látható Blidaruhoz hasonlóan, a dákok erődítményeikben hellenisztikus, római és helyi erődítési módszereket vegyítettek a Kárpátok nyújtotta természetes védelemmel.

(Fent) Masada erődjének ostroma 73-ban kezdődött.

királyság erődtímenyei görög, gall és római hatásról egyaránt árulkodnak. Az alapvetően hellenisztikus stílusban, egymással párhuzamosan épült falak között laza törmelékekkel töltötték fel, a két szemközti kőfalat pedig megerősítésképpen hosszú fagerendákkal kötötték össze. Britanniában ritkán találkozunk a helyi lakosság által épített körerődímenyekkel, a legtöbb erődítés földből és fából készült. Ezek közül a legnagyobb méretűek a durotrigések Délnyugat-Angliában található hatalmas, többsáncos hegyi erődjei, melyek árkait és falait úgy alakították ki, hogy a védők a lehető legjobban ki tudják használni a parittyáikat. Fokozottan igaz ez a kapukat megközelítő utakra, ahol a töltések és árkok szövevényes rendszeréből olyan tekervényes útvonalat hoztak létre, hogy a támadók könnyen elkeveredtek, s közben védte- len oldaluk folyamatosan ki volt téve a védők távolfegy- vereinek.

Az ostrom fajtái

Az ellenséges erődímeny bevételeének az alábbi három alapvető módja létezett:

1. *Kiéheztesítés:* Ez az ostromlott erődímeny blokád alá vételeét jelentette, megakadályozva a védők és az utánpótlás ki-, illetve bejutását. Az ostromlók ilyenkor azt remélték, hogy a védők előbb-utóbb felélik minden tartalékukat, vagy kifognak valamilyen alapvető szükségletből, például vízből, és nem marad más választásuk, mint a megadás vagy a halál. Az ilyen, végletekig kiélezett helyzetek gyakran rendkívül kegyetlen cselekedetekhez vezettek. Kr. e. 52-ben, a galliai Alesia ostrománál Vercingetorix, a lázadó gallok vezére eltávolította a városból a civileket, hogy minden élelmiszert a harcosai szükségleteire fordíthasson. Caesar nem volt hajlandó átengedni a menekülteket a saját vonalain, így a szerencsétlenek a két szemben álló sereg szeme láttára veszték éhen. Gyakran terjedtek hírek az élelmékészleteikből kifogyott erődímenyekben felbukkanó kannibalizmusról, így például Kr. e. 134-ben, a hispániai Numantiában (32. o.). A kiéheztesítés időigényes megoldás volt, különösen akkor, ha a védők előre felkészültek az ostromra, vagy rendelkeztek tengerre nyíló kikötővel, melyen keresztül folyamatosan utánpótlással lehetett ellátni őket. Egyes városok éveken át tartották magukat. A masadai sziklákba vájt raktárak és a ritka esővizet összegyűjtő ciszternák (190. o.) szinte a végtelenségig képesek lettek volna ellátni az erőd védőit. A kellően szoros blokád fenntartásához sok katonára és az ostromlott erődímeny körül eltöltött nagyon hosszú időre volt szükség.

2. *Rajtaütés:* egyes erődímenyeket meglepetésszerű támadással is be lehetett venni. Amennyiben egy kisebb különítménynek sikerült észrevétlenül megközelítenie az ostromlott helységet, és be is jutott oda, akkor elfoglalhatta a kulcsfontosságú pozíciókat, elsősorban valamilyen kaput, ahol beengedhette a támadók főerőit. Ez meglehetősen kockázatos vállalkozás volt, ugyanis ha a védők időben észlelték, hogy mi készül, könnyedén végezhettek a kisszámú támadóval. 359-ben a mezopotámiai Amidánál egy foglyul ejtett város lakó 70 perzsa katonát vezetett a

városba egy titkos bejáraton keresztül. Ezek aztán elfoglaltak egy tornyot, ahonnan támogatni tudták a főerők rohamát, ám amikor azt visszaverték, a védők megsemmisítették őket. Az ilyen rajtaütéseknek akkor volt nagyobb esélyük, ha az ostromlók a védőkről és az erődítésről egyaránt részletes információkkal rendelkeztek, vagy a falon belülről árulók segítettek őket. Mivel ez csak ritkán adatott meg, minden meglepetésszerű támadáshoz jó adag szerencse is szükségeltetett. A numidiai Capsát például úgy sikerült bevenni, hogy egy liguriai auxiliáris csigaszedés közben véletlenül felfedezett egy utat, amely a sziklák- kon át a város mögé vezetett, és elvezetett oda egy légióskülönítményt. A rómaiak készek voltak megragadni bármilyen alkalmat a rajtaütésre, de nem építettek erre a módszerre.

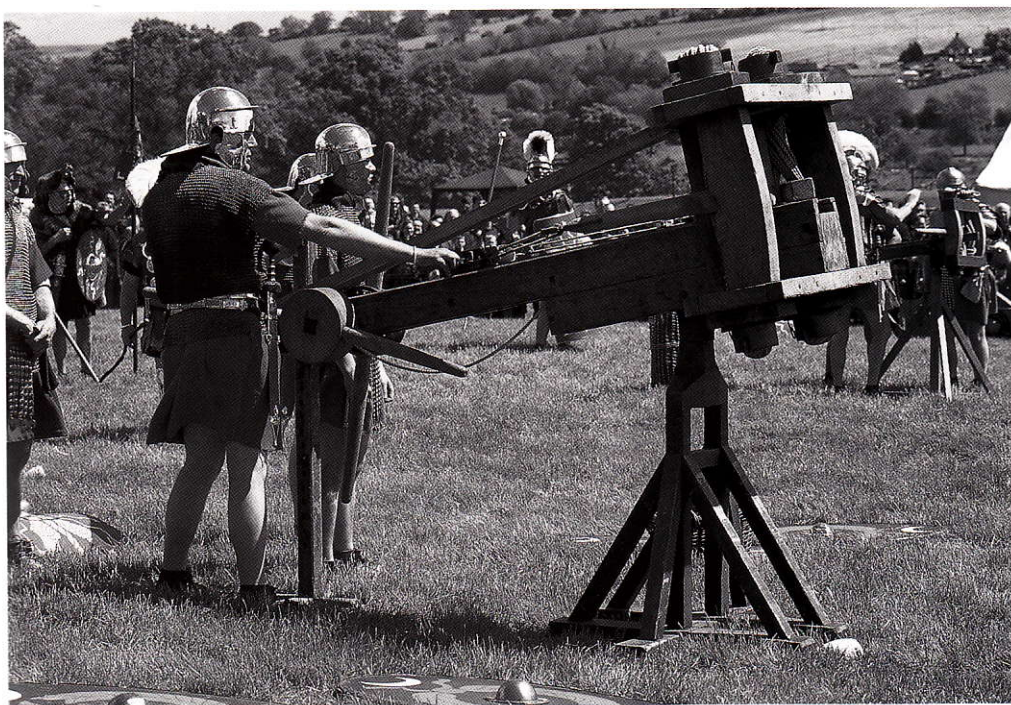
3. *Roham:* Az erődímenyek elfoglalásának harmadik módszere a közvetlen támadás volt, melynek során a katonák a falon át, azon keresztül vagy az alatt behatolva igyekeztek a védőkön felülkerekedni. Messze ez a módszer követelte a legtöbb áldozatot, hiszen a támadás során a védők minden szempontból előnyösebb helyzetben voltak. Az erődímeny fő vonalain való áthatolás bizonytalan kimenetelű vállalkozás volt, s még ha sikerült is, még mindig fennállt annak a lehetősége, hogy a védők el- lentámadásba lendülnek, és újra az erődímenyen kívülre szorítják a támadókat. Utcai harcokra csak aránylag ritkán került sor az ókorban, amikor azonban mégis, akkor ugyanolyan brutális kegyetlenséggel zajlottak, mint a modern korokban. A sikertelen támadás annyira elcsüggesztette az ostromlókat, hogy rendszerint napokig, sőt gyakran hetekig képtelenek voltak rászánni magukat az újabb rohamra. A Jeruzsálemhez hasonló, saját peremfalal rendelkező kerületekre és negyedekre osztott nagyvárosokban a támadóknak egymás után több fal ellen is támadást kellett intézniük. A megerősített városok elleni közvetlen támadás nehéz feladat volt, amely az ostromlók részéről a komoly műszaki felkészültség mellett jó adag bátorságot és nyers brutalitást igényelt. Ez volt az a módszer, melyet a római hadsereg a leggyakrabban alkalmazott.

Tüzérség

A római seregek alkalmanként a harctéren is vetettek be könnyűlövegeket – erre példa a könnyebb mozgathatóság kedvéért öszvér vontatta kis szekérre szerelt *carroballista* – a tüzérség fő alkalmazási területe azonban az erődímenyek támadása és védelme volt.

A római torziós tüzérségben belül két alapvető fegyvertípust különböztetünk meg: az egykarút és a kétkarút. Az egykarú, amely lényegében változatlan formában az egész középkorban fennmaradt, a 4. század előtt még igen ritka volt. Egyetlen, függőleges lendítőkarma igen nagy erővel hajította vagy lötte ki a köveket. Erőteljes rúgása miatt a rómaiak *onager*nek, azaz vadszamárnak nevezték.

Kétkarú ballista rekonstrukcióját bemutató hagyományörzők. Az ilyen hadigépek nyilak kilövésére is alkalmasak voltak, ám rendszerint inkább kőgolyókat juttattak velük célba. Léteztek ennél jóval nagyobb ballisták is, és azok is ugyanilyen elven működtek.

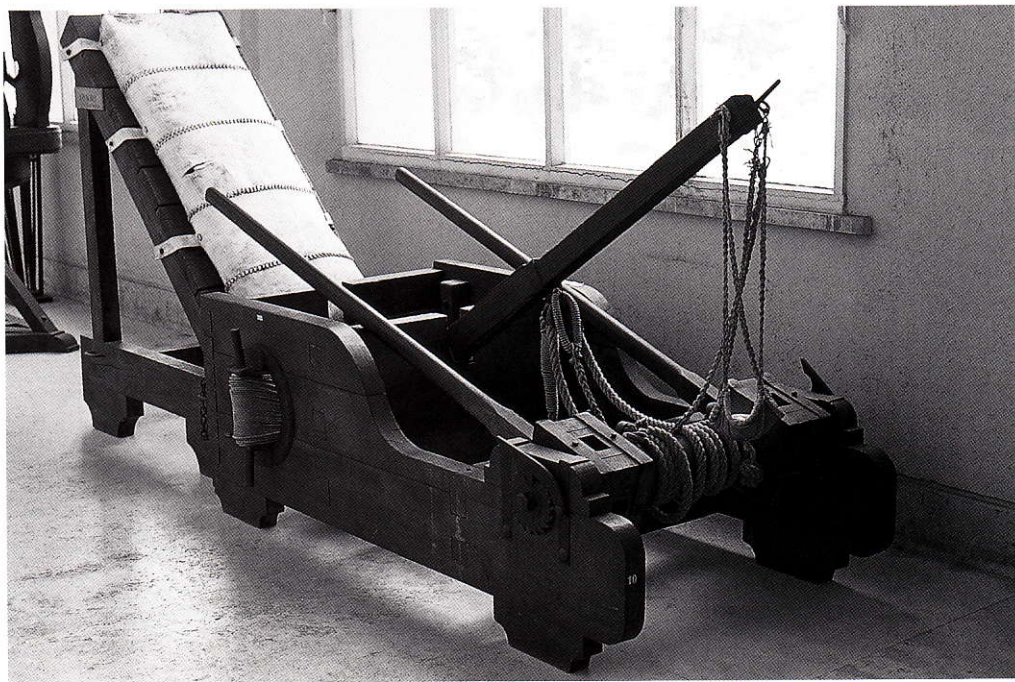
(Lent balra) Általában elő erő ellen használt könnyű ballista rekonstrukciója. Az efféle gépek által kilőtt nyíl messzebbre szállt, nagyobb erővel és pontosabban talált célt, mint az újászok nyilvesszeje.

Ammianus leírja, ahogy egy alkalommal egy hibásan működő *onager* az egyik kezelőjét borzasztó módon megölte. Célzáskor az egész gépet a célpont irányába fordították. Az *onagert* meglehetősen nagy találati pontosság jellemezte. Ennél jóval elterjedtebb volt a bonyolultabb kétkarú lövőgép, vagy más néven *ballista*. Az ilyen típusú gépek bizonyos fókig a számszerijakhoz hasonlítottak, de más elven működtek. Az *onager*hez hasonlóan az erő nem a karok, hanem az azokat összefogó, állati inak-

ból készült kötél megfeszítéséből származott. A ballisták sokféle méretben készültek, kezdve a néhány ember által hordozható kisebb szerkezetektől egészen a hatalmas méretű gépekig. Nagy távolságra, nagy pontossággal lehetett velük célba juttatni nyilakat és kőgolyókat egyaránt. A legkisebb ballistákat gyakran skorpionnak (*scorpiones*) nevezték.

A jól megépített, vastag föld- vagy kőfalakban még a legnagyobb hajtógépek sem tudtak komoly károkat okoz-

(Lent) A kétkarú lövőgépektől eltérő formájú egykarú hadigép rekonstrukciója. A rettenő erejű rúgásukról *onagernek* (*vadszamár*) elnevezett catapultákat a középkorban is gyakorta használtak, minden különösebb szerkezeti változtatás nélkül.

Masada ostroma

73

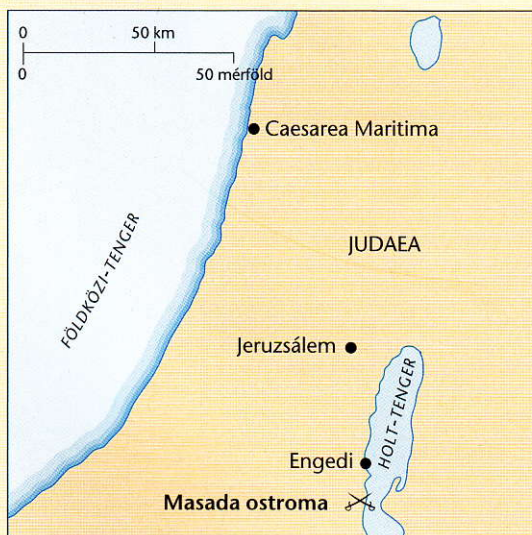
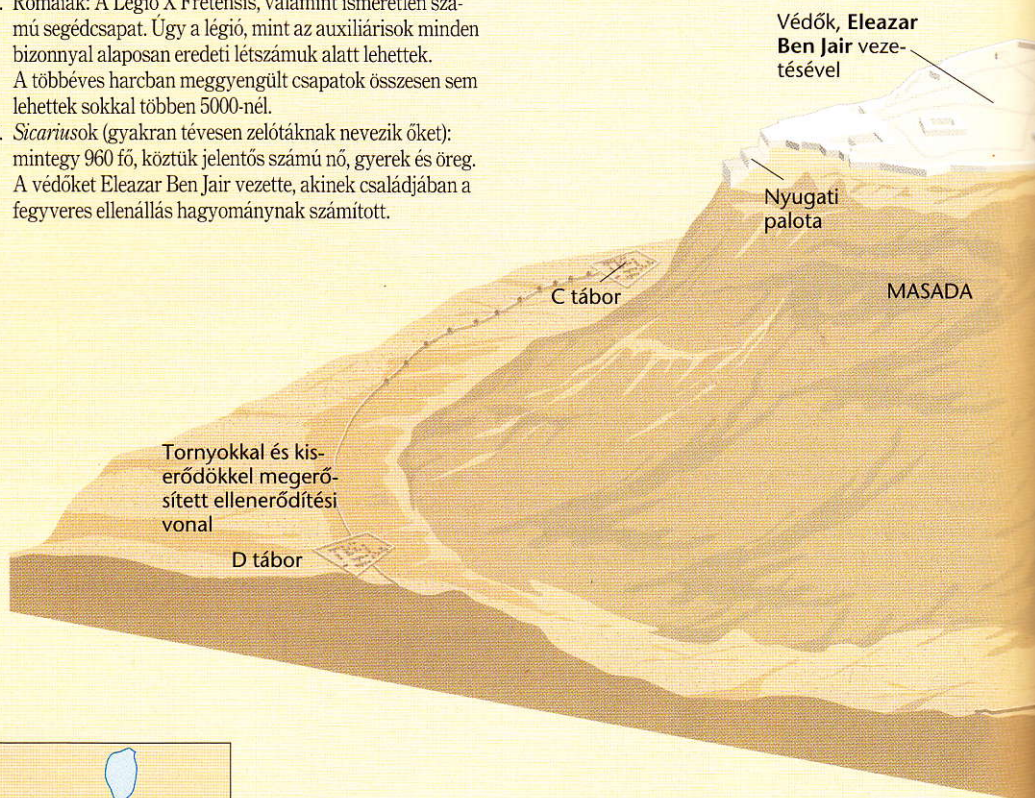
66-ban Judaea provinciában lázadás tört ki a római uralom ellen. A *sicarius*oknak nevezett politikai merénylők szélsőséges csoportja – nevüket az általuk használt görbe töről kapták – beszivárgott a Nagy Heródes által luxusszínvonalú menedékhelynek építtetett Masada erődjébe, és elfoglalta azt. A felkelők kezdeti sikerei ellenére a rómaiaknak többéves kemény küzdelem árán – melynek csúcspontja Jeruzsálem 70-ben történt elfoglalása volt – sikerült elfojtaniuk a zsidók lázadását. Már csupán néhány megerősített hely tartott ki, köztük is utolsónak Masada. 73-ban Flavius Silva, Judaea helytartója az erőd ellen vonult.

A szemben álló erők

1. Rómaiak: A Legio X Fretensis, valamint ismeretlen számú segédcsoport. Úgy a légio, mint az auxiliárisok minden bizonnyal alaposan eredeti létszámuk alatt lehettek. A többéves harcban meggyengült csapatok összesen sem lehettek sokkal többen 5000-nél.
2. *Sicarius*ok (gyakran tévesen zelótáknak nevezik őket): mintegy 960 fő, köztük jelentős számú nő, gyerek és öreg. A védőket Eleazar Ben Jair vezette, akinek családjában a fegyveres ellenállás hagyománynak számított.

A harc

Masada erődje meredek, sziklás hegy tetején épült, melyre csupán egyetlen kanyargós, nehezen járható ösvény vezetett a hegy keleti oldalán. Az erőd bőségesen el volt látva raktárakkal – még némi termőföld is volt a területén – a sziklába vájt mély ciszternák pedig összegyűjtötték és tárolták az igencsak ritkán hulló esővizet. A védők számára így évekre elegendő mennyiségű élelem és víz állt rendelkezésre. A rómaiak rövidesen rájöttek, hogy a kiéheztetésben nem reménykedhetnek. Mivel a keleti ösvény elleni közvetlen támadás sem kecsegtetett sok sikerrel, Silva utasította kato-

(Balra) A zsidó felkelés központja Jeruzsálem volt, de néhány erődítmény – többek között a Holt-tenger nyugati partján fekvő Masada – a főváros eleste után is kitartott.

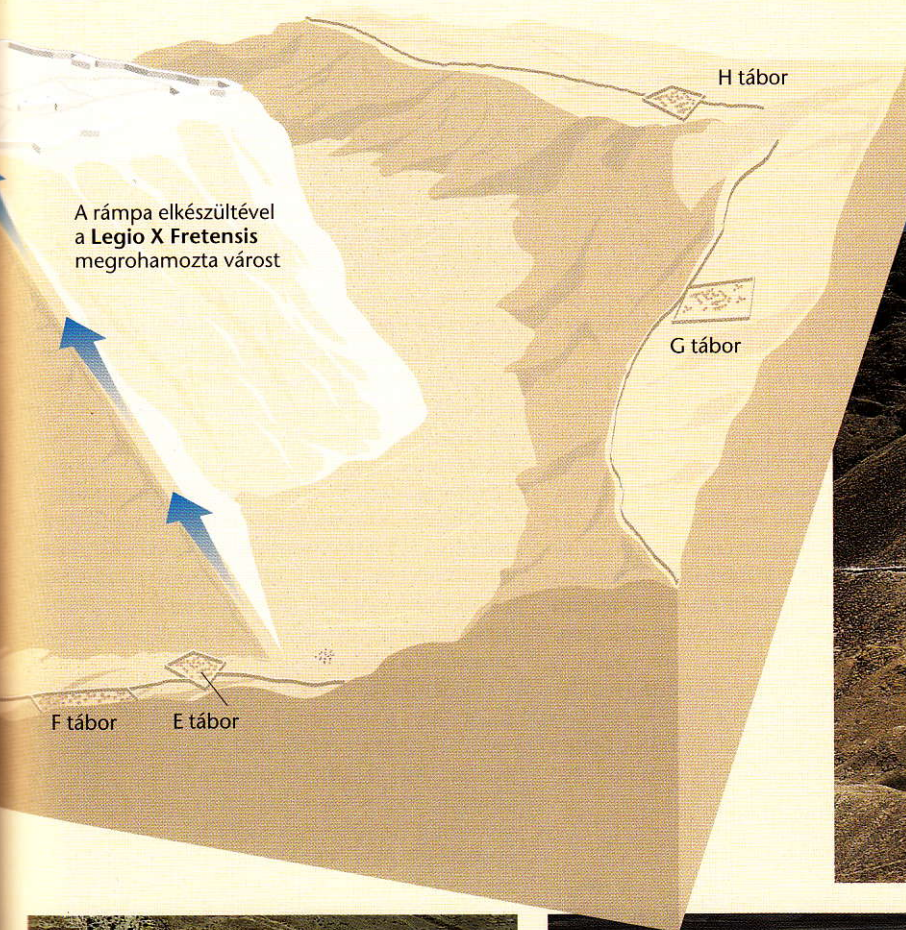
(Jobbra) Az F tábornak a meredek lejtő aljában építették, közel a rámpához. Akár a fél Legio X Fretensis befogadására is képes volt.

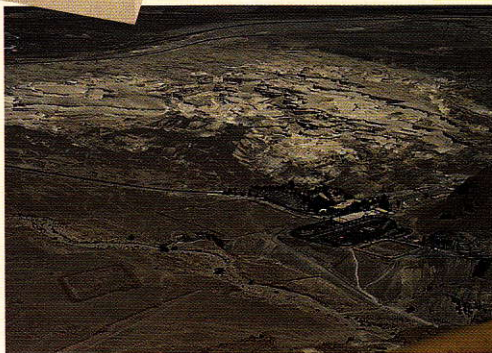
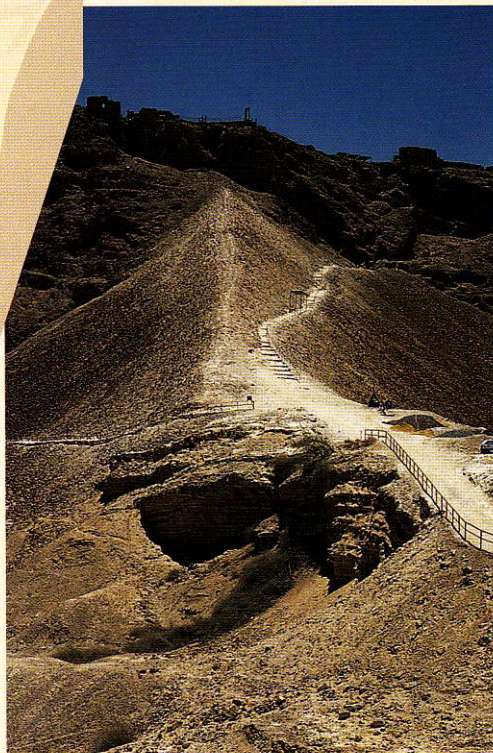
náit, hogy építsenek egy hatalmas rámpát a hegy nyugati falához. Az erődől való kiszökések megakadályozására, illetve hogy folyton emlékeztessék a védőket, hogy körbe vannak véve, a rómaiak a hegy körül hat kiserőddel és számos toronnyal megerősített ellenerődítési vonalat emeltek. E vonal mögött két nagyobb katonai tábornak is építettek. Amikor a rámpa elkészült, feltoltak rajta egy ostromtornyot, benne egy faltörő kossal, melynek segítségével rést ütöttek az erőd falán. Mielőtt másnap a végső rohamra sor került volna, a *sicariusok* megölték családtagjaikat, majd saját magukkal is végeztek.

Végeredmény

A zsidó felkelés véget ért. Leverésével a római hadsereg félreérthetetlenül jelezte a többi provincia felé, hogy hasonlóan irgalmatlan büntetésre számíthat mindenki, aki a római hatalom ellen lázad. Masadában még egy ideig kisebb római helyőrséget tartottak fenn.

(Lent) A rómaiak által épített hatalmas ostromrámpa eredetileg még magasabb volt, ugyanis a tetejét faszervezet koronázta.

(Balra középen) Ezen a C táborról készült légi felvételen a tábor belső építményeinek nyomai is kivehetők. Figyeljük meg a tornyok alapjait, illetve a bekerítő sánc vonalát.

(Balra) Masada erődjéből nyugati irányban készült felvétel az A, B – a közepén látható, méretében az F táborhoz hasonlítható építmény – és a C táborról.

Jotapata ostroma 67

„Josephus egyik katonájának, aki a falon állt, egy kőgolyó leszakította a fejét, és háromstadiionnyira röpítette. Azután mindjárt napkelte után egy terhes asszonyt, amint kilépett a házból, altestén találta a golyó, s a magzatát félstadiionnyira hajította; ilyen óriási volt a *ballista* ereje. Még borzalmasabb volt a hadigépek tomboló zaja és a lövedékek süvítése.”

Josephus Flavius:
A zsidó háború 3:245–246.
(Révay József fordítása.)

Josephus Flavius leírása
a római ostromgépek löve-
dékeinek rettenetes pusztító
erejéről Jotapata ostrománál
67-ben.

ni. Képesek voltak azonban a vékonyabb mellvéd-falak, illetve az állandó erődítmények megmagasítására, vagy egyéb módon való megerősítésére emelt, ideiglenes védőművek lerombolására. Elsődleges szerepük azonban az élő erő elleni harc volt. A támadók tűzérése igyekezett lesöpörni a védőket a falakról, hogy a védelem és főként annak tűzérése – feltéve, ha volt ilyen – ne akadályozhassa a különböző ostrommunkálatokat vagy a faltörő kosokkal és ostromtornyokkal végrehajtott támadásokat. Az ostromgépek által kilőtt lövedékek olyan erővel csapódtak be, hogy sem páncél, sem egyéb védőfelszerelés nem állhatott ellen nekik. A *ballista*ból kilőtt kő emberi testre mért hatása különösen elborzasztó lehetett. Josephus Flaviusnál olvashatunk arról, hogy egy ilyen lövedék fejbe találván egy férfit, annak fejét több száz méterre repítette. Még borzasztóbb az a történet, amely egy terhes anyáról szól, akinek a testét felszakító lövedék a méhéből 100 m-re vetette ki a magzatát. 70-ben Jeruzsálem ostrománál a védők egy idő után komoly figyelmet kezdtek szentelni a becsapódó lövedékek előrejelzésének, és „Jön a gyerek!” kiáltással figyelmeztettek a veszélyre. Amikor a rómaiak – akik addig minden bizonnyal a helyi világos színű sziklákból faragták a lövedékeket – tudomást szereztek erről, elkezdtek sötétre festeni a lövedékek használt kőgolyókat. Az így nehezebben észlelhetővé tett lövedékek hatására a tűzérés újabb nagyobb veszteségeket okozott a felkelőknek.

Vegetius szerint minden centuriához kellett tartozzon egy kocsihoz szerelt skorpió (más néven *carroballista*), és minden cohors-hoz egy nagyobb méretű *ballista*. Függetlenül attól, hogy volt-e a légióknak állandó tűzérésgük, valószínűsíthető, hogy a hadjáratra magukkal vitt tűzérési fegyverek számát a helyi körülmények is nagyban befolyásolták. Külön tűzeralakulat nem volt, a gépek kezelőit a cohors katonái közül válogatták. A légiók által használt tűzérési fegyverek méretében és kezelőik képzettségében is valószínűleg eltérések mutatkoztak. Josephus Flavius írja, hogy a zsidó felkelést leverő hadsereg legkiválóbb tűzérei a Legio X Fretensis állományába tartoztak. Nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy auxiliáris csapatok valaha is használtak volna tűzérésget, de nem elképzelhetetlen, hogy némely egységek esetében előfordult.

Bekerítés

Kr. e. 52-ben Caesar végigüldözte Vercingetorix seregét Gallia középső vidékének nagy részén, míg végül Alesia dombtetőre épült erődje előtt sikerült sarokba szorítania. A korábbi néhány hónapban Caesar rohammal bevette Avaricum erős védőművekkel ellátott városát, Gergovianál azonban, ahol meglepetésszerű rajtaütéssel kísérelte le a kudarcot vallott. A gall sereg nagy létszáma miatt az ellenség tábora vagy Alesia városa ellen intézett közvetlen támadás kockázatos lett volna. Ehelyett Caesar 10 római mérföld hosszú bekerítő sáncot (*circumvallatio*) emeltetett köréjük. A vonal mentén 8 katonai táborot és 23 erődöt építtetett. A földből és fagerendákból készült fő-sáncból 119 m-enként tornyok emelkedtek, melyek megfigyelőpontként, valamint távolfegyverek hajítására és kilövésére alkalmas talapzatként működtek. Elrettentésül

azoknak, akik át akartak mászni rajta, a közel 4 m magas falból kihegyezett karók álltak ki. A fal előtt két árok is húzódott, a belső vízzel volt feltöltve. Az árkok előtt hegyes karók sorai, a földben pedig sakktáblaszerűen elhelyezkedő vermekbe rejtett karók leselkedtek az ellenségre. Ez utóbbi csapdákat a rómaiak formájuk miatt liliomoknak nevezték. Caesar tisztában volt vele, hogy Vercingetorixnak korábban sikerült követeket szalasztania a többi gall törzshöz, megparancsolva, hogy gyűjtsenek sereget, és induljanak a felmentésükre. Ezért amikor a *circumvallatio* elkészült, újra munkára fogta embereit, és egy másik, 14 római mérföld kiterjedésű, kifelé néző védővonalat építtetett velük (*contravallatio*). Így tehát, míg Caesar ostromzár alatt tartotta Vercingetorixot Alesia-ban, az ő seregét a sokkal hatalmasabb gall felmentő sereg ostromolta. Ádáz harc folyt, miközben a rómaiaknak egyszerre kellett megakadályozniuk Alesia védőinek kitörését és a felmentő sereg betörését. Voltak pillanatok, amikor úgy tűnt, összeroppan a védelmük, ám Caesar és tisztjei megerősítést küldtek a veszélyeztetett szakaszokra, sőt néha a védekezés agresszív formáját választva a falakon kívül mérték csapást az ellenfél szárnyaira. Végül Vercingetorixnak kifogyott az élelme, és megadta magát.

Caesar más alkalmakkor is emeltetett kiterjedt védővonalakat, például Kr. e. 48-ban, a polgárháború alatt, Dyrrhachiumnál. Itt Caesar Pompeius nagyobb létszámú seregét igyekezett blokádnál alá venni, ám azok válaszul nyomban megépítették a saját erődvonalukat. Végül Caesarnak kellett feladnia a célját, és visszavonulnia állásai-ból. *Circumvallatio*val nemcsak a harctéren egymással szemben álló seregek bonyolult manőverezéseinél találko-zunk, hanem az ostromoknál is. Kr. e. 134-ben Hispániá-ban Scipio Aemilianus erődökkel megerősített fallal vette körül Numantia keltibér városát. Igen érdekes, hogy mindezt azért tette, mert el akarta kerülni az ütközetet a numantiaiakkal, s helyette inkább létszámbeli fölényére támaszkodva a kiéheztetést választotta.

*Circumvallatio*t nemcsak ostromzár létesítésére, hanem gyakran a közvetlen támadás elősegítésére is alkalmazták. Jeruzsálem ostrománál a rómaiak kezdetben többször is sikertelenül próbálták bevenni a várost védő három fal közül a másodikat. Az Antonia-erőd ellen 17 napi kemény munkával emelt hatalmas ostromrampákat elpusztította a tűz és az ellenséges aknáknak. Titus ekkor megparancsolta az embereinek, hogy kőből építsenek töltést a város körül. Az egymással versengő egységek három nap alatt végeztek a roppant feladattal. Ezután a rómaiak újra megtették az előkészületeket az Antonia-erőd elleni támadásra, majd az elkövetkező hetekben apránként, utcáról utcára bevették a várost. A *circumvallatio* azt a gyakorlati célt szolgálta, hogy megakadályozza a védők minden, kitörésre irányuló kísérletét. Ezenkívül folytonosan emlékeztette őket arra, hogy milyen sorsot szán nekik a rómaiak. A védők a saját biztonságuk érdekében vonultak be erődítményük falai mögé, mire támadóik is falat vontak köréjük, ez a fal vízszint már az elpusztításukat szolgálta. Ez legnyilvánvalóbban a legegységesebb formában fennmaradt római ostromhelyszín, Masada esetében mutatkozik meg. A Legio X Fretensis

Caesar Alesziát körbevevő erődítési vonalának rekonstrukciója. Ahol lehetőség nyílt rá, legalább az egyik árkot vízzel töltötték fel. A tornyokba skorpionnak nevezett könnyű ballistákat telepítettek, melyekkel a támadókat lőtték.

már 73-ban, az ostrom kezdetén megépítette azt az öt erőddel és jó néhány toronnyal megerősített falat, amely hermetikusan elzárta a külvilágtól hegytetőre épült erődöt. A fal számos szakasza a völgy ellenkező oldalán meredező sziklacsúcsok mentén futott, amerre elképzelhetetlen volt, hogy a védők megpróbálnának kitörni. A fal egy pillanatra sem engedte megfélekezni őket elzárt, reménytelen helyzetükről. Kelepcében voltak, s ha kinéztek a falakon, látták, hogy a hegyoldalban épülő római ostromrampa minden nappal egyre magasabb lesz. Az ostromlottakra óriási lélektani nyomás nehezedett. Machaerusnál és valószínűleg Narbatánál, ahol szintén

felfedezhetők a zsidó felkelés korából származó római ostromgyűrű nyomai, ez a nyomás elviselhetetlenné vált, és még a végső római roham előtt a védők megadásához vezetett.

Behatolás az ostromlott erődbe

Tekintve, hogy a tűzérőség az erősebb falakon nem volt képes rést ütni, a falak lerombolásához más módszerekre volt szükség. Némely falat a csákánnyal és feszítórudakkal felszerelkezett ostromlók alá tudtak aknázni, feltéve természetesen, hogy előtte sikeresen eljutottak a fal lábához, és ott zavartalanul munkálkodhattak. Leggyakrab-

Alesziánál a rómaiak vermeket ástak, a közepükbe kihelyezett karót tűzték, majd az egészet növényzettel borították be. Caesar írja, hogy kör alakjuk miatt az effajta csapdákat legionáriusai – némi fekete humorral élve – liliomnak keresztelték el. A módszert több katonai bázis védelménél is alkalmazták, így például a képen látható skóciai Rough Castle esetében is.

(Fent) A közismert teknősbéka (*testudo*) alakzatot formáló legionáriusok Traianus oszlopán. A pajzsukkal a fejük felett mintegy tetőt képező katonák a legtöbb lövedékfajtától biztonságban érezhették magukat. Az ellenséges erő falának megközelítéséhez és aknásáshoz gyakran alkalmazták ezt az alakzatot.

(Jobbra) Az Ermine Street Guard tagjai *testudo* alakzatban, a caerleoni amfiteátrumban tartott bemutatójukon. Livius szerint a *testudót* eredetileg római ünnepek alkalmával bemutatott szórakoztató látványosságnak találták ki.

ban ilyen helyzetekben, és nem nyílt csatában alkalmazták a híres teknősbéka alakzatot, a *testudót*, amelyben a legionáriusok a fejük fölé emelt, egymást fedő pajzsokkal védekeztek az ellenséges lövedékek ellen. A 69-ben lezajlott polgárháború egyik ostrománál a védőket annyira felűhítette, hogy képtelenek nyilakkal és kövekkel kárt tenni a *testudó*ban, hogy elkeseredésükben végül az egyik nagy *catapultájukat* lökték át a falon. Ez persze összeeszt az egymásra fektetett pajzsokat, súlyos veszteségeket okozva a támadóknak, ugyanakkor a védőfal nagy részét is magával vitte, utat nyitva a városba.

Noha alapjában véve egyszerű megoldás volt, évszázadokig nem találtak ki a faltörő kosnál hatékonyabb falromboló eszközt. A kapukat, a legkezdetlegesebb erődítmények kivételével, a támadók általában elkerülték. Annak ellenére ugyanis, hogy a fát fel is lehetett gyújtani, a védők hadmérnökei általában ezeknek a pontoknak a védelmére összpontosították szakmai tudásuk legjavát. A hadsereg hatalmas faltörő kosokat készített, melyeket vagy kerek fedélzettel láttak el, vagy mozgó ostromtornyokban helyeztek el. Maga a szerkezet egy vastag kötelekkel körbetekert hosszú gerendából (a kötelekre azért volt szükség, nehogy a gerenda megrepedjen) és egy öklelő kos fejét mintázó végződésből állt. Úgy a faltörő kosok, mint az ostromtornyok használatához hatalmas, földből, fából és kötőrmeléből épített töltésekre, rámpákra volt szükség, ugyanis ezekkel a szerkezetekkel másképp nem lehetett volna eljutni a védelem sáncain és árkain át egészen a falakig.

Az ostrom során a védők mindvégig igyekeztek ezt a folyamatot megátolni. A munkálatokat végzők ellen ki-rohanásokat hajtottak végre, a már elkészült szakaszokat pedig lerombolták vagy felgyújtották. A rómaiak faltörő kosait és ostromtornyait nedves bőrök vagy vaslemezek védtek a kigyulladásától. Ha egyszer egy kos elérte a falat, pusztán idő kérdése volt, hogy mikor üt rést rajta. A védők éppen ezért újra és újra megpróbálták felgyújtani a gépeket borító szerkezeteket. 67-ben, a galileai Jotapata ostrománál a felkelőknek sikerült egy hatalmas kővel letörniük az egyik római faltörő kos fejét. Egy másik módszer szerint szalmazsákokat eresztettek le falról, és megpróbálták őket a kosfej várható becsapódási pontja elé lendíteni, ekképpen mérsékelve az ütközés erejét. Az ostrom gyakran a védők és az ostromlók elszántságának és leleményességének próbája volt.

A faltörő kos általi falbontás alternatívája az aknaásás volt, melynek során a fal alá ástott vájatba éghető anyagokat helyeztek. Az akna falait tartó gerendákat ezután meggyújtották, melynek következtében az alagút beomlott, magával rántva a falat is. A védők a hangokból és rezgésekből kiindulva ellenaknákat ástak. Ezek alkalmasságuk volt egyrészt a támadók ostromműveinek aláaknázására, másrészt az ellenséges alagúttal való összekapcsolódásra és az azt ásók megsemmisítésére. Dura-Europus római helyőrségét a 3. században ostrom alá vették a perzsák. Az ott folytatott ásások során a régészek feltártak egy perzsa aknát és egy belecsatlakozó római ellenaknát. Az alagútban római és perzsa katonák maradványaira bukkantak, akik vagy a föld alatti zűrzavaros

összecsapásban, vagy a fal egy részét és az egyik tornyot aláaknázó alagútrendszer teljes beomlásakor vesztették életüket. Az alagútásás gyakran mindkét fél számára kockázatos vállalkozás volt. Jeruzsálem ostrománál a védőknek sikerült az Antonia-erődhez épített római rámpát aláaknázni, ám órákkal később, szörnyűségükre, ugyanennek az alagútrendszernek a beomlása az erőd összeomlásához vezetett, megnyitva a rómaiak előtt a Templomhoz vezető utat.

A faltörés és aknaásás mellett már csak egyetlen módszer létezett az erődbe való bejutásra, ez pedig a falak megmásítása volt. Legegyszerűbb formájában ez annyit jelentett, hogy az ostromló csapatok létrákat támasztottak a falakhoz, és azokon felmásztva megpróbálták bejutni az erődítménybe. Ennek előkészítése nagy körültekintést igényelt, ugyanis meg kellett győződni, hogy a létrák kellőképpen hosszúak-e ahhoz, hogy a rajta mászók elérjék a mellvédet. A létrán felfelé mászó katonák rendkívüli módon ki voltak téve az összes típusú távfegyvernek, arról nem is beszélve, hogy a védők a létrát eltörhették vagy eltaszithatták a faltól. Még ha a támadók fel is jutottak a falra, ott azonnal nagy túlerővel találták szembe magukat, mivel időbe tellett, míg a mögöttük jövők felérkeztek a megerősítésekre. Ugyanezen oknál fogva a visszavonulás is rendkívül nehéz volt, ezért a létrás rohamokat vezetőik szinte kivétel nélkül elesetek. Valamivel hatásosabb módszer volt az ostromtornyok használata, melyekről csapóhídat engedtek le az erődfalra, hogy az addig fedezékben közlelő ostromlók nagyobb számban tudják megrohanni a

Részlet Traianus oszlopáról, melyen legionáriusok és auxiliárisok megkísérik ostromlétrák segítségével bevenni Sarmizegetusát, a dákok fővárosát. A jobb szélén egy auxiliáris katona a létra tetején állva lesújt ellenfelére, miközben bal kezében levágott emberi fejet tart. Figyeljük meg a létrákat hordozó csapatot is bal oldalt.

Gamala városát a Golán-fennsík 67-ben vették ostrom alá a rómaiak. A kép közepétől egy kissé balra lerombolt falrészlet látható, melynek közelében a régészek római hadigépekből származó nyílhegyeket és kőgolyókat találtak. A rómaiak első rohama meghiúsult, amikor a várost behálózó szűk utcácskákban a támadás lendületét veszítette, a második roham azonban már meghozta a sikert. A masadai védők-höz hasonlóan itt is sokan az öngyilkosságot választották a fogság helyett.

falakat. A hídon át érkező támadók és a velük szemben álló védők találkozása ilyenkor is elkeseredett küzdelmet eredményezett.

Roham és fosztogatás

Bármilyen módszert is alkalmaztak az ostromlók az adott erődítmény bevétele, a tényleges roham rendkívül nehéz és veszélyes művelet volt. Az ostromtechnika ugyan segített rést ütni vagy átjutni a falon, s talán a védők erejét is csökkentette, ám a rohamosztagoknak végül mégiscsak karddal a kézben kellett felmászniuk a városba. Ez gyakran igen nagy embervesztéssel járt, különösen a legbátrabbak soraiban, akik a rohamot vezették. Mindemellett nagy volt az esély rá, hogy a támadás kudarcot valljon. Miután a támadóknak sikerült áthatolniuk a fő védelmi vonalakon, és bejutottak magába a városba, könnyen elkeveredhettek az ókori településekre jellemző szűk utcácskák útvesztőjében. Amikor 67-ben a római csapatok megrohanták a Golán-fennsík fekvő Gamala városát, komoly gondjuk akadt az előrejutással, ugyanis

a város szűk sikátorainak jó része éppen csak annyira volt széles, hogy egy málhás számár elférjen rajta. A legionáriusok ekkor felmásztak a házak tetejére, és tetőről tetőre ugrálva haladtak felfelé. A tetők azonban nem sokáig bírták a katonák súlyát, és beomlottak, magukkal rántva az alattuk lévő épületet is. A védők, látván, hogy a roham lendületét veszti, ellentámadásba mentek át, és ki-kergették a rómaiakat a városból. Jeruzsálem ostrománál a rómaiaknak hetekbe telt, míg végül nagy küzdelmek árán sikerült bevenniük a Templomot, pedig korábban már sikeresen átverekedtek magukat a külső falán, és mögötte állást is kiépítettek maguknak. Az elszántan védekező nagyobb települések elleni ostrom lassú és kimerítő vállalkozás volt, melynek során az egymást követő sikertelen támadások lassacska elkoptatták az ostromlók harci kedvét.

Amikor végül az ostromlott helység elesett, annak lakói – polgári lakosok és a védelemben aktívan részt vevő harcosok egyaránt – kegyetlen bánásmódra számíthattak. Polübiosz állítása szerint a rómaiak szándékosan a lehető

legnagyobb pusztítást vitték végbe, lemészárolva és megcsontkítva embert és állatot, hogy elrettentő példával szolgáljanak minden olyan közösség számára, amely azt fontolgatná, hogy a jövőben a megadás helyett az ellenállást választja. Az idők során törvényerőre emelkedett az a hagyomány, mely szerint a védőknek mindaddig lehetőségük volt kedvező feltételek mellett megadni magukat, amíg az első római faltörő kos el nem érte az erődjük falát. Egyébként aligha számíthattak kegyelemre. A férfi lakosságot általában kardélre hányták, a nőket megerőszakolták, ám őket még a pusztító orgia kezdeti hevében is csak kivételes alkalmakkor ölték meg. Amikor a kedélyek lecsillapodtak és az öldöklés helyett a haszonszerzés vágya kerekedett felül, már foglyokat is ejtettek, akiket később rabszolgaként értékesíthettek, bár időnként előfordult, hogy az alacsony piaci értéküket, például az öregeket utólag is lemészárolták. Nagyban folyt a fosztogatás. Noha elméletben mindez szervezett formában zajlott, és minden zsákmányt be kellett dobni a közösbe, hogy aztán igazságosan elosszák, a gyakorlatban nem biztos, hogy ez mindig így is történt. Josephus Flavius beszámol arról, hogy Jeruzsálem eleste után az arany ára jelentősen esett a keleti provinciákban, amikor a támaszpontokra visszatérő katonák megkezdtek piacra dobni a rablott holmit. Jeruzsálemben az ásatások során az arisztokraták féltetett házai között a régészek egy levágott emberi karra bukkantak. A dorseti Maiden Castle romjai között talált koponyákon látszik, hogy a római ostromlók sokszor egymás után lesújtottak a védőkre, pedig sokuk sérülése már eleve rendkívül súlyos volt. A spanyolországi Valentában még ennél is háborzongatóbb nyomait találjuk a rómaiak fosztogatással egybekötött öldöklésének, amire valószínűleg

akkor került sor, amikor a város a Kr. e. 78-as polgárháborúban elesett. Az itt feltárt csontvázak nem csupán a harc során szerzett sebesülésekről árulkodnak, hanem kínzásokról is. Egy szerencsétlen, úgy tűnik, megkülönböztető figyelemmel kezeltek, ugyanis miután a kezeit hátrakötötték, a végbelén keresztül egy *pilumot* dőfték a testébe. A polgárháború talán az átlagnál erősebb szenvedélyeket váltott ki az ellenfelekből, és ezért az atrocitások is komolyabbak voltak. Mindazonáltal fontos észben tartani, hogy az ókori világ gyakran roppant kegyetlen és kellemetlen hely volt.

A római ostromművészet

Az ókori kultúrák propagandájában a sikeres ostromok, mint a nagy királyok legdicsőbb tettei, roppant előkelő helyen szerepeltek. Ennek részben az az oka, hogy a megerősített helységek elleni támadás mindig is a legnehezebb hadi vállalkozások közé számított, ahol normális esetben mindig a védők voltak helyzeti előnyben. Ez az előny a hivatásos római hadsereg esetében – az ókor haderői között szinte teljesen egyedülálló módon – egy időre átkerült a támadók oldalára. A magas fokú hadmérnöki tudás, a hadsereg jellemző elszántság és támadókedv, valamint az, hogy a parancsnokok rendre hajlandók voltak elfogadni a közvetlen támadásban rejlő nagy emberáldozat lehetőségét, képessé tette a rómaiakat bármelyik megerősített hely elfoglalására. Az esetek nagy többségében sikerült is nekik, még az olyan bevehetetlennek hitt erődtípusok esetében is, mint Masada. A nagyfokú szakértelem, melyet a római hadsereg az ostromművészet terén mutatott, jelentősen kedvezőbb helyzetbe juttatta ellenfeleivel szemben.

Marcus Aurelius, a filozófus-császár Duna menti hadjáratainak egy oszloppal állított emléket, melynek ábrázolásmódja stílusztalabb, mégis számos tekintetben drasztikusabb Traianus oszlopánál. Az itt látható részleten római katonák felgyújtanak egy bennszülött falut. Jobb szélén egy auxiliáris gyalogos éppen lefejezni készül egy térdeplő germán foglyot. Aki fegyvert fogott Róma ellen, mindig nagy árat kellett fizessen.

„Gyakorta... a barbár, kinek lába a fáradtságtól megrogyott, bal térdét meghajlítva a földre ereszkedik, s tovább támadja az ellent, kötelességtudása páratlan bizonyítékát adva.”

Ammianus Marcellinus 16:47–49

A 3. és 4. század során a Római Birodalmat egymás után érték a polgárháborús időszakok és a kívülről érkező támadások. Béke és stabilitás csak ritkán köszöntött be. A hadsereg továbbra is nagy hatékonysággal működött, idővel azonban erői a polgárháborúkban fokozatosan felőrlődtek. Mindamellett a Római Birodalom még mindig hatalmas volt, az ellene intézett támadások pedig szervezetlenek és erőtlenek, ezért az összeomlás sem jött gyorsan. Az új körülményekhez alkalmazkodva a seregben is változások történtek. Az erősített állások védelme nagyobb fontossággal bírt, míg nyílt ütközetekre ritkábban került sor. A hadsereg nagy hangsúlyt helyezett a gyors csapatmozgásra és az optimális esetben felkészületlen ellenség váratlan, meglepetésszerű lerohanására.

A késő ókor római hadserege több szempontból is nagyon hasonlított principátus kori elődjére. Számos egység neve és a tiszti beosztások elnevezése is megváltozott, ám a funkciójukat illetően úgy az előbbieket, mint az utóbbiakat nagyjából ugyanúgy működtek, mint korábban. Ezzel szemben ekkorra már minden rangban hivatásos katonák szolgáltak, a hagyománnyal pedig, mely szerint a főtiszt rangokat félig katona, félig civil karriert befutó senatoroknak kell betölteni, felhagytak. A császárok hatalma közvetlenül a hadsereg feletti ellenőrzésre épült, melyet az uralkodónak mindenáron kézben kellett tartania, ha el akarta kerülni, hogy valamelyik főtisztje letaszítsa a trónról.

Az idők során a légiók és az *auxilia* közti határvonal egyre inkább elmosódott, sokkal fontosabbá vált viszont a harcoló menetseregek (*comitatenses*) és a helyhez kötött határvidéki csapatok (*limitanei*) közti különbség. A légiók létszáma a korábbi időkhöz képest kevesebb mint egynegyedére csökkent, valószínűleg alig haladta meg az 1000 főt. A késő ókor hadseregéről szóló beszámolókból előkelő helyen szerepelnek a lovassági egységek, jóllehet nem valószínű, hogy számuk jelentősen meghaladta volna a korábbi időszakét. Hatalmas hadseregek csaptak össze a perzsák elleni háborúkban, illetve a polgárháborúkban, ahol gyakran az a fél győzött, akinek több katonája volt. Ettől eltekintve azonban a legtöbb hadjáratban aránylag kis létszámú seregek vettek részt. Ez a tendencia az 5. században is folytatódott, sőt ez lett jellemző a középkori európai hadviselésre is.

A principátus hadseregéhez nagyon hasonló módon felszerelt katonákat ábrázoló 3. századi relief Galliából. Az alakzat minden egyes tagja császárkori sisakot és páncélinget visel, a kezében pedig négyszögletes scutumot tart.

V. A késő ókor hadserege

Változások a hadseregben a késő ókorban

(Fent) Ez a perzsa dombormű azon kevés ábrázolások egyike, amely egy másik nép Róma fellett aratott győzelmet ünnepli. A képen római fogoly térdel I. Sápúr Szászánida uralkodó előtt. Sápúr 244-ben legyőzte és megölte Gordianus császárt, majd 260-ban ugyanezt tette Valerianusszal is.

(Balra) A tetrarchia rendszerének megalkotása Diocletianus nevéhez fűződik. Az új rendszer szerint a 3. század végén a birodalmat keleti és nyugati részekre osztották, melyek élen egy-egy rangidős császár (augustus) és segítője (caesar) állt. E négy férfi közti ideális kapcsolatot jelképezi az itt látható szoborcsoport.

Augustus vérontás és polgárháborúk útján szerezte meg a hatalmat, az általa alapított politikai rendszer azonban olyan belső békét és stabilitást adott Rómának, melyet a késői köztársaság nem volt képes megteremteni. Augustus kiterjedt családjából Nero uralkodott utolsóként. 68-ban elkövetett öngyilkossága után egy éven át polgárháború dúlt a birodalomban, míg végül Vespasianusnak – aki 12 hónapon belül a negyedik ember volt a trónon – sikerült megerősítenie a hatalmát, és stabilizálnia a rendszert. 69-től 192-ig Róma hosszú, békés, virágzó és politikailag kiegyensúlyozott időszakot mondhatott magáénak, melynek során csak elvétve történtek trónkövetelési kísérletek, s azok is általában kevés támogatottsággal bírtak. A legtöbb császár természetes halállal halt meg. 192-ben Commodust, a filozófus-császár Marcus Aurelius tébolyodott fiát egy palotaforradalom során meggyilkolták, melyben saját praetorianus gárdájának parancsnoka is részt vett. Utódja, Pertinax mindössze három hónapot töltött a trónon, amikor a praetorianusok meglicselték, amiért nem fizette ki nekik a trónra segítéséért beígért jutalmat. A gárda parancsnokai ezután saját kaszárnyájuk faláról felajánlották a trónt a legtöbbet kínáló vevőnek. Annak sem lehetett azonban túl sok öröme benne, aki megvette, hiszen a birodalom legnagyobb tartományi helyőrségei – Britannia, Pannonia Superior, Syria – mind felsorakoztak helytartóik mögött, támogatva azok kísérleteit a legfőbb hatalom megszerzésére. Végül, 197-ben Septimius Severus, a pannoniai légiók parancsnoka, legyőzve összes vetélytársát, Róma császára lett.

Severust 211-ben, York városában érte a halál. Élete utolsó éveit a mai Skócia területén élő caledon törzsek elleni háborúskodás töltötte ki. Úgy végrendelkezett, hogy fiai közösen örököljék a trónt, ám alig néhány hónappal a halála után Caracalla, az idősebbik fiú, megölette öccsét, Getát. 217-ben Caracalla éppen egy nagyszabású hadjáratra indult volna, amikor az egyik lovas testőre leszúrta. Ezt követően Macrinus, a praetorianusok praefectusa ragadta magához a hatalmat, de az egyik riválisa még ugyanabban az évben legyőzte és megölette. A 3. században a sorozatos polgárháborúk miatt kialakult helyzet a köztársaság utolsó, kaotikus évtizedeivel vetekedett, sőt idővel még túl is tett rajta. A trónfosztás hétköznapi esemény volt, ám a legfőbb hatalmat sokkal könnyebb volt megszerezni, mint megtartani. Sok császár mindössze néhány hónapot töltött a trónon, az egy évtizednél hosszabban tartó uralkodás pedig a stabilitás ritkaságszámba menő időszakának számított. A császárok elsőprő többsége erőszakos véget ért. Ez leggyakrabban merénylet formáját öltötte, de előfordult az is, hogy a császárok római vetélytársaik vagy külföldi ellenségeik elleni harcban vesztették életüket. 251-ben Decius császárt és fiát a gótok kaszabolták le, amikor vereséget mértek az ellenük vonuló római seregre. A szászánida perzsák számos római expedíciót vertek vissza, 260-ban pedig fogságba ejtették és kivégezték Valerianus császárt. A belső zűrzavar szinte minden határvidéken ösztönzőleg hatott a kívülről érkező támadásokra, és a barbár népek rabló hadjárait mélyen behatoltak a provinciák területére.

Mindenek ellenére a birodalom ezt a hosszú, zűrzavaros időszakot is aránylag csekély területi veszteségek mel-

lett – például Dacia és Mezopotámia nagy részének elvesztése – vészelte át. Egyre több jele mutatkozott azonban annak, hogy töredezik a birodalom politikai egysége. A 3. század második felében több mint egy évtizeden keresztül létezett egy független gall birodalom Trier fővárossal, a palmyrai Zenobia királynő pedig egy időre gyermekkorú fia királysága alatt egyesített számos keleti provinciát. Már a múltban is előfordult több alkalommal, hogy a császárok úgy határoztak, egy másik társuralkodóval együtt gyakorolják a hatalmat, olykor pedig a körülmények kényszerítő hatására kellett – ha ideiglenesen is – elismerniük egy másik személy jogát a birodalom egy részének vezetéséhez. A 3. század végére hivatalosan is elfogadottá vált az a szemlélet, mely szerint egynél többen is állhatnak a birodalom élén. Ezt Diocletianus (284–305) egy lépéssel még tovább fejlesztette, amikor megalapította a tetrarchia rendszerét, és a birodalmat keleti és nyugati részekre osztotta. Mindkét régió élén egy-egy augustus uralkodott, akit egy rangban alatta álló caesar segített. A rendszer a maga eredeti formájában alig élte túl Diocletianus visszavonulását, módosult változatai azonban több mint egy évszázadon át fennmaradtak. A Diocletianus- és Constantinus-féle keménykezü uralkodók alatt valóban politikailag stabil időszakok köszöntöttek Rómára, ám a 4. század csak a 3.-kal összehasonlítva tűnik az erős kormányzás, a polgárháború-mentesség és a külföldi támadókkal szembeni nagyobb sikerek korszakának. A trónbitorlások gyakoriak maradtak, és a tetrarchia rendszere még bizonyos szempontból ösztönözte is az effajta próbálkozásokat, mivel lehetőséget nyújtott arra, hogy valaki több fokozatban jusson el a birodalom élére.

A császári hatalom megoszlását tükrözte a közigazgatás szintjeinek további felosztása. Egyre több lett a provincia, de nem a hódítások miatt, hanem mert a 4. század elejére a principátus összes provinciáit négy vagy több kisebb tartományra osztották fel. Ezeken belül különválasztották a polgári közigazgatást a katonai hatalomtól; már nem léteztek a korábbi tartományi helytartóval egyenrangú funkciókat betöltő személyek. A hadászati tevékenység nagy része sokkal kisebb méretekben zajlott, mint korábban, és sokszor maguk a császárok is részt vettek a kisebb, helyi háborúkban.

Gyengülő központi hatalom, gyakori polgárháborúk és súlyos határvidéki problémák jellemezték tehát a késő császárkor hadseregének kialakulását. A társadalmi és politikai változások a hadsereget is érintették, melynek számos intézménye a 4. századra már alapvetően különbözött az előző korokétól. Nem minden változott azonban meg, és valószínűleg jóval nagyobb volt a kontinuitás, mint ahogy a rengeteg új rangból és alakulattípusból első látásra gondolnánk, s voltak olyan területek is, ahol alapvető változás helyett csak hangsúlyeltolódásról beszélhetünk. A napi feladatok és katonai rituálék számos formája még ismerősnek tűnt volna a principátus katonáinak is. A hadsereg stratégiai elképzeléseit továbbra is a támadó jellegű büntetőexpedíciók határozták meg, melyek végrehajtása – noha megjelent néhány harcászati újítás – az 1. századhoz képest a 4. században sem változott sokat. Csak a késő császárkor hadserege elődjéhez hasonlóan megőrizte fölényét külföldi ellenfeleivel szemben, és to-

vábbra is jóval több ütközetet nyert meg, mint veszített el, jóllehet nyílt színi csatára ebben az időszakban valószínűleg már nem vállalkozott olyan szívesen. Ugyanigy nem sokat változtak az ostromművészet alapvető fogásai, noha ekkorra a rómaiak a korábbiaknál már sokkal gyakrabban játszották a védők szerepét.

Sok minden maradt tehát a régióban. Ez a fejezet a késő császárkor hadserege és a korai birodalom sokkal jobban dokumentált fegyveres erje közti leglényegesebb különbségeket veszi sorra.

Parancsnokok: a lovagrendbeli tisztek felemelkedése

A politikai és katonai vezetői pályafutás közti szoros kapcsolat a köztársaság korai szakaszától kezdve központi szerepet játszott a római politikai rendszerben. A hadsereg főtisztjeit a katonai és politikai pozícióit felváltva betöltő szenatori rend tagjai adták, a bölcs uralkodók pedig igyekeztek magukat a szenátus legprominensebb tagjaként beállítani. A késő ókorban mindez megváltozott, és a senatorok fokozatosan kiléptek a katonai szerepkörből. A 2. században egyes császárok, főként Marcus Aurelius, lovagrendbeli tiszteket kezdtek kinevezni először csak légiók, majd egész hadseregek élére. E férfiakat eleinte felvették a senatorok közé, a 3. században azonban már nagy

A Legio II Parthica – a Septimius Severus (193–211) keleti hadjárataira felállított három új légio egyike – jó ideig állomásozott a syriai Apameában. A városban számos, ebben a légiónban szolgáló katona síremlékére bukkantak. A képen látható sírkő Aurelius Mucianusé, aki discens lancianus, vagyis a gerelyvetés oktatója volt. Jobb kezében egy köteg lancea, baljában – hasonlóan a II Parthica többi katonasírján ábrázolt legionáriushoz – ovális, szinte kerek pajzsot tart, kardját pedig bal oldalt viseli. Több apameai sírkő is előkerült, melyek valamilyen, a légiókhoz rendszerint nem társított fegyver – például az íj – szakértőjének állítanak emléket. Az egyelőre nem tisztázott, hogy ez a légiónak, netán konkrétan a II Parthica fegyverzetében bekövetkezett általános változást tükrözi-e, vagy csak annyit jelent, hogy a légión méretű egységekben mindenféle fegyvernek megvoltak a maga specialistái.

Ezüsttel bevont, féldrágakö-
vekkel díszített vassisak Hol-
landiából. Ezt a drága holmit
minden bizonnyal tiszt viselte.
A sisak megfelelő védelmet
nyújtott, ellenben korlátozta
viselője hallását.

részben elhagyták ezt a gyakorlatot. A légiók élére a senatori rendbeli legatusok helyett a lovagrendből származó praefectusok kerültek. Ezek többségükben hivatászerűen üzték a katonaságot, így jóval hosszabb időt töltöttek a hadsereg kötelékében, mint a hagyományosan politikai pályára készülő senatorok. Valószínűleg jóval nagyobb tapasztalattal rendelkeztek, mint senatori rendbeli elődeik, azt viszont már sokkal nehezebb megítélni, hogy nagy átlagban rátermettebbek is voltak-e a feladatra. A császárok kezdetben bizonyára úgy hitték, hogy a lovagrendbeli tisztek kisebb veszélyt jelentenek rájuk nézve, mivel nem rendelkeznek megfelelő politikai kapcsolatokkal. Az ilyen tényezők ugyanakkor sokkal jelentéktelenebbé váltak az olyan időszakokban, amikor a császár uralkodásának nagy részét hadjáratokon töltötte. Az a tiszt, aki maga mögött tudhatta más vezető beosztású tisztek támogatását, könnyűszerrel megszervezhette az uralkodó meggyilkolását, és magához ragadhatta a hatalmat. A 3. század második felét a Duna menti provinciák lovagrendbeli tisztjeinek uralma fémjelzi, akik a maguk sorából ugyanolyan könnyedén emeltek valakit a császári trónra, ahogy esetenként le is taszították onnan.

A 3. és 4. század folyamán a hadsereg hagyományos rangszerkezete is minden szinten átalakult. A különböző egységek parancsnokainak számos titulusa létezett, melyek közül nem mindegyiket lehet egyetlen határozott kategóriába besorolni. A *praepositus* például kezdetben olyan tisztséget jelentett, akit ideiglenesen egy másik magasabb egység élére helyeztek, ám ugyanez a cím hamarosan állandó ranggá alakult. Forrásainkban praefectusok és tribunusok is gyakran szerepelnek egységparancsnokként, ám úgy tűnik, mindhárom fenti ranghoz megbi-

zatások széles skálája tartozott. Egyes tribunusokat és praefectusokat a források olykor *praepositus*ként is említene. Ezek alatt találjuk a *primicerius*okat és a felettebb különös elnevezésű *senatori* rangot. Az egyes egységeken belül lehettek a *ducenarius*ok, akik Vegetius szerint 200 fős egységek élén álltak, alattuk pedig a *centenarius*ok, akik talán a korábbi centuriók megfelelőjeként 100 fős, vagyis centuria nagyságú alegységeket vezettek. A késő császárkori hadsereg alacsonyabb tiszt, illetve altiszt rendfokozatairól elnevezésükön kívül még a fentieknél is kevesebbet tudunk.

Harctéri seregek és helyhez kötött egységek

A principátus hatalmas provinciáinak nagyszámú, ám jóval kisebb regionális katonai parancsnokságra való feldarabolásával együtt a 4. században a hadsereg egységeinek felosztásában is alapvető változás állt be. Az egységek ezentúl vagy valamelyik harctéri hadsereg kötelékébe tartoztak (*comitatenses*), vagy egy konkrét, leginkább határvidéki terület helyőrségi feladatait látták el (*limitanei*). A *comitatenses* közvetlenül a császár vagy valamelyik magas rangú képviselője alá rendelt csapatok voltak, míg a *limitanei* az adott régiót irányító *dux* parancsnoksága alá tartoztak. E rendszer kifejlődésének folyamatát ma már nem lehet biztonsággal rekonstruálni. Bizonyos tekintetben már korábbi fejlemények is előrevetítették, például amikor a 2. század végén Septimius Severus gyalogos és lovas gárdistákból, valamint a Legio II Parthica-ból Róma város határa mentén állomásozó, erős tartományi hadsereg méretű haderőt állított fel, vagy amikor a 3. században Gallienus különösen erős lovassággal rendelkező, hatalmas hadsereget szervezett Mediolanumban (ma: Milánó). A folyamatban fontos lépcsőfokokat jelenthetett Diocletianus és Constantinus uralma, a részletek azonban itt sem világosak. Legértékesebb forrásunk, a birodalmi hivatalokat és katonai parancsnokságokat felsoroló *Notitia Dignitatum* a 4. század végi állapotokat írja le. Ez azonban már a rendszer végleges formája, a korábbi fázisok rekonstruálása igen jelentős részben találgatásokra épül. A *Notitia* szerint a keleti birodalom öt harctéri sereggel rendelkezett, melyből kettő közvetlenül a császári udvarhoz tartozott, míg a nyugati részen hét hadsereg állomásozott, melyből három viszonylag kis létszámú volt.

A *comitatenses*re olykor hajlamosak vagyunk úgy gondolni, mint egyfajta mobil stratégiai tartalékra, melyet bármikor, bármely válsággóc irányába mozgósítani lehetett. A legtöbb ilyen egység kétségtelenül jócskán a provincián belül állomásozott, ellentétben a principátus hadseregének csapataival, melyek főként a birodalom határait tartózkodtak. Egy magyarázat szerint a régebbi rendszerben, ha az ellenség sikeresen áthatolt a határzónán, akkor jelentős időbe telt, míg egy másik határzónából történő erőátcsoportosítással le lehetett győzni. Ez ugyanakkor meggyengítette azt a határszakaszt, ahonnan az erőátcsoportosítás megtörtént, így ekkor könnyen az kerülhetett veszélybe. Tény, hogy van némi igazság ebben az elméletben, ugyanakkor a *comitatenses* mobilitását sem szabad túlbecsülnünk. Végeredményben ezek a csapatok sem

tudtak egy menetelő gyalogos katonára, vagy – ami sok esetben még inkább lassító tényezőnek számított – a mála tempójánál gyorsabban haladni. A harctéri seregek nem mozogtak gyorsabban más típusú seregeknél, ugyanakkor megvolt velük szemben az az előnyük, hogy nem kötődtek egyetlen konkrét régióhoz sem. A principátus korában a légiook annyiféle adminisztratív feladatot láttak el, hogy elmozdításuk egy bizonyos területről komoly problémákat vont maga után. Emiatt is alkalmaztak leggyakrabban különítményeket, ahelyett hogy a teljes légiót elküldték volna. Egy harctéri sereg elmozdítása nem okozott ilyen jellegű közigazgatási problémákat, ám hogy ezek a csapatok milyen fokon biztosítottak stratégiai tartalékot a teljes birodalom számára, már igencsak kérdéses. Annyi biztosan állítható, hogy erős védelmet nyújtottak a császár számára a trónkövetelők keltette belső fenyegetésekkel szemben. A polgárháborúk végigkísérték a teljes késői császárkort, ezért a hadsereg felépítését is nagy részben az ilyen jellegű veszélyek elhárítására alakították át.

A múltban a *limitanei*t gyakorta másodállású földműves-katonákból álló helyi miliciákként ábrázolták, melyek bizonyos értelemben közelebb álltak a köztársaság középső szakaszának legionáriusaihoz, mint a principátus hivatásos katonáihoz. E nézet egyértelműen téves. A *limitanei* soraiba képzett katonákból álló reguláris csapatok tartoztak, melyek csak státusukat illetően különböztek a *comitatenses*től. Ők látták el a legtöbb határvidék járőr- és helyőrségi feladatait, illetve egyes zavargásokkal terhelt belső területek felügyeletét. Általában véve, úgy tűnik, jól látták el feladatukat. Bár létszámuknál fogva nem voltak alkalmasak a nagyszabású rabló hadjáratok és inváziók megfékezésére, a kisebb léptékű hadviselésben megállták a helyüket. Időnként előfordult, hogy egységeiket a harctéri seregekhez csatolták, és ők ebben a minőségükben is hatékonyan működtek. Esetenként ezek a hozzárendelések állandósultak, ilyenkor az egységek *pseudo-comitatenses* besorolásba kerültek.

A késői császárkor hadseregének egységei

A *Notitia Dignitatum* a légiook, auxiliáris *alae* és cohorsok mellett egy sor kevésbé jól ismert alakulattípust is felsorol. A harctéri seregek lovasságát *vexillati*oknak nevezett egységekbe szervezték. Egyénemely közülük viselhette a nyilvánvalóan megtisztelő *comites* (kísérők) címet. További lovasalakulatokat adtak a császári gárdaezredek (*scholae*), melyek egyes időszakokban a harctéri seregekkel együtt szolgáltak, jóllehet hivatalosan nem tartoztak azok kötelékébe. A gyalogságot a légiook és az *auxilia palatina* egységei adták. Ez utóbbiakat feltehetően Constantinus szervezte meg. Egyesek szerint megjelenésük egyértelműen a múlttal való szakítást jelzi, egy fontos lépcsőfokát annak a folyamatnak, melynek során a birodalom érezhetően egyre túlzóbb mértékben támaszkodott a határokon túli germán népekből toborzott csapatokra. Valójában azonban ezek az egységek sok közös vonással rendelkeztek a principátus auxiliáris cohorsaival. Erre az időre már úgy tekintünk, mint felszerelés tekintetében alig akad különbség légiook és segédhadak között. A legjobb *vexillati*okat és légiokat *comitatenses* helyett *palatin*ának

(Jobbra) Jelvényhordozó ábrázolása a 4. század végéről. A képen látható katonák külsejét illetően sokban különbözik a régebbi korok római legionáriusaitól. Nagyméretű pajzsát szinte kerek, kardját pedig a bal oldalán viseli.

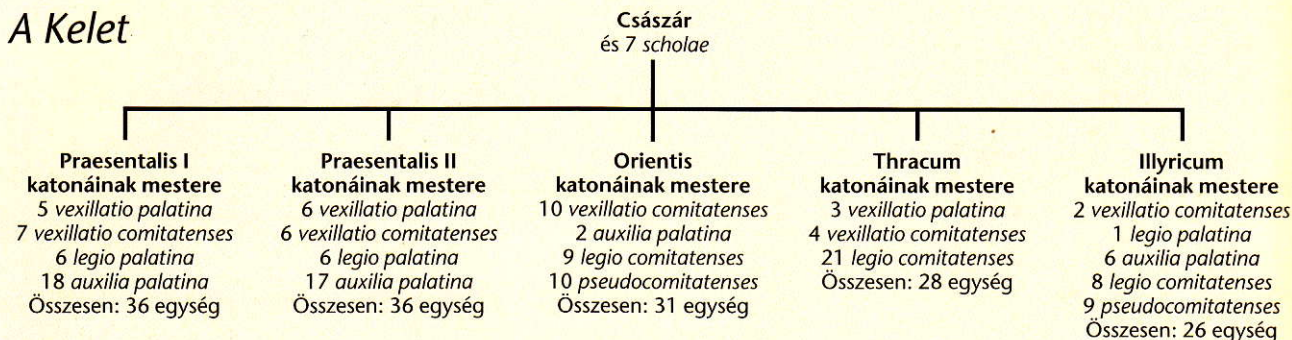

(Lent) A *Notitia Dignitatum* a római hadsereg 4. század végi harcrendjét tárja elénk. Felsorolja a katonai bázisokat és a hozzájuk tartozó helyőrségeket, valamint bemutatja minden katonai egység jelvényét. Bár valószínű, hogy a pajzsokon látható ábrák a valódiak leegyszerűsített változatai, a *Notitia* mégis a katonai jelvények egyik leggazdagabb forrása.

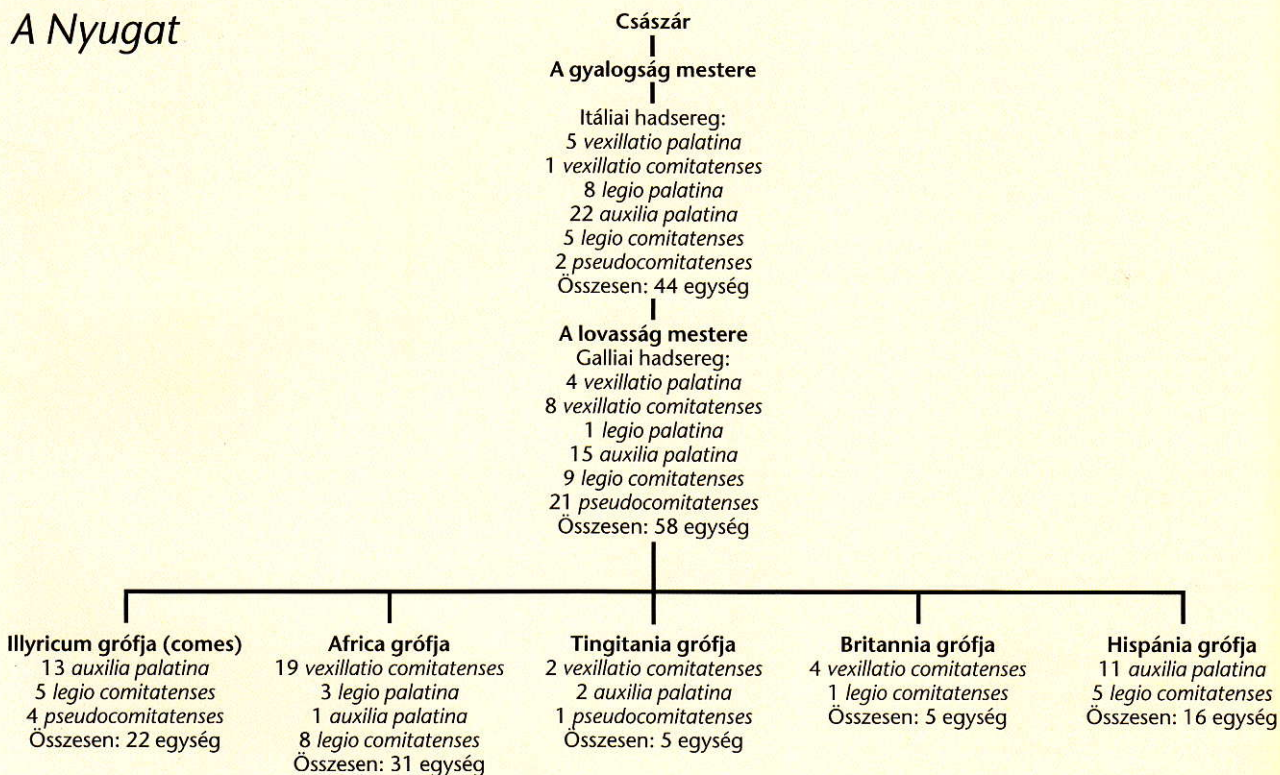

Harctéri seregek a Notitia Dignitatum szerint

A Kelet

A Nyugat

Szómagyarázat

<i>scholae:</i>	császári lovas gárdaezredek	<i>auxilia palatina:</i>	harctéri sereghez tartozó elit auxiliáris ezredek
<i>vexillatio palatina:</i>	harctéri sereghez tartozó elit lovasezredek	<i>legio comitatenses:</i>	harctéri sereghez tartozó légiók
<i>vexillatio comitatenses:</i>	harctéri sereghez tartozó lovasezredek	<i>pseudocomitatenses:</i>	harctéri sereg kötelékébe tartozó korábbi
<i>legio palatina:</i>	harctéri sereghez tartozó légiók		határőr alakulatok

nevezték. Ezek egyben nagyobb megbecsülést is élveztek. A másikkal megkülönböztetésre, mely szerint két azonos elnevezésű egységet *seniores*, illetve *iuniores* névvel illették, sokkal inkább a rangidősség jelölése miatt volt szükség, a gyakorlatban nem jelentett különbséget. Jó néhány lovas és gyalogos *comitatenses* egység párban szolgált egy ugyanolyan típusú alakulattal, s ketten egy dandárt alkottak. Nem tudjuk, hogy ezeknek vajon volt-e állandó parancsnokuk, mindenestre nagyon úgy tűnik, hogy az ilyen egységeket csak ritkán bontották ketté. Forrásainkban igen gyakran szerepel minden alakulattípus a homá-

lyos *numeri* megjelölés alatt, és ezt az elnevezést használják rendszerint a külföldi egységekre (*foederati*) is. Ez utóbbiakat eredetileg egyetlen népcsoportból verbuválták, és gyakran egyfajta speciális harcmodort képviseltek, ám később soraikat mindig az éppen rendelkezésre álló emberanyagból töltötték fel, és idővel megkülönböztethetetlenül beleolvadtak a reguláris hadsereg szervezetébe.

A *limitanei* közé még változatosabb alakulattípusok tartoztak. Megtaláljuk a régi típusú auxiliáris cohorsokat és *alákat*, a légiókat, melyeket sokszor több különálló egységre bontanak, a lovassági *vexillatio*kat és *cuneus*okat, to-

vábbá más, kevésbé pontos – egyebek közt *numeri* – megnevezéssel ellátott egységeket. Nincs nyoma az egyes alakulatokat összekapcsoló dandárszerű felépítésnek, bár némely légión több cohorsból állt. Ahol a helyzet megkívánta, ott úgy a *comitatenses*, mint a *limitanei* egységeihez tartoztak hajórajok a flottától. Róma történelmének során ekkor jelentek meg először különálló tüzegegységek, bár valószínű, hogy számos hagyományos egység továbbra is alkalmazott hajtógépeket, főként erődök vagy városok védelmének.

A gyalogsági alakulatok, legyenek akár légiónok, *auxilia palatina* vagy *limitanei*, rendszerint zárt alakzatban harcoltak. Vegetius egyetlen elejtett megjegyzését gyakran használják arra utalva, hogy a katonák ritkán viseltek testüket védő páncélzatot. Ez a felfogás egyértelműen tévedésen alapul. A legtöbb gyalogos sisakot, gyűrűs vagy pikkelypáncélt, valamint hosszú, ovális pajzsot viselt. A *spatha* nevű hosszabb kard ekkorra már minden egységnél kiszorította a *gladius*-t. Olykor használták a *pilum* egyik változatát, a *spiculum*-ot is, de ennél sokkal gyakoribbak voltak a különböző hajító- vagy döfőlándzsák. Harci lándzsájuk mellett a katonák vihettek magukkal számos rövid gerejlt és/vagy nehezezzel ellátott dobonyilat. Ez utóbbiakat, melyeket *plumbatae*, illetve *mattiobarbuli* néven ismerünk, mintegy 30–65 m közti távolságra lehetett elhajítani, bár tényleges hatótávolságuk inkább a skála alsó fokához lehetett közelebb. Vegetius szerint egyes 3. századi legionáriusok öt ilyen is hordtak pajzsuk belső oldalára csíptetve. A *Notitia Dignitatum*

Az English Heritage nevű hagyományörző csoport tagja a késő ókori római hadsereg lovas íjászának öltözve. A 6. századra a legjobb római lovas katonák közül sokan kitűnően bántak az íjjal, ami nem jelentette azt, hogy nem szívesen vívtak közelharcot.

számos alakulatot – lovast és gyalogost egyaránt – íjászként (*sagittarii*) nevez meg, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy sok más egység is rendelkezett íjjal felszerelt és kiképzett katonákkal.

Egyes lovas alakulatok még a gyalogságnál is nehezebb páncélzatot viseltek. A *cataphracti* és a *clibanarii* esetében a lovas mellett gyakran a lovat is páncél borította. A két elnevezés közti különbség nem világos. A *clibanarius* szó egy vasból készült kenyérsütő forma (*clibanus*) nevéből ered, és a vértezett katona megjelenése mellett talán utal arra is, hogy milyen kényelmetlen lehetett az ilyen felszerelést hordani, különösképpen nagy melegben. A keleti provinciákban jóval nagyobb számban állomásoztak *cataphractus* és *clibanarius* egységek, melyekre a hasonlóképpen nehézpáncélzatban harcoló nagyszámú perzsa lovasság ellen volt szükség. E különleges alakulatok döntő többsége a harctéri hadsereghez tartozott. A római lovasság egyéb alakulatainak zömét – nevezzék őket akár *scutarinak*, *promotinak* vagy *stabliesianinak* – elsősorban, bár nem kizárólagosan, lovassági roham végrehajtására képezték ki, nagy részben ugyanúgy, ahogy annak idején, a principátus alatt az *alákat*. A lovas íjászegységek és még néhány egyéb alakulat – például a *Mauri* vagy a *Dalmatae* – elsősorban könnyűlovasokból álltak. Makacsul tartja magát az a tévhit, hogy a késő ókori római hadseregében nagyon jelentős mértékben megnőtt a lovasság szerepe. Ez az elképzelés gyakran a harctéri seregek nagyfokú mozgékonyságának hangsúlyozásával párosul, és számos tekintetben a principátus korabeli *alák* jelentőségének és nagyfokú presztízsének félreértelmezéséből adódik. Valójában a rómaiak továbbra is a gyalogos és lovas haderő kiegyensúlyozott, együttes használatát tartották ideálisnak.

Az alakulatok mérete

A különböző alakulattípusok méretére, s legfőképpen belső felépítésére vonatkozó forrásanyagunk rendkívül cse-

(Balra) A Cohors V Gallorum azon kevés hagyományörző csoportok egyike, amely a 3. század hadseregét próbálja életre kelteni. A képen látható katonák nagyban különböznek a lorica segmentatába (lemezpáncél) öltözött, császárkori gall sisakot viselő legionárius klasszikus képétől. Ezek magas szárú bakancsot, hosszú ujjú tunikát és pikkelypáncélt hordanak; kardjukat bal oldalon viselik, kezükben lándzsát és ovális pajzsot tartanak. Annak ellenére, hogy a felszerelés és bizonys tekintetben a harcmodor is változott, a késő császárkori legionáriusok még mindig jobb védőfegyverzettel rendelkeztek, és fegyelmezettébb volt legtöbb ellenfelénél.

kély. Általánosságban véve forrásaink azt sugallják, hogy a legtöbb egység meglehetősen kis létszámú lehetett, és bizonyosan nem létezett egyetlen alakulat sem, amely méretben megfelelt volna a korábbi korszakok kb. 5000 fős légióinak. Nehéz megmondani, hogy a légiók létszámcsökkenése mikor következett be. Vegetius úgy vélte, hogy Diocletianus alatt akadt még legalább néhány olyan légió, amely akár a 6000 fős létszámot is elérte. A változások oka legalább ennyire tisztázatlan, bár lehet, hogy mindössze annyiról van szó, hogy a különítményekre felosztott légiók egyes részei idővel önálló egységgé alakultak. A legtöbb mai történész szerint a 4. században a harctéri seregek kötelékébe tartozó egyes légiók 1000–1200 fővel álltak fel. Az *auxilia palatina* egységei hasonló méretűek lehetnek, de az is elképzelhető, hogy nem haladták meg az 500–600 főt. A lovassági *vexillatiók* elvben talán 600 főből álltak, a *scholae* létszáma – legalábbis a 6. században – 500 fő volt. Ezek a becslések az egységek hivatalos létszáma vonatkoznak, a kevéske rendelkezésünkre álló bizonyíték alapján feltételezhető, hogy valós létszámuk nagyjából ennek a kétharmada lehetett. A *limitanei* egységeinek méretére vonatkozóan még ennél is kevesebb adatunk van, ezért nem is tudjuk megmondani, hogy az ide tartozó légiók méretükben hasonlóak voltak-e vagy sem a rendes hadsereg légióihoz.

A legtöbb mai rekonstrukciós elmélet azon a feltételezésen alapul, hogy létezett egy rendszer, amely meghatározta minden alakulattípus szabályos létszámát, és ezt nagyrészt be is tartották. Nem tudhatjuk viszont, hogy valóban ez volt-e helyzet.

Erődök és erődítési módszerek

A késő ókorban lényegesen több energiát fordítottak erődítmények építésére, mint korábban. A már létező katonai bázisokat megerősítették, és számos új erődöt emeltek, melyek közül sokat már eleve elsősorban védelmi célokból kiválasztott helyen építettek fel. A falakat magasabbra és vastagabbra húzták, s néhol tűzérsegi talapzattal is kiegészítették. Az olykor négyszögletes vagy legyezőforma, de leginkább kerek tornyok túlnyúltak a falak vonalán, lehetőséget nyújtva a védőknek, hogy oldalirányú, hosszanti tüzellel is pásztázzák a támadók sorait. A kapukat általában keskenyebbre építették, és védelmüket fokozottan megerősítették. Az árkokat szélesebbre ásták, aljukat pedig, a korábbi V keresztmetszetű árkokéval ellentétben, laposra alakították. A 3. századtól kezdve hasonló tendenciák figyelhetők meg számos provinciabeli város védőfalain. Sok esetben nem tűnik valószínűnek, hogy a lakók közvetlen fenyegetésnek lettek volna kitéve, az erődítési kényszer azonban feltehetően a korszak ingatag állapotait tükrözi, és talán a városok közti rivalizálást is.

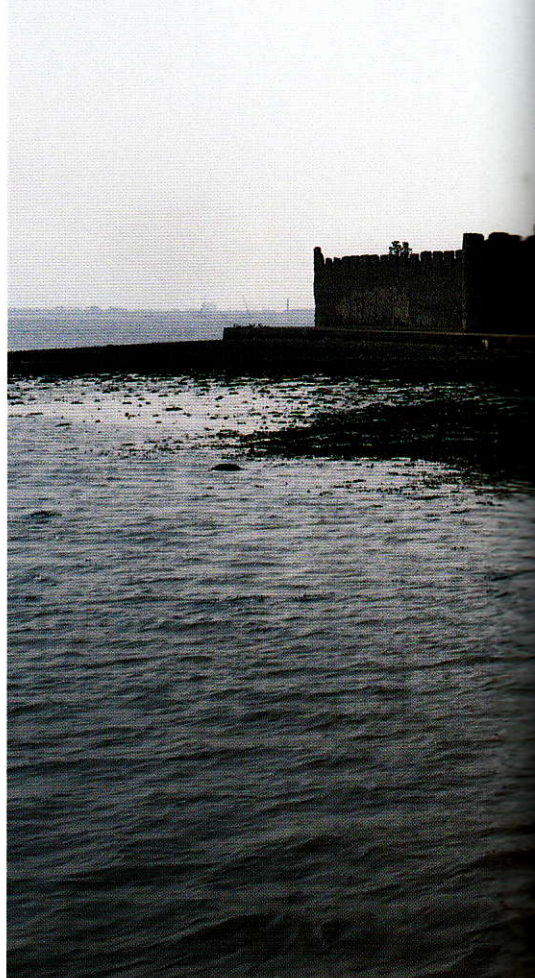
Miközben a katonai támaszpontok védőművei a korábbiaknál sokkal terjedelmesebbek lettek, a létesítmények mérete jelentősen csökkent. Számos légióbázist, mint például a britanniai Chestert vagy Caerleont a 3. században jórészt feladták, és nem építettek helyettük semmilyen hasonló méretű objektumot. Az erődök formája a hagyományos kártyalap alakúról gyakran négyzet alakúra változott. Némely korábbi erődöt továbbra is használták, ám méretüket drasztikusan lecsökkentették. Mindez talán an-

nak is a jele, hogy a hadsereg ekkoriban már általában jóval kisebb létszámú egységekkel működött.

A nagyszabású erődítmények léte jelzi az erődök és megerősített települések fokozott jelentőségét a késői császárszárkor hadviselésében. A katonai támaszpontok elleni közvetlen támadás ekkorra valós veszéllyé vált, a hadsereg pedig már korántsem volt annyira biztos magában, hogy vállalja a nyílt színi ütközetet. Nem mindig volt lehetőség arra, hogy az ellenséget még a határokon túl korbában tartsák, és elriasszák a portyázástól. Azonkívül – ahogy a korábbi időszakokban is láthattuk – még a fénykorban sem lehetett minden egyes ellenséges betörést megakadályozni. Vegetius azt ajánlja, hogy ellenséges invázió esetén a római haderő, miután a helyben rendelkezésre álló élelmiszerkészletet begyűjtötte, vonuljon vissza az erődítményébe. A barbár népek nem sokat értettek az ostromhoz, ezért a legtöbb esetben nem is tudták bevenni az erős védőművekkel ellátott helységeket. A városokat megpróbálhatták kiehéztetni, de ehhez arra volt szükség, hogy hónapokon át nagy létszámú erőket állomásoztassanak a falakon kívül. Ezt általában nem tudták megvalósí-

(Szemközt fent) A Jordán menti Kaszr-Bseir erődjét Diocletianus uralkodása alatt építették. Jó példája a 3. század végén, illetve a 4. században épült kisebb méretű, de a principátus katonai bázisainál jobban megerősített római erődöknek. A korábbi korok erődítményeivel ellentétben itt a saroktornyok túlnyúlnak a falakon, lehetőséget adva a védőknek az oldalirányú tüzelésre.

(Jobbra) Az Anglia déli partjainál fekvő Porchester 3. század végi római erődjének falait később egy normann vár védelmi rendszerébe integrálták. Figyeljük meg, hogy a szögletes helyett ezúttal kerek tornyok a falon túlrá nyúlnak. A hadsereg bázisai köré épült jelentős védőművekből arra következtethetünk, hogy ekkoriban már komolyan számoltak azzal, hogy az ellenség ostrom alá veszi az erődöket.

tani, vagy ha igen, ennyi idő elegendő volt, hogy a római felmentő sereg a helyszínre érkezzen. Amint a fogyó élelmiszerkészletek vagy a megcsappant harci kedv visszavonulásra készítette a támadókat, könnyen sebezhetővé válhattak a rómaiak ellentámadásával szemben. Ekképpen lehetett tehát elviselni a betöréseket, és egyben minimálisan csökkenteni az általuk okozott kárt. Optimális esetben a császár egy idő után kellő mennyiségű haderő összehívásával büntetőexpedíciót vezetett a törzsek ellen, azok saját földjén.

Katonaság és hadviselés a késő ókorban

Toborzás

A 4. századra a katonának 20 évet szolgáltak, kivéve a kevésbé rangos egységeket a *limitanei* kötelékében, ahol 24 év volt a szolgálati idő. Létezett az önkéntesség, azonban úgy tűnik, hogy sorozásra is jóval több alkalommal került sor a korábbi időszakokhoz képest. A principátus alatt a katonák hivatalosan nem nősülhettek, a sereg ellenben nem hivatalosan figyelmen kívül hagyta ezt, és megengedte nekik, hogy családot alapítsanak, sőt gyakran „táborban született” fiaikat is felvette a soraiba. Az, hogy Severus eltörölte ezt a rendeletet, olyan törvények megalkotásához vezetett, melyek katonai szolgálatra kötelezték a katonák fiait, akár apjuk szolgálati ideje alatt születtek, akár azt követően, örökletes pályafutással alakítva így a katonáskodást. Ezenkívül éves szinten minden közösség köteles volt egy bizonyos kvóta szerint a hadsereg számára sorozásra alkalmas férfiakat kiállítani. A kvóta megállapítása valószínűleg a földtulajdon nagyságától függött, ami a vidéki közösségeknek különösen nagy terhet jelentett. Bizonyos kategóriákba eső férfiak, főként a császári szolgálatban állók, mentességet kaptak, míg a nem helyénvaló foglalkozást végzők és rabszolgák előtt, a legkivételesebb alkalmaktól eltekintve, zárva maradt a katonai pálya. Voltak évek, amikor a császár nem rendelte el ezt a fajta sorozást, így nem tudhatjuk, hogy valóban milyen sűrűn került rá sor. A helytartók, úgy tűnik, igen gyakran megengedték a közösségeknek, hogy sorozási adó fizetésével váltsák meg katonaaállítás kötelezettségüket. Ez a rendszer nyilvánvalóan korrupcióra adott lehetőséget. Egyes hivatalnokok beszédtek az adót, majd annak csekélyke hányadát az eredeti kvóta alapján meghatározott számú önkéntes toborzására fordították. Az így verbuvált emberanyag a dolog természeténél fogva a legtöbb esetben gyenge minőségű volt. Történtek kísérletek az effajta visszaélések megakadályozására, a római törvényalkotás mégis inkább arra koncentrált folyamatosan, hogy megakadályozza a szolgálat alóli kibújást. A katonai szolgálat elkerülése érdekében elkövetett öncsonkítás – a leggyakoribb módszer az ujjak levágása volt – elsősorban mindig is jelen volt a római történelemben, a sorkötelezettség széles körre való kiterjesztésével azonban ez a probléma jóval nagyobb méreteket is ölthetett. Constantinus kiadott egy törvényt, amely a katonák önmagukat megcsonkító fiait arra kötelezi, hogy saját közösségükben közszolgálati feladatokat lássanak el. Idővel a következmények egyre súlyosabbá váltak; 386-ban Valentinianus már elevenen megégettette az öncsonkítókat. A század végére új szemléletmód nyert teret: Theodosius kijelentette, hogy az öncsonkítottakat is be kell sorozni, azzal a különbséggel, hogy közülük kettő számít egy egészségesnek.

A hosszú szolgálati idő és a nehéz körülmények miatt a dezertálás mindig is problémát jelentett a római hadseregben. Késő császárkori forrásaink is említenek katonaszökevényeket, azt viszont nehéz volna megmondani, hogy a dezertálások vajon ebben az időszakban gyakoribbá váltak-e.

Barbarizálódás? Toborzás a határokon kívülről

A hadsereg jelentős számú újoncot toborzott a birodalom területén császári engedéllyel letelepedett barbár népek fiai közül. Gyakran maga a letelepedési engedély kötötte ki, hogy rendszeresen ki kell állítaniuk bizonyos mennyiségű katonát. Ezeket *laeti* vagy *gentiles* elnevezéssel illeték, rendszerint nem szolgáltak külön egységekben, és döntően ugyanolyan elbírálás alá estek, mint az egyéb újoncok. A római hadseregben sok olyan katonája is szolgált, aki a birodalom hátárán kívülről származott. Háborúk végeztével a hadifoglyokat is gyakran besorozták, bár arra általában ügyeltek, hogy kellő távolságra helyezték őket a szülőföldjüktől. A legyőzött népeket olykor a békeszerződés kötelezte bizonyos számú harcos kiállítására. Végül voltak olyanok is, akik azzal a céllal érkeztek a birodalomba, hogy önkéntes katonai szolgálatot vállaljanak.

A barbárok felvétele a hadseregbe meglehetősen bevett szokásnak tűnik, és alapvetően semmi újdonság sincs benne, hiszen a principátus alatt az *auxilia* soraiban szintén harcoltak a provinciákon kívülről származó katonák. Arra vonatkozóan sem áll rendelkezésünkre megbízható kimutatás, hogy milyen méretekben zajlott a barbárok besorozása a késő ókorban. Régebben a barbárok felvételére úgy tekintettek, mint annak a jelére, hogy vérszenes keves újonc állt rendelkezésre, amihez hozzájárult talán még a provinciák emberanyagának gyenge minősége is. E nézet szerint a római hadsereg fokozatosan barbarizálódott, mivel egyre több tiszt is a civilizálatlan népek, főként a germánok soraiból került ki. Ezeknek az embereknek vajmi kevés okuk lett volna akár politikai, akár kulturális szempontból lojalitást érezni Róma iránt. A *foederati* alkalmazásával a gondok csak fokozódtak, mivel ezek az egységek már nem római tisztek, hanem saját törzsfőik parancsnoksága alatt szolgáltak. Így a római hadsereg színvonala állítólag addig romlott, míg végül az egykor rettegett haderő már alig volt több barbár törzsfőik által vezetett zsoldos hordák tömegénél. Ezt egyesek a Római Birodalom bukását előidéző legfőbb okok közé sorolják.

Tacitus már 69-ben úgy ír egy Rajna menti provinciából érkező seregről – legionáriusokról és auxiliárisokról egyaránt – mint Róma nagyságától és fényétől elképedt faragatlan vademberek sokaságáról. Nagy valószínűséggel az effajta irodalmi túlzások befolyásolhatták azt a kisszámú késő császárkori forrást is, amely kritizálja a barbárok széles körű alkalmazását a seregben. A korszakra vonatkozó források döntő része ezt nem tekinti problémának. A barbárok általában ugyanolyan jó és lojális katonák voltak, mint akiket máshonnan toboroztak, még akkor is, ha saját népük ellen kellett harcolniuk. Alkalmanként akadt köztük áruló, de ebben a korban már a rómaiak

között is voltak ilyenek. A 4. század végére a hadsereg fő-tisztjei közül is sokan barbár származásúak voltak, jöllehet ezek kulturálisan már beolvadtak a római katonai arisztokráciába. A nézetet, mely szerint a hadsereg „barbarizálódása” nagyban hozzájárult Róma bukásához, mára már nagy részben megcáfolták.

Katonák és civilek

A 4. századra a katonák bérének értéke igen szerénynek volt mondható, ezért szükségessé vált annak természetbeni juttatásokkal – egybeként ruházat, élelem és takarmány –, valamint alkalmanként császári jutalmakkal való

kiegészítése. A felszerelést és élelmiszert, melynek nagy részét az állam szolgáltatta, adó formájában a provinciákon keresztül biztosították, illetve a *Notitia Dignitatumban* is felsorolt császári üzemekben állították elő. A *comitatenses* alakulatainak általában nem volt állandó táboruk, többnyire a provinciák városaiban, a polgári lakossághoz kvártélyozták be őket. A lakosság körében ez a gyakorlat rendkívüli népszerűtlenségnek örvendett – ahogy a megelőző korokban is az volt, ha nagy ritkán alkalmazták –, és gyakorta érkeztek panaszok a jogos jussuknál többet követelő, erőszakosan viselkedő katonákról.

→ 212. oldal

Katonaság és hadviselés a késő ókorban

Constantinus katonái 312

A késő ókor katonái legalább annyiszor harcoltak polgárháborúkban, mint külső ellenség ellen. Constantinus, miközben Róma ellen vonult, hogy legyőzze riválisát, Maxentiust, égi látomást látott. Álmát követve, nyilvánosan kereszténnyé lett. Nehéz megmondani, hogy megtérése mennyiben volt politikai húzás és mennyiben őszinte tett,

netán a kettő egyvelege. A Milvius-hídnál aratott győzelme azonban, úgy tűnik, megerősítette hitében. A csata előtt utasította a katonáit, hogy fessék fel pajzsukra a görög *khri* és *rho* betűk keresztény szimbólumait. Rajzunkon egy magas rangú tisztet láthatunk, amint ellenőrzi a parancs végrehajtását.

Pilum: A pilum különböző változatai valószínűleg továbbra is használatban maradtak, bár a konvencionálisabb formájú lándzsák és gerelyek már gyakoribbak voltak.

Sisak: Ez a katona két külön félemezéből középen összeillesztett Intercisa típusú sisakot visel. Az ilyen sisakok olcsóbbak voltak, a korábbi típusoknál könnyebben elő lehetett őket állítani, emellett pedig igen jó védelmet biztosítottak.

Pajzs és dobonyilak: A 3. századtól fogva egyes katonák súlyozott dobonyilakat (*plumbatae*, illetve *mattiobarbuli*) hordtak maguknál. A pajzsokat úgy tervezték, hogy számos ilyen hajítófegyvert tudjanak a belső felületükre erősíteni.

Tunica: A 3. századtól kezdődően polgárok és katonák körében egyaránt rendszeres viseletté vált a hosszú ujjú *tunica*, melyet gyakran díszítettek különböző foltokkal és szegélyekkel. A képen látható *tunica* rajzai Egyiptomban talált római szövetmaradványok alapján készültek. Valószínű, hogy a falfestményeken és mozaikokon látható egyszínű négyzetek, rombuszok, és körök a valóságban sokkal aprólelkesebben ki voltak dolgozva.

Sisak: A képen egy Hollandiában talált, nagyon díszes, 4. századi sisak rajzát láthatjuk. Az eredetiben a vasat vékony ezüstréteg fedte. Figyeljünk meg az orrvédőt, ami ebben a korban bukkan fel először.

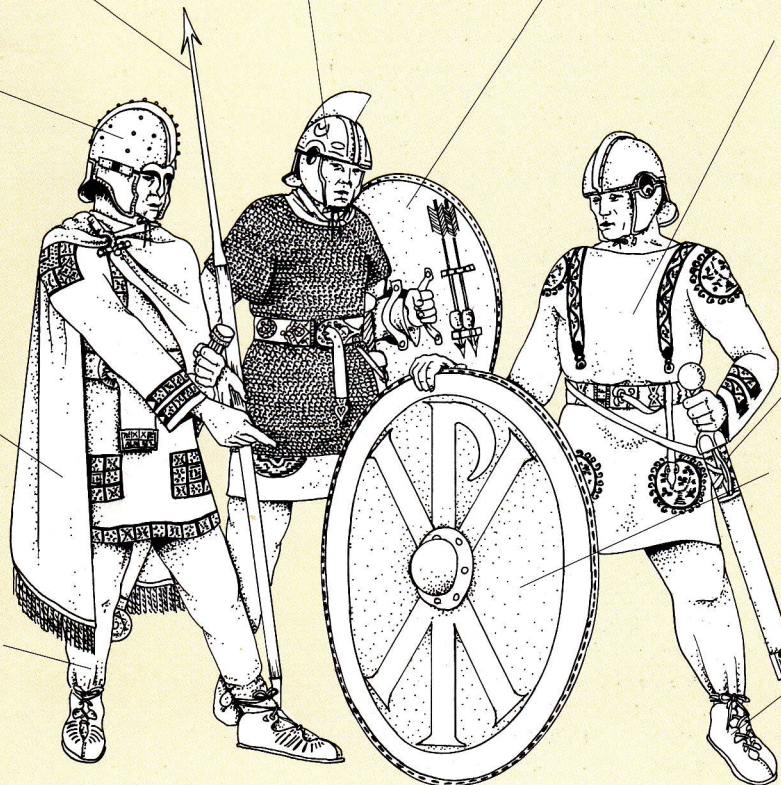
Köpeny: Az itt látható rojtos szegélyű köpeny nyilvánvalóan drága holmi, melyet csak tisztek engedhettek meg maguknak. A ruhadarabot a jobb vállnál egy „íjpuska” alakú díszű fogja össze.

Nadrág: A 4. századra a polgári és katonai viselet egyaránt megváltozott, és a nadrág elfogadott ruhaként lépett elő. Jóllehet korábban az ilyen viseletet jellegzetesen barbárnak tartották, nincs rá valószínűség, hogy e változást a hadsereg barbarizálódásának jeleként lássuk.

Kard: A 4. században a gyalogságnál és a lovasságnál egyaránt a hosszú pengéjű *spatha* volt használatban, melyet a legtöbb esetben bal oldalon hordtak.

Pajzs: Ebben a korban a katonák többsége lapos vagy enyhén homorú, ovális pajzsot hordott.

Bakancs: A régi típusú *caliga* már a 2. században kiment a divatból, legalábbis az északi tartományok katonái körében. Helyette nemcsak a katonák, de a civilek között is a zárt bakancsok és cipők különféle változatai terjedtek el.

A strasbourgi ütközet

357

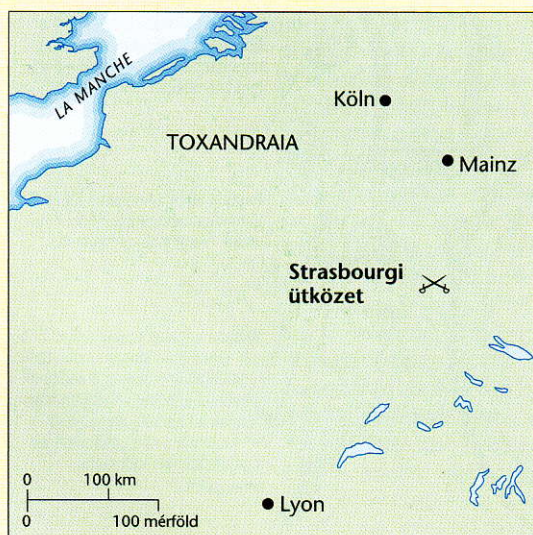
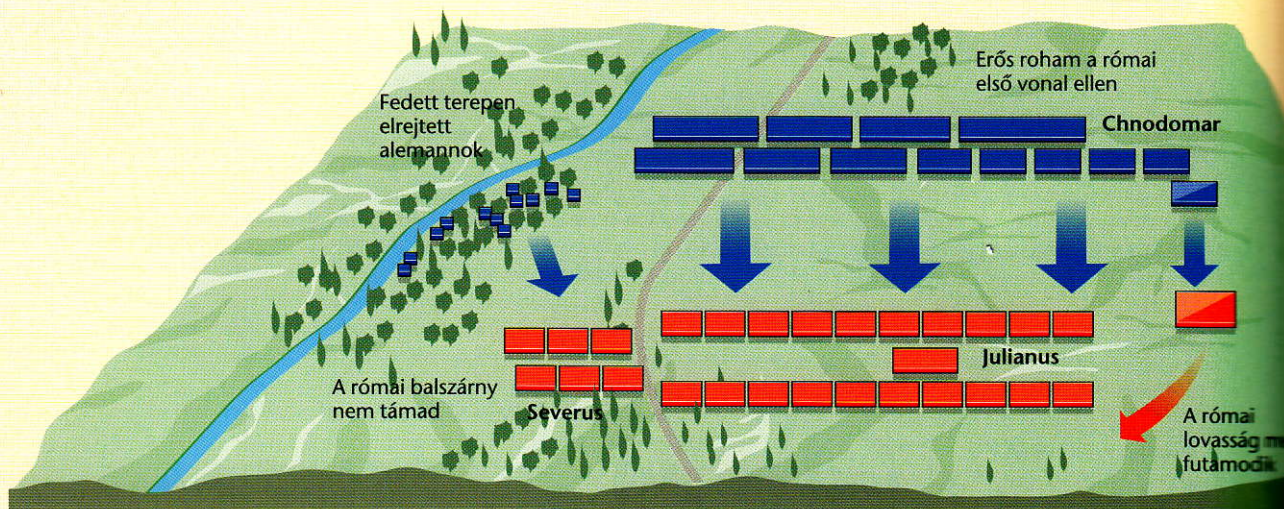
A Chnodomar fejedelem és unokaöccse, Serapio vezetése alatt időszakosan szövetségre lépett alemann törzsek fosztogató hadjáratra indultak a Rajna menti provinciákba. Julianus Apostata, a nyugati provinciák caesara a barbárok elé ment, és lelkes csapatai nyomására Argentorate mellett megtámadta őket.

A szemben álló erők

1. Rómaiak: számos légio és az *auxilia palatina* egységei, összesen 13 000 katona.
2. Alemannok: római források szerint 35 000 fő.

A csata

Az ütközet előtt Chnodomar és a törzsfők leszálltak a lovukról, s gyalog indultak a csatába, így mutatva a harcosaiknak, hogy osztoznak a sorsukban. A germánok egy csapatukat fedett terepen elrejtették, ám a rómaiak gyanút fogtak, és visszatartották a balszárnyukat. A római jobbszárnyon a lovasság, köztük egy páncélozott lovasegység megfutott, és a gyalogság kettős vonala mögé menekült, ahol Julianus újra összeszedte őket. Az alemannok heves támadást intéztek a római első vonal ellen. A törzsfők egy csoportja által vezetett roham áttörte a római centrumot, de fennakadt a második vonalban álló Primani légión. Ahogy a rómaiak fokozatosan bevetették a második vonalukat, a germánok egyre inkább meghátráltak, s végül megfutamodtak.

(Balra) Julianus nyugati caesarra történő kinevezését a Galliában kialakult helyzet rendezése tette szükségessé. Hadműveleteinek döntő része a Rajna mentén zajlott.

Veszteségek

1. Rómaiak: elesett 4 tiszt és 243 katona.
2. Alemannok: római források szerint 6000 halott.
Chnodomar fogságba esett.

Eredmény

A győzelem hatására egy időre megszűntek a rablóportyák ezen a határszakaszon. Ez azonban csak addig maradhatott így, amíg a törzsek elhitték, hogy a rómaiak egy újabb betörés esetén ismét képesek hasonló büntetőexpedíció végrehajtására.

- germán gyalogság
- germán lovasság
- római gyalogság
- római lovasság

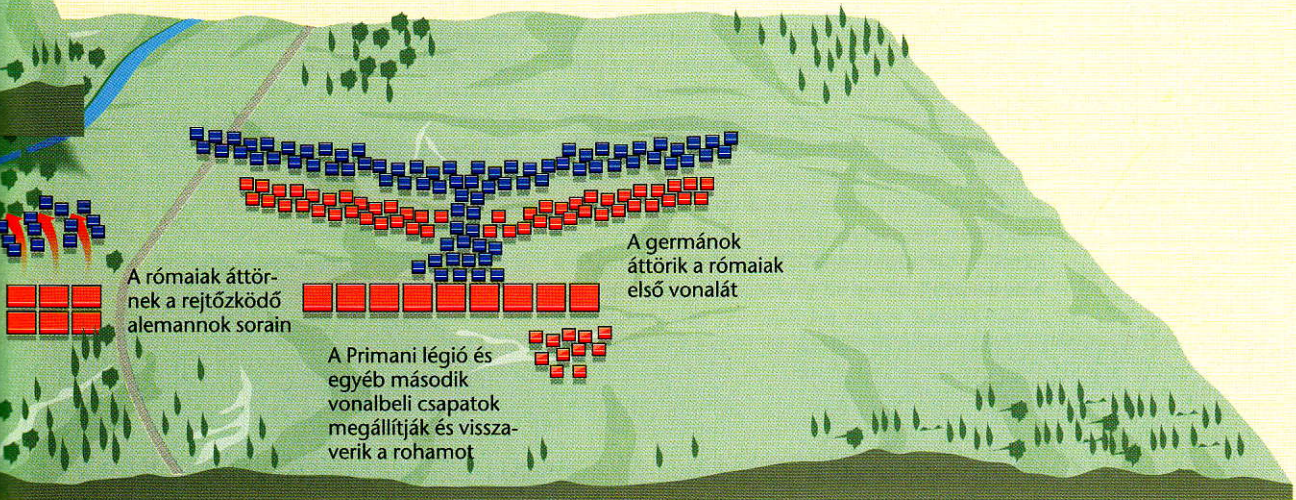
JULIANUS (322–63)

Nagy Constantinus féltestvérének fia, aki miután túlélte a Constantinus halálát (337) követő polgárháborút, élete korai szakaszát jórészt előkelő fogolyként töltötte. 355-ben az augustus (rangidős uralkodó) II. Constantinus a nyugati provinciák caesarává tette. Az elkövetkező években sikeres hadjáratokat vezetett a Rajna mentén. 360-ban csapatai kikiáltják augusztusnak Constantinus ellenében, aki a következő évben természetes halállal meghal. A teljes birodalom egyeduralkodójaként Julianus megkísérelte visszafordítani Constantinus arra irányuló törekvését, hogy a kereszténységet a birodalom állammivallásává tegye. Ezért is kapta az Apostata melléknevet. A napimádás kultuszára épülő, saját maga által kialakított vallás azonban nem nyert teret.

Julianus 363-ban 70 ezer fős hatalmas sereget állított fel, és megtámadta vele Perzsiát. Bár sikerült mélyen behatolnia a birodalom területére, ellenfelét nem tudta döntő ütközetre kényszeríteni, csapatainak pedig utánpótlási gondjai akadtak. Egy zúrzavaros éjszakai csetepaté alkalmával Julianust egy gerely halálosan megsebezte. Az ezt követő római visszavonulás katasztrófába torkollott, Julianus utódai pedig a perzsákkal való békekötéskor jelentős engedményekre kényszerültek.

(Fent) Julianus Apostata szobra ma a Louvre-ban látható. Julianusnak caesari kinevezése előlőtről nem volt katonai tapasztalata, és sosem fejlődött ki benne a készség katonái megértésére.

A 4. században Housesteads erődjének északi falán jelentős javítási és átépítési munkálatokat végeztek. A régi, beomlott kőfalat földsáncra szélesítették, és legalább az egyik tornyot faszekerettel váltották ki. Az ebben a korban épült védőművek sokban hasonlítottak a római kort megelőző idők helyi erődjeire.

A *limitanei* egységei általában erődökben laktak. Néhány korábbi ilyen létesítmény, például a Hadrianus fala mentén épült Housesteads vagy Great Chester barakkblokkjainak kialakításában a 3. század vége felé jelentős változások álltak be. A *contubernium*ok egy épületen belül lévő, páros helyiségeinek sorát mintegy fél tucat külön álló, kisebb épület váltotta fel, melyeket szűk utcácskák választottak el egymástól. Housesteadsben e házak mérete 8–10 m × 3,6–5,15 m között váltakozik. Minden esetben kevesebb ilyen épületet találni, mint ahány helyiség a közös barakkblokkokban volt. A legtöbbjükben tűzhely nyomait is felfedezhetjük. Egy nézet szerint ezek az épületek egy-két katonának és a családjuknak szolgáltak otthonul, jelezvén, hogy a késő ókorban egyre kisebb létszámú alakulatok működtek. Közvetlen bizonyíték nem támasztja alá ezt az elméletet, az pedig, hogy a 3. század elejéről, vagyis a feltételezett létszámcsökkenés előttről is találunk ilyen épületeket, egyenesen kétségesse teszi. Valószínűbb, hogy a másfajta épülettípus kialakítása egyszerűbb és olcsóbb megoldásnak kínálkozott a régi, leromlott barakkblokkok eredeti állapotának helyreállításánál.

Az új vallás: kereszténység és a római hadsereg

A római katonák gyakran az állam megtestesítőjeként vettek részt a korai keresztény egyház üldözésében. Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy az 1. és 2. században a keresztény kultusz elnyomása csak szóróványosan, és nem központilag irányítottan zajlott. A római császárok általában nem tartották komoly problémának az új vallást, a legtöbb üldöztetést inkább a helyi közösségek

időnként fellángoló ellenségeskedése és gyanakvása váltotta ki. Amikor 251-ben Decius birodalomszerte elrendelte a kultusz elnyomását, a helyzet megváltozott. Más császárok is – élükön Diocletianusszal – hasonlóan széles körben üldözték a keresztény vallást, ám ekkorra az már olyan erősen megvetette a lábát, hogy nem lehetett kiirtani.

A korai keresztények katonáskodáshoz való viszonya változó volt. Az Apostolok cselekedetei beszámol arról, ahogy Szent Péter megtéríti Corneliust, a Cohors Italica centurióját. Arra is van némi bizonyíték, hogy a 3. századra keresztények is szolgáltak a seregben, sőt még a praetorianus gárdában is. Emellett azonban még 295-ben is voltak olyanok, mint az a bizonyos Maximilianus, aki, amikor kötelező katonai szolgálatra akarták kényszeríteni, kijelentette: „Nem szolgálhatok a hadseregben; nem cselekedhetek rosszat; keresztény vagyok.” Szolgálatmegtagadása miatt mártírhalált halt.

Constantinus 312-ben a Milvius-hídnál lezajlott ütközetben szétverte vetélytársa, Maxentius seregét. Állítása szerint látomása volt a keresztől, ezért megparancsolta a katonáinak, hogy fessék a pajzsukra a Krisztus nevét szimbolizáló görög *khi* és *rho* betűket. A következő évben Constantinus és Licinus, a Kelet császára szabad vallásgyakorlást engedélyeztek a keresztényeknek a birodalom teljes területén. Uralkodása során Constantinus aktívan – bár nem kizárólagosan – támogatta a keresztény vallás terjedését, jóllehet ő maga csak élete végén vette fel a keresztiséget. A kereszténység felvétele sok szempontból nem gyakorolt jelentős hatást a hadseregre; az új vallás szertartásai egyszerűen átvették a régi rituálék helyét. Az 5. század közepére a keleti hadsereg minden egységénél szolgált tábori pap, s nem elképzelhetetlen, hogy ezt a funkciót úgy Keleten, mint Nyugaton már jóval korábban bevezették. A rómaiak hadviselésében az új vallás nem hozott jelentős változásokat.

(Jobbra) Constantius 297-ben visszaszerezte Britanniát az el-lene fellépő trónkövetelőtől. Ez alkalomra verette az itt látható emlékérmét. A császár ezután kiterjedt hadjáratokat vezetett a provincia északi vidékeire, s a halál is északon, Yorkban érte, ahol fia, a későbbi Nagy Constantinus lépett a helyére.

Hadviselés a késő ókorban

A késő ókor római hadserege határszakaszonként más és más problémával találta szemben magát. Keleten a parthusokat a 3. században felváltó szászánida perzsák nagy és erős szomszédnak bizonyultak. Néhány alkalommal a perzsa seregek mélyen behatoltak Róma keleti provinciáinak területére, olykor már magát Antiochiát is fenyegették. A rómaiak még ennél is többször nyomultak be Perzsiába, nagy részben ugyanazt az Eufrátesz menti utat követve, melyet korábban Traianus, Lucius Verus és Septimius Severus is megjárt. Átmeneti sikereit azonban egyik fél sem tudta állandó hódításokká változtatni. Az esetek nagy százalékában rómaiak és perzsák egyaránt a határaik menti területek feletti irányítás megszerzésére összpontosították erőfeszítéseiket. Szabályos ütközetekre csak ritkán került sor, annál gyakoribbak voltak viszont a rajtaütésszerű támadások. Ez utóbbit leginkább a helyi nomád népekből toborzott szövetségesek hajtották végre. Meghatározó szerep jutott a hadviselés során az erődítményeknek, melyek támaszpontul szolgáltak a rajtaütést végző és az őket üldöző erőknél egyaránt. Csak az a fél remélhette, hogy a környező területeket is ellenőrzése alá vonhatja, amelyik uralta a térség erődített városait. Az ezek ellen indított ostrom nehéz, időigényes és nem utolsósorban kockázatos vállalkozás volt, melynek során a vereség komoly csorbát ejtett a hadak urának tekintélyén. Esetenként az ostromlók kellő felkészültsége és elszántsága hiányzott, ám leggyakrabban mégis akkor ért véget az ostrom, amikor felmentő sereg érkezett a védők segítségére. A csaták jelentős részére is ekkor került sor.

Más határvidékeken a törzsi népek jelentette fenyegetés alapjaiban véve nem változott a principátus kora óta. Nincs okunk feltételezni, hogy az időnként fel-felbukkanó törzsi szövetségek erőteljesebbek lettek volna azoknál, melyekkel a korábbi római seregeknek szembe kellett nézniük. Annyi bizonyos, hogy a barbár törzsek stratégiája és taktikai eljárásai alapján véve nem változtak. A *limitanei* egységei a kisebb volumenű támadások feltartóztatására szolgáltak. A több száz vagy annál is nagyobb számú harcos által végrehajtott nagyszabású betöréseket nem tudták megállítani; ekkor nem maradt más hátra, mint védelmet keresni az erődökben vagy a megerősített városokban, és várni a felmentő seregre,

vagy üldözni az ellenfelet, ha úgy dönt, hogy távozik. A keleti határvidékhez hasonlóan, szabályos ütközeteket itt is csak ritkán vívtak. A rómaiak célja az volt, hogy gyorsan mozogva váratlanul rajtaüssenek az ellenségen. Amikor csak lehetőségük nyílt rá, lesből vagy meglepetésszerű támadással rontottak a barbár fosztogatókra. Így arathatták a lehető legbiztosabb győzelmet, miközben saját veszteségeiket a minimális szinten tartották. Annak elismerése, hogy számos támadás nem állítható meg, mielőtt elérné a provincia egyes részeit, bizonyos tekintetben változás volt a korábbi periódusokhoz képest, a lényegét illetően azonban a határvidéki hadviselés alapelvei ugyanazok maradtak. Ha a rómaiakat gyengének látták, megtámadták őket. A határvédelmet továbbra is a mindent elsöprő erő látszatának kialakítására alapozták, hiszen ez volt az, ami leginkább elrettentette a rablóportyákra indulókat. Ennek megvalósítására diplomáciai tevékenység, a portyázókra mért kemény csapások (még

Septimius Severus diadalíve a császár Parthiában aratott győzelmének állít emléket. A hadjáratokat megörökítő reliefek nagy része sajnos erősen megkopott, ezért nagyon nehéz részleteiben megfigyelni a katonák felszerelését.

Constantinus római diadalíve, amely nyíltan ünnepli riválisának legyőzését, valószínűleg az első római emlékmű, melyen halott és legyőzött rómaiakat ábrázolnak. Az itt látható részen Constantinus katonái – némelyek talán az auxilia palatinából – erődöt ostromolnak. Figyeljük meg a nagyméretű ovális pajzsokat, lándzsákat és gerebelyeket.

Galerius 3. századi diadalíve a görögországi Thesszaloniki-ben a császár szásznádák elleni győztes háborújának állít emléket. A domborművek a katonákat pikkelypáncélban, spangenhelmben és ovális pajzsral a kézben ábrázolják.

akkor is, ha ez aközben történt, hogy azok visszavonultak) és az ellenséges területen végrehajtott támadó-expedíciók kombinációján keresztül került sor, melyek célja az volt, hogy az ellenség rettegjen Róma hatalmas katonai erejétől. Egészen az 5. század elejéig a hadsereg alapjában véve jól végezte ezt a feladatot. Ugyanakkor a polgárháborúk alkalmanként, ha csak átmenetileg is, meggyengítették a hadsereget, és ez növelte annak az esélyét, hogy vereséget szenvedjen a határvidékeken. Minden ilyen vereség, bármilyen jelentéktelen is volt, ha nem torolták meg azonnal, csorbát ejtett Róma katonai győzhetetlenségének képzetén.

Külföldi ellenfelekkel ritkán került sor szabályos ütközetekre. A polgárháborúk ellenben, annak nagy valószínűsége miatt, hogy az ilyen csaták döntő eredményt hoznak, sokszor ilyen ütközetekkel zárultak. A késő ókor kisebb létszámú egységei amellet, hogy kiválóan alkalmaztak voltak a határvidékek többségén zajló, kisebb intenzitású, mozgó hadviselésre, hatékonyan működtek tömeges

összezapásokban is, nagyobb seregek részeként. A korábbi időszakokhoz hasonlóan a sereg továbbra is többvonalas harcrendben állt fel, ami azt jelentette, hogy az erőknél legalább a fele tartalékban maradt. A római hadvezérek ekkor is a hagyományos módon irányították az ütközeteket: közvetlenül a harcvonal mögött mozogva lelkesítették a csapatokat és határoztak a tartalék bevetéséről. Sok szempontból a harcászati eljárások is hasonlóak voltak, bár a zárt alakzatban harcoló nehézsúlyosság támadó szerepe mintha egy kicsit csökkent volna. Ammianus beszámol róla, hogy római legionáriusok futva rohamoztak, hogy elsöpörjék a perzsa íjászok harcrendjét, annak ellenére, hogy ilyen esetben a sorok rendje menthetetlenül felbomlik. Más csatákban viszont a légión jellemzően védekező szerepet kaptak. A sűrű sorokban álló római gyalogság gerelyt, dobonyilakat, talán nehezebb hajtódárdákat, a hátsó sorokban álló íjászok pedig nyilakat zúdítottak az ellenség nyakába. Olvashatunk arról is, hogy alkalmazták a *barritust*, e germán eredetű csatakiáltást, amely mély morajlásból kiindulva érte el a csúcspontját, mialatt a harcosok pajzsukat egészen közel tartva az arcukhoz, visszhangzó hanghatást értek el. Ez a taktika éles ellentétben állt a korábbi idők hivatásos legionáriusainak lassú, néma előrenyomulásával, melynek a végén a katonák közvetlen közelről elhajították a *pilumot*, és ordítva az ellenségre vetették magukat, sok szempontból viszont hasonlított a még korábbi, milícia-hadsereg viselkedésére.

Konklúzió: A hadsereg és a nyugati birodalom vége

Az 5. század végére a Nyugatrómai Birodalom megszűnt létezni. Keleten a császárok még egy évezreden át uralkodtak. A keleti (bizánci) birodalom a római kultúrából és katonai intézményrendszerből egyaránt sokat megőrzött. A nyugati birodalom összeomlását jelző, kulcsfontosságú események között számos katonai vereséget találunk, mindazonáltal hiba volna Róma bukását elsősorban nem megfelelő katonai rendszerének tulajdonítani. Fénykorában a késő ókor hadserege jóval ütőképesebb haderőnek számított bármely korabeli ellenfelénél. A gyengülő központi hatalom, a társadalmi és gazdasági problémák és legfőképpen a polgárháborúk önpusztító hatására felőrldött a politikai képesség, amely fenn tudta volna tartani a sereget hatékonyságának ezen a szintjén. Egy állandó, jól felszerelt, szervezett és fegyvelmezett hadsereg fenntartása nagyon drága dolog, ugyanakkor veszélyes is, hiszen egyetlen császár sem zárhatja ki annak lehetőségét, hogy ez a sereg egyszer csak egy trónkövetelő mögé áll. A bizánci császároknak sikerült olyan sereget felállítaniuk, amely egyszerre volt kellőképpen hatékony és lojális, így hosszú, politikailag stabil időszakokat élhettek meg, amely meghozta számukra azt a gazdagságot, amely végső fokon lehetővé tette e költséges hadsereg fenntartását. Számos, gyakran rajtuk kívül álló okból a nyugatrómai császárok nem voltak képesek ezt az egyensúlyt megteremteni, a hadsereg pedig az öt különböző formákban évszázadokig fenntartó központi hatalommal együtt felmorzsolódott.

Szómagyarázat

ala: (a) A köztársaság középső szakaszában minden polgár rendükből álló légiohoz rendszeren egy szövetséges *ala* tartozott. Az *alában* durván ugyanannyi gyalogos, illetve háromszor annyi lovas szolgált, mint a légiónban.
(b) A hivatásos hadseregben az *ala* auxiliáris lovas egységet jelentett, mely méretre nagyjából megegyezett egy gyalogos *cohorsszal*.

aquila: Ezüst, később arany vagy aranyozott sas, a Kr. e. 107-ben consullá választott Marius haderőreformja után a légiónk legfontosabb hadijelvénye.

aquilifer: A légiónk sas jelvényét (*aquila*) hordozó katona megnevezése.

beneficiarius: A tartományi helytartó törzséhez tartozó tapasztalt katona. A *beneficiariusok* gyakran töltötték be rendfenntartói szerepet, akár egymagukban, akár kisebb csoportokban.

caliga (t. sz.: *caligae*): Talpán szegekkel kivet katonai bakancs. A Kr. u. 2. századra egyre inkább felváltják a zártabb lábbelik.

canabae: Az állandó vagy félig állandó római katonai bázisok csaknem mindegyike körül rövid idő alatt, spontán kialakult polgári település.

capite censi: A „fej szerint becstültek” (úgy is, mint: *proletarii*), vagyis azok a polgárok, akik a vagyonösszeírásnál egyszerűen csak számokként jelentek meg, mivel nem rendelkeztek elegendő vagyonnal ahhoz, hogy képesek legyenek saját magukat felfegyverezni. Marius nyíltan ebből a társadalmi osztályból toborzott önkénteseket.

centuria: A köztársaság kori és a kora császárkori hadsereg adminisztratív alapegysége. Mérete történelmi korszaktól és egységtől függően 30–160 fő között volt. Átlagos létszáma „papíron” 80 fő.

centurio: A centuria parancsnoka.

cohors: A 400–800 fős *cohors* volt a hivatásos hadsereg harcászati alapegysége.

cohors equitata: Gyalogságból és lovasságból álló „vegyes” *cohors*. Az itt szolgáló lovas katonák alacsonyabb zsoldot kaptak, mint az *alák* lovasai.

comes: Főtisztviselői rang a késő császárkori hadseregben.

comitatenses: A Kr. u. 4–5. században így nevezték a közvetlenül a császár vagy a császári parancsnokok rendelkezésére álló, harcoló menetereket.

contubernium: Az egy sátorban lakó és együtt étkező nyolcfős raj elnevezése.

cornicularius: Az egységparancsnok vagy a tartományi helytartó törzsénél szolgáló hivatalnok-katona.

corvus: Vagyis „holló”, az első pun háború idején kifejlesztett és nagy sikerrel alkalmazott aszpóhíd, mellyel minden római hadihajót elláttak.

cuneus: Egyes lovas egységek elnevezése a késő ókor hadseregében.

decurio: Eredetileg 10 főt irányító lovassági tiszt. A principátus korában a *decuriók* 30 fős *turma*kat vezettek.

dictator: Rendkívüli katonai válsághelyzet esetén fél évre kinevezett, teljhatalommal felruházott magisztrátus a köztársaság korában. *Dictator* kinevezésére csak nagyon ritkán került sor, ellenben a Kr. e. 1. században az olyanok, mint Sulla vagy Caesar, ezt a címet használták, miután erővel megszerezték a hatalmat.

dilectus: Sorozás, melynek segítségével a köztársaság korában a hadseregeket felállították. A Kr. e. 1. századtól kezdve nem világos, hogy ezeket miképpen szervezték.

duplicarius: Dupla zsoldért, valószínűleg tiszthelyettesi rangban szolgáló katona.

dux: A késő császárkori római hadseregének főtisztje. A *dux* parancsnoksága alá tartoztak egy adott régió *limitanei* egységei.

equites: Eredetileg azokat nevezték „lovagok”-nak, akik elég gazdagok voltak ahhoz, hogy magukat lovas katonaként felszerelve szolgáljanak a milícia-hadseregben. Később ezt a nevet vette fel a rangsorban közvetlenül a senatori rend után következő társadalmi osztály.

foederati: Kezdetben az irreguláris auxiliáris egységek elnevezése. A késő ókorban így nevezték a saját belsőszülött parancsnokaik vezetésével harcoló szövetséges csapatokat.

funditores: A hadseregről szóló leírások gyakran említik a parittyásokat, az íj és kő parittyagolyók pedig rendszeres leletei az ásatásoknak, kizárólag parittyásokból felállított egységről azonban nem tudunk.

gladius: Latinul kardot jelent. Napjainkban a tudósok hagyományosan így nevezik azt a rövid, főként szűrésre használatos kardot, mely évszázadokon át a legionáriusok első számú oldalfejtője volt.

hastati: A manipuláris légiónk első vonalában felálló nehézgyalogság. A legfiatalabb férfiak alkották.

hoplita: Görög nehézgyalogos. Fegyverzete: lándzsa, 90 cm átmérőjű kerek pajzs (*hoplon*), bronzsisak, mellvért és lábszárvért. A *hopliták* rendszerint a *falanx*nak nevezett sűrű, zárt csatarendben harcoltak.

imago: A császár vagy családja valamely tagjának képmásával ellátott hadijelvény. Az *imago*kat a többi jelvénnel együtt vitték, szerepük pedig az volt, hogy emlékeztessék a katonákat a császárnak tett hűségükre.

immunis: Soros munkák alól felmentett katona. Rendszerint valamilyen speciális szakértelemmel vagy foglalkozással rendelkezett.

legatus: szó szerint követ, képviselő, a római hadvezérek közvetlen helyettese. A *legatusok* szinte kivétel nélkül a senatori rendből kerültek ki. A principátus alatt a két legfontosabb *legatusi* pozíció: (a) *legatus Augusti pro praetore*, a légiónk helyőrséggel rendelkező császári provinciák helytartója (kivéve Egyiptomot), illetve (b) *legatus legionis*, vagyis légiónparancsnok.

legio: A köztársaság alatt, illetve a kora császárkor hadseregében a 4000–6000 főt számláló légiónk a hadsereg legnagyobb és legfontosabb alegységei voltak. A Kr. u. 4. századra, úgy tűnik, a légiónk létszáma kb. 1000–1200 főre apadt.

librarius: Alacsony beosztású hivatalnok az egység parancsnokságán.

limitanei: Így nevezték a késő ókorban a főként határvidéki helyőrségi feladatokat ellátó csapatokat.

Magister Equitum (A Lovasság Mestere): A köztársaság korában a *dictator* helyettese. A hagyomány szerint a *dictator*nak kellett vezetnie a gyalogságot, így helyettesének természetesen a lovasság jutott.

Magister Militum: Egyike a késő császárkori számos titulusának, melyet a hadsereg legmagasabb rangú tisztjei viseltek. Hasonlóképpen: *Magister Peditum* és *Magister Equitum*.

manipulus: A köztársaság hadseregének harcászati alapegysége. Két centuria alkotta, létszáma 60-tól 160 főig terjedt, és a jobb oldalon felálló centuria parancsnoka vezette.

numerus: Irreguláris auxiliáris egységek neve a principátus alatt. Később némely lovasegység is ezt a titulust viselte.

optio: A centurio helyettese, a centuria parancsnokhelyettese.

paenula: Katonák által gyakran viselt köpenyfajta. Elejét egy sor gomb vagy kapocs tartotta össze, gyakran csuklya is tartozott hozzá. Ponchóhoz hasonlóan viselték.

palatina: A késő ókor hadseregének elit egységei.

paludamentum: Centuriók és egyéb tisztviselők által viselt előkelő köpenyfajta, melyet jellemzően a bal kar felett átvetve hordtak.

pilum: A római legionáriusok nehézgerelye a milícia-hadseregtől kezdve legalább a principátus korának végéig.

praefectus: (a) A köztársaság hadseregében a szövetséges *alákat* vezető három főtiszt egyike, gyakorlatilag a légios tribunosok megfelelője. (b) Lovagrendi provincia, pl. Judaea (Kr. u. 66-ig) vagy Egyiptom kormányzója. (c) Auxiliáris *cohors* vagy *ala* parancsnoka a principátus alatt. (d) Ezredparancsnok a késő ókor hadseregében.

praepositus: Magasabb egység parancsnoka a késő ókorban. Ugy tűnik, a szó gyakorlatilag azonos értelmű a *tribunusszal* vagy a *praefectus*-szal.

primi ordines: A légio első *cohors*ának centuriói. A centuriók között a rangidősségi sorrend élen álltak, igen jelentős státusban.

primus pilus: A légio első *cohors*ának első centuriója, egyben a légio rangidős centuriója.

principes: A manipuláris légio második vonalában felálló nehézgyalogság. A férfikoruk virágában lévő férfiak alkották.

probatio: A katonajelöltek kiválogatásának első fázisa, melynek során a leendő újoncok törvényi státusát és egészségi állapotát vizsgálták.

pugio: A legionáriusok rövid töre.

quaestor: A *quaestor* túlnyomó részben pénzügyi feladatokat végzett, de a köztársaság alatt, a tartományi kormányzó helyetteseként, olykor maga is harcoló alakulatok élére állt.

quinqüeremis: A pun háborúk standard öt evezősoros harci gályája. Az elnevezés az egy evezősort mozgató evezősök számára utal. A hajónak kettő, sőt valószínűleg három egymás feletti evezősora volt.

sacramentum: Katonai hűségeskü, melyet a principátus idején a császárnak fogadtak. *sagum*: Katonák által gyakran viselt köpenyfajta, melyet a jobb váll felett dísztüvel fogtak össze.

schola: A késő császárkor hadseregének lovas testőr ezredei.

sesquiplicarius: Feltehetően valamilyen speciális beosztásban vagy tiszthelyettesi pozícióban szolgáló, másfélszeres zsoldban részesülő katona.

signum: A centuria hadijelvénye. Rendszerint rúdra erősített korongokból és egyéb díszítések-ből állt. Egyes hadijelvények díszes lándzsa-hegyben, míg mások faragott kézfejen végződtek, melyet gyakran övezett babérkoszorú.

signifer: A centuria hadijelvényét, azaz a *signum*ot hordozó, tiszthelyettesi rangban szolgáló katona. A császárkori hadseregben az egységen belül számos adminisztratív feladatot is ellátott, melyek közül kiemelkedik a katonák bérének és megtakarításainak kezelése.

singulares: Római főtiszt – légios vagy tartományi legátus – elit testőrsége, melyet általában az egységüktől vezényelt auxiliáris katonák alkottak. A *singulares Augusti* a birodalom teljes területéről toborzott elit lovas egység volt, amely a praetorianus gárda mellett szolgált.

situla: Agyagból vagy fémből készült öblös edény, melyet az egyiptomiak és a görögök vízmerítésre használtak.

spatha: A római lovasság, a késő ókorban pedig számos gyalogos által is használt hosszabb kardfajták hagyományos elnevezése.

tesserarius: A centuria egyik tiszthelyettese. A rang elnevezése a *tessera* nevű írotáblából ered, melyre a napi jelszót írták.

trecenarius: A késő császárkor hadseregének tiszthelyettese.

tribunus: (a) A légio törzsénél szolgáló főtiszt. (b) *Cohors miliaria* vagy *ala* parancsnoka a principátus segédcsapatainál, a késő ókorban pedig számos különféle alakulatnál.

triarii: A manipuláris légio harmadik (hátsó) vonalában felálló nehézgyalogság. A legidősebb és legnagyobb harci tapasztalattal rendelkező férfiak alkották.

triremis: Standard háromsorevezős hadihajó a legtöbb mediterrán flottánál a Kr. e. 5–4. században. Kisegítő szerepkörben még a rómaiak is használták. A három evezősor minden egyes evezőjét egy evezős húzta.

vexillatio: (a) Fő egységtől távol működő különítmény.

(b) Egyes lovassági alakulatok neve a késő ókor hadseregében.

vicus: A római erődök körül spontán felépült *canabae* idővel rendszerint *vicus*i státust kapott. Az effajta települések a bázis számos szükségletét kielégítették.

vigiles: Augustus által alapított tűzoltó és éjszakai rendfenntartó *cohors*ok Rómában. Szervezetük félkatonai alapon épült fel.

Bevezetés

A római hadsereggel kapcsolatos forranyagok:
Bowman, A. K. és B. Thomas: *The Vindolanda Writing-Tablets (Tabulae Vindolandenses ii)* (London, 1994).
Collingwood, R. G. és R. P. Wright (átdolgozta R. S. O. Tomlin): *The Roman Inscriptions of Britain. Vol 1.* (1995).
Dessau, H.: *Inscriptiones Latinae Selectae* (Berlin, 1892–1916).
Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin, 1862–).
Fink, R. O.: *Roman Military Records on Papyrus* (Cleveland, 1971).

Nagyon hasznos tárháza az angol nyelvre fordított forrásoknak: B. Campbell: *The Roman Army 31 BC–AD 337. A Sourcebook* (London, 1994).

I. A köztársaság hadserege

A római hadsereg eredete

Cornell, T.: *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)*, (London, 1995). Korszerű, általános áttekintés a római történelem legkorábbi szakaszairól.

D'Agostino, B.: „Military Organization and Social Structure in Archaic Etruria” Megj.: O. Murray és S. Price (szerk.): *The Greek City* (Oxford, 1990), 59–82. o.

McCarteney, E.: „The Military Indebtedness of Early Rome to Etruria”, *Memoirs of the American Academy at Rome* 1 (1917), 122–127. o.

Nilsson, M. P.: „The introduction of Hoplite Tactics at Rome”, *Journal of Roman Studies* 19 (1929), 1–11. o.

Rawson, E.: „The Literary Sources for the Pre-Marian Roman Army”, *Papers of the British School at Rome* 39 (1971), 13–31. o.

Rawlings, L.: „Condottieri and Clansmen: Early Italian Warfare and the State”. Megj.: K. Hopwood, *Organized Crime in the Ancient World* (Swansea, 2001).

Snodgrass, A. M.: „The Hoplite Reform and History”, *Journal of Hellenic Studies* 85 (1965), 110–122. o.

A „polübioszi” légio

Adcock, F.: *The Roman Art of War under the Republic* (Cambridge Mass., 1940).

Bell, M.: „Tactical Reform in the Roman Republican Army”, *Historia* 14 (1965), 404–422. o.

Brunt, P.: *Italian Manpower 225 BC–AD 14* (Oxford, 1971).

Connolly, P.: *Greece and Rome at War* (London, 1981).

Feugère, M. (szerk.): *L'Équipement Militaire et L'Armement de la République. JRMES* 8 (1997).

Gabba, E.: *The Roman Republic, the Army and the Allies* (Oxford, 1976), ford.: P. J. Cuff.

Keppie, L.: *The Making of the Roman Army* (London, 1984).

A római haditengerészet

Basch, L. and H. Frost: „Another Punic wreck in Sicily: its ram”, *International Journal of Nautical Archaeology* 4 (1976), 201–228. o.

Casson, L.: *Ships and Seafaring in Ancient Times* (London, 1994).

Frost, H., et al: *Lilybaeum (Marsala) – The Punic Ship: Final Excavation Report. Notizia Degli Scavi di Antichità Supplemento al vol. 30*, 1976 (Róma, 1981), 267–270. o.

Frost, H.: „The prefabricated Punic Warship”.

Megi.: H. Devyner és E. Lipinski: *Studia Phoenica X: Punic Wars* (Leuven, 1989), 127–135. o.

Morrison, J. S. (és J. F. Coates), *Greek and Roman Oared Warships* (Oxford, 1996).

Rodgers, W.: *Greek and Roman Naval Warfare* (Annapolis, 1937).

Shaw, T. (szerk.): *The Trireme Project: Operational Experience 1987–1990; Lessons Learnt*. Oxbow Monograph 32 (Oxford, 1993).

Thiel, J.: *Studies on the History of Roman Sea-Power in Republican Times* (Amsterdam, 1946).

Wallinga, H. T.: *The Boarding-Bridge of the Romans* (Gravenhage, 1956).

II. A hivatásos hadsereg

Általános

Le Bohec, Y.: *The Imperial Roman Army* (London és New York, 1994).

Campbell, J.: *The Emperor and the Roman Army* (Oxford, 1984).

Cheesman, G.: *The Auxilia of the Roman Imperial Army* (Oxford, 1914).

Dixon, K. és P. Southern: *The Roman Cavalry* (London, 1992).

Harmand, J.: *L'armée et le soldat à Rome de 107 q 50 avant notre ère* (Párizs, 1967).

Holder, P.: *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Caesar to Trajan*, BAR 70 (Oxford, 1980).

Parker, H.: *The Roman Legions* (Oxford, 1928).

Saddington, D.: *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (Harare, 1982).

Smith, F.: *Service in the Post-Marian Roman Army* (Manchester, 1958).

Speidel, M.: *Riding for Caesar* (Cambridge, Mass., 1994).

Starr, C.: *The Roman Imperial Navy* (Ithaca, NY, 1941).

Webster, G.: *The Roman Imperial Army* (London, 1985; reprint kiadás frissített bibliográfiával: Oklahoma, 1998).

Az egységek szervezete Karriermodellek

Birley, E.: *Roman Britain and the Roman Army* (Kendal, 1953).

Birley, E.: *The Roman Army* (Amsterdam, 1988).

Breeze, D. és B. Dobson: *Roman Officers and Frontiers* (Stuttgart, 1993).

Dobson B.: *Die Principales* (Köln és Bonn, 1978).

Devijver, H.: *The Equestrian Officers of the Roman Army*, 2 kötet. (Amsterdam, 1989 és 1992).

von Domaszewski, A.: *Die Rangordnung des römischen Heeresgeschichte*, 2. kiad. Szerk.: B.

Dobson (Bohlau és Köln, 1967).

Gilliam, J.: *Roman Army Papers* (Amsterdam, 1986).

Saller, R. P.: „Promotion and patronage in equestrian careers”, *Journal of Roman Studies* 70 (1980), 44–63. o.

Spaul, J.: *ALAE* (Andover, 1994).

Spaul, J.: *COHORS*. BAR International Series 841 (Oxford, 2000).

Speidel, M.: *Roman Army Studies*, 2. kötet (Stuttgart, 1984–1992).

III. A római katonák élete

Belépés a seregbe A mindennapok

Akton, R.: „Roman Military Pay from Caesar to Diocletian”, *Journal of Roman Studies* 84 (1994), 93–104. o.

Alston, R.: *Soldier and Society in Roman Egypt* (London, 1995).

Bidwell, P.: *Roman Forts in Britain* (London, 1997).

Brunt, P.: „Pay and superannuation in the Roman Army”, *Papers of the British School at Rome* 18 (1950), 50–71. o.

Campbell, B.: „The marriage of soldiers under the Empire”, *Journal of Roman Studies* 68 (1978), 153–166. o.

Cotton, H. M. és J. Geiger: *Masada II, the Latin and Greek Documents* (Jeruzsálem, 1989).

Davies, R.: *Service in the Roman Army* (Edinburgh, 1989).

Davison, D. P.: *The Barracks of the Roman Army from the First to Third centuries AD*, BAR 472 (Oxford, 1989).

Fink, R. O., A. S. Hoey és W. F. Snyder: „*The Feraile Duranum*”, *Yale Classical Studies* 7 (1940), 1–. o.

Goldsworthy, A. és I. Haynes (szerk.): *The Roman Army as a Community in Peace and War. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series* (Ann Arbor, Michigan, 1999).

Helgeland, J.: *Roman Army Religion, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin, 1978), 147–505. o.

Holder, P.: *The Roman Army in Britain* (London, 1982).

Johnson, A.: *Roman Forts* (London, 1983).

MacMullen, R.: „The Legion as Society”, *Historia* 33 (1984), 440–456. o.

Mann, J.: *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate* (London, 1983).

Maxfield, V.: *The Military Decorations of the Roman Army* (London, 1981).

Maxfield, V.: *Soldier and Civilian: Life beyond the ramparts. Eighth Annual Caerleon Lecture* (Cardiff, 1995).

Nock, A. D.: „The Roman Army and the Religious Year”, *Harvard Theological Review* 45 (1952), 187–252. o.

Roxan, M. M.: *Roman Military Diplomas 1954–1977* (London, 1978).

Roxan, M. M.: *Roman Military Diplomas 1978–1984* (London, 1985).

Speidel, M. A.: „Roman Army Pay Scales”, *Journal of Roman Studies* 82 (1992), 87–106. o.

Watson, G.: *The Roman Soldier* (London, 1969).

Felszerelés

Bishop, M. (szerk.): *The Production and Distribution*

- of Roman Military Equipment. *Proceedings of the Second Roman Military Equipment Conference*. BAR 275 (Oxford, 1985).
- Bishop, M. és J.: Coulston, *Roman Military Equipment* (London, 1993).
- Connolly P.: *Greece and Rome at War* (London, 1981).
- Connolly, P. és C. Van Driel-Murray: „The Roman Cavalry Saddle”, *Britannia* 22 (1991), 33–50. o.
- Coulston, J. C. (szerk.): *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. BAR 394 (Oxford, 1988).
- Dawson M. (szerk.): *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War Proceedings of the Third Roman Military Equipment Conference*. BAR 336 (Oxford, 1987).
- van Driel-Murray, C. (szerk.): *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference*. BAR 476 (Oxford, 1989).
- Gilliver, C. M.: „Hedgehogs, caltrops and palisade stakes”, *JRMES* 4 (1993), 49–54. o.
- Hyland, A.: *Equus: The Horse in the Roman World* (London, 1990).
- Hyland, A.: *Training the Roman Cavalry* (Gloucester, 1993).
- Junkelmann, M.: *Die legionem des Augustus* (Mainz am Rhein, 1991).
- Junkelmann, M.: *Die Reiter Roms*, 3 kötet (Mainz am Rhein, 1990–1992).
- Junkelmann, M.: *Römischen Helme* (Mainz am Rhein, 2000).
- Lepper, E. és S. S. Frere: *Trajan's Column* (Gloucester, 1988).
- Richmond, L.: *Trajan's Army on Trajan's Column* (London, 1982).
- Robinson, H. R.: *The Armour of Imperial Rome* (London, 1975).
- Rossi, L.: *Trajan's Column and the Dacian Wars* (London, 1971).
- Stephenson, I. P.: *Roman Infantry Equipment: the Later Empire* (Stroud, 1999).
- Sumner, G.: *Roman Army: Wars of Empire* (London, 1997).
- A *The Journal of Roman Military Equipment Studies* (Oxford, 1990+) célja a római hadsereg felszerelését tárgyaló tanulmányok megjelentetése.
- A helyőrségek
A határvidék
- Breeze, D. és B. Dobson: *Hadrian's Wall* (London, 1987).
- Dyson, S.: *The Creation of the Roman Frontier* (Princeton, N. J., 1985).
- Ferrill, A.: *Roman Imperial Grand Strategy* (New York, 1991).
- Freeman, P. és D. Kennedy (szerk.): *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR International Series 297 (Oxford, 1986).
- Isaac, B.: *The Limits of Empire The Roman Army in the East* (Oxford, 1992).
- Johnson, S.: *Hadrian's Wall* (London, 1984).
- Kennedy, D.: *The Roman Army in the East. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 18* (Ann Arbor, 1996).
- Kennedy, D. és D. Riley: *Rome's Desert Frontier from the Air* (London, 1990).
- Luttwak, E.: *The Grand Strategy of the Roman Empire* (New York, 1976).
- Mann, J., The Frontiers of the Principate, *ANRW* II 1 (1974), 508–533. o.
- Mattern, S.: *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate* (Berkeley és London, 1999).
- Maxfield, V.: „Pre-Flavian Forts and their Garrisons”, *Britannia* 17 (1986), 59–72. o.
- Maxfield, V.: „Conquest and Aftermath”, Megj.: M. Todd, *Research on Roman Britain 1960-1989* (1989), 19–29. o.
- Wheeler, E.: „Methodological limits and the mirage of Roman strategy”, *The Journal of Military History* 57 (1993), 7–41, 215–40. o.
- Whittaker, C.: *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study* (Baltimore, 1994).
- IV. A harcoló sereg
- Austin, N. és B. Rankov: *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople* (London, 1995).
- Breeze, D.: „The Logistics of Agricola's Final Campaign”, *Talanta* 18–19 (1986–1987), 7–28. o.
- Delbrück, H. (ford.: J. Renfroe), *History of the Art of War within the Framework of Political History*, 1–2 kötet (Westport, 1975).
- Elton, H.: *Warfare in Roman Europe, AD 350–425* (Oxford, 1996).
- Erdkamp, E.: *Hunger and Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars 264–30 BC* (Amsterdam, 1998).
- Gilliver, C. M.: *The Roman Art of War* (Gloucester, 2000).
- Goldsworthy, A.: *The Roman Army at War, 100 BC–AD 200* (Oxford, 1996).
- Goldsworthy, A.: *Roman Warfare* (London, 2000).
- Hawkes, C.: „The Roman Siege of Masada”, *Antiquity* 3 (1929), 195–213. o.
- Labisch, A.: *Fruentum Commeatusque. Die Nahrungsmittelversorgung der Heere Caesars* (Meisenheim am Glan, 1976).
- Marsden, E. W.: *Greek and Roman Artillery: Historical Development* (Oxford, 1969).
- Peddie, J.: *The Roman War Machine* (Gloucester, 1994).
- Richmond, I. A.: „The Roman Siege Works at Masada, Israel”, *Journal of Roman Studies* 52 (1962), 142–155. o.
- Roth, J.: *The Logistics of the Roman Army at War 264 BC–AD 235* (1999).
- Warry, J.: *Warfare in the Classical World* (London, 1980).
- V. A késő ókor hadserege
- Austin, N.: *Ammianus on Warfare An Investigation into Ammianus' Military Knowledge*. Collection Latomus 165 (Brüsszel, 1979).
- Barnes, T.: *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass. és London, 1981).
- Burns, T.: *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, CA. 375–425 AD* (Indiana, 1994).
- Coello, T.: *Unit Sizes in the Late Roman Army*. BAR S645 (Oxford, 1996).
- Crump, G.: *Ammianus Marcellinus as a Military Historian*, *Historia-Einzelschriften* 27 (Wiesbaden, 1975).
- Dodgeon, M. és S. Lieu: *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, 226–363* (London, 1991).
- Ferrill, A.: *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* (London és New York, 1986).
- Goodburn, R. és P. Bartholomew (szerk.): *Aspects of the Notitia Dignitatum*. BAR 15 (Oxford, 1976).
- Heather, E.: *Goths and Romans, 332–489* (Oxford, 1991).
- Johnson, S.: *Late Roman Fortifications* (Totowa, NJ, 1983).
- Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire* (Oxford, 1964).
- Lee, A.: *Information and Frontiers* (Cambridge, 1993).
- Liebeschuetz, J.: *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom* (Oxford, 1990).
- MacMullen, R.: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge, Mass., 1963).
- Nicasie, M.: *Twilight of Empire* (Amsterdam, 1998).
- Southern, P. és K. Dixon: *The Gate Roman Army* (London, 1996).
- Tomlin, R. S. O.: „Seniores-Juniores in the Late Roman Field Army”, *American Journal of Philosophy* 93 (1972), o. 253–278.
- Treadgold, W.: *Byzantium and its Army, 281–1081* (Stanford, 1995).
- Williams, S.: *Diocletian and the Roman Recovery* (London, 1985).

Képek jegyzéke

Rövidítések

b = balra; j = jobbra; k = középén; f = fent; l = lent

AKG London 37f
 AKG London/Andrea Baquzzi 20
 AKG London/Peter Connolly 22–23, 35f, 57, 74–75, 85f, 107f, 113f, 178–179
 AKG London/Hedda Eid 142f, 142l
 AKG London/Museum Kalkriese 12
 AKG London/Erich Lessing 1, 135
 AKG London/A. Lorenzini 59f, 61, 119, 126–127, 147, 162–163, 168–169, 177j, 180–181, 181
 AKG London/Pinazzi 21f
 Archivi Alinari, Firenze 25
 Ancient Art & Architecture Collection/Mike Andrews 39
 Ancient Art & Architecture Collection/Ronald Sheridan 38f, 42f
 Centre Belge de Recherches Archéologiques à Apamée, Apamea 20f
 The Art Archive/Rheinisches Landesmuseum, Bonn/Dagli Orti (A) 49
 The Art Archive/National Museum, Bukarest/Dagli Orti 78–79, 116–117
 The Art Archive/Musée de la Civilisation Gallo-Romaine, Lyon/Dagli Orti 198–199
 The Art Archive/Archaeological Museum, Nápoly/Dagli Orti (A) 18–19, 22f, 24
 The Art Archive/Museo Capitolino, Róma/Dagli Orti 43, 165
 The Art Archive/Museo della Civiltà Romana, Róma/Dagli Orti 72

The Art Archive/Archaeological Museum, Strasbourg/Dagli Orti 203f
 The Art Archive/Archaeological Museum, Velence/Dagli Orti (A) 183f
 Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin 104
 Robin Birley 13f
 The British Museum, London 21j, 47f, 76, 114, 212f
 Richard Burgess 36–37, 40–41, 52–53, 182–183, 190–191, 210–211
 Photography by Cambridge University Collection of Air Photographs 12–13, 93
 Giovanni Caselli 10–11, 170, 194f
 C.A.T. Medienproduktion 14f
 Grosvenor Museum, Chester 117f
 Collections/Robert Estall 2–3
 Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln/Rheinisches Bildarchiv 115
 Michael Duigan 71, 183f
 © The Trustees of the National Museums of Scotland, Edinburgh 128f, 132, 133j, 138b, 138j
 English Heritage Photographic Library 110, 205f, 212f
 English Heritage Photographic Library/Andrew Tryner 86–87, 107f
 English Heritage Photographic Library/Skyscan Balloon Photography 89f, 105
 English Heritage Photographic Library/Jonathan Bailey 92f, 100f, 206–207
 English Heritage Photographic Library/Jeremy Richards 159f
 Fototeca Unione 213f
 Adrian Goldsworthy 16, 17, 34a, 58, 62, 64, 65, 88f, 92f, 94, 97, 100f, 101, 102f, 106–107, 112–113, 131f, 131f, 139b, 148f, 148f, 151, 172, 178, 184, 185b, 185j, 191, 196
 Chris Haines jóvoltából 70, 81f, 125, 194–195

© Sonia Halliday photographs 186–187, 207f, 214
 Peter Inker 29, 31f, 54, 111, 122, 123, 128b, 130, 133b, 139f, 176–177, 209
 Kobal Collection, London 7
 Courtauld Institute of Art, University of London 200f
 Museum of London 144
 ML Design 26, 32b, 46, 82, 83, 89a, 156, 157a
 Landesmuseum, Mainz 50, 55, 56, 96, 120, 136j, 139f, 166, 175, 180
 Foto Marburg 197
 Senhouse Museum, Maryport 108, 109
 Museo Nacional de Arte Romano, Mérida 73
 Bayerische Staatsbibliothek, München 203f
 Museum of Antiquities, Newcastle upon Tyne 136b
 After Napoleon III, *Histoire Jules César 1865–1866* 9
 Sally Nicholls 53, 189b1
 Museum Het Valkhof, Nijmegen 137
 Musée du Louvre, Párizs, photo © RMN 44–45, 211
 Graeme Peacock 68, 189f, 205f
 Museo della Civiltà Romana, Róma 34
 Photo Scala 42f, 195
 After Schulten 32f
 Society for the Promotion of Roman Studies 173f
 South Shields Museum 102b
 I Musei Vaticani, Vatikán, Róma 77
 Roger Wilson 4–5, 6, 8, 28, 30, 31b, 33, 48, 59f, 60, 63f, 66, 67, 69, 81b, 84, 85f, 87, 88f, 98, 99, 103, 116f, 118, 121, 134, 140, 150, 152, 153, 155, 157f, 158–159, 160, 164, 167, 173f, 187j, 189j, 193f, 193f, 202, 213f

Index

A dőlt betűs oldalszámok illusztrációkat jelölnek

A gall háború 9, 10
A hadügyről (Vegetius) 12
A táborépítésről (Pseudo-Hyginus) 12
Adamklissi metopék 16, 17, 58, 64, 65, 127, 131, 131, 132, 136, 151, 184, 185
adiutores 145
adlocutio 93
adminisztráció 145–146
adóztatás 99, 208
aedes 84, 109
Aegates szigetek 38
Aelius Aristides 154
Aemilius Paulus emlékműve (Delphi) 31
Aemilius Paullus, Lucius 40
Africa 7, 37, 62, 155; Észak ~ 48, 55, 93, 116, 137, 148, 156
agresszió 154, 164, 173, 185, 197, 214
Agricola 62
Agrippina 104
ajánlólevelek 79, 80
ala 26, 28, 47, 55, 56, 57, 64, 65, 66, 78, 90, 93, 94, 111, 138, 139, 140, 143, 146, 168, 175, 177, 203, 205, 206
alagutásás 148, 150, 195
alakulatok jelvényei 70, 131, 203
alakzatok 175, 179–180, 184
alamann törzsek 210
alánok 126, 132, 169, 176, 179
áldozati kalács 60
áldozatok 60, 108, 111
Alesia 12, 48, 48, 188, 192, 193
Alexandria 65, 90, 100, 143, 149, 151
alkarvédő 137
állatprém 124
Alpok 41
alsónadrág 120
Amanus hegy 167, 186
amfiteátrum 106, 106, 147
Amida 188
Ammianus Marcellinus 10, 12, 101, 214
Antiochia 143, 148, 213
Antiochus, III. 41
Antonia erőd 143, 195
Antoninusi fal 99, 138, 152, 153, 156
Apamea 132, 142
Appianus 9
Apuleius 151
Aquae Sulis (Bath) 107
aquila 47, 84, 134
aquilifer 122
Aranysszámár 151
Arbeia 99, 160; ~ erődje 88, 160
archeológia 12–13, 150
arcmaszk, 12, 111, 111, 141
arcvért 23
árkok 12, 88, 89, 161, 186, 188, 192, 195, 206
armillae 73, 96–97
armillata 97
Arminius 116
Arrianus 12, 132, 140, 176, 179, 179, 180
ásatások 12–13, 106, 187
Asia Minor 145
Assyria 197
Atilius Regulus, Marcus 36
atrocitások 173, 197
Augustus (Octavianus), császár 8, 50, 56, 58, 63, 64, 65, 76, 82, 92, 94–96, 98, 101, 108, 114, 119, 131, 134, 154, 200, 200, 201
Aulus Sentius 117
Aurelius Julius Marcellinus 149
auxilia 55–58, 64, 70, 73, 80, 94, 114, 116, 140, 142, 151, 168, 198, 208; *lásd még* auxiliárisok
auxilia palatina 203, 205, 206, 210, 213
auxiliárisok 55, 94, 96, 97, 98, 100, 111, 115–117, 126, 127, 134, 139, 143, 144, 146, 147, 152, 155, 168, 171, 173, 177, 178, 180, 195, 197, 203, 205; az ~ felszerelése 136–137; *lásd még* *auxilia*

Avaricum 48, 192
Az alánok elleni harcrend (Arrianus) 12
bakancs 16, 90, 119–120, 122, 122, 205, 209, 209
ballista 171, 181, 189, 189, 192, 193
bányák 195
Barabás 150
barakkblokk 84, 86, 90, 97, 103, 115, 172, 212; élet a ~ ban 90–93
Barates 106
barbárok 164, 168, 176, 185, 200, 207–210
barlangkomplexumok 150
barritus 214
batáviaiak 111, 137, 168
bázisok 13, 203, 206
Bearsden 99
bekvártélyoz 209
belépés a hadseregbe 78–80
belga törzsek 166
Bellum Gallicum (A gall háború) 174
beneficiarius 68, 145, 149
beosztások 93
betegség 28, 114, 117
Birrens erőd 110
Bithynia 76, 103, 145, 148, 148
Bizánci Birodalom 214
Blidaru 187
blokkád 188, 192
bordélyok 105
bornyú 122, 122
Boudicca 50, 52–53, 53, 115, 166, 168, 176
bőr 16, 28, 98, 120, 122, 128, 137, 172
Bridgeness-kő 138
Britannia 6, 12, 13, 62, 98, 104, 106, 107, 108, 110, 115, 131, 139, 143, 149, 156, 187, 200, 206, 212
bronz 20, 21, 30, 114, 114
bucellatum 97
burgi 155
burnswarki tábor 12
bűnözés 78, 114
büntetés 77, 101, 115, 119, 178, 185
büntető expedíciók 166–167, 172, 207
Caelius Rufus, Marcus 49, 54, 117
Caerleon 83, 84, 84, 86, 97, 98, 99, 102, 106, 129, 144, 149, 194, 206
Caesar, Julius 6, 9, 10, 47, 48, 48, 49, 55, 92, 94, 96, 124, 124, 166, 166, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 183, 184, 187, 188, 192, 193, 200, 201
Caesarea 62, 114, 147, 151;
caldarium 106
caledonok 156, 161, 200
caligae 119, 120, 122, 209
Caligula, császár 58, 62, 104, 135
Campus Martius (Mars mezeje) 33
Camulodunum (Colchester) 52, 115, 166
canabae 103, 105–106, 160
Cancellaria dombormű 132
Cannae 40; ~ i csata 40–41
cantabriai rohamvágta 93
capite censi 27, 46–47
Cappadocia 176, 179, 180
capsa 101
Capsa 188
capsarii 101
Caracalla, császár 94, 97, 200
Carlisle 131
Carrawburgh 103, 110, 112
Carrhae 48, 55
carroballista 181, 188, 192
castra praetoria 58
cataphractii 56, 138, 179, 205, 210
catapulták 189, 192, 194, 205
celeris 20
Celsus 100
celtiber törzsek 55
centuriák 27, 46, 47, 80
centuriatio 115
centuriók 27, 47, 47, 49, 50, 66, 68–73, 86, 90, 103, 121, 124, 149, 174, 176, 202; ~ kinevezése 70–72
Chaeronea 176

chattusok 167
Chester 88, 206
Chesters erődje 107
Chigi váza 23
Chnodomar, király 210, 211
Cilicia 167, 186
cimberék 164
circumvallatio 190, 191, 191, 192, 193
Citadella, a 143
civium Romanorum 64, 97
Claudia pia fidelis 50
Claudius, császár 6, 50, 52, 56, 58, 62, 65, 92, 95, 103, 115, 148
clibanarii 205
Cocidius 110
cohors 46, 47, 48, 50, 55, 57, 58, 64, 67, 70, 90, 111, 152, 176–177, 205; vegyes ~ 90, 93, 94
cohors quingenaria 90, 152
cohortes civium Romanorum 95
cohortes equitatae 57, 156, 168
Colonia Augusta Emerita 73
Colonia Sarmizegethusa Ulpia 131
comitatenses 198, 202–204, 209
comites 203
Comitia Centuriata 24–25
Commagene 111
commentarienses 145
Commentaries 183
Commodus 200
Connolly, Peter 139
consilium 177
Constantinus 201, 202, 203, 208, 211, 212, 212
Constantinus diadalve 213
Constantius 211, 212
consuli hadsereg 26
contravallatio 192
contubernium 51, 54, 84, 86, 97, 103, 135, 172, 212
contus 111, 138
coram laudata 97
Corbridge 106, 128, 128, 160
Cornelius Gallus 65
cornicularius 68
cornu 184
cornucen 68
corona muralis 96
corvus (csapóhíd) 35, 35, 37, 38
Coscianus 110
Coventina 110, 110
Crastinus 49
Croy Hill 132
cunei 205
Curtius Rufus 148
Cyrenaica 93
csákány 135
csapdák 192, 193
csapóhíd, *lásd* *corvus*
csapóhidak 196
császári pénzverde 58
császári testőrség 203
csaták 12, 23, 36–37, 40–41, 52–53, 162, 168, 174–186, 182–183, 190–191, 210–211, 214
csatakiáltás 184, 214
Dacia 11, 62, 116, 131, 162, 187, 187, 201; ~ birodalomhoz csatolása 6
dákok 16, 173, 178, 195
Dalmatae 205
Dalmatia 117
Danebury 110
Decianus Catus 53
Decius, császár 200, 212
decuriók 103, 145
Deiotarus, király 50
denarius 47
dezertálás 77, 101, 208
dilectus 76
Dio 94
Dio Cassius 53
Diocletianus, császár 200, 201, 202, 206, 206, 212
Dionysius 20, 24, 25, 30

diploma 102, 114, 114, 143
 diplomáciai tevékenység 161
 Disciplina 109
 dobonyilak 205, 209, 209, 214,
 dokumentálás 114
dolabra 135
 Doliche 111
 Dolichenus 111
 domborművek 16, 31, 33, 37, 38, 44, 55, 73, 115,
 132, 151, 166, 167, 175, 198, 200, 214
 Domitianus, császár 94, 95
 Domitius Ahenobarbus 28, 33
 Gnaeus Domitius Corbulo 63, 101, 135
dona 96–97
 Doncaster 130, 137
draco 134–135, 140
 Duna 98, 98
duoviri 34
 Dura 138
 Dura Europus 90, 108, 121, 129, 130, 130, 143, 143, 195
 durotriges 188
dux 202
 Dyrrachium 182, 192

 Ecnomus hegyfok 36
 Ecnomus-foki csata 36–37, 42
 egészség 99–101
 egészségügyi intézmények 99–101
 egyenruha 28, 198
 Egyiptom 13, 31, 62, 65, 88, 90, 95, 98, 103, 115, 116,
 121, 129, 134, 143, 144, 149, 151, 162, 183, 197, 209
 egykarú hadigépek 188, 189
 egységek létszáma 206
 élelmezés 97–99
 életrajzok 17
 elföldelés 21
 előcsatározás 23, 55, 74, 175, 180, 181
 előírt testmagasság 78
 előléptetés 69, 70–72, 77, 117
 első pun háború 29, 35, 36, 38, 41
 emlékérmek 212
 emlékművek 13, 16, 49, 66, 71, 73, 106, 114, 116,
 124, 151, 164
 English Heritage 205
 Enipus folyó 182
 Entremont 187
 epigráfia 13, 16, 17, 70, 143
 építkezés 146–148
equitata 144
equites 25, 27, 28, 31
equites singulares Augusti 58
 érdemérmek 54, 96, 101
 Ermine Street Guard 68, 70, 194
 erődítmények 48, 82, 88–89, 152, 156, 157, 173,
 186–188, 192, 194, 206–207, 213
 erődök 8, 12, 74, 82, 85, 87, 89, 98, 104, 106, 108, 110,
 112, 113, 137, 144, 146, 152, 153, 155, 156, 160, 186,
 188, 192, 193, 206–207, 212, 213; auxiliáris ~ 88, 90
 eskük 109, 113
 etruszkok 24
 Eufrátesz 143, 213
 evezősök 42
exacti 145
exceptores 145
 Exeter 107
expedita 171
extraordinarii 28

 Fabius Catullinus, Quintus 93
fabricae 88, 149
 falak 88, 156, 187–188, 192, 195, 196, 206, 212; *lásd még*
 Hadrianus fala
 falanx 23–25, 164
falces 131, 185
 faltörő kos 34, 34, 187, 191, 192, 194, 195, 197; *lásd még*
 faltörő kossal intézett támadás
 faltörő kossal intézett támadás 34, 39; *lásd még* faltörő
 kos
 Falvius Silva 190
 fajjúmi pajzs 138
 Favonius Facilis, Marcus 71

fazekasműhelyek 149
 fegyelem, fegyelmzés 18, 33, 43, 48, 52, 74, 77, 93, 101,
 109, 185
 fegyverek 16, 28–30, 47, 131–134
 fegyverképzés 81
 fejadagok 74
 fejadászat 178
 felajánlások 110
 feleség 117, 185
 feliratok 13, 17, 50, 62, 77, 109, 114, 117, 194, 146, 148,
 148
 felszerelés 16, 16, 52, 118–141, 209
Feriale Duranum 90, 108
 festmények 16, 18, 22, 23, 120, 121, 143, 179
 fizetés *lásd* zsold
 Flavinus 16
 Flavius Cerialis 104
foederati 204, 208
 források 9–17
 Forum Romanum 6, 62
 fosztogatás 197
 földművesek 7, 21–23, 43, 44, 78
 főzőedények 122
 Franciaország 30
frigidarium 106
frumentarii 145
funditores 180
 fürdőház 87, 90, 99, 106, 107, 107
 fürdőzés 106–107
 fűtés 106

galearii 103
 Galen 100
 Galerius diadalmé 214
 Galilea 174, 195
 gall törzsek 55
 Gallia 10, 12, 41, 48, 49, 55, 58, 166, 171, 187, 188, 192,
 198, 211
 galliai hadjáratok 41, 166
 Gallienus, császár 202
 gallok 30, 111, 140
 gályák 34, 36–37
 Gamala 196, 196
 Gannascus 116
 gárdalovasság 58
 Gemina (iker légiók) 50
 Genialis 56
genius 109
genius sacramenti 109
 gerely 29, 55, 88, 93, 111, 132–133, 136, 138–139, 139,
 179, 181, 205, 209, 211, 213, 214
 gerelyvetők 180
 Gergovia 192
 gerilla harcmodor 168
 Germania 63, 76, 111, 116, 131, 141, 143, 148, 156, 167
 Germanicus 104
 germánok 55, 80, 161, 184, 197, 204, 210, 211
 gladiátorjátékok 106
gladius 29, 29, 30, 47, 54, 71, 111, 133, 133–134, 136,
 138, 175, 205
 Gloucester 107, 115
 Gnaeus Musius 96
 Golán-fennsík 196, 196
 Gordianus, császár 200
 gótok 200
 Görögország 23, 55
 görögök 21, 24, 124, 131
 Great Chesters 212
groma 135

 gyakorlóöltözék 118
 gyakorlólétér 93
 gyalogság 25, 27, 47, 57, 58, 94, 95, 156, 177, 179, 180,
 182, 203, 197, 205, 214
 gyógyfürdők 107

 hadifoglyok 208
 hadigépek 48
 hadihajók 34, 34, 38–39, 38, 42
 hadisten 77
 haditengerészet 34–35, 38–39, 42, 205

Hadrianus fala 17, 73, 80, 87, 89, 103, 106, 107, 110, 128,
 146, 147, 152, 153, 156, 157, 157–161, 160, 212
 Hadrianus, császár 65, 93, 94, 103, 109, 109, 114, 137,
 138, 140, 157, 179
 hadsereg, a ~ barbarizálódása 208–209; a ~ változó
 arculata 7–8; a ~ kronológiája 10–11; ~ etnikai
 összetétele 80; a ~ történeti szakaszai 7–8; belépés
 a ~-be 76–80, 208; a késő antikvitás ~-e 8, 198–214;
 milícia ~ 7, 33, 43, 44, 184; a ~ eredete 20–24;
 a hivatásos ~ 44–72; köztársasági ~ 7, 8, 9, 18–43;
 a ~ mérete 168–169; az ~ egységeinek mérete 206
 hadtáp 186; ~ lerakat 171; ~ rendszer 164, 169, 171
 hadvezérek 174, 175, 177, 178, 178, 179
 hagyományörzők 68, 124, 141, 194, 205
 halál 116–117
 halál utáni élet 112
 halálbüntetés 33, 77, 101
 halottégetés 21, 116
haltatus posterior 51, 55, 69
 Hamilcar 36, 37
 Hamilcar Barca 41
 hámok 54, 54, 68, 73, 115, 139, 139
 Hannibál 40–41, 40, 41, 43, 55, 164
 harácsolás 170, 171
 haramiak 149, 150, 152
 harcászat 29, 164, 179–180, 214
 harci lándzsák (*lancias pugnatorias*) 139
 Hardknott-erőd 92; ~ hágó 92
 harisnya 120, 122, 122
 Hasdrubal 40
hasta pura 96
hastatus 26, 27–28, 29, 30, 51, 55
hastile 70, 177
 határok 58, 152–161, 156, 198, 206
 házasság 74, 77, 102–105, 115, 208
 Heddernheim 111, 126
 helyettesítők 76
 helyőrségek 13, 43, 64, 74, 89, 142–146, 149, 152, 155,
 200, 203
 helytartók 145, 146, 149
 Heródes, Nagy 143, 150, 151, 187, 190
 Herodium 187
 hettiták 111
 Hexham apátság 16
hiberna 82
 hidak 9, 11, 48, 148, 155
 Hirbet Qumran 146
 hírszerzés 161
 hírvivők 178
 Hispánia 12, 32, 33, 41, 43, 47, 55, 182, 188, 192
 hispániai gyalogság 40
 hódító háborúk 164, 166
 Hollandia 131
 Holt-tengeri tekercsek 146
honesta missio 92, 114
 hopliták 20, 21–23, 23, 24, 78, 131
 hoplon 21, 23
horrea 87
 hosszúnadrág 120, 205, 209, 209
 Housesteads 99, 99, 110, 111, 159, 160, 160, 212, 212; ~
 erődje 87, 89, 106, 136
 Hutcheson Hill 153
 Hyginus 171

 ibérek 29, 55
 icenusok 52, 53, 166
 íjak 137, 180
 íjászok (*sagittarii*) 58, 137, 180, 180, 205, 214, 205
 iker légiók *lásd* Gemina
 imaginifer 56
imago 84, 134, 143
immunes 90
imperium 27
 Inchtuthil 83, 86, 88
insulae 86, 115
 Intercisa 126
intervallum 33
 invázió 167, 198
 írástudó 72
 irkafírka falfelirat 149
 irodalom 8–12, 17, 93, 97, 121, 142, 150

írótaflák 13, 13, 73, 105, 143, 144, 149, 161
istenek 74, 77, 108–113; *lásd még* istenségek
istenségek 16, 110; *lásd még* istenek
Itália 7, 21, 29, 30, 34, 41, 43, 55, 58, 71, 182, 182
Ituraea 180
iuniores 204
ivás 107
Ízisz 112
Izrael 146

játékok 140–141, 141
jeladás 155–156
jelvények 11, 47, 54, 58, 92, 134–135, 135, 143,
jelvényhordozók (*signifers*) 27, 46, 47, 65, 68, 124, 203
Jeruzsálem 92, 94, 96, 143, 150, 187, 188, 190, 192, 195,
196, 197; ~ ostroma 146, 150, 173, 186
Jeruzsálemi Templom 143, 195, 196
Josephus 10, 92, 93, 94, 96, 119, 135, 139, 150, 174, 179,
186, 192, 197
Jotapata 192, 195
Judea 12, 62, 65, 95, 105, 114, 143, 148, 150, 151, 187,
190
Jugurtha 116
Julianus Apostata, császár 210, 211, 211
Julius Apollinaris 90, 145
Julius Frontinus, Sextus 12
Juno 90, 108
Juppiter 90, 108, 108, 110, 111
Jupiter Dolichenus 112
juttatások 95–96

Kalkriese 12, 128
kanális 148
kannibalizmus 188
kapuk 8, 88, 188, 194, 206
kardok 20, 22, 29, 29, 30, 54, 54, 66, 71, 73, 111, 111,
119, 138, 185, 203, 205, 205, 209, 209
Kárpátok 187
Karthágó 6, 7, 9, 18, 34, 35, 36, 40, 44
karthágói gyalogság 41
karthágóiak 34, 38, 42, 55
Kaszr Bseir 206
Kaszr el-Harit 31, 129, 130
kaszánya 74, 82, 86, 162;
katonai családok 74, 77, 102–104, 208
katonai eskü 80
katonai kézikönyvek 17
katonai szolgálat 18, 44, 76, 212
katonai tapasztalat 43, 48, 62–63
kelták 30
kemencék 86, 97, 97
kengyel 139
kereskedők 105
Keresztelő Szent János 151
kereszténység 212
keresztre feszítés 150, 173
késő antikvitás 8, 17, 31, 96, 116, 154, 173, 201, 206, 214
késő köztársaság 49, 124, 129, 200
késői birodalom 212
két- (dupla-) karú hadigépek 188, 189, 189
kiéheztetés 188, 207
kiképzés 12, 43, 48, 52, 74, 80–81, 92, 93
kiképzési gyakorlatok 74, 80, 93, 179
kis létszámú különítmények 93
kisbirtokok 115
kiserődök 98, 157, 160, 191
kítüntetések 96–97, 179
kockajáték 107
Konstantinápoly 7
kontyban viselt haj 78
korbácsolás 33
kórházak 86–87, 89, 90, 99, 99–100, 104, 161
korrupció 208
koszorúk 96
köfőjtő 149
könyvelő 145
köpenyek 118, 119, 121, 179, 209, 209
körgallér 118
kötelező sorozás 76, 208
kötény 122, 122
közelharc 181, 184–185

Közel-Kelet 7, 48
közihivatal 115
köztársaság középső szakasza, a 7, 8, 17, 129, 131, 175
krétaik 55
kultuszok 109, 110, 111–113
különítmények (*vexillationes*) 134, 153, 155, 168, 171,
177, 203–206

Labienus, Titus 182
laconicum 106
laeti 208
lakomák 92
Lambaeis 84, 85, 88, 94, 137, 148
lancea 132, 179
lancias pugnatorias 139
lándzsahegyek 20
lándzsák 20, 22, 30, 66, 96, 111, 111, 132–133, 136,
138–139, 139, 180, 185, 205, 205, 209, 213, 214
latrina 99
lázadások 149, 150, 150, 166, 167, 180; *lásd még* zsidó
felkelés
lecti 76
legati 48, 178, 202
legatus 196, 177, 179
legatus Augusti propraetore 60
legatus Augustii 66
legatus legionis 50, 60
légiók 18, 26–33, 46, 48, 49, 50–51, 54–56, 143, 147, 153,
158, 164, 168, 176–177, 178, 182, 198, 203, 204, 205
legionáriusok 8, 11, 41, 44, 47, 54, 69, 69–70, 98, 100,
102, 114, 132, 136, 137, 175, 176, 179, 185, 193, 194,
195, 196, 205
légiós sas 47
légiós tiszték 64
lesvetés 162, 168, 170
leszerelés 92
leszerelés fajtái 78–79
létrák 195, 195
létszámeljelentés 145
levéltárosok 145
levonások 116
Libai gyalogság 40, 41
librarius 68, 145
Licinius 212
Marcus Licinius Crassus 55–56, 156
liliomok (*lilia*) 88, 192, 193
limes 154–155, 155
limitanei 198, 202, 203, 205, 206, 208, 212, 213
Livius 9, 20, 24, 25, 30, 194
Llandrindod Common 93
lófejvért 140, 140
logisztika 169–171
Londinium 52, 166; *lásd még* London
London 143, 194, 144; *lásd még* Londinium
Longinus Sdapeze 67
lopás 149
lorica hamata 111, 111 *lásd még* páncél, gyűrűs
lorica segmentata 54, 136, 138, 205, *lásd még* páncél,
lemez
lorica squamata *lásd* páncél, pikkely
lovagrendiek 64–107, 103, 104, 112, 201–202
lovakok 56; *lásd még* lovasság és lovagrendiek
lovasság 26, 27, 28, 31, 40, 47, 49, 55, 57, 58, 64, 65, 94,
94, 111, 117, 137–138, 138, 140, 141, 144, 156, 176,
179, 182, 185, 198, 205, 205, 206, 210; a ~ felszerelésé
137–141; ~i játékok 140; lószerszámok 29; *lásd még*
lovakok és lovagrendiek
lővedékek 38, 58, 88, 89, 176, 179, 180–181, 188, 192,
194, 195
Lucullus 48
Lugdunum (Lyon) 58
Lunt erőd 87, 89

Macedonia 18, 164, 182, 182
macedónok 30
Machaerus 187, 193
Macrinus 200
magisztrátusok 27, 28, 48, 70, 106
magtárak 87, 87, 92
Maiden Castle 12, 197
Mainz 55, 166, 175

mainzi-típusú kard 133, 133
manipulus 26, 27, 33, 47, 48, 54
Manlius Vulso, Lucius 36
Marcus Aurelius, császár 67, 95–96, 164, 197, 200, 202
Marius, Gaius 44, 96, 47, 48, 134, 164
Mars 33, 90, 110
Mars mezeje *lásd* Campus Martius
Martia Victrix 50
Maryport 108, 109
Masada 12, 95, 105, 129, 172, 172, 187, 187, 188,
190–191, 190, 193, 196, 197
második pun háború 26, 29, 29, 40, 41, 43, 47, 164
Massala 38
Materia Medica 100
mattiobarbuli 205, 209
Mauretania 148
Mauri 205
Maximilianus mártírsága 79
Medical Manual (Celsus) 100
medicus 100, 101
medicus ordinarius 100
megadás 164, 193, 197
meglepetésszerű támadás 168, 188
megszállás 149–151
megtorlás 154, 167, 214
megvesztegetés 90, 151
mellény 30
mellszobrok 84
mellvértlemez 29, 30
mellvérték 20, 21, 21, 29, 30, 44, 54, 54, 64, 77, 111,
111, 126, 131, 136, 138, 205
Mendip hills 149
menet 80
merénylet 200
mérőföldbástyák 157, 158–159, 159, 160
mérnöki tevékenység 43, 48, 146, 197
mesteremberek 48
Metellus Scipio 96
metopék *lásd* adamklissi metopék
Mezopotámia 188, 201
mezőgazdaság 65
miliaria méretű egységek 57, 58
milícia-hadsereg *lásd* hadsereg, milícia
Minerva 90, 108
minores subarmes 139
missio causaria 114
missio ignominiosa 114
Mithraeum 112, 113
Mithras 112–113
Mithras hit 112, 113, 113
Mithridates 176
Moesia 144, 148
mongol kifeszítés 137
morál 175, 181, 196
Morinus 180
mozaikok 16, 120, 121
mumifikálás 116
murus Gallicus 187
műhelyek 88
művészet 16–17
Mylae-i csata 38

nagyverődök 82, 83, 97, 97, 98, 102, 104, 106, 143, 144,
146, 152, 153, 155, 156, 172, 186, 193, 197; behatolás a
~be 194–196; légiós ~ 82–90
napi feladatok 82–93
Narbata 193
Neapolis 90
nemi erőszak 197
Nero, császár 50, 53, 58, 65, 121, 130, 200
Newstead 128, 129, 131, 133
Nijmegen 98, 137
Nikopolis 143
notarius 145
Notitia Dignitatum 202, 203, 203, 204, 205, 209
Nova Carthago 96
Numantia 12, 32, 33, 188, 192
numeri 204, 205
Numerianus 102
numida háború 46
numida könnyűlovasság 40

Numidia 55, 156, 188

nyakvédő 123, 124, 137
nyergek 29; négyszarvú ~ 139, 140
nyilak 181, 194, 214

Oberaden 131
Octavianus *lásd* Augustus
Octavius Honoratus, Calius 73
officium 145
oltárok 16, 28, 69, 104, 107, 108, 109, 110, 110, 112, 113
olympias 38
onager 188, 189, 189
oppidum 187
opthio valetudinarii 101
optiók 27, 54, 68, 69, 70, 101, 117, 121, 124, 177, 184, 185
Orange-i diadalív 130, 167
orvosi eszközök 100
ostrom 12, 88, 94, 146, 150, 162, 172, 173, 181, 186–197, 201, 213; ~ korszorú 96; ~ vonalak 48; ~ rámpák 187, 191, 191, 192, 193; (*lásd még* rámpák); ~ tornyok 196;
ostromlétrák 195, 195
ostromművek 43, 93, 146, 192
ostromművészet 197, 207
osztrakon 99

ökrök 170
önkéntesek 76
örökség 103
örszemek 33
örtornyok 155
övek 119

Paestum 18, 25
pajzsborítók 122, 122, 129
pajzsok 20, 21, 25, 27, 28, 30, 31, 31, 44, 54, 54, 55, 111, 111, 118, 120, 122, 122, 126, 136, 137, 138, 173, 184, 185, 194, 194, 203, 205, 209, 209, 213, 214;
legionáriusok ~ai 129–131

palatina 204
Palestrina 20
Palmyra 106, 201
paludamentum 119
páncél 9, 16, 20, 21, 29, 30, 47, 26–29, 173, 180, 184, 205; lovassági 137–138; gyűrűs 16, 54, 58, 68, 71, 126–127, 138, 181, 185, 198, 205; dísz 140–141; lemez ~ 128–129, 131; pikkely 54, 54, 66, 67, 127–128, 128, 138, 185, 205, 205, 214; ~ lemez 11, 54, 54, 181

panis militaris 98
Pannonia 76, 200
Pannonia Superior 62
pannoniai zendülés 115
Papirius Rufus, Marcus 90
papiruszok 13, 73, 90, 95, 103, 121, 143, 143, 146, 149, 151

parancsnoki rendszer 164, 168
parancsnokok 177, 177–179, 185
parittya 137, 180, 181
parittyasok 180, 180
Parthia 72, 156, 213
parthusok 48, 56, 140, 154, 169, 171, 213
patrónusi rendszer 623, 66–67, 72
Paullus 40

Pax Romana 154
Pedanius Dioscurides 100
Peel Gap 159
Perseus, macedon király 31
Pertinax, császár 58, 67, 200
perzsák 171, 188, 195, 198, 200, 205, 213, 214
Perzsia 156, 211
Petilius Cerialis, Quintus 166
Petronius 151
Petronius Fortunatus 73
phalerae 54, 68, 96, 96
Pharsalus 96, 179, 182; ~i csata 49, 182–183
piktek 161
pilum 28, 29, 30, 47, 58, 81, 120, 122, 122, 131–132, 131, 176, 179, 179, 180, 184, 185, 197, 205, 209, 209, 214
pilus prior 69
Pindenissus 167, 186

Plinius 66, 78, 148
Plinius, ifjabb 62–63, 72, 76, 103, 104, 105, 145
plumbatae 205, 209
Plutarkhosz 9
Pó folyó 47
pogányok 208
polgárháború 6, 7, 44, 58, 198, 200, 201, 203, 211, 214, polgárgör 77, 78, 80, 97, 102–103, 114, 115, 124, 140
Poltross Burn 159, 159
Polübiosz 9, 10, 18, 22, 26, 27, 28, 30, 31, 31, 32, 33, 42, 43, 47, 49, 94, 96, 179, 197
polübioszi légio 26–33
Pompeius 48, 49, 179, 182, 182, 183, 183, 192
Pompeius Falco, Quintus 77
Pompeji 84, 98
pompeji típusú kard 133, 133
Publius Pomponius Secundus 167, 168
Pontius Pilatus 62, 143, 150
Porchester 206
porta decumana 83
Portus 76, 103, 145, 176
praefecti sociorum 28
praefectus 28, 121, 178
praefectus castrorum (tábori praefectus) 50, 86, 121
praefectus cohortis 66
Praeneste 25, 38
praepositus 202
praeposti 202
praetor 27
praetorianus cohors *lásd* praetorianus gárda
praetorianus gárda 44, 58, 59, 70, 95, 114, 129, 135, 137, 152, 171, 200
praetorium 58, 84, 89, 90, 145
Prasutagus, király 52, 53
Prima Porta 134
primi ordines 69, 70, 86, 93
primi pilares 51, 55, 65, 66, 69, 72, 174
primicerius 202
princeps 28, 29, 51, 55
princeps posterior 51, 55
principales 54, 68, 70, 73, 86, 145
princípátus 6, 7, 8, 10, 12, 17, 44, 49, 54, 74, 124, 124, 128, 129, 134, 140, 143, 145, 152, 154, 162, 168, 170, 175, 198, 198, 201, 202, 204, 205, 206, 206, 208, 213;
a ~ hadserege 50–51, 54–59; kitiintetések a ~ alatt 96;
lovagrendi tiszték a ~ alatt 64–67, 103, 104, 112;
erődítmények a ~ korában 89; senator rendi tiszték a ~ alatt 603, 103, 104
principes 26, 27, 28
principia 83–84, 85, 89, 90, 92, 109, 175
probatio 78, 79, 80
promoti 205
pseudocomitatenses 203
Pseudo-Hyginus 12
pteruges 64, 132
pugio 30, 134
pun háborúk 27, 39
pusztítás 166, 210
Pyrrhus 30, 33, 164

quaestor 48
Quintilius Varus, Publius 49, 128, 150, 168
quingenaria méretű egységek 56, 57, 58
Quinquatria 108
quinqeremis 34, 36, 38, 39, 42

rablóportyák 23, 161, 162, 167, 168, 206, 214
rabszolgák 64, 76, 156, 208,
rabszolgaság 166, 173;
Raetia 156
rágcsáló 87
rámpa 12, 48, 187, 191, 191, 195; *lásd még*
ostromrámpa
rangok 68–73, 124, 198
Renieblas 32, 33
Res Gestae 114
Rhône 156
Ricagambada 110
rituális tárgyak 110
Robinson, Russell 121, 122, 128
roham 188, 191, 195

Róma, ~ terjeszkedése 6, 18, 20; ~ konfliktusa
Karthágóval 40; ~ ban állomásozó egységek 58, 645;
Románia 16, 17, 58, 127
Romulus 6, 20
rosaliae signorum 92
Rough Castle 152, 193
ruházat 47, 118–121, 209;

Saalburg római erődje 8
sacellum 84
sacramentum 80, 109
sagittarii *lásd* íjászok
samaritanusok 135, 151
Sambre menti csata 174
samnisok 18
sánc 12, 33, 112, 186, 188, 192, 196
sánckarak 135
sánc-koszorú 96
Sarmizegethusa 195
sas *lásd aquila*
sátor 172
Satyricon (Petronius) 151
scholae 88, 203, 206
Schulten 32
Scipio Aemilianus, Publius Cornelius 9, 192
Scipio Africanus, Publius Cornelius 41, 96, 175
scorpiones *lásd* skorpiók
scutarii 205
scutula 136
scutum 28, 29, 31, 31, 54, 54, 122, 122, 129–131, 131, 137, 175, 198; *lásd még* pajzsok
Seleucia 18
Seleucida birodalom 164
senátorok 60, 84, 202
senatus 26–28, 36, 49, 58, 60, 62, 64, 67, 182
Senhouse Museum 109
seniores 204
Septimius Severus diadalíve 213
Septimius Severus, császár 94, 102, 104, 104, 156, 200, 202, 213
Servius Tullius 24
serviusi reformok 24–25
Severus Emeritus, Gaius 107
Severus 208
severusok 92
Sextus Julius Baculus 49, 174
Sharpur, I. 200
sicariások 187, 190, 191
signa (e. sz.: *signum*) 84, 134
signaculum 80
signifer 54, 68, 95, 141, 174; *lásd még* jelvényhordozó
signum 54, 54
singulares 145
sírkő 21, 135; *lásd még* sírkövek
sírkövek, síremlékek 13, 16, 17, 56, 66, 67, 71, 96, 97, 102, 102, 115, 117, 117, 118, 120, 136, 138, 139, 144
sisakforgók 70, 124, 124, 140
sisakok 16, 20, 20, 21, 23, 27, 29, 30–31, 44, 111, 111, 115, 124, 136, 136, 173, 180, 185, 205, 209, 209, Agen típusú ~ 123; attikai ~ 22, 43; harang alakú ~ 20; Boetiai típusú ~ 31; lovassági ~ 137–138; kelta ~ 31; Coolus típusú ~ 54, 54, 122, 123, 123, 124; korinthuszi 124; ~ borító 54, 54; etruszk-korinthuszi ~ 30; gall ~ 123, 124; Hedderheimi ~ 111, 126; császárkori ~ 198 császárkori gall ~ 54, 54, 122, 123, 123, 124, 124, 205; császárkori itáliai ~ 123, 123, 124; Intercisa típusú ~ 123, 123, 126, 209, 209; vas~ 111, 111, 123, 123, 202; késői változatok 126; legionárius ~ 121–126; ~ betét 124, 126; maszkos~ 54, 54; Montefortino típusú ~ 29, 30, 122, 123, 123, 124; dísz~ 137, 140–141; spangenhelm 126; villanovai típusú ~ 20, 20; Weisenau/Nijmegen típusú ~ 122
skorpiók (*scorpiones*) 181, 189, 192, 193
soei 55
soros munkák 90
sör 99
spangenhelm 214
Spartacus 116, 156
spatha 66, 111, 133, 138, 138, 205

speculatores 145
spiculum 205
stabilesiani 205
 Stanegate 157, 160
stationes 149
 Steel Rigg 160
stipendium 94, 95
 Strabon 154
 strassbourgi csata 210–211
Strategems (Frontinus) 12
 stratégia 154, 164; tengerészeti ~ 42
Strategikon 101
strigil 107
subarmalis 129
 suebusok 78
 Gaius Suetonius Paulinus 52, 166, 176
 Sulla 48, 176
 Syria 62, 104, 132, 143, 150, 167, 180, 200

számolókészség 72
 szandál 106
 szarkofágok 38, 43
 szármata 78, 126, 140
 szarukürtök 184
 szászánida perzsák (szászánidák) 140, 154, 200, 213, 214
 Széles fal 157–159
 szemlék 74, 90, 92, 93, 141
 szentélyek 84, 109, 161
 szerencsejáték 107
 szerszámok 135
 Szicília 34, 36, 37, 38, 42, 55
 színek 120–121
 Szlovénia 29
 szobrászat 16–17, 164
 szobrocskák 77
 szobrok 30, 84, 108, 109, 134, 200, 211
 szolgálati beosztások 90–91,
 szolgálatok 90; ~ békeidőben 142–151
 szónokok 154
 szórakozás 105, 106
 szövetek 16
 Szövetséges háború 47, 55
 szövetségesek 34, 48

tábori praefectus (*praefectus castrorum*) 66
 táborok 12, 32, 33, 74, 82, 93, 105, 146, 175, 209; menet
 ~ 32, 33, 171–172
 Tacfarinas 116
Tacita 179
 Tacitus 10, 44, 62, 95, 101, 121, 148, 168, 208
Tactica (Arrianus) 12
 Tadia Exuperata 102
 Tadia Vallaunius 102, 102
 Tadius Exuperatus 102, 102
 Talamonaccio 29
 talmudi irodalom 150
 Tarentum 164
 Tarquinia 20
 társadalmi mobilitás 72, 77
 temetés 21, 116
 temetkezés 116–117
 temetkezési egyület 116
 templomok 109, 113
tepidarium 106
 térdnadrág 120, 122, 122, 136
 Marcus Terentius Varro 40
 Tertullianus 108
tesserarius 27, 54, 68, 70
 testi fenytés 77, 101
 testőrség 145

testudo (teknősbéka) alakzat 194, 194
 testületi gyülekezőhely 88
 tetrarchia 200, 201
 Teutoburgi erdő 12, 12, 54, 117
 teutonok 164
 tevés katonák (*dromedarii*) 156
 Thapsusi ütközet 184
 Theodosius, császár 208
thoramachus 129
 Tiberius Claudius Paulinus 62
 Tiberius, császár 60, 60, 62, 78
 tiszték 68–73
 titkárok 145
 Titus diadalíve 150
 Titus, császár 92, 94, 96, 146, 150, 192
 tizedelés 101
 toborzás 76–80; ~ a késő antikvitásban 208
 tollak 22, 124
 tollak 70, 184
topoi 8
 tornyok 8, 88, 97, 149, 155, 186, 190, 191, 192, 193, 193,
 195, 206, 206, 212
torquata 97
 torques 68, 73, 96
 torziós tüzéség 188
 török 20, 30, 119, 120, 134
 Törökország 111
 törzsek 55, 164, 166, 207, 210
 Traianus (Martius Ulpianus Traianus), császár 6, 11, 17,
 50, 60, 64, 66, 76, 92, 103, 145, 148, 148, 151, 157, 187,
 213
 Traianus oszlopa 11, 16, 17, 59, 60, 62, 65, 78, 94,
 98, 100, 111, 119, 119, 121, 124, 126, 128, 129, 130,
 134, 136, 137, 155, 155, 162, 171, 173, 178, 180,
 194, 195, 197
 Trasimenus-tó 40, 41
 Trebbia 40, 41
triarius 26, 27, 28, 29, 30, 36, 176
tribunus angusticlavus 64
tribunus laticlavus 50, 60, 66, 86
 tribunusok 49, 50, 121
 Trier 201
 trinobantesek 115
triplex acies 47, 175
 trirémis 34, 38, 39, 42
 trónkövetelők 201, 203
Tropaeum Traiani 16, 17, 58, 65
trulleus 122, 122
 Tryphon 78–79
 Tullius Cicero, Marcus 167, 186
 tunica 111, 111, 118, 120, 121, 126, 136, 180, 205, 209,
 209
turma 27, 56, 57, 73, 80
turres 155
 tüzéség 89, 90, 181, 181, 188–189, 194, 205, 206

Újtestamentum 150
 urna 25
 út menti állomáshelyek 149
 utak 147, 155
 utcai lázongások 113, 143, 151
 Uxellodunum 173

ünnepek 194
 ünnepségek 21, 74, 90, 92, 116, 140, 212

Vachéres 30, 31
 válás 105
 Valencia 12, 197
 Valentinianus, császár 208
 Valerianus, császár 200, 200

valetudinarius 86–87
 Valkenburg 130
 vallás 90, 92, 108–113, 161, 212
vallum 161
 varvarinusok 117
 vas 20
 vaskor 98, 110
vastatio 172
 vázák 23
 védőfegyverzet 30–31
 Vegetius 12, 55, 69, 77, 78, 80, 81, 92, 124, 172, 179, 180,
 192, 205, 206, 207
 végrendeletek 77, 103
 Veii ostroma 94
velites 27, 28, 29
 verbuválás 76, 208, 212
 Vercingetorix 188, 192
 véres sportok 106
 vermek 192, 193
 Verulamium (St Albans) 52, 166
 Lucius, Verus császár 96, 213
 Vespasianus, császár 120, 150, 174, 200
 veszteségek 28, 37, 41, 53, 176, 183, 184–185, 197, 211
 Vetera 82
veterana 144
 veteránok 114–117
vexilla (e. sz. *vexillum*) 16, 65, 84, 96, 134, 135
via decumana 83
via praetoria 83, 90
via principalis 83, 90
viaticum 80
vicarius 76
 Victoria 153
vigiles 58, 65
vigintiviri 60
 villanovai típusú sisak 20, 20
 Vindolanda 13, 73, 81, 85, 98, 99, 99, 104, 105, 106, 107,
 122, 129, 140, 140, 144, 145, 149, 161
 Viradecthis 110
viri militares 62
vitis 71, 101
 vivás 81, 81
 vizesárok 195
 vízvezeték 147, 148, 148
 vízvezeték 148
voluntarii 76
 Vonatorix 66

Wadi Fawakhir 99
 Wales 149
 Whin Sill 157
 Woden Law hegyi erődje 93

Xanten 84

Yair, Eleazar Ben 190
 York 84

Zamai ütközet 41
 zászlók 16
 zendülések 134
 zenészek 68
 Zenobia, királynő 201
 zsidó felkelés 10, 114, 180, 190–191, 190, 192, 193; lásd
 még felkelések
 zsidók 150, 151; lásd még zsidó felkelés
 zsold 72, 74, 77, 94–95, 116, 209
 zsoldmegvonás 95
 zsoldosok 29